

Government Oriental Library Series.

*Edited by Pandits under the supervision of the Curator
Govt. Oriental Library, Mysore.*

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 32.

बो धा य न गृ ह्य सू त्र म्.

THE
BODHÂYANA-GRÎHYA-SÛTRA:

EDITED BY

L. S'RÎNIVÂSÂCHÂRYA,

Asst. Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1904.

उ पो द्वा त : .

गृह्यसूत्रेषु हि बोधायनीयं सूत्रमादिमं गण्यते । यथा—
आग्निवैश्यसूत्रे—“अथातस्मूत्रगणान्वयाख्यास्यामः—बोधायनमाप-
स्तम्बं सत्यापाढं द्राह्यायणमागस्त्यं शाण्डिल्यमाश्वलायनं शा-
म्भवं कान्त्यायनमिति नवानि पूर्वसूत्राणि । वैखानसं शौनकीयं
भारद्वाजगाग्निवैश्यं जैमिनीयं वाधूलं माध्यन्दिनं कौण्डिन्यं कौ-
षीतकमिति नवान्यपरसूत्राणि । अष्टादशसंख्याताश्शरीरसंस्का-
राः” इति ॥

प्रज्ञस्यते चैवमिदम्—

स्वसूत्रे विद्यमाने तु परसूत्रेण वर्तते ।

बोधायनमनं कृत्वा स्वसूत्रफलभागभवेत् ॥

इति वृद्धसनुना ॥

तदिदं बोधायनीयं गृह्यसूत्रं—परिभाषा-गृह्यशेष-पितृमेश्वा-
ख्यैस्त्रिभिरवग्रन्थैस्सम्पुटीकृत्य समग्रमत्र प्राकाशि । प्रत्येकं चैतेषां
चतुर्णां प्रविभागानां क्रमेण चत्वारः, द्वौ, पञ्च, त्रयः प्रश्ना
इत्याहृत्य चतुर्दश प्रश्नाः सन्ति प्रश्नावान्तरविभागाश्चाध्यायाः ॥

कचिच्च पुस्तके गृह्यभागमात्रेऽध्यायस्याप्यवान्तरविभागः
खण्डरूपो दृश्यते । तत्तत्कोशभेदेन च खण्डविभागप्रदेशे ख-
ण्डसंख्यायां च वैपश्यमुपलभ्यते । शिष्टिव्याख्यायां त्वध्यायग-
णनैवावृता न पुनरध्यायान्तः खण्डविभागोपि । तस्मादस्मा-
भिरप्यत्र सर्वेष्वपि विभागेषु अध्यायसंख्यामात्रं संन्यवेशि ॥

किंचात्रैकार्थप्रतिपादक एवाध्यायः कैश्चिद्विशेषैर्विशेषित
उभयोरपि प्रविभागयोरुपलभ्यते । गृह्ये संक्षेपतोऽभिहितान्येव का-
निचित्प्रकरणानि परिभाषाशेषयोर्विस्तरेण प्रतिपाद्यन्ते । केषुचि

त्प्रकरणेषु गृह्योक्तमुपजीव्य 'पुरस्ताद्व्याख्यातम्' इति परिभाषा-
शेषयोक्तमुपजीव्य 'अन्यत्र व्याख्यातम्' इति च प्रतिपाद्यते
सूत्रकृता । तस्मात्सर्वे एते प्रविभागा एकग्रन्थभावमुपगन्तुमर्ह-
न्तीत्यविप्रतिपन्नमेवैतत् ॥

किंचास्मिन् देशे एतत्कल्पावलम्बिनां विरलतया एतद्ग्र-
न्थस्य कोशा अपि न तावन्तस्समुपलभ्यन्ते यावन्त आपस्तम्ब-
कल्पस्य । नाप्यस्य बोधायनगृह्यस्य तथा व्याख्या समुपल-
भ्यते । परं तु 'शिष्टिव्याख्यानम्' इति शिष्टिनाम्ना केनचित्प-
ण्डितेन विरचिता, शिष्टिनाम्ना संकेतिता वा काचिद्व्याख्या
समासादिता । साऽप्यशुद्धाऽतिसंक्षिप्ताऽसम्पूर्णा गृह्यभागे प्रश्न-
त्रयमात्रस्य च वर्तते ॥

आदर्शपुस्तकानि.

तत्रैतत्कोशालयस्थाः कोशाश्चत्वारः.

1. (क) (514) ग्रन्थाक्षरलिखितं तालपत्रमयं शुद्धं समग्रम्.
2. (ख) (405) नागराक्षरलिखितं " " "
3. (ग) (691) आन्ध्राक्षरलिखितं " अशुद्धं असमग्रम्.
4. (घ) (303) नागराक्षरलिखितं " " शिष्टिव्याख्यान-
मसमग्रम्.
5. (ङ) तंजावृक्षिणा कदिरमंगलाग्रहारस्थ श्रीयुतसुब्रह्मण्यशास्त्रिणां
ग्रन्थाक्षरलिखितं तालपत्रपुस्तकं चैकं समग्रं शुद्धं च ॥

तदेतेषां पञ्चानां कोशानामवष्टम्भेन प्रबन्धोऽयं परिष्कृत्य
प्रकट्यकारीति शम् ॥

तेषु भुक्तवत्स्वन्नमस्मा उपहरति ॥

६९

तत्प्राश्नाति 'विराडभि विराडन्नं विराड्विराजो मयि धेहि'
इति ॥

७०

भुक्तवद्भयो वस्त्रयुगानि कुण्डलयुगानि यस्यै गोः पथश्चमसः
सगलङ्करणीयमिति च दद्यात् । एकधनं पष्ठौर्ही दम्या-
वित्येके^१ ॥

७१

प्राञ्जधुपर्कादलङ्करणमेके समामनन्ति ॥

७२

महयेदृत्विजमाचार्यं चात्मानं वा एष महयति यस्समृत्विजमा-
चार्यं च महयत्येवमेवंव्रता वा आत्यन्तिकास्स्युः पतितोऽ-
नन्तृचान इति निमित्तानि ॥

७३

वरणेऽग्न्याधेयप्रभृतिषु त्रैषामृत्विजं स्मरेत् ॥

७४

तथैव अर्घ्या ऋत्विक् श्वशुरः पितृव्यो मातुल आचार्यो रा-
जा वा ग्नातकः प्रियो वरोऽतिथिरिति ॥

७५

संवत्सरपर्यागतेभ्य एतेभ्य एवं कुर्यात् विवाहे वराय ॥

७६

अथर्विग्भ्यः कर्मणि कर्मणि ददाति ॥

७७

इति द्वाधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

अथ शुचौ भवे देशेऽध्यायतनदेशं शकलेन त्रिः प्राचीनमुल्लिखेत्
त्रिरुदीचीनम् ॥

१

अथाद्विरभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्य याज्ञिकात्काष्ठादग्निं
मथित्वा श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहृत्य व्याहृतिभिर्नियुष्योपस-
माधायोपीतघृते ॥ २

‘जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ।
विश्वा अग्नेऽभियुजो विहत्य शत्रूयतामाभरा भोजनानि’
इति ॥ ३

अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिसमूह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य प्रागग्रैर्दर्भैराग्निं
परिस्तृणाति ॥ ४

अपि वोदगग्राः पश्चाच्च पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ५

दक्षिणानुत्तरानुत्तरानधरान्यादि प्रागुदगग्राः ॥ ६

उतरेणार्घिं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि
संसादयति देवसंयुक्तान्येकैकशः पितृसंयुक्तानि । सङ्क-
देव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ ७

‘यत्सह सर्वाणि मानुषाणि’ इत्येतस्माद्ब्राह्मणात् ॥ ८

पवित्रे कृत्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिर्ब्रूतानानि पात्राणि कृत्वा
प्रोक्ष्य विस्त्रस्येध्वं त्रिस्सर्वाभिः प्रोक्षति ॥ ९

दर्भेषु दक्षिणतो ब्राह्मण उपविशति^१ उत्तरत उदपात्रम् ॥ १०

अथ तिरःपवित्रमाज्यस्याज्याज्यं निरुष्योदीचोऽङ्गारान्नि-
रुह्य व्यन्तान् दृत्वा तेष्वभिश्चित्याभिद्योतनेनाभिद्यो-
त्य द्वे दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रक्षाल्य प्रत्यस्य पुनरभिद्योत्य

^१ ग. यज्ञियात्.

^२ ग. ब्राह्मणमुपवेशयति.

त्रिः पर्यग्निकृत्वा वर्त्म कुर्वन्नुदगुद्रास्य प्रत्यूहाङ्गारान्
वर्हिंरास्तीर्य^१ अथैन्दुदीधीनाग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहा-
रं त्रिरूप्य विस्रस्य पवित्रेऽद्विसंस्पृश्याग्रावनुप्रहरति ॥

अथ दर्वीं निष्टप्य दर्भैस्संस्पृश्याद्विसंस्पृश्य पुनर्निष्टप्य प्रोक्ष्य
निधाय दर्भानद्विसंस्पृश्याग्रावनु प्रहरति ॥ १२

अथ शम्भाः परिदधाति । 'खादिरी दर्वी तेजस्कामस्यौदुम्बर्य-
न्नाद्यकामस्य पालाशी ब्रह्मवर्चस्कामस्य' इति ॥ १३

अथ हैकेपां विज्ञायते 'निरुक्कतिगृहीता वै दर्वी यद्वर्या जुहु-
यान्निरुक्कत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेत्तस्मान्नुवेणैव होतव्यम्'
इति ॥ १४

पालाशेन सुवेणेत्यात्रेयः ॥ १५

खादिरेणेत्याद्विरसः ॥ १६

ताम्रायसेनेत्याथर्वणः ॥ १७

काष्णायसेनाभिचरान्निति सार्वत्रिकम् ॥ १८

अन्यो वाऽस्यैतावत्कृत्वाऽऽगमनं काङ्क्षेत् ॥ १९

अपरेणाग्निमुदीचीनप्रतिषेवणामेरकां गाभिवाभामास्तीर्य तस्यां
प्राञ्चावुपविशत उत्तरतः पतिर्दक्षिणा पत्नी ॥ २०

अथान्वारब्धायां प्रदक्षिणमग्निं परिपिञ्चति ॥ २१

^१ ख. त्रिरुभयं पर्यग्नौ.

^२ ख. वाहण्यासाद्य.

- ‘अदितेऽनुमन्यस्व’ इति दक्षिणतः प्राचीनम् ॥ २२
- ‘अनुमतेऽनुमन्यस्व’ इति पश्चादुदीचीनम् ॥ २३
- ‘सरस्वतेऽनुमन्यस्व’ इत्युत्तरतः प्राचीनम् ॥ २४
- ‘देव सवितः प्रसुव’ इति समन्तं प्रदक्षिणं समन्तमेव
वा तूष्णीम् ॥ २५
- अथेधमभ्यज्य परिसमिधं शिनिष्टि स्वाहाकारेणाभ्याधाया-
वारावाधारयति ॥ २६
- ‘प्रजापतये स्वाहा’ इति मनसोत्तरे परिधिसन्धौ संस्पृश्याक्ष्ण-
या सन्ततम् * ॥ २७
- ‘इन्द्राय स्वाहा’ इत्युपांशु दक्षिणे परिधिसन्धौ संस्पृश्या-
क्ष्णया सन्ततम् * ॥ २८
- अथाज्यभागौ जुहोति ॥ २९
- ‘अग्नये स्वाहा’ इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे ॥ ३०
- ‘सोमाय स्वाहा’ इति दक्षिणार्धपूर्वार्धे ॥ ३१
- अथाग्निमुखं जुहोति ॥ ३२
- ‘युक्तो वह जातेवेदः पुरस्तादग्ने विद्धि कर्म क्रियमाणं य-
थेदम् । त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्ता त्वया गा अश्वान्
पुरुषान् सनेमि’ स्वाहा ॥ ३३
- ‘चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । वृतं
पिवन्नजरं सुवीरं ब्रह्म समिद्रवस्याहुतीनां स्वाहा’ ॥ ३४

‘आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽद्वधासो अपरीतास उ-
द्भिदः । देवा नो यथा सदमिदृधे सन्न प्रायुषो रक्षि-
तारो दिवेदिवे स्वाहा ’ ॥ ३५

‘विरूपाक्ष मा विवाधिष्ठा मा विवाध विवाधिथाः । निऋऋत्यै
त्वा पुत्रमाहुस्स नः कर्माणि धारय* स्वाहा ’ ॥ ३६

‘विरूपाक्षमहं यजे निजङ्घं शबलोदरम् । यो माऽयं परिबाधते
श्रियै पुष्ट्यै च नित्यदा तस्मै स्वाहा ’ ॥ ३७

‘या तिरश्ची निपद्यसेऽहं विधरणी इति । तां त्वा घृतस्य धा-
र्याऽग्नौ संराधिनीं यजे स्वाहा ’ ॥ ३८

‘संराधिन्यै देव्यै स्वाहा । प्रसाधिन्यै देव्यै स्वाहा । भू-
स्स्वाहा । भुवस्स्वाहा । सुवस्स्वाहा । भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा’
इत्येतावत् सर्वदर्वीहोमानामप कल्पः ॥ ३९

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

अथास्या उपोत्थाय दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणममं प्रतिबा-
हुमन्ववहुय हृदयदेशमभिमृशति ‘मम हृदये हृदयं ते
अस्तु मम चित्ते चित्तमस्तु ते । मम वाचमेकमनाः शृणु
मामेवानुव्रता सहचर्या मया भव ’ इति ॥ १

अथास्यै दक्षिणे कर्णे जपति ॥ २

‘मां ते मनः प्रविशतु मां चक्षुर्मासु ते भगः । मयि सर्वाणि
भूतानि मयि प्रज्ञानमस्तु ते ’ ॥ ३

‘मधुगे मध्वगाहे जिह्वा मे मधुवादिनी । मुखे मे सारधं मधु
दत्सु संवननं कृतम् ’ ॥ ४

‘चाक्रवाकं संवननं यन्नदीभ्य उदाहृतम् । यद्विन्नौ देवग-
न्धर्वौ तेन संवनिनौ स्वः ’ ॥ ५

‘स्पृशामि तेऽहमङ्गानि वायुरापश्च मा परः । मां चैव पश्य
सूर्यं च मा चान्येषु मनः कृथाः ’ ॥ ६

‘सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो
अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ’ ॥ ७

‘सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽदददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादा-
दग्निर्मह्यमथो इमाम् ’ ॥ ८

‘सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । तां त्वा विश्वस्य
भूतस्य प्रगायामस्यग्रतः ’ इति ॥ ९

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं साङ्गुष्ठम-
भीव लोमानि गृह्णाति ‘गृह्णामि ते सुप्रजास्त्वाय
हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽसः । भगो अयमा सवि-
ता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ’ इति ॥ १०

अथैनं प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति ‘परित्वाऽग्ने पुरं वयं
विमं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवेदिवे भेत्तारं
भङ्गुरावतः ’ इति ॥ ११

अथ तथोपविश्यान्वारब्धायामुपयमनी*जुहोति ॥ १२

अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जा-
स्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महंसि स्वाहा ॥१३

‘ सोमाय जनिविदे स्वाहा ’ ॥ १४

‘ गन्धर्वाय जनिविदे स्वाहा ’ ॥ १५

‘ अग्नये जनिविदे स्वाहा ’ ॥ १६

‘ कन्यला पितृभ्यो यती पतिलोकमथ दीक्षामदास्थ स्वाहा ॥१७

‘ प्रेतो मुञ्जाति नामुतस्सुवद्धाममुतस्करत् । यथेयमिन्द्र मीढ्वस्सुपुत्रा
सुभगा सती स्वाहा ’ ॥ १८

‘ इमां त्वामिन्द्र मीढ्वस्सुपुत्रां सुभगां कुरु । दशस्यां पुत्राना-
धेहि पतिमेकादशं कृधि स्वाहा ’ ॥ १९

‘ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमयं न
रोदात् स्वाहा ’ ॥ २०

‘ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अ-
शून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि प्रबुध्य-
तामियं स्वाहा ’ ॥ २१

‘ मा ते गृहे निशि घोष उत्थादप्यत्र त्वद्बुद्धत्यस्मंविशन्तु ।
या त्वं विक्रेष्यर आवृषिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके
विराज पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानां‡ स्वाहा ॥२२

‘अग्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुत वाऽघम् । शीर्ष्णस्त्रजमिवो-
न्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशं स्वाहा इति’ ॥ २३

अथैनामुत्थाप्योत्तरेणार्धं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापयति ‘आ-
तिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्य-
तस्तहस्व पृतनायतः’ इति ॥ २४

अथास्या अञ्जलानुपस्तीर्य तस्यास्तोदर्यो द्विर्लाजानावपति ॥
तानाभिधार्य जुहोति । ‘इयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती ।
दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवानु शरदश्शतं स्वाहा’ इति ॥

अथैनां प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति ‘तुभ्यमग्रे पर्यवहन् मर्या
बहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्रे
प्रजया सह’ इति ॥ २७

तथाऽऽस्थापयति तथा जुहोति ॥ २८

अथैनां पुनः प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति ‘पुनः पत्नीमग्निन्दा-
दायुषा सह वर्चसा । दीर्घायुरस्या यः पतिस्म
स्तु शरदश्शतम्’ इति ॥ २९

तथैवास्थापयति तथैव जुहोति ॥ ३०

अथैनां पुनरेवं पर्याणयति । ‘विश्वा उन त्वया वयं
धारा उदन्या इव । अतिगोहेन्नहि द्विषः’ इति ॥ ३१

अथ तयोपविश्यान्वारब्धायां जयानभ्याताजान्त्रपृभृत इति
हुत्वा अथामासहोषान् जुहोति ॥ ३२

अथ प्राजापत्यान् जुहोति ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति ॥ ३३

अथ सौविष्टकृतं जुहोति—‘यदस्य कर्षणोऽसरीरिचं यद्वा
न्यूनविहाकरञ्च । अग्निस्तत्स्विष्टकृद्द्विद्वान् सर्वं स्विष्टं
जुहुतं करोतु वै । अग्रेयं स्विष्टकृतं जुहुतहुत आहुतीनां
कामानां समर्धयित्रे स्वाहा ।’ इति ॥ ३४

अथ त्वुवेण परिधीननक्ति ॥ ३५

अथ परिस्तरात्समुल्लिप्याज्यस्थाल्यां प्रस्तरवत वंहिरक्त्वा तृण
मच्छाद्याशावनुप्रहरति ॥ ३६

अथ शम्या अपोह्य तथैव परिपिञ्चति । ‘अन्वमंस्थाः, प्रासावीः’
इति जन्वान्दानं सज्जमयति ॥ ३७

अथ प्रणितोदयो दिशो व्युञ्जीय ब्रह्मणे वरं ददामीति गां
ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३८

एष आधारवान् दर्वाहोमः ॥ ३९

अथापरः—परिसृज्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय त्वुक्
त्वं लिष्टप्य समुज्य मुचिः अनुर्ध्वात्तं गृहीत्वा सर्वान्
सन्त्राण समनुद्रुत्य सकृदेव हुतिं जुहोति ॥ ४०

अग्निस्स्विष्टकृद्द्वितीयः ॥ ४१

द्विजुहोति द्विर्निमर्शष्टिं द्विः प्राश्नात्युन्मृष्याचासति निर्लेहीसेष
आग्निहोत्रिकः ॥ ४२

अथापरः—परिसृज्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य प्राकृतं न हविषा याव-
दाभ्नातमाहुतीजुहोसेप ह्यपूर्वः ॥ ४३

तत्रोदाहरन्ति—

आधारं प्रकृतिं ग्राह दर्वीहोमस्य बादरिः ।

आग्निहोत्रिकं तथाऽऽत्रेयः काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥ इति ॥ ४४

तान्न मिथस्संसादयेदना*देशात् ॥ ४५

अनुनयन्सेतमाग्निम् ॥ ४६

अथैनां पितुरङ्गादुद्रहति, गुरोर्वा—‘ये बध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा
यन्ति जनाः अनु । पुनस्तान्यङ्गिया देवा नयन्तु यत
आगताः’ इति ॥ ४७

अथैनां दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा स्वस्थमारोप्य स्वान् ग्रहानान-
यति—‘पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याऽश्विनौ त्वा प्रवहतां
रथेन । ग्रहान् गच्छ ग्रहपत्नी यथाऽसौ वशिनी त्वं
विदथमावदासि’ इति ॥ ४८

पन्थान मनुमन्त्रयते—‘सुगं पन्थानमारुक्षमरिष्टं स्वस्तिवाहनम् ।
यस्मिन् वीरो न रिष्यत्यन्येषां विन्दते वसु’ इति ॥ ४९

ओषधिवनस्पतयो नद्यो वनान्यनुमन्त्रयते—‘या ओषधयो या
वनस्पतयो या नद्यो यानि धन्वानि ये वना । ते त्वा
बधु प्रजावर्ती प्रत्ये मुञ्चन्त्वंहसः’ इति ॥ ५०

अथ जायामानीय स्वान् ग्रहान् प्रपादयति—‘भद्रान् ग्रहान् सु-
मनसः प्रपद्येऽवीरघ्नी वीरवतस्सुवीरान् । इरां वहतो
घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनास्संविशानि’ इति ॥ ५१

अथैनामानदुहे चर्मण्युपवेशयति—‘ इह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा
इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो रायस्पोषो निषीदतु ’
इति ॥ ५२

अत्राभ्याममात्यास्तोक्माण्यारोपयन्ते ॥ ५३

अथ वार्चं यच्छतः आ नक्षत्राणामुदयात् ॥ ५४

अथाहोरात्रयोस्सन्धिमनु*मन्त्रयते—‘ नीललोहिते भवतः कृत्वा
सक्तिर्व्यज्यते । एधन्तेऽस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्य-
ताम् ’ इति ॥ ५५

अथोदितेषु नक्षत्रेषूपनिष्क्रम्य ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ॥ ५६

‘ ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवमसि ध्रुवतस्स्थितम् । त्वं नक्षत्राणां
मेध्यसि स मा पाहि पृतन्यतः ’ इति ध्रुवम् ॥ ५७

‘ सप्त ऋषयः प्रथमां कृत्तिकानामरुन्धतीं यद्भुवतां ह निन्युः ।
पट्टकृत्तिका मुख्ययोगं वहन्तीयमस्माकमेधत्वपृथ्म्यरुन्धती
इत्यरुन्धतीम् ॥ ५८

† अथ विवाहस्यारुन्धत्युपस्थानात् कृत्वा व्रतमुपैति—‘ अग्रे
व्रतपत उपयमनं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे गार्ध्यताम् ।
वायो व्रतपत अदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपत उपयम-
नं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे गार्ध्यताम् ’ इति ॥ ५९

उभौ जायापती व्रतचारिणौ ब्रह्मचारिणौ भवतोऽधश्शयाते ॥

* ख. सन्धिसाक्षमाणामनु.

† एतत्सूत्रमारभ्य पञ्चमाध्यायमभाष्यन्तो ग्रन्थः

ख. पुस्तके न दृश्यते.

नयान्तराभ्यामन्तरात्तुम्बरदण्डा गन्वाहुल्लता वाससा सूत्रेण
वा परिचीतस्तिष्ठत्यापकहोमात् ॥ ६१

चतुर्थ्यां निशायां हुते पकहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति—
'ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते जगत्तज्जो
विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं वदन्तो गयस्यापिण
समिषा मदेम' इति ॥ ६२

अथैनं बध्वै प्रयच्छति—'प्रजया त्वा संसृजामि मामेगेण गुण-
मिव' इति ॥ ६३

तं बधूः प्रतिगृह्णाति—'प्रजावती भूयासम्' इति ॥ ६४

अथैनं वराय प्रयच्छति—'प्रजया त्वा पशुमिस्संसृजामि मा-
सरेण सुरामिव' इति ॥ ६५

तं वरः प्रतिगृह्णाति—'प्रजावान पशुमान भूयाजस' इति ॥ ६६

अथैनं स्थूणादेशे निधायान्तिकेन प्रतिपद्यते ॥ ६७

प्रसिद्धमुपसंवेशनम् * ॥ ६८

श्वो भूते दण्डमादाय पुण्याहं वाचयित्वाऽप्यु दिनमिति ॥ ६९

अथ देवयजनोच्छेदनप्रभृत्याग्निं स्वात् कृत्वा पकृत्युदंति—
'अग्निर्मूर्धा भुवः' इति द्वाभ्याम् ॥ ७०

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ७१

स एष पार्वणो भवति ॥ ७२

* इदं सूत्रं ख. ग. घ. कोशेषु नास्ति.

अथास्तमित आदिदेऽन्योन्यमलङ्कृत्योपरिश्रयां शयते ॥ ७३

अथ वधूमभिसन्वयते—'सुमङ्गलीरियं वधूरिमां सभेत पश्यत ।

सौभाग्यसर्वं कृत्वायाथास्तं विपरेतन ' इति ॥ ७४

अथनां नरेभुक्तिमन्त्रया बालया युनक्ति—'सत्ता मनस्संह-

दयानि तस्याऽभिसंतनुत्यजः । सं त्वा कापस्य यो-

क्तेन युञ्जत्यविमोचनाय ' इति ॥ ७५

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने

पञ्चमोऽध्यायः.

आनयन्त्यतमसि ॥ १

न । देवस्यसंकेतजनप्रभृत्यादणीताभ्यः कृत्वा पकमादनं पा-
यसं वा साचति ॥ २

न । सुस्तुतयार्थं भवति ॥ ३

न । विष्पति ॥ ४

न । अथायसं भवति ॥ ५

न । अति । सुस्तुतयार्थं नृपं च भवति ॥ ६

अथैतं नरा प्रसीतं वा विधायोदित्तुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिवारयति ॥

वर्णिताममृत्युश्चिदुक्तं कृत्वा पकाज्जुहोति ॥ ८

न । अदं । अथैतं प्यालीपाकानां चमकल्पः ॥ ९

नवाह्निकेन नैषातुस्वरदण्डा गन्धात्पुलता वाससा सूत्रेण
वा परिवीतस्तिष्ठत्यापकहोमात् ॥ ६१

चतुर्थ्या निशायां हुते पक्वहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति—
'ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितोऽसि वनस्पते गगनलक्षो
विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं वदन्तो रायस्पोषेण
समिषा मदेम ' इति ॥ ६२

अथैनं वध्वै प्रयच्छति—'प्रजया त्वा संसृजामि मासरेण सुरा-
मिव ' इति ॥ ६३

तं वधूः प्रतिगृह्णाति—'प्रजावती भूयासम् ' इति ॥ ६४

अथैनं वराय प्रयच्छति—'प्रजया त्वा पशुभिस्संसृजामि मा-
सरेण सुरामिव ' इति ॥ ६५

तं वरः प्रतिगृह्णाति—'प्रजावान् पशुमान् भूयान्मय ' इति ॥ ६६

अथैनं स्थूणादेशे निधायान्तिकेन प्रतिपद्यते ॥ ६७

प्रसिद्धमुपसंवेशनम् * ॥ ६८

श्वो भूते दण्डमादाय पुण्याहं वाचयित्वाऽण्डुं दितर्जयति ॥ ६९

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निं उवाच कृत्वा पक्वहोमं—
'अग्निर्मूर्धा भवः ' इति द्वाभ्याम् ॥ ७०

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ७१

स एष पार्वणो भवति ॥ ७२

अथास्तमित आदित्येऽन्योन्यमलङ्कृत्योपरिशय्यां शयाते ॥ ७३

अथ वधूमभिमन्त्रयते—‘सुमङ्गलीरियं वधूरिमां सभेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतन ’ इति ॥ ७४

अर्थनां सर्वभुरभिगन्धया गालया युनक्ति—‘सन्ना मनस्सह-
दयानि सन्नाऽभिसंतनुत्यजः । सं त्वा कायस्य यो-
क्त्रेण युञ्जत्यविमोचनाय ’ इति ॥ ७५

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

आनयन्त्येतमग्निम् ॥

१

अथ देवयजनां ह्येतेन प्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा पक्वमोदनं पा-
यसं वा याचति ॥

२

तमभ्युक्ष्यान्नावधिश्रयति ॥

३

प्राज्यं निशपति ॥

४

अथाज्यमधिश्रयति ॥

५

उपमं पर्यसि कृत्वा संक्षणं सुवं च संमार्ष्टि ॥

६

अथैतं चरं श्रपयित्वाऽभिघार्योदञ्चमुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिवारयति ॥

परिवानप्रभृत्याग्निमुवात कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥

८

स एवमेत नर्वेपां स्थालीपाकानां चरुकल्पः ॥

९

‘यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः’ इति पुरोनुवाक्यामनूच्य
‘यस्मै त्वं सुकृते जातवेदः’ इति याज्यया जुहोति * ॥

अथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ १.१

‘अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा
नाथकामः प्रप्रद्ये याऽस्यां पतिघ्नी तनूः प्रजाघ्नी पशु-
घ्नी लक्ष्मिघ्नी जारघ्नीमस्यै तां कृणोमि स्वाहा’ ॥ १.२

‘वायो प्रायश्चित्ते....कृणोमि स्वाहा’ ॥ १.३

‘आदिस्य प्रायश्चित्ते....कृणोमि स्वाहा’ ॥ १.४

‘प्रजापते प्रायश्चित्ते....कृणोमि स्वाहा’ इति ॥ १.५

पक्वादेव स्विष्टवतीभ्यां सौविष्टकृतं जुहोति ॥ १.६

लाजैरितरत्र ॥ १.७

‘हव्यवाहमभिमातिषाहं रक्षोहणं प्रतनासु जिष्णुम् । ज्यो-
तिष्मन्तं दीद्यतं पुरन्धिमग्निं स्विष्टकृतमाहुवेमोम् ।
स्विष्टमग्ने अभितत् पृणाहि विश्वादेव पृतना अभिष्य ।
उरुं नः पन्थां प्रदिशन् विभाहि ज्योतिष्मद्वेद्मजरं
न आयुस्स्वाहा’ इति ॥ १.८

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १.९

अथाज्यशेषेण हिरण्यमन्तर्धाय धूर्ध्नि संस्त्रावं जुहोति— भू-

* ग. पुस्तके अधिकपाठः.—यत्रैकाऽऽन्नाता स्यात्तां द्विरभ्यावर्तयेत् तथा लाजे-
ष्विति ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इत्यनुद्वयान्नातायां जुहोति ॥

स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा '
इति ॥ २०

अथैनां प्रदक्षिणमग्निं पर्याणयति—‘अर्यम्णो अग्निं परियन्तु
क्षिप्रं प्रतीक्षन्तां श्वश्रुवो देवराश्च ’ इति ॥ २१

अथ श्रीमन्तमगारं सम्मृष्टोपलिप्तं गन्धवन्तं पुष्पवन्तं धूप-
वन्तं दीपवन्तं तल्पवन्तं साधिवासं दिक्षु सर्पिस्सूत्रेन्धन-
प्रद्योतितमुदकुम्भादशोच्छिरसं प्रपाद्य तस्मिन्नेनां सं-
वेश्य तस्या अन्तिके जपति ॥ २२

‘उदीर्ष्वतो विश्वावसो नमसेडामहे त्वा । अन्यामिच्छ
प्रफर्ष्य सं जायां पत्या सृज । उदीर्ष्वतः पतिवती
ह्येषा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीद्रे । अन्यामिच्छ पि-
तृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि’ इति ॥ २३

अथैनामुपसंवेशयति—‘प्रजापतिस्त्रियां यशः ’ इत्येतया ॥ २४

अथास्यास्तोकोक्तिं विवृणोति—‘प्रजायै त्वा ’ इति ॥ २५

मा यद्यश्रु कुर्यान्तामनुमन्त्रयते—‘जीवां रुदन्ती विमयन्ते
अध्वरे दीर्घामनुप्रसृतिं दीर्घियुर्नरः । वामं पितृभ्यो य
इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिष्वजे ’ इति ॥ २६

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

- ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नः प्रागुपनयनाज्जात इत्यभिधीयते ॥ १
- उपनीतमात्रो व्रतानुचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः ॥ २
- एकां शाखापधीत्य श्रोत्रियः ॥ ३
- अङ्गाध्याय्यनूचानः ॥ ४
- कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः ॥ ५
- सूत्रप्रवचनाध्यायी ब्रूणः ॥ ६
- चतुर्वेदादृषिः ॥ ७
- अत ऊर्ध्वं देवः ॥ ८
- अथ यदि कामयेत श्रोत्रियं जनयेयमिहा अरुन्धन्वपम्या-
नात्कृत्वा त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनावधश्शायिनो व्रतना-
रिणावासाते ॥ ९
- अहतानां च वाससां परिधानं सायं प्रातश्चालङ्कारणमिव
प्रतोदयोश्च धारणमग्निपरिचर्या च ॥ १०
- चतुर्थ्यां पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ ११
- अथ यदि कावयेतानूचानं जनयेयमिति द्वादशरात्रेन वृत्तं
चरेत् ॥ १२
- व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ १३
- अथ यदि कामयेत ऋषिकल्पं जनयेयमिति सामसेतद्धृतं
चरेत् ॥ १४
- व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ १५
- अथ यदि कामयेत ब्रूणं जनयेयमिति चतुरो मामानेतद्धृतं
चरेत् ॥ १६

व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ १७

अथ यदि कामयेत ऋषिं जनयेयमिति षण्मासानेतद्भूतं चरेत् ॥ १८

व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ १९

अथ यदि कामयेत देवं जनयेयमिति संवत्सरमेतद्भूतं चरेत् ॥ २०

व्रतान्ते पक्वहोम उपसंवेशनं च ॥ २१

अथ यद्वेपा मलवद्रासास्स्यात् 'नैनया सह संवदेत् न सहासीत
नास्या अन्नमद्याद्रूह्यद्वत्याये द्वेपा वर्णं प्रतिमुच्यास्ते-
थां ग्वल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनेव न
प्रतिगृह्यं काममन्यत्' इति ॥ २२

नैनामुपेयात् ॥ २३

नारण्ये ॥ २४

न पराचीम ॥ २५

न स्नाति ॥ २६

नाभ्यङ्गे ॥ २७

न प्रलिखते ॥ २८

नाङ्गे ॥ २९

न दत्तो धावते ॥ ३०

न नग्धानि निकृन्तते ॥ ३१

न कुणत्ति ॥ ३२

न रज्जुं मृजति ॥ ३३

न पर्णेन पिबति ॥ ३४

न श्वेतेन पिबति ॥ ३५

‘तस्यै खर्वस्त्रिस्तो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा
पात्रेण प्रजायै गोपीथाय’ इति ब्राह्मणम् ॥ ३६

चतुर्थ्यां स्नातायां निशायामलङ्कृत्य शयनेऽभिमन्त्रयते—

‘विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आभिञ्च-
तु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते’ ॥ ३७

‘यथाऽग्निगर्भा पृथिवी द्यौर्यथेन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां
गर्भं एवं गर्भं दधातु ते’ ॥ ३८

‘गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अ-
श्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा’ ॥ ३९

‘हिरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना । तं ते गर्भं
दधाम्यहं दशमे मासि सूतवे’ ॥ ४०

‘नेजमेष परापत सपुत्रः पुनरापत । अस्यै मे पुत्रकामायै
गर्भमाधेहि यः पुमान्’ ॥ इति ॥ ४१

अथैनां परिष्वजति—‘अमूहमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी
त्वं रेतोऽहं रेतोभृच्चं मनोऽहमस्मि वाक्त्वं सामाह-
मस्मि ऋक्त्वं तावेहि सम्भवाव सह रेतो दधावहं
पुंसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय’
इति ॥ ४२

आत्मानं प्रत्यभिमृशते—‘अहं गर्भमदधामोषधीनामहं विश्वेषु
भुवनेष्वात्मनः । अहं प्रजामजनयन्पितृणामहं जनिभ्यो
अपरीषु पुत्रान्’ इति ॥ ४३

अथैनामुपैति—‘ त्वां पूषङ्ङिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्या
वपन्ति । या न ऊरू उशती विस्रयातै यस्यामु-
शन्तः प्रहरेम शेफम् ’ इति ॥ ४४

स एवमेव चतुर्थीप्रभृत्साषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मामुपैति ॥ ४५

प्रजानिश्रेयसमृतुगमनमिषाचार्याः ॥ ४६

सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्ति भवन्तीति बोधायनः ॥ ४७

यच्चादौ यच्चर्ताविति शालिक्रिः ॥ ४८

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथाभ्यां पञ्चमेऽहनि नापितकर्म कुर्वन्ति ॥ १

नापिताय पयोदनं दत्त्वा ग्रामात्प्रार्चीं वोदीचीं वा दिश-
बुपनिष्क्रम्य यत्रैकमुदुम्बरसूत्रं पश्यन्ति तं प्रदक्षिणं
परिसमृद्धं प्रदक्षिणं गन्धैरनुलिम्पन् जपति—‘ यथा
त्वं वनस्पते ऊर्जा अभ्युत्थितो वनस्पते । शतवल्गो
विरोहस्येवमहं पुत्रैश्च पशुभिश्च सहस्रवल्गो वि वयं
रुहेम ’ इति ॥ २

सुमनोभिः प्रच्छादयति—‘ यथा त्वं वनस्पते फलवानस्ये-
वमहं पुत्रैश्च पशुभिश्च फलवन्तो भवानि ’ इति ॥ ३

अत्रैव त्रिवृताऽन्नेन बलिमुपहरति ॥ ४

मन्त्रं चोदाहरन्ति—‘ ऊर्जस्वान् पयस्वान् पयसा पिन्वमा-

नोऽस्मान् वनस्पते पयसाऽभ्याववृत्स्व ' इति ॥ ७

अन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् सम्पूज्याशिषो वाचयित्वा जानु-
द्वग्नमुदकमवतीर्य प्राचीनदशेनाहतेन वाससा मत्स्यान्
गृह्णतो ब्रह्मचारिणं पृच्छतो ' ब्रह्मचारिन् किं पश्य-
सि ' इति ॥ ८

स पृष्ठः प्रतिब्रूयात् ' पुत्रांश्च पशूंश्च ' इति ॥ ९

अथैनान् मत्स्यानुदुम्बरमूले बकानां बलिमुपहरति—' दीर्घायु-
त्वाय वर्चसे ' इति ॥ ८

अत्रैव निर्माल्यानि परिभुक्तानि वासांसि प्रतिमगंश्च प्रति-
मुच्योदुम्बरशाखायां संसृज्य ॥ ९

अथावगाहान्योन्यस्य पृष्ठे धावयित्वादकान्तं प्रति यौति—' प्र-
तिष्ठतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः '
इति ॥ १०

अन्यान्यमलङ्कृत्य रक्तानि वासांसि परिधायाहतेन वाससा
वेति ॥ ११

यानेन पद्भ्यां वा गृहं गत्वा प्रक्षालितपाणिपादावप आ-
चम्य वाग्यतौ शयनमारभेते ॥ १२

श्वोभूते वैश्वदेवेन प्रतिपद्यते ॥ १३

मासिश्राद्धे न चापरपक्षे ॥ १४

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

विज्ञाते गर्भे तिष्ये पुंसवनम् ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा ॥ २

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पक्वाज्जुहोति—
'प्रजापते तन्वं मे जुपस्व त्वष्टुर्देवेभिस्सहसाम इन्द्र ।
विश्वेर्देवै रातिभिस्संरराणः पुंसां वहूनां यातरस्स्याम
स्वाहा ' इति ॥ ३

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'गर्भो अस्योपधीनां गर्भो वनस्पती-
नाम् ' इति तिसृभिरनुच्छन्दमम् ॥ ४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धसाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अथास्या आज्यशेषमास्ये प्रच्योतयति—'अस्मे देवासो वपुषे
चिकित्सन् ' इति चतसृभिरनुच्छन्दमम् ॥ ६

इति वांध्यायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

प्रथमगर्भायाश्चतुर्थे क्षाभि सीमन्तोन्नयनम् ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा ॥ २

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥ ३

'धाता ददातु नः ' इति पुरोनुवाक्याभनृच्य 'धाता प्रजा-
या उत गय ईशे ' इति याज्यया जुहोति ॥ ४

- अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘धाता ददातु नो रयिं प्राचीम्’
इत्यन्तादनुवाकस्य ॥ ५
- स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ६
- अथास्यास्त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैरुदुम्बरप्रसूनैर्यवप्र-
सूनैरिति केशान् विभजन् सीमन्तमुन्नयति ‘राकाम-
हम्, यास्ते राके’ इति द्वाभ्याम् ॥ ७
- अथास्यै यवप्रसूनान्यावध्नाति ‘यवोसि यवयास्मद्वेपो यवया-
रातीः’ इति ॥ ८
- अथैनौ वीणागाथिनाविति प्रतिगृह्णीते ॥ ९
- अथैनौ संशास्ति गायतमिति ॥ १०
- तावेतां गाथां गायतः—‘सोम एव नो राजेत्याहुर्ब्राह्मणीः
प्रजाः । विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरेणासौ तव’ इति ॥ ११
- यस्यै नद्यास्तीरे संश्रिता वसन्ति तस्यै नाम गृह्णाति ॥ १२
- अष्टमे मासि विष्णव आहुतीर्जुहोति—‘विष्णोर्नुकम्’ इत्येतेन
सूक्तेन ॥ १३
- विष्णवे बलिमुपहरति ॥ १४
- वैष्णवो ह्येव मासो विज्ञायते ॥ १५
- विष्णुर्हि गर्भस्य देवता ॥ १६
- इति हुतो व्याख्यातः ॥ १७

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

*यथैतद्भुते बलिहरणम् ॥ १

विष्णवे बलिर्गृहे मासि पूर्वपक्षस्य सप्तम्यां द्वादश्यां रो-
हिण्यां श्रोणायां वा ॥ २

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वास्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा ॥ ३

अथ देवयजनोऽलेखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा उपोत्थाना-
ग्नेणाग्निं दैवतमावाहयति—‘ओं भूः पुरुषमावाहयामि
ओं भुवः पुरुषमावाहयामि ओं सुवः पुरुषमावाह-
यामि ओं भूर्भुवस्सुवः पुरुषमावाहयामि’ इत्यावाह्य ॥ ४

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा दैवतमर्चयति ॥ ५

‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुच-
यः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमानस्सुवर्जनः’
इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा ॥ ६

अथाद्विस्तर्पयति—‘केशवं तर्पयामि नारायणं माधवं गोविन्दं
विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं
पद्मनाभं दामोदरं तर्पयामि’ इति ॥ ७

एतैरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैः ‘अमुष्मै नमोऽमुष्मै नमः’
इत्यभ्यर्च्य ॥ ८

अथ विष्णवे आहुतीर्जुहोति—‘विष्णोर्नु कम्, तदस्य प्रियम्,
प्रतद्विष्णुः, परो मात्रया, विचक्रमे, त्रिर्देवः’ इति ॥ ९

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥

अथ गुडपायसं घृतमिश्रमन्नं निवेदयति—‘अमुष्मै स्वाहा न-
मोऽमुष्मै स्वाहा नमः’ इति द्वादशभिर्यथालिङ्गम् ॥ १०

वैष्णवीभि ऋग्यजुस्सामाथर्वभिस्तोत्रैस्तुतिभिस्तुन्वन्ति ॥ ११

व्याहृतीभिः पुरुषमुद्रासयामीत्युद्रास्यान्नशेषं पत्नीं प्राशयेत् ॥ १२

पुमानस्यै जायत इति विज्ञायते* ॥ १३

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे प्रथमप्रश्ने

एकाशोऽध्यायः.

यथो एतत् । आवेद्यार्घ्यं कुर्यात् । अथ शुचौ समे देशे ।
अथास्या उपोत्थाय । अनुनयन्त्येतमग्निम् । आनयन्त्येतमग्निम् ।
ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नः । अथाभ्यां पञ्चमेऽहनि । विज्ञाते
गर्भे । प्रथमगर्भायाश्चतुर्थे मासि । यथैतद्भुते बलिहरणम् ॥ ११ ॥

यथैतद्भुते बलिहरणम् । प्रथमगर्भायाश्चतुर्थे मासि । विज्ञा-
ते गर्भे । अथाभ्यां पञ्चमेऽहनि । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्प-
न्नः । आनयन्त्येतमग्निम् । अनुनयन्त्येतमग्निम् । अथास्या
उपोत्थाय । अथ शुचौ समे देशे । आवेद्यार्घ्यं कुर्यात् ।
यथो एतत् ॥ ११ ॥

इति बोधायनगृह्यसूत्रे प्रथमः प्रश्नः समाप्तः.

*ख. आसनावाहनं पाद्यमर्घ्यमाचमनं तथा । स्नानं वस्त्रोपवीतं च गन्धपुष्पं
तथैव च ॥ धूपदीपं च नैवेद्यं पानीयाचमनं तथा । ताम्बूलोद्गासनं चैतं व्युपचारा-
स्तु षोडश ॥ अधिकपाठः.

अथ द्वितीयः प्रश्नः.

अथ प्रहुतः ॥

१.

जातं कुमारमभिमन्त्रयते—‘अद्भ्यस्सम्भूतः’ इत्येतेनानुवाकेन ॥ २

अथैनं स्नापयति—‘क्षेत्रियै त्वा निरृक्त्यै त्वा’ इति षड्विंश-
च्छन्दसम् ॥ ३

अथैनं स्वोपस्थ आदधाति—‘अङ्गादङ्गात्सम्भवासि हृदयाद-
धिजायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदश्शतम्’ इति ॥ ४

अथैनं मूर्ध्न्यभिजिघ्रति—‘अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं
भव । पशूनां त्वा हिङ्क्षुरेणाभिजिघ्राम्यतौ’ इति नक्ष-
त्रनामधेयेन ॥ ५

अथास्य दक्षिणे कर्णे जपति—‘अग्निरायुष्मान्’ इति पञ्चभिः
पर्यायैः ॥ ६

अथैनं दधिमधुघृतमिति समुदायुत्य हिरण्येन प्राशयति—‘प्राणो
रक्षति विश्वमेजत्’ इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यृचम् ॥ ७

अतिशिष्टं गोपदे निनयति व्याहृतीभिः ॥ ८

अथैनं मातुरुपस्थ आदधाति—‘सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे’
इति चतसृभिस्सहस्राभिः ॥ ९

स्तनमभिमन्त्रयते—‘यस्ते स्तनश्शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा
पुष्यसि वार्याणि । यो रत्नधः वसुविद्यस्सुदत्रस्सरस्वति
तमिह धातवेकः’ इति ॥ १०

धयन्तमनुमन्त्रयते—‘द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च स्तनं
धयन्तं सविताऽभिरक्षतु । आवाससः परिधानाद्वहस्प-
तिर्विश्वे देवा अभिरक्षन्तु पश्चात् ’ इति ॥ १.१

अथास्योदकुम्भमुच्छिरसि निदधाति—‘ आपस्मुत्सेषु जाग्रत
रक्षांसि निरितो नुदध्वम् ’ इति ॥ १.२

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा पकाज्जुहोति—‘ हरिं
हरन्तमनुयन्ति देवाः ’ इति पुरोऽनुवाक्यत्वात् नृच्य नम-
छिदो मृसो मा वधीः ’ इति याज्यया जुहोति ॥ १.३

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘ सद्यश्चकामानाय ’ इत्यन्तादनुवाक-
स्य ॥ १.४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १.५

अथानोयुगं रथयुगं वा स्नाप्याच्छाद्यात्कृत्य अग्नेणाग्निमुद्धृत्य
तस्याग्नेणाश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘ नम आच्या-
धिनीभ्यः ’ इति ॥ १.६

अथास्तमित आदित्ये गौरसर्षपान् फलीकरणमिश्रान् अज्ज-
लिना जुहोति—‘ कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् ’
इत्येतैरनुवाकेन प्रत्यृचम् ॥ १.७

अथौदनं तिलसक्तुभिर्घृतेनेति समुदायुत्य गोष्ठेऽश्वत्थपर्णेषु हुत-
शेषं निदधाति—‘ अघोराय मघोराय नेजमेपाय ननो
नमः ’ इति ॥ १.८

- अथातिशिष्टं सर्वा दिशस्सम्प्रकीरन्ति—‘आवेशिना व्यश्रुमुखी
 कुतूहली कस्थली* जृम्भणी त्तम्मनी मोहनी च ।
 कृष्णा विशाखा विमला ब्रह्मरात्री भ्रातृव्यसङ्क्षेपु
 पतन्त्यमोघाः । ताभ्यो वै मातृभ्यो नमो नमः’ इति ॥ १९
- स एवमेव फलीकरणहोमप्रभृति सायंप्रातर्दशरात्रं करोति ॥ २०
- नानुत्थितायां क्षृतिकायां भोज्यान्नता ॥ २१
- दशम्यामुत्थानम् ॥ २२
- दशम्यां द्वादश्यां वा नामकरणम् ॥ २३
- प्राजापत्येन सूक्तेन हुत्वा ब्राह्मणानन्नेन परिविप्य पुण्याहं स्वस्ति
 कद्विजिति वाचयन्नामास्वै ददाति ॥ २४
- द्रव्यक्षरं चतुरक्षरं षडक्षरंष्टाक्षरं वा ॥ २५
- योपप्रदायन्तरन्नस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् ॥ २६
- अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्स्यात्तद्वि प्रतिष्ठितमिति वि-
 ज्ञायते ॥ २७
- ऋष्यणूकं देवताणूकं वा ॥ २८
- यथैवैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युः ॥ २९
- अयुगक्षरं कुसारीः ॥ ३०
- अमुष्यै स्वस्तीति ॥ ३१

इति वोचायनीये गृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

प्रथमोऽध्यायः.

चतुर्थे मास्युपनिष्क्रमणम् ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिधिष्य पुण्याहं स्वस्तिऋद्धिमिति वाचयित्वा ॥ २

अथ देवयजनोद्धेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा स्वस्त्यात्रेयं
जुहोति— ३

‘स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगस्स्वस्ति देव्यदितिर्-
नर्वणः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति
द्यावापृथिवी भुचेतुना’ ॥ ४

‘स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यः पतिः ।
बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तय आदितासो भ-
वन्तु नः’ ॥ ५

‘विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वमुरग्निस्वस्तये ।
देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्व-
हसः’ ॥ ६

‘स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति । स्वर्गित न इ-
न्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कुधि’ ॥ ७

‘स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । पुनर्ददताऽग्नता
जानता संगमेमहि’ ॥ ८

‘स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमरिष्टनेमिं महद्भूतं वायसं देवतानाम् ।
असुरघ्नमिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नावमिवास्तेम’ ॥ ९

‘अंहोमुचमाङ्गिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तार्क्ष्यम् ।
प्रयतपाणिश्शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संवाधेज्वभयं नो
अस्तु’ ॥ १०

‘स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवास्स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिस्वस्ति नो बृहस्पतिर्द-
धातु ’ इत्यष्टाभिरनुच्छन्दसम् ॥ ११

जयप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १२

अथोपनिष्क्रम्य बाह्यानि चित्रियाण्यभ्यर्च्य त्रिवृताऽन्नेन ब्रा-
ह्मणान् सम्पूज्याशिषो वाचयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य स्वान्
गृहानानयति ॥ १३

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

पष्टे माख्यन्नप्राशनम् ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिवेष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा ॥

अथ देवयजनं ह्येखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा अन्नमूक्तेन
जुहोति—‘अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य ’ इत्यष्टाभिरनुच्छ-
न्दसम् ॥ ३

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

अथोदनं दध्ना मधुना घृतेनाद्विशति समुदासुता शिरण्ये-
नौपथस्य कुमारं प्रशयति—‘या जाता ओपथयः’
इति षड्विरनुच्छन्दसम् ॥ ५

‘भूर्भुवस्सुवरपां त्रौषधीनां रसं प्राशयापि शिवास्त आप
ओषधयस्सन्त्वनमीवास्त आप ओषधयस्सन्त्वसौ’ इति
सर्वास्वनुषजति ॥ ६

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

संवत्सरे चूडाकर्म त्रिषु वा संवत्सरेषु ॥ १

ब्राह्मणानन्ने न परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा ॥ २

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘ ये
केशिनः ’ इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ‘ नर्ते ब्रह्मणः ’ इति
याज्यया जुहोति ॥ ३

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘ आरोह प्रोक्तं विपहस्व शत्रून् ’ इत्या-
न्तादनुवाकस्य ॥ ४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अथाग्नेणाग्निमुदुम्बरपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘ नगो विरिण्य-
वाहवे ’ इति ॥ ६

अपरेणाग्निमुभयोरपस्सन्निषिञ्चति ॥ ७

उष्णासु शीता आनयति—‘ उष्णेन वायुबुदकेनेद्यदितिः के-
शान् वपतु ’ इति ॥ ८

ताभिरस्य शिर उनत्ति—‘ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय
वर्चसे ’ इति ॥ ९

ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनूच्छ्रयति—‘ओषधे त्रायस्वैनम्’ इति ॥ १०

॥भिमन्त्रयते—‘ज्योक्त्वा सूर्यं दृशे’ इति ॥ ११

अथैनं तिर्यञ्चं निदधाति—‘स्वधिते मैत्रं हिंसीः’ इति ॥ १२

अथास्य केशान्वपति—‘येनावपत्सविता क्षुरेण’ इति ॥ १३

प्रवपतोऽनुमन्त्रयते—‘वा ते केशाननुगाहर्च एतत्’ इति ॥ १४

अथैनान् समुच्चिस्य दर्शस्तम्बे निदधाति—‘तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन्’ इति ॥ १५

अथैनमुष्णोदकेनाप्लावयति—‘वलं ते बाहुयोस्सविता दधातु’ इति ॥ १६

अथैनमेकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा यथैवैषां कुलधर्म-
स्थ्यात् ॥ १७

यथर्षिं शिखां निदधातीत्येके ॥ १८

अथैनं स्नाप्याच्छाद्यालङ्कृत्य त्रिवृताङ्गेन ब्राह्मणान् सम्पूज्या-
शिषो वाचयति ॥ १९

इति प्रहृतो व्याख्यातः ॥*

इति बोधायनीये गृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः.

*ख. शतानां सप्तत्रिंशन्मष्टोत्तरमथापि च ।

केशानामपि संख्यानां शिखैका परिक्लिता ॥

अथाहुतः ॥ १

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु
वैश्यम् ॥ २

आषोडशात् ब्राह्मणस्यानासय इति ॥ ३

एवमेवेतरयोः द्वाविंशतिश्च चतुर्विंशतिश्च ॥ ४

अथापि काम्यानि भवन्ति—सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयु-
ष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इ-
न्द्रियकामं द्वादशे पशुकामं त्रयोदशे मिधाकामं चतु-
र्दशे पुष्टिकामं पञ्चदशे भ्रातृव्यवन्तं षोडशे सर्व-
काममिति ॥ ५

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं वर्षासु
रथकारमिति । सर्वानेव वा वसन्ते ॥ ६

ब्राह्मणानन्नेन परिविध्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचायि-
त्वा कुमारं भोजयित्वा तस्य चौलवत्तूष्णीं केशानोप्य-
स्नातं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतं प्रतिमुञ्चन् वा-
चयति—‘यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुर-
स्तात् । आयुष्यमग्रियं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः’ इति ॥ ७

यज्ञोपवीतिनमप आचमय्याथ देवयजनमुदानयति ॥ ८

अथ देवयजनोद्धेखनप्रभृत्प्राप्तिमुखात् कृत्वा पालार्शीं समिध-
माज्येनाक्त्वाऽभ्याधापयन् वाचयति—‘आयुर्दा देव

जरसं गृणानो घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्रे । घृतं पि-
बन्नघृतं चारु गव्यं पितेव पुत्रं जरसे नयेमं स्वाहा' इति॥

अथैनमुत्थाप्योत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा अश्मानमास्थापयति—
'आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरो भव । अभितिष्ठ
घृतन्यतस्सहस्व घृतनायतः' इति ॥ १०

अथैनं तिष्ठे वासस्सद्यःकृत्तोतं * परिधापयन् वाचयति—
'या अकृन्तन्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीरन्ता-
नाभितोऽददन्त । तास्त्वा देवीर्जरसा संव्ययन्त्वायुष्मा-
निदं परिधत्स्व वासः' इति ॥ ११

परिहितमनुमन्त्रयते—'परिधत्त धत्त वाससैनं शतायुषं कृणु-
हि दीर्घमायुः । बृहस्पतिः प्रायच्छद्रास एतस्मोमा-
य राज्ञे परिधातवा उ । जरां गच्छाभि परिधत्स्व
वासो भवा कृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव
शरदस्सुवर्चा रायश्च पोषमुप संव्ययस्व । परीदं वा-
सो अधि धास्स्वस्तयेऽभूरापीनामभिशस्तिपावा । शतं
च जीव शरदः पुरुचीर्वसूनि चार्यो विभजासि जी-
वन्' इति ॥ १२

अथैनं मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययन् वा-
चयति—§ ज्यामौर्वी राजन्यस्य । आवीमूत्रं वैश्यस्य ।
सर्वेषामेव वा मौञ्जीम् । 'इयं दुरुक्तात्परिवाधमाना
शर्म बरूथं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बल-
माभरन्ती प्रिया देवानां सुभगा मेखलेयम्' इति ॥ १३

* ख. सद्यः कृत्वोदङ्

† ख. कृणुथ.

‡ ख. चाप्यो विभजासु.

§ ग. 'मौञ्जीं ब्राह्मणस्य' इत्यधिकम्.

परिवीतामनुमन्त्रयते—‘ऋतस्य गोप्त्री तपसः परस्पी घृती
रक्षस्सहमाना अरातीः । सा नस्समन्तमनु परीहि भद्रया
भर्तारस्ते मेखले मा रिषाम्’ इति ॥ १४

ग्रन्थि करोति—‘प्राणानां ग्रन्थिरसि स मा विस्रंसः’ इति
नाभिदेशे ॥ १५

अथास्मा अजिनं प्रतिमुञ्चन् वाचयति—कृष्णाजिनं ब्राह्म-
णस्य । रौरवं राजन्यस्य । वस्ताजिनं वैश्यस्य ।
सर्वेषां वा कृष्णाजिनम् । ‘मित्रस्य चक्षुर्धरुणं वली-
यस्तेजो यशस्वि स्थविरं समिद्धम् । अनाहनस्य वसनं
जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्’ इति ॥ १६

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति—पालाशं वैल्वं वा ब्राह्मणस्य ।
नैयग्रोधं स्कन्धजमवाङ्ग्रं रौहीतकं वा राजन्यस्य ।
बादरमौदुम्बरं वा वैश्यस्य । सर्वेषां वा वार्क्षम् ॥ १७

‘सोमोसि सोमपं मा कुरु’ इति पालाशम् ॥ १८

‘ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा’ इति वैल्वम् ॥ १९

‘ओजोस्योजो मयि धेहि’ इति नैयग्रोधम् ॥ २०

‘बलमसि बलं मयि धेहि’ इति रौहीतकम् ॥ २१

‘पुष्टिरसि पुष्टिं मयि धेहि’ इति बादरम् ॥ २२

‘ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि’ इत्यौदुम्बरम् ॥ २३

‘अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वा-
जिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सवर्चसम्’ इति वार्क्षम् ॥

‘कोनामाख्यसौ नामास्मि’ इति शाट्यायनकम् ॥ २५

अथैनं दक्षिणे हस्ते गृह्णाति—‘यस्मिन् भूतं च भव्यं च सर्वे लोकास्समाहिताः । तेन गृह्णामि त्वामहं मह्यं गृह्णामि त्वामहं प्रजापतिना त्वा मह्यं गृह्णाम्यसौ’ इति ॥ २६

अथैनं देवताभ्यः परिददाति—‘देवेभ्यस्त्वा परिददामि विश्वदेवेभ्यस्त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वाभ्यस्त्वा देवताभ्यः परिददाम्यसौ’ इति ॥ २७

अथैनमुपनयति—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामुपनयेऽसौ’ इति ॥ २८

अथ कुमारः पक्वाज्जुहोति—‘यश्छन्दसाभृपथो विश्वरूपश्छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । समेन्द्रो मेधया स्पृणोत्वमृतस्य देवधारणो भूयासं स्वाहा’ इति ॥ २९

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘क्षेत्रियै त्वा निरऋत्यै त्वा’ इति पङ्क्ति-
रनुच्छन्दसम् ॥ ३०

एवमेव ब्रह्मसूक्तेन हुत्वा ‘ब्रह्मजज्ञानम्’ इति पङ्क्तिः ॥ ३१

स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३२

अग्रेणार्घिं पलाशपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘नमो अस्तु नील-
वाय’ इति ॥ ३३

अत्र सावित्रव्रतम् ॥ ३४

अथ पालाशीश्चतस्रस्तमिध आर्द्रास्सपलाशास्सप्रारोहाः प्रा-
देशमात्रीरप्रतिशुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाच-
यति याज्ञिकानां वा वृक्षाणां अन्यतमस्य— ॥३५॥

‘ अग्रे व्रतपते सावित्रं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां
स्वाहा ’ ॥ ३६

‘ वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते सावित्रं व्रतं
चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा ’ इति ॥ ३७

अपरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन् प्राञ्जुख आचार्य
उपविशति—‘ राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा त्वद्योपम् ’
इति ॥ ३८

तस्याग्रेण कुमारो दर्भेषु प्रत्यञ्जुख उपविश्य पादावन्वार-
भ्याह—‘ सावित्रीं भो अनुब्रूहि ’ इति ॥ ३९

तस्मा अन्वाहोमिति प्रतिपद्यते—‘ तत्सवितुर्वरेण्यम् ’ इत्येतां
पञ्चोऽर्धर्चशस्ततस्समस्तां व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु
वा तथाऽर्धर्चयोरुत्तमां कृत्स्नायामिति ॥ ४०

अथ कुमारः पकादुपादाय प्राश्नाति—‘ शरीरं मे वि चर्षणम् ।
जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः
कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ’ इति ॥ ४१

अथ हैके प्राक्सविश्याः प्राश्नाति ब्रह्म वा अन्नमिति वदन्तः ॥ ४२

तदु तथा न कुर्यान्नानुक्तायां साविश्यां प्राश्नीयादित्यनूक्ता-
यामनूक्तायां साविश्यां प्राश्नीयादिति शाट्वायनकम् ॥

अथाप उपस्पृश्य ज्योतिष्मत्त्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—‘उद्वयं तमस’
स्परि’ इति ॥ ४४

अथैनं संशास्ति—‘ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सु-
षुप्त्याः समिध आधेहि भैक्षाचर्यं चर सदाऽरण्यात्
समिध आहरोदकुम्भं चाहराचार्याधीनो भव वेदमधी-
ष्व’ इति ॥ ४५

स एवमेवैतत् सर्वं करोति ॥ ४६

अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छन्नाह—‘मातरमेवाग्रे भिक्षस्व’
इति ॥ ४७

स मातरमेवाग्रे भिक्षते ॥ ४८

भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ ४९

भिक्षां भवति देहीति राजन्यः ॥ ५०

देहि भिक्षां भवतीति वैश्यः ॥ ५१

तत्समाहृत्याचार्याय प्राह—‘भैक्षमिदम्’ इति ॥ ५२

तत् ‘सुभैक्षम्’ इतीतरः प्रतिगृह्णाति ॥ ५३

उत्तरेणाग्निं द्वे स्त्रीप्रतिकृती कृत्य गन्धैर्मालयेन चालङ्कृत्य त्रिवृ-

ताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पूज्याशिषो वाचयित्वा—‘श्रद्धा
मेधे प्रियेताम्’ इति ॥ ५४

अहमेतन्मग्निं धारयन्ति* क्षारलवणवर्जमधश्शय्या च ॥ ५५

*ख. “प्रसिद्धं सन्ध्यामपासित । नम ईशानाय नमो गोपितृदेवेभ्य इति ।
अथ गुरुनाभिवादयते मातरं पितरं भ्रातरं मातुलमाचार्यमन्यांश्च विशेषांस्त्रिवर्ध-
पूर्वान्” इत्यधिकम्.

एतस्मिन्नेवाग्नौ व्याहृतीभिस्सायं प्रातस्सामिधोऽभ्यादध्यात् ॥ ५६

एवमन्यस्मिन्नापि सदा ॥ ५७

अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिसमूहति—‘जुषस्व नस्समिधमग्ने अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममृण्वन् । उपस्पृश दिव्यं सानु स्तूपैस्सं रश्मिभिस्ततनस्सूर्यस्य’ इति ॥ ५८

अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चति—‘अदितेऽनुमन्यस्व’ इति दक्षिणतः प्राचीनम् । ‘अनुमतेऽनु मन्यस्व’ इति पश्चादुदीचीनम् । ‘सरस्वतेऽनुमन्यस्व’ इत्युत्तरतः प्राचीनम् । ‘देवसवितः प्रमुव’ इति समन्तं प्रदक्षिणम् । समन्तमेव वा तूष्णीम् ॥ ५९

तस्मिन् व्याहृतीभिस्सायं प्रातस्सामिधोऽभ्यादधाति—‘भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा’ इति ॥

तथैव परिसमूह्य तथैव परिषिञ्चति—‘अन्वमंस्थाः, प्रासादीः’ इति मन्त्रान्तान् सन्नमयति ॥ ६१

अथैनमुपतिष्ठते—‘यत्ते अग्ने तेजः’ इति तिसृभिः ‘मयि मेधां मयि प्रजाम्’ इति तिसृभिः ‘पोढा विहितो वै पुरुषः’ इत्येतस्माद्ब्राह्मणात् ॥ ६२

अथ तिसृषु व्युष्टास्वेतमग्निमादाय तां दिशं यन्ति यत्रास्य पलाशस्स्पष्टो भवति ॥ ६३

तं प्रदक्षिणं परिसमूहति—‘सुश्रवस्सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वं

सुश्रवस्सुश्रवा अस्येवमहं सुश्रवस्सुश्रवा भूयासं यथा
त्वं सुश्रवस्सुश्रवो देवानां निधिगोपोस्येवमहं ब्रा-
ह्मणानां ब्रह्मणो निधिगोपो भूयासम्' इति ॥ ६४

तस्याग्रेण उत्तरेण वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याथाव्रत्य
प्रायश्चित्ते जुहोति—'यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्,
पुनरग्निश्चक्षुरदात्' इति द्वाभ्याम् ॥ ६५

अथ पालाशीश्चतस्रस्समिधः आर्द्रास्सपलाशाः सप्रारोहाः
प्रादेशमात्रीरप्रतिशुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन्वा-
चयति याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य— ६६

'अग्रे व्रतपते सावित्रं व्रतमचारिणं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा' ॥

'वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते सावित्रं व्र-
तमचारिणं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा' इति ॥ ६८

तथैव सुश्रवसमभ्यर्च्य त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पूज्याशिषो
वाचयित्वा ॥ ६९

अत्रैके दण्डमजिनं मेखलां वासश्चातिसृजन्ति ॥ ७०

अन्यान्यादायास्य वास आदत्ते—'यस्य ते प्रथमवास्यं हराम-
स्तं त्वा विश्वे अनुमदन्तु देवाः । तं त्वा भ्रातरस्सु-
हृदो वर्धमानमनुजायन्तां वहवस्सुजातम्' इति ॥ ७१

अथाधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य दण्डमजिनं मेखलां च धारयन्

श्राद्धसूतकमैथुनमधुमांसानि वर्जयन् भैक्षहारोऽधश्चायी
चाचार्यस्य गृह्णानेतीति विज्ञायते आचार्यो वै
ब्रह्मेति ॥

७२

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

पञ्चमोऽध्यायः.

वेदमधीत्य त्नास्यन्नित्युक्तं समावर्तनम् ॥

१

मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते ॥

२

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥

३

मन्त्रब्राह्मणे यज्ञस्य प्रमाणम् ॥

४

मन्त्रब्राह्मणे अधीत्य चीर्णेषु वा व्रतेषु ॥

५

एतावदेव नाना ॥

६

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पालाशीं स-
भिधमाज्येनाक्त्वा मध्यंदिनेऽभ्यादधाति ॥

७

तत्पुरस्ताद्वाख्यातम् ॥

८

अथ केशश्मश्रुलोमनखावापनेनैव प्रतिपद्यते सिद्धमाच्छ-
त्रादानात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘आवहन्ती वित-
न्वाना । कुर्वाणा चीरमात्मनः । वासांसि मम गा-
वश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमा-
वह । लोमशां पशुभिस्सह स्वाहा ’ इति ॥ ९

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘आमायन्तु ब्रह्मचारिणस्स्वाहा । य-
शो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा ।

तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश
स्वाहा' इति ॥ १०

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ११

अथाग्नेणार्शिं बिल्वशाखायां हुतशेषं निदधाति—'तस्मिन्
सहस्रशाखे । निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा' इति॥१२

अथ पकादुपादाय प्राश्नाति—'यथाऽऽपः प्रवता यन्ति ।
यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धा-
तरायन्तु सर्वतस्स्वाहा' इति ॥ १३

प्राश्याप आचम्योरः प्रत्यात्मानं प्रत्यभिमुखते—'प्रतिवेशोमि
प्र मा पाहि प्र मा पद्यस्व' इति ॥ १४

सोऽत्रैवास्ते आनक्षत्राणामुदयात् ॥ १५

अथोदितेषु नक्षत्रेषूपनिष्क्रम्य दिश उपतिष्ठत इति भिद्धमन
ऊर्ध्वम् ॥ १६

यस्मिन्नग्राधुपनयति तस्मिन् ब्रह्मचर्यं तस्मिन् व्रतचर्यं* तस्मिन्
समावर्तनं तस्मिन् पाणिग्रहणं तस्मिन् गृधानि कर्मा-
णि क्रियन्ते ॥ १७

तस्मिन् काम्यानि तस्मिन् प्रजासंस्कारा इत्येके ॥ १८

स एष उपनयनप्रभृति व्याहृतीभिस्समिद्धिर्हृयत आ स-
मावर्तनात् ॥ १९

समावर्तनप्रभृत्याज्येन व्याहृतीभिर्हृयत आ पाणिग्रहणात् ॥ २०

पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा हस्तेनैते आहुती जुहोति—

‘अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा’ इति सायम् ‘सूर्याय
स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा’ इति प्रातरपि ॥ २१

अग्निहोत्रहविषामन्यतमेन जुहुयात् ॥ २२

पर्वणिपर्वणि चाग्नेयस्थालीपाकः ॥ २३

स एष आधारवान् स्यादाग्निहोत्रिको वाऽप्यापूर्विको वा ॥ २४

तेन सर्पिष्मता विद्यावन्तं ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ २५

योऽस्यापचिततमस्तस्मा ऋषभं दद्यादित्येके ॥ २६

अथास्यानुगतस्य या प्रकृतिस्तत आहरणम् ॥ २७

उपवासोऽनुगतेऽन्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ २८

अपि वैकां जुहुयात्—‘अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्व-
मया असि । अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽ-
या नो धेहि भेषजं स्वाहा’ इति ॥ २९

आहुतो व्याख्यातः ॥ ३०

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

अथ शूलगवस्संवत्सरैसंवत्सरे मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यां क्रियेत ॥

अपि वाऽऽर्द्रायाम् ॥ २

गोषु वोपतप्तासु गोषु गुप्तासु ॥ ३

अरण्येऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्या प्रणीताभ्यः कृत्वा व-
हिंरादाय गामुपाकरोति—‘ईशानाय त्वा जुष्टामुपाक-
रोमे’ इति ॥ ४

तूष्णीमित्येके ॥ ५

अथैनामद्भिः प्रोक्षति—‘ईशानाय त्वा जुष्टां प्रोक्षामि’ इति ॥

तूष्णीमित्येके ॥ ७

तामत्रैव प्रतीचीनशिरसमुदीचीनपदीं संज्ञपयन्ति ॥ ८

तस्यै संज्ञप्ताया अद्भिरभिषेकम् ॥ ९

प्राणानाप्याययति तूष्णीम् ॥ १०

तूष्णीं वषामुत्खिद्य हृदयमुद्धरति ॥ ११

प्रज्ञातानि चावदानानि ॥ १२

तान्येतेष्वेव शूलेषूपनीक्ष्य* तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयन्ति ॥ १३

अथैतानि शूलेभ्य उपनीक्ष्य* पुनः कुम्भ्यां श्रपयन्ति ॥ १४

अथैतान्यभिघारितान्युद्रास्य प्रतिष्ठितमभिघारयति ॥ १५

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा दैवतमावाहयति—‘आ त्वा व-
हन्तु हरयस्सचेतसश्चेतैरश्वैस्सहकेतुमद्भिः । वाताजिरेर्व-
लवद्भिर्मनोजवैरायाहि शीघ्रं मम हव्याय शर्वोम्’
इति ॥ १६

अथ स्रुवेणोपस्तीर्णाभिघारितां वषां जुहोति—‘सहस्राणि

सहस्रशः' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'ईशानं त्वा
धुवनानामभिश्चियम्' इति याज्यया जुहोति ॥ १७

अत्रैतान्यवदानानीडासूत्रे प्रच्छिद्यौदनं* मांसं यूपमित्याज्येन
समुदायुत्य मेक्षणेनोपघातं पूर्वाधे जुहोति—'भवाय
देवाय स्वाहा, शर्वाय देवाय स्वाहा, ईशानाय दे-
वाय स्वाहा, पशुपतये देवाय स्वाहा, रुद्राय देवा-
य स्वाहा, उग्राय देवाय स्वाहा, भीमाय देवाय
स्वाहा, महते देवाय स्वाहा' इति ॥ १८

अथ मध्ये जुहोति—'भवस्य देवस्य पन्नचै स्वाहा, शर्व-
स्य देवस्य पन्नचै स्वाहा, ईशानस्य देवस्य पन्नचै
स्वाहा, पशुपतेर्देवस्य पन्नचै स्वाहा, रुद्रस्य देवस्य
पन्नचै स्वाहा, उग्रस्य देवस्य पन्नचै स्वाहा, भीम-
स्य देवस्य पन्नचै स्वाहा, महतो देवस्य पन्नचै
स्वाहा' इति ॥ १९

अथापरार्धे जुहोति—'भवस्य देवस्य सुताय स्वाहा, शर्वस्य
देवस्य सुताय स्वाहा, ईशानस्य देवस्य सुताय स्वा-
हा, पशुपतेर्देवस्य सुताय स्वाहा, रुद्रस्य देवस्य
सुताय स्वाहा, उग्रस्य देवस्य सुताय स्वाहा, भीम-
स्य देवस्य सुताय स्वाहा, महतो देवस्य सुताय
स्वाहा' इति ॥ २०

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्याऽन्ताद-
नुवाकस्य ॥ २१

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २२

अथाग्नेणाग्निमर्कपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘यो रुद्रो अग्नौ
यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना
विवेश । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु’ इति ॥ २३

स्थालीसङ्कालनमाज्यशेषमुदकशेषं च पात्र्यां समानीय वेत-
सशाखयाऽवोक्षन् सर्वतः त्रिः प्रदक्षिणं गाः पर्येति—
‘आ गावो अग्नवृत्त भद्रमक्रन्’ इत्येतेन सूक्तेन ॥ २४

महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षते ॥ २५

अथ यदि गां न लभते मेपमजं वाऽऽलभते ॥ २६
ईशानाय स्थालीपाकं वा श्रपयन्ति तस्मादेतत्सर्वं करोति
यद्गवा कार्यम् ॥ २७

शूलगवो व्याख्यातः ॥ २८

एवमेवाष्टम्यां प्रदोषे क्रियेतैतावदेव नाना ॥ २९

नात्रोपाकरणं पशोः ॥ ३०

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथ बलिहरणम् ॥ १

सायं तार्त्यदशनीयस्य क्रियेतौपासने पचवे वा होमः ॥ २

एतावदेव नाना ॥ ३

क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य तु होमं परिचक्षते ॥ ४

काममितरेष्वायतनेषु ॥ ५

अथ यद्येतदेव स्यादुत्तरतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरूढं तेषु
जुहुयात् ॥ ८

सर्वेष्वायतनेषु पाणिना परिसमूहोभयतः परिपेकं निदध्यात् ॥
देशाभ्यासे मन्त्राभ्यासः कामं समानस्थानेषु ॥ ८

अवग्राहशो हस्तेन होमः—‘अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा,
ध्रुवाय स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये
स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहा, ईशानाय स्वाहा,
जयन्ताय स्वाहा, धर्मरुचये स्वाहा, धन्वन्तरये स्वा-
हा, विद्यायै स्वाहा, अम्बिकायै स्वाहा, हरये स्वाहा,
गणेभ्यस्स्वाहा, गणपतिभ्यस्स्वाहा, परिपद्रव्यस्वाहा,
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, साध्येभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा,
सर्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, सर्वाभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा,
भूस्वाहा, भुवस्वाहा, सुवस्वाहा, भूर्भुवस्सुवस्वाहा’ ॥९

‘अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा’ इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे ॥ १०

अपरेणार्धे—‘धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहा’ इति ॥११

अग्रेणार्धे—‘कद्रुवै नाकमात्रे स्वाहा, सर्वेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥

अभिभ्रण्यावकाशे*—‘अचलायै देव्यै स्वाहा, वास्तुपाल्यै तग-
णायै स्वाहा’ इति ॥ १३

अभिभ्रणदेशै—‘अद्रव्यस्स्वाहा, वरुणाय स्वाहा’ इति ॥१४

स्थाल्यां—‘प्रजापतये स्वाहा, परमेष्ठिने स्वाहा’ इति ॥१५

*क. अचलिन्यावकाशे.

देवताऽवकाशे—‘ऋषभाय स्वाहा, रुद्राय स्वाहा, रुद्राण्यै स्वाहा’ इति॥ १६

मध्येऽगारस्य—‘ओषधिवनस्पतिभ्यस्स्वाहा, रक्षोदेवजनेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ १७

उच्छिरसि—‘कामाय स्वाहा, भगाय स्वाहा, श्रियै स्वाहा, विष्णवे स्वाहा’ इति ॥ १८

स्थूणादेशे—‘गृहाय स्वाहा, गृहराजाय स्वाहा’ इति॥१९.

धनधान्यावकाशे—‘धनधान्याभ्यां स्वाहा, वैश्रवणाय स्वाहा’ इति ॥ २०

गोष्ठे वा पल्वले वा—‘श्रियै स्वाहा, पुष्ट्यै स्वाहा’ इति ॥२१

उलूखलमुसलावकाशे—‘उलूखलमुसलाभ्यां स्वाहा’ इति॥२२

द्वपदुपलावकाशे—‘द्वपदुपलाभ्यां स्वाहा’ इति ॥ २३

समूहन्यवकाशे—‘समूहन्यै देव्यै स्वाहा’ इति ॥ २४

उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्य—‘गृह्याभ्यस्स्वाहा, अवसानेभ्यस्स्वाहा, अवसानपतिभ्यस्स्वाहा, सर्पदेवजनेभ्यस्स्वाहा, सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ २५

द्वारमध्ये—‘अन्तरिक्षाय स्वाहा, अवान्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥

पार्श्वयोः—‘धात्रे स्वाहा, विधात्रे स्वाहा’ इति ॥ २७

उपपार्श्वयोः—‘भूत्यै स्वाहा, प्रभूत्यै स्वाहा’ इति ॥ २८

संवरणदेशे*—‘यदेजति जगति यच्च चेष्टति नान्नो भगोऽयं नान्ने स्वाहा’ इति ॥ २९

अथोपनिष्क्रम्य ज्येष्ठावकाशे—‘ज्येष्ठाभ्यां स्वाहा, करस्क-
राभ्यां स्वाहा’ इति ॥ ३०

अनसि वा रथे वा—‘श्रियै स्वाहा, विष्णवे स्वाहा’
इति ॥ ३१

गोष्ठे—‘रुद्राय स्वाहा, पशुभ्यस्स्वाहा, पशुपतये स्वाहा’
इति ॥ ३२

वास्तुमध्ये—‘वास्तोष्पतये स्वाहा, पृथिव्यै स्वाहा. अन्त-
रिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा. च-
न्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा, अद्र्यस्स्वाहा. ओ-
षधीभ्यस्स्वाहा, वनस्पतिभ्यस्स्वाहा. चराचरेभ्यस्स्वा-
हा, परिप्लवेभ्यस्स्वाहा, सरीसृपेभ्यस्स्वाहा. देशेभ्य-
स्स्वाहा, कालेभ्यस्स्वाहा, लोकेभ्यस्स्वाहा, देवेभ्य-
स्स्वाहा, ऋषिभ्यस्स्वाहा, वसुभ्यस्स्वाहा. जदेभ्य-
स्स्वाहा, आदित्येभ्यस्स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा. वृह-
स्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा. ब्रह्मणे स्वाहा’
इति ॥ ३३

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती—‘पितृभ्यस्स्वधानमस्स्वाहा,
पितामहेभ्यस्स्वधानमस्स्वाहा, प्रपितामहेभ्यस्स्वधानम-
स्स्वाहा’ इति ॥ ३४

अथाप उपस्पृश्योत्तरतो यज्ञोपवीती—‘नमो रुद्राय भगवते
स्वाहा’ इति ॥ ३५

अथ दिक्षु—‘प्राच्यै दिशे स्वाहा, दक्षिणायै दिशे स्वाहा, प्र-

तीच्यै दिशे स्वाहा, उदीच्यै दिशे स्वाहा, ऊर्ध्वायै
दिशे स्वाहा, अधरायै दिशे स्वाहा ' इति ॥ ३६

अथावान्तरदिक्षु—' यमाय स्वाहा, निरृक्त्यै स्वाहा, रक्षोभ्य-
स्स्वाहा, ईशानाय स्वाहा ' इति ॥ ३७

अथाकाश उत्तिष्ठति—' ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमि-
च्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरा-
मि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु स्वाहा ' इति दिवा ॥ ३८

' ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो वि तुदस्य प्रेष्याः ।
तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हराभि मयि पुष्टिं पुष्टिपति-
र्दधातु स्वाहा ' इति नक्तम् ॥ ३९

संक्षालनं प्रागुदीच्यां दिशि निनयति—' नमो रुद्राय भौ-
माय स्वाहा ' इति ॥ ४०

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रं द्वितीयप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

अथ वैश्वदेवं हुत्वाऽतिथिमाकांक्षेदागोदोद्वेकान्वम ॥ १

अग्रे वोढृत्य दद्यात् ॥ २

विज्ञायते—' यज्ञो वा एष पञ्चमो यदनिधिः ' ॥ ३

जघनेन गार्हपत्यमुपविध्यौपासनस्य वा ' अधीष्टि भौ ' इति गार्ह-
पत्यमुपत्वा प्राणायामस्त्रिगयन्य भावित्री सहस्रकृत्व
आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशवारम् ॥ ४

वेदादयश्छन्दांसि कूष्माण्डानि चाधीयीत—‘अग्निर्मन्त्रे पुरो-
हितम्’ इति ऋग्वेदस्य ‘इषे त्र्योजं त्वा’ इति यजु-
र्वेदस्य ‘अग्न आयाहि वीतये’ इति सामवेदस्य
‘शं न्नो देवीरभिष्टये’ इत्यथर्ववेदस्य ‘अग्निर्मन्त्रा भुवः’
इति छन्दांसि* ‘यद्देवा देवहेळनम्’ इति कूष्माण्डयः ॥

यदधीते स ब्रह्मयज्ञो यज्जुहोति स देवयज्ञो यः पितृभ्यस्व-
धा करोति स पितृयज्ञो यद्भूतेभ्यो वळिं हगति स
भूतयज्ञो यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ६

एते पञ्च महायज्ञास्सततं सुप्रयुक्ता नयन्ति परमां गतिम् ॥ ७

एतेभ्यो यस्य पञ्चभ्यो यज्ञ एकोऽपि ह्रीयते ।

मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ८

द्वयहं त्र्यहं वाऽपि प्रमादादकृतेषु तु ।

तिस्रस्तन्तुभतीर्हुत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ॥ ९

दशाहं द्वादशाहं वा विच्छिन्नेषु तु सर्वजः ।

चतस्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा कार्यस्तान्तुमनश्चरन् ॥ १०

यस्य स्त्री वाऽनुपेतो वा गृहेऽप्येतान् वलीनं हरेत् ।

कूष्माण्डयस्तत्र होतव्यो हुत्वा यज्ञममृद्धयेत् ॥ ११

प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञस्सह गच्छति ॥ १२

प्रवासे कुरुते चैनान्यदन्नमुपपद्यते ।

न चेदुत्पद्यते चाग्नयद्विरेनान् समापयेत् ॥ १३

*ख. ‘अग्न आयाहि वीतये’ इति छन्दांसि.

अद्भिरेव व्रतं कुर्याद्यथालाभमनुव्रतम् ।

देवानां देवयज्ञेन द्विजा गच्छन्ति साम्यताम्*॥ १४

पितॄणां पितृयज्ञेन भूतयज्ञेन भूतिनः ।

मनोर्भनुष्ययज्ञेन ब्रह्मयज्ञेन ब्रह्मणः ॥ १५

एतासां साम्यतां* गत्वा देवतानां शतं समाः ।

आनन्दं ब्रह्म गच्छन्ति ध्रुवं शाश्वतमव्ययम् ॥ इति॥

अथास्मा अतिधिर्भवति गुरोस्समानवृत्तिर्वैखानसो वा गृहस्थ-
वानप्रस्थः परिव्राजको गतश्रीस्त्रातको राजा वा धर्मयुक्तः॥ १७

तेषामभ्युत्थायासनं पाद्यमर्हणमर्घ्यं वा प्रयुज्जीत ॥ १८

यास्तत्रोपधयस्सन्ति ता देयाः ॥ १९

अन्यां वा प्रक्रियां प्रकुर्वीत ॥ २०

सर्वेभ्योऽभ्यागतेभ्य आ श्वचण्डालेभ्यस्स्वागतं कार्यम् ॥ २१

ओषधिविभागस्तु विभववता कार्योऽभावे भूमिरुदकं तृणा-
नि कल्याणी वागिति ॥ २२

‘एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदा चन’ इति तानेतान् परं
ब्रह्मेन्याचक्षते ॥ २३

तेषां ग्रहणे तु द्वादशरात्रमक्षारलवणभोजनमधश्शयनं ब्रह्मचर्यम् ॥

त्रिरात्रोपोषित उत्क्षेपणौ परौ गृहीयात् ॥ २५

बलिहरणं व्याख्यातम् ॥ २६

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

नवमोऽध्यायः

अथ प्रत्यवरोहणम् ॥

१

वसन्तादौ—‘मधुश्च माधवश्च’ इति हुत्वा वासन्तिकैरलङ्कारैर-
लङ्कृत्य वासन्तिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽन्नशेषान्
सगणः प्राश्नाति ॥

२

अथ ग्रीष्मादौ—‘शुक्रश्च शुचिश्च’ इति हुत्वा ग्रैष्मिकैरलङ्का-
रैरलङ्कृत्य ग्रैष्मिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽन्नशेषान्
सगणः प्राश्नाति ॥

३

अथ वर्षादौ—‘नभश्च नभस्वश्च’ इति हुत्वा वार्षिकैरलङ्का-
रैरलङ्कृत्य वार्षिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽन्नशेषान्
सगणः प्राश्नाति ॥

४

अथ शरदादौ—‘इषश्चोर्जश्च’ इति हुत्वा शारदिकैरलङ्का-
रैरलङ्कृत्य शारदिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽन्नशेषा-
न् सगणः प्राश्नाति ॥

५

अथ हेमन्तादौ—‘सहश्च सहस्यश्च’ इति हुत्वा हैमन्तिकै-
रलङ्कारैरलङ्कृत्य हैमन्तिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽ-
न्नशेषान् सगणः प्राश्नाति ॥

६

अथ शिशिरादौ—‘तपश्च तपस्यश्च’ इति हुत्वा शैशिरिकै-
रलङ्कारैरलङ्कृत्य शैशिरिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽन्न-
शेषान् सगणः प्राश्नाति ॥

७

अथाधिमासे—‘संसर्पोऽस्वंहस्पत्याय त्वा’ इति हुत्वा चै-
त्रिकैरलङ्कारैरलङ्कृत्य चैत्रिकान्यन्नानि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽ-
न्नशेषान् सगणः प्राश्नाति ॥

८

स एष आधारवान् वा स्यादाग्निहोमिको वाऽप्यापूर्विको वा ॥ ९
प्रत्यवरोहणं व्याख्यातम् ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथाष्टकाहोमः ॥ १

तैपे मास्यपरपक्षस्याष्टम्यां क्रियेत ॥ २

एवं माघ एवं फाल्गुने यदि विहतः ॥ ३

यद्युर्वै समस्त उपरिष्टान्माध्याः पौर्णमास्या अपरपक्षस्य स-
प्तम्यामष्टम्यां नवम्यामिति क्रियेतापि वाऽष्टम्यामेव ॥ ४

श्वः करिष्यामीति ब्राह्मणान्निमन्त्रयते योनिगोत्रश्रुतवृत्तसम्प-
न्नानसम्बन्धानित्येके ॥ ५

कामं सम्बन्धानपि श्रुतवृत्तसम्पन्नान् श्रुतवृत्तयोर्हि स्वधा
विधीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ६

तान् श्वोभूते ऽमश्रुकर्माभ्यञ्जनस्नानैर्यथोपपादं सम्पूज्य स्वय-
माप्नुय शुचौ समे देशे देवयजनोल्लेखनप्रभृत्या प्र-
णीताभ्यः कृत्वा बर्हिषादाय गामुपाकरोति—'पितृ-
भ्यस्त्वा पितामहेभ्यस्त्वा प्रपितामहेभ्यस्त्वा जुष्टामुपा-
करोमि' इति । तूष्णीमित्येके ॥ ७

अथैनामदिः प्रोक्षति—'पितृभ्यस्त्वा पितामहेभ्यस्त्वा प्रपिता-
महेभ्यस्त्वा जुष्टां प्रोक्षामि' इति । तूष्णीमित्येके ॥ ८
तामत्रैव प्रतीचीनशिरसीं दक्षिणापदीं संज्ञयन्ति ॥ ९

- तस्यै संज्ञप्ताया अद्विरभिषेकम् ॥ १०
- प्राणानाप्याययति तूष्णीम् ॥ ११
- तूष्णीं वषामुत्सिद्य हृदयमुद्धरति ॥ १२
- प्रज्ञातानि चावदानानि ॥ १३
- तान्येतेष्वेव शूलेषूपनीक्ष्यै* तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयन्ति ॥ १४
- पृथङ्जांसं चोदनं चापूपांश्च श्रपयन्त्यन्यांश्च विशेषांस्मर्वं मि-
दं समानीयायुग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादा-
नप आचमय्य सदर्भोपकृतैस्त्वामनेषु द्रौ देवे त्रीन्पित्र्ये
एकैकपुभयत्र वा प्राञ्जुस्वानुपवेशयत्युदञ्जुस्वान्वा ॥ १५
- स यदि प्राञ्जुस्वान् दक्षिणापवर्गः । यद्युदञ्जुस्वान् प्रागपवर्गः ॥
तेषामेवोदकं निनीय सप्रणवेन क्षणं ग्राहयति ॥ १७
- अष्टकाश्राद्धे क्षणः कियताभित्यो नर्थाति प्रतिवचनम् ॥ १८
- ‘प्राप्नोतु भवान् प्राप्नोतु भवान्’ इति ॥ १९
- ‘प्राप्नवानि प्राप्नवानि’ इतीतरे प्रत्याहुः ॥ २०
- अथैनान् तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राहयति—‘अमुष्मै स्वधा न-
मोऽमुष्मै स्वधा नमः’ इति ॥ २१
- त्रिस्तिलोदकमेके समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्तिलोदकं दद्यात्
भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ॥ २२
- अथैनान् वल्लगन्धपुष्पधूपदीपमाल्यैर्यथोपपादं सम्पूज्य पृच्छ-

ति—‘उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियताम्’ ‘काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतां’ इतीतरे प्रत्याहुः ॥ २३

अपि वा ‘अग्नौ करिष्यामीति, कुरुष्व’ इतीतरे प्रत्याहुः ॥ २४

अथाभ्यनुज्ञातः परिधानप्रभृत्साऽग्निमुखात्कृत्वा शृतायां वपायां पञ्च स्रुवाहुतीर्जुहोति—‘याः प्राचीस्सम्भवन्त्याप उत्तरतश्च याः । अद्भिर्विश्वस्य भुवनस्य धर्त्रीभिरन्तरन्यं पितुर्दधे स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ २५

‘अन्तर्दधे पर्वतैरन्तर्यद्वा पृथिव्या दिवा । दिग्भिरनन्ताभिरूतिभिरन्तरन्यं पितामहादधे स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ २६

‘अन्तर्दधे ऋतुधिरसर्वैरहोरात्रैस्समन्धिकैः । अर्धमासैश्च मासैश्चान्तरन्यं प्रपितामहादधे स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ २७

‘यन्मे माता प्रतुल्योऽथ चरयननुव्रता । तन्मे रेतः पिता वृक्कां माऽऽभुग्न्याऽवपद्यतां स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ २८

‘यद्रः कव्याद्भृशदहं लांकाननयन प्रणयन जातवेदाः । तद्रो अहं पुनरावेशयाम्यरिष्टास्त्वैरङ्गैस्सम्भवय पितरस्स्वधा नमस्स्वाहा’ इति ॥ २९

त्रेधा वपां विच्छिद्यौदुम्बरी दर्व्या जुहोति—‘सोमाय पितृभ्यते शुषिणे जुहुषो हविः । वाजस्रिदं जुपस्व नः स्वजाहव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ ३०

‘अङ्गिरस्वन्तमृतये यमं पितृन्तमाहुवे । वैवस्वतेदमाद्भि नस्वजा हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वधा नमस्स्वाहा’ ॥ ३१

‘अग्रे कव्यवाहनं पितृन्यक्षि ऋतानृधः । प्रदेवेभ्यो वह हव्यं
पितृभ्यश्च स्वजा कव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्त्वधा नमः
स्त्वाहा ’ इति ॥ ३२

अथाष्टकाहोमं जुहोति—‘इयमेव मा या प्रथमा व्यौच्छत्’
इति पञ्चदश । ‘इयुष्टे ये पूर्वतरामपठ्यन् ’ इत्येकाम् ।
‘संवत्सरस्य प्रथमानम ’ इत्येकां ताम्सप्तदश ॥ ३३

अथापूपमष्टधा विच्छिद्य त्रीण्यवदानानि वपायाः कल्पेन हु-
त्वाऽथेतराणि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽथैनान्यवदानानीडा-
सूने प्रतिच्छाद्योदनं मांसं यूपमित्याज्येन समुदायुत्तौ
दुम्बर्या दव्योपिघातं दक्षिणार्थं जुहोति—‘पितृभ्य
स्त्वधा नमस्त्वाहा । पितामहेभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । प्र-
पितामहेभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । मातृभ्यस्त्वधा नमः
स्त्वाहा । पितामहीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । प्रपिता-
महीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । मातामहेभ्यस्त्वधा नमस्त्वा-
हा । मातुः पितामहेभ्यस्त्वधानमस्त्वाहा । मातुः
प्रपितामहेभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । मातामहीभ्यस्त्वधा न-
मस्त्वाहा । मातुः पितामहीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । मा-
तुः प्रपितामहीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । आचार्याय स्व-
धा नमस्त्वाहा । आचार्यपत्नीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । गुरु-
भ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । गुरुपत्नीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । स-
खिभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । सखिपत्नीभ्यस्त्वधा नमस्त्वधा ।
ज्ञातिभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । ज्ञातिपत्नीभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा ।
अमात्येभ्यस्त्वधा नमस्त्वाहा । अमात्यपत्नीभ्यस्त्वधा

नमस्स्वाहा । सर्वेभ्यस्त्वधा नमस्स्वाहा । सर्वाभ्यस्त्वधा
नमस्स्वाहा ' इति ॥ ३४

'अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमस्स्वाहा ' इति द-
क्षिणार्धपूर्वार्धे ॥ ३५

मांसोदनं पात्रेपूज्य विशेपानुपनिक्षिप्य हुतशेषेण संक्षुज्य
दक्षिणग्रेषु दर्भेषु सादयित्वा दक्षिणाग्रेः दर्भैः प्र-
तिच्छाद्याभिमृशति—'पृथिवी ते पानं द्यौरपिधानं द-
हाणस्त्वा सुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा पिबानतां मा-
णापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पितॄणां पितामहानां
प्रपितामहानां क्षेष्टा अमुत्रासुष्वान् लोके' इति ॥ ३६

अथैतानि ब्राह्मणेभ्य उपनिक्षिप्य ब्राह्मणानामनुष्ठेयत्वमेता-
नुदिशति—'अमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नमः'
इति ॥ ३७

भुञ्जानान् समीक्षते—'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि' इति
पञ्चभिः । 'ब्रह्माणि स आत्माऽमृतं वाय' इत्यात्मनः ॥ ३८

न चात ऊर्ध्वं निरीक्षते 'ह्रीका हि पितरः' इति विज्ञायते ॥ ३९
सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वधायुक्तानि ब्रह्माण्यभिश्चावयत् राक्षो-
त्रानि च नैऋतानि च ॥ ४०

तृप्त्यन्ते तृप्ताः स्येत्युक्त्वा तृप्ताः स्म इति प्रतिवचनम् ॥ ४१

तृप्तानप आचमय्याशयेष्वन्नशेषान् सम्प्रकिरति—'येऽग्निदग्धा
जाता जीवा ये ये त्वदग्धाः कुले बभूवुः । भूमौ दत्तेन
तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्' इति ॥ ४२

अथैनान् सङ्काळनेन विषिञ्चन्नवकीर्य 'स्वदितम्' इति वाच-
यित्वा दक्षिणाभिराराधयति ॥ ४३

सुवर्णहिरण्यप्राणिवस्त्रलोहभूमिभाण्डैर्गवाश्वाजाविकटस्निदामपुरु-
षव्रीहियवमाषतिलदण्डोपानच्छत्रकमण्डलुयानामनशयनो-
पधानैस्सर्वोपकरणैर्यथोपपादं सम्पृज्याक्षयं वाचयि-
त्वोपसङ्गह्य स्वधां वाचयित्वोन्थाप्य प्रमाद्य तंमाद्य
प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्यैतेनैव यथेतमेत्यान्नशेषाश्वि-
दयते । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात्तैस्त्वभ्यनुज्ञेयम् ॥ ४४

अथाऽभ्यनुज्ञातो दक्षिणेनाग्निं दक्षिणाग्रात् दधानं संस्तीर्य
तेष्वन्नशेषैः पिण्डं ददाति—'पितृभ्यरुम्वधानम्' इति
चतुर्विंशतिः ॥ ४५

अथैनान् सङ्काळनेन त्रिरपसलैः परिपिञ्चति—'जर्जं बहन्ती-
रमृतं घृतं मधु पयः कीलाळं परित्वुनं स्वधा म्यञ्जतप-
यत मे पितृन् तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इति ॥ ४६

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४७

आचमने चाग्निमुखे चाभिश्चावणे चोपसङ्गहणे च पश्चाद्धो-
मेषु च यज्ञोपवीतम् ॥ ४८

अथेतरत्र प्राचीनावीतम् ॥ ४९

एवमेव श्वोभूते मांसशेषेणैवमेव श्वोभूते यदि त्र्यहम् ॥ ५०

अथ यदि गां न लभते मेषमजं वा लभते ॥ ५१

- आरण्येन वा मांसेन यथोपपन्नेन ॥ ५२
- खड्गमृगमहिषमेषवराहपृषतशशरोहितशार्ङ्गतिचिरिकपोतकपिञ्जल-
वाध्राणिसानामक्षय्यं तिलमधुसंसृष्टम् ॥ ५३
- तथा मत्स्यस्य शतव्रलैः क्षीरोदनेन वा सूपोदनेन वा ॥ ५४
- यद्वा भवत्यामैर्वा मूलफलैः प्रदानमात्रम् ॥ ५५
- हिरण्येन वा प्रदानमात्रम् ॥ ५६
- अपि वा गोश्रासमाहरेत् ॥ ५७
- अपि वाऽनूचानेभ्य उदकुम्भानाहरेत् ॥ ५८
- अपि वा श्राद्धमन्त्रानधीयीत ॥ ५९
- अपि वाऽरण्येऽग्निना कक्षमुपोषेदेपामेकाष्टकेति ॥ ६०
- न त्वेवानष्टकस्यात् ॥ ६१
- मिकता श्राद्धे पवित्रं यद्यध्यवसनाय* यद्यन्ववकिरणाय ॥ ६२
- कुशाः कुतपां दूर्वा इति श्राद्धे पवित्रं यद्यासनाय यदि
परिस्तरणाय यद्युत्पवनाय ॥ ६३
- तिलाश्श्राद्धे पवित्रं यदि दानाय यदि भोजनाय यद्यपां संस-
र्जनाय ॥ ६४
- खड्गः श्राद्धे पवित्रं यदि मांसं यद्यस्थिमयं पात्रम् ॥ ६५
- दौहित्रः श्राद्धे पवित्रं यदि भोक्ता यदि परिवेष्टा यद्य-
भिश्चावयिता ॥ ६६
- इष्टकाहोमो व्याख्यातः ॥ ६७

एवमेव मासिश्राद्धमपरपक्षस्यान्यतमेऽहनि क्रियेत ॥	६८
एतावदेव नाना नात्राष्टकाहोमो भवति ॥	६९
इत्यष्टका व्याख्याता ॥	७०
इतीमास्सप्त पाकयज्ञसंस्था व्याख्याताः ॥	७१

इति बोधायनगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः.

अथाष्टकाहोमः । अथ प्रत्यवरोहणम् । अथ वैश्व-
देवम् । अथ बलिहरणम् । अथ शूलगवः । वेदमधी-
त्य स्नास्यन्नित्युक्तम् । अथाहुतो गर्भाष्टमेषु । संवत्सरे चूडा-
कर्म । षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् । चतुर्थे मास्युपनिष्कवणम् ।
अथ प्रहुतः ॥

अथ प्रहुतः । चतुर्थे मास्युपनिष्कवणम् । षष्ठे मास्य-
न्नप्राशनम् । संवत्सरे चूडाकर्म । अथाहुतो गर्भाष्टमेषु ।
वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्युक्तम् । अथ शूलगवः । अथ बलिहरणम् ।
अथ वैश्वदेवम् । अथ प्रत्यवरोहणम् । अथाष्टकाहोमः ॥

इति बोधायनगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रश्नः.

अथ तृतीयः प्रश्नः.

हुतानुकृतिरुपाकर्म ॥	१
श्रावण्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वा आपाद्वयम् ॥	२
सप्तन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु ॥	३
अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा चतस्रः प्रधा-	

नाहुतीर्जुहोति—‘याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा । सांहि-
तीभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा ।
सर्वाभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ४

अथ काण्डक्रषीन् जुहोति—‘प्रजापतये काण्डक्रषये स्वाहा ।
सोमाय काण्डक्रषये स्वाहा । अग्नये काण्डक्रषये
स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्यस्स्वाहा ।
स्वयम्भुवे काण्डक्रषये स्वाहा’ इति ॥ ५

अथ सदसस्पतिं जुहोति—‘सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य
काम्यम् । सतिं मेधामयासिपं स्वाहा’ इति ॥ ६

अथ सावित्रीं जुहोति—‘तत्सावितुर्वरेण्यम्’ इत्येताव ॥ ७

अथ वेदाहुतीर्जुहोति—‘ऋग्वेदाय स्वाहा । यजुर्वेदाय स्वा-
हा । सामवेदाय स्वाहा । अथर्ववेदाय स्वाहा ।
अधर्वाङ्गिरोभ्यस्स्वाहा । इतिहासपुराणेभ्यस्स्वाहा ।
सर्षदेवजनेभ्यस्स्वाहा । सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ८

त्रीणादितोऽनुवाकानधीयीरन् काण्डादीन् वा सर्वान् ॥ ९

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १०

अथ ब्राह्मणान् तर्पयत्यपूर्वार्थानामिस्सक्तुभिरादनेनेति यद्यु-
वैतेभ्यो भवति ॥ ११

ऋषयश्छन्दांस्याचार्या वेदा यज्ञाश्च प्रियन्तामिति वाचयित्वा ॥

अहमेकाहं वा नाधीयीरन् ॥ १३

मासं प्रदोषे नाधीयीरन् ॥ १४

नित्यं चैव भुक्तोर्ध्वम् ॥ १५

मध्यरात्रात् स्तानिते सप्रदोषमहरनध्यायः । अस्तमिते चोद-
याद्विद्युति च स्वप्नान्तम् ॥ १६

एवमेव काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्याम् ॥ १७

स एकः काण्डऋषिः ॥ १८

तस्य चैवैकस्य काण्डस्याद्योऽनुवाकः ॥ १९

तस्य चैवैकस्य काण्डस्यैतदहरनध्यायः ॥ २०

एवं काण्डविसर्गे । एतावदेव नाना नात्रानुवाकः । पौरो-
डाशिकं याजमानं होतारो होत्रं पतुमेध इति स-
ब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि ॥ २१

आध्वर्यवं गृहा दाक्षिणानि समिष्टयजुष्यवभृथयजुषि वाज-
पेयशुक्रियाणि सवा इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्म-
णानि सौम्यानि ॥ २२

अग्नयाधेयमग्निहोत्रमग्न्युपरथनग्निचरणं सवित्रं नाचिकेतं
चातुर्होत्रीयं वैश्वसृजारुणा इति सब्राह्मणानि सानु-
ब्राह्मणान्याग्नेयानि ॥ २३

राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवग्येनयोऽपावा-
स्तात्रायणमुपहोमाः कौकिलीसूक्तान्यौषा अनुवाक्यं याज्याऽ-
श्वमेधः पुरुषमेधस्तात्रामण्यच्छिद्राणि पशुहोत्रमुपनिष-
द इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानि ॥

स्वायम्भुवं काण्ड काठके पठितो विधिः स्वयम्भूश्चात्र दैवतं
सर्वभूतपतिश्चुचिरिति ॥ २५

अथ कारीरीव्रतं चतुरात्रमक्षारलवणं भूमौ भुञ्जीत पशुवत् ॥
एवमेव काराव्रतम् ॥ २७

सावित्रीभ्यः प्रभृत्यूर्ध्वमोषध्यनुवाकानधीयीरन्नात्र भूमौ भुञ्जी-
त न पशुवदिति* ॥ २८

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

आचार्यप्रसूतः कर्माणि करोतीति विज्ञायते ॥ १

आचार्यो वै ब्रह्मेति ॥ २

काण्डेकाण्डे च व्रतचर्या ॥ ३

अथेमानि ब्राह्मणानि सांवत्सरिकैर्व्रतैरध्येयानि भवन्ति होता-
रशुक्रियाण्युपनिषदो शोदानं सम्प्रितं इति ॥ ४

होतृषु प्रधानकालेष्वथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा
यथोपदेशं प्रधानाहुनीर्जुहोति—‘याज्ञिकीभ्यो देवता-
भ्यो होतृभ्यस्स्वाहा, सांदितीभ्यो देवताभ्यो होतृ-
भ्यस्स्वाहा, वारुणीभ्यो देवताभ्यो होतृभ्यस्स्वाहा,
सर्वाभ्यो देवताभ्यो होतृभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ५

अथ काण्डऋषिं जुहोति—‘प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा ।
इति ॥ ६

*ख. मौञ्जी दण्डोपवीतं च वासः कृष्णाजिनं तथा ।

पूर्वोपयुक्तान्युत्सृज्य धार्याणि स्युर्व्रते व्रते ॥ इत्यधिकम् ॥

अथ सदसस्पतिं जुहोति—‘सदसस्पतिमद्रुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सानिं मेधामयासिपं स्वाहा’ इति ॥ ७

अथ सावित्रीं जुहोति—‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इत्येताम् ॥ ८

अथ वेदाहुतीर्जुहोति—‘ऋग्वेदाय स्वाहा, यजुर्वेदाय स्वाहा, सामवेदाय स्वाहा, अथर्ववेदाय स्वाहा, अथर्वाङ्गिरोभ्यस्स्वाहा, इतिहामपराणेभ्यस्स्वाहा, सर्पदेवजनेभ्यस्स्वाहा, सर्वभूतभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ९

अथ पालाशीश्वतस्रस्समिध आर्द्रास्मपत्याशास्सप्ररोहाः प्रादेशमात्रा अप्रतिशुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन्वाचयति ॥ १०

याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य ॥ ११

‘अग्ने व्रतपते होतारं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा, वायो व्रतपते होतारं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा, आदित्य व्रतपते होतारं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा, व्रतानां व्रतपते होतारं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा’ इति ॥ १२

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १३

संवत्सरमेतद्भूतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नार्तात्येतस्मिन्स्त्वैतत्संवत्सरेऽधीयीत ॥ १४

यद्यु वैतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्भूतं चरेत् ॥ १५

अथ संवत्सरे पर्यवेतेऽध्यापयते श्रावयते वा ॥ १६

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाव्रत्यप्रायश्चित्तं जु-
होति—‘ यन्म आत्मनो भिन्दाऽभूत्, पुनरक्षिञ्चधुरदान् ’
इति द्वाभ्याम् ॥ १७

यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति—‘ याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यो हो-
तृभ्यस्स्वाहा ’ इति चतसृभिः ॥ १८

अथ काण्डक्रुषिं जुहोति—‘ प्रजापतये काण्डक्रुषेय स्वाहा ’
इति ॥ १९

अथ सदसस्पतिं जुहोति—‘ सदसस्पतिम् ’ इति ॥ २०

अथ सावित्रीं जुहोति—‘ तत्सवितुः ’ इत्येताम् ॥ २१

अथ वेदाहुतीर्जुहोति—‘ ऋग्वेदाय स्वाहा, यजुर्वेदाय स्वाहा,
सामवेदाय स्वाहा, अथर्ववेदाय स्वाहा, अथर्वज्ञिरोभ्य-
स्स्वाहा, इतिहासपुराणेभ्यस्स्वाहा, अर्षदेवजनेभ्यस्स्वाहा,
सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा ’ इति ॥ २२

अथ पालाशीश्चतस्रस्ममिधः आर्द्रास्सपलाशास्मप्ररोताः प्रादे-
शमात्रा अप्रतिशुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाच-
यति ॥ २३

याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य ॥ २४

‘ अग्रे व्रतपते होतारं व्रतमचारिषं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा,
वायो व्रतपते होतारं व्रतमचारिषं तदशकं तन्मे राधि
स्वाहा, आदित्य व्रतपते होतारं व्रतमचारिषं तदशकं
तन्मे राधि स्वाहा, व्रतानां व्रतपते होतारं व्रतमचारि-
षं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा ’ इति ॥ २५

- जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ २६
- अथ शुक्रियाणि ॥ २७
- तेषामुक्ता व्रतचर्या ॥ २८
- अथोपनिषत्सु ॥ २९
- अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा यथोपदेशं प्रधाना-
हुतीर्जुहोति—‘याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यस्स्वा-
हा’ इति चतस्रः ॥ ३०
- अथ काण्डक्रुषिं जुहोति—‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रुषि-
भ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ३१
- अथ सदसस्पतिं जुहोति—‘सदसस्पतिम्’ इति ॥ ३२
- अथ सावित्रीं जुहोति—‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इत्येताम् ॥ ३३
- ॥ य वेदाहुतीर्जुहोति—‘ऋग्वेदाय स्वाहा, यजुर्वेदाय स्वाहा,
सामवेदाय स्वाहा, अथर्ववेदाय स्वाहा, अथर्वाङ्गिरोभ्य-
स्स्वाहा, इतिहासपुराणेभ्यस्स्वाहा, सर्पदेवजनेभ्यस्स्वाहा,
सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ३४
- अथ पालाशीश्चतस्रसमिध आर्द्रास्सपलाशास्सप्ररोहाः प्रादेश-
मात्रा अप्रतिशुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाच-
यति ॥ ३५
- याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य ॥ ३६
- अग्रे व्रतपत उपनिषदं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे रा-
ध्यतां स्वाहा, वायो व्रतपत उपनिषदं व्रतं चरिष्या-

मि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा, आदित्य व्रतपत
उपनिषदं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा,
व्रतानां व्रतपत उपनिषदं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे
राध्यतां स्वाहा ' इति ॥ ३७

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ ३८

संवत्सरमेतद्रूतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नातीत्येतस्मिंस्त्वेवैतत्
संवत्सरेऽधीयीत ॥ ३९

यद्यु वैतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्रूतं चरेत् ॥

अथ संवत्सरे पर्यवेतेऽध्यापयते श्रावयते वा ॥ ४१

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाव्रत्यप्रायश्चित्तं जु-
होति—' यन्म आत्मनः, पुनरग्निश्चक्षुरदात् ' इति द्वा-
भ्याम् ॥ ४२

अथ यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति—' याज्ञिकीभ्यो देवता-
भ्य उपनिषद्वयस्स्वाहा ' इति चतस्रः ॥ ४३

अथ काण्डक्रपिं जुहोति—' विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रपि-
भ्यस्स्वाहा ' इति ॥ ४४

अथ सदसस्पतिं जुहोति ' सदसस्पतिम् ' इति ॥ ४५

अथ सावित्रीं जुहोति—' तत्सवितुर्वरेण्यम् ' इत्येताम् ॥ ४६

अथ वेदाहुतीर्जुहोति—' ऋग्वेदाय स्वाहा, यजुर्वेदाय स्वाहा, सा-
मवेदाय स्वाहा, अथर्ववेदाय स्वाहा, अथर्वाङ्गिरोभ्यस्स्वा-
हा, इतिहासपुराणेभ्यस्स्वाहा, सर्पदेवजनेभ्यस्स्वाहा,
सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा ' इति ॥ ४७

अथ पालाशीश्चतस्रस्समिध आर्द्रास्सपलाशास्सप्ररोहाः प्रादेश-
मात्रा अग्रतिथुष्काग्रा घृतान्वक्ता अभ्याधापयन् वाच-
यति ॥ ४८

याज्ञिकानां वा वृक्षाणामन्यतमस्य ॥ ४९

‘ अग्रे व्रतपत उपनिषदं व्रतमचारिणं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा,
वायो व्रतपत उपनिषदं व्रतमचारिणं तदशकं तन्मे राधि
स्वाहा, आदित्य व्रतपत उपनिषदं व्रतमचारिणं तद-
शकं तन्मे राधि स्वाहा, व्रतानां व्रतपत उपनिषदं व्रतमचा-
रिणं तदशकं तन्मे राधि स्वाहा ’ इति ॥ ५०

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ ५१

षोडशे वर्षे गोदानम् ॥ ५२

तस्य धौलातृष्णीं प्रतिपत्तिरवसानं च ॥ ५३

एतावदेव नाना ॥ ५४

प्रतिपत्तौ सर्वान् केशान् वापयति ॥ ५५

गामत्र गुरवे वरं ददाति ॥ ५६

अग्निगोदानो वा भवति ॥ ५७

तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्तिरवसानं च ॥

सर्ववेदसम्मितमित्याचक्षते ॥ ५९

तस्य द्वादश संवत्सरानेकादश नव सप्त पञ्च त्रीन् संवत्सरान्
षण्मासान् चतुरो मासान् द्वौ मासौ मासं वा व्रतं
चरेत् ॥ ६०

अथ यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्जुहोति—‘याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यस्स-
म्मितीभ्यस्स्वाहा’ इति चतस्रः ॥ ७

अथ काण्डक्रुषिं जुहोति—‘स्वयम्भुवे काण्डक्रुषये स्वाहा’
इति ॥ ८

अथ सदसस्पतिं जुहोति—‘सदसस्पतिम्’ इति ॥ ९

अथ सावित्रीं जुहोति—‘तत्सवितुः’ इत्येताम् ॥ १०

अथ वेदाहुतीर्जुहोति—‘ऋग्वेदाय स्वाहा, यजुर्वेदाय स्वा-
हा, सामवेदाय स्वाहा, अथर्ववेदाय स्वाहा, अथ-
र्वाङ्गिरोभ्यस्स्वाहा, इतिहासपुराणेभ्यस्स्वाहा, सर्पदेव-
जनेभ्यस्स्वाहा, सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥ ११

चतस्र औदुम्बरीस्समिधोऽप्रतिशुष्काग्रां घृतान्वक्ता अभ्या-
धापयन् वाचयति ॥ १२

याज्ञिकानां वा वृक्षणामन्यतमस्य ॥ १३

अग्रे व्रतपतेऽष्टाचत्वारिंशत्सम्मितं सम्मितं व्रतं चरिष्यामि
तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वाहा, वायो व्रतपतेऽष्टाचत्वारिं-
शत्सम्मितं सम्मितं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे
राध्यतां स्वाहा, आदित्य व्रतपतेऽष्टाचत्वारिंशत्स-
म्मितं सम्मितं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे रा-
ध्यतां स्वाहा, व्रतानां व्रतपतेऽष्टाचत्वारिंशत्सम्मितं
सम्मितं व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां स्वा-
हा’ इति ॥ १४

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुप्रदानात् ॥

१५

एवमेव व्रतान्ते । अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृ-
शन् अनग्निषक्कृत्तिरच्छायोपयोगो नागारं प्रविशेदन्यत्र
गुरुनियोगात् ॥ १६

भैक्षं वा तत्कालं भुञ्जीत ॥ १७

कामं कन्दमूलफलम् ॥ १८

अपराह्णे प्रसिद्धमुपस्पृश्य तदपि नोपयुञ्जीत ॥ १९

स्त्रीशूद्रपतितरभसरजस्वलाभिश्च न सम्भाषेत ॥ २०

कामं मातरमुपाध्यायिनीं भगिनीं च ॥ २१

याश्चान्या एवंयुक्तास्त्रियोऽशक्ताः पराक्रमे ॥ २२

सप्रणवा व्याहृतयः प्राणायामाग्नीन्धनभैक्षाचरणस्थानासन-
शयनोपस्पर्शनसुगन्धसो निवेदनानि च ॥ २३

सर्वास्सम्मितदेवतास्तर्पयन्ति—‘ब्रह्माणं तर्पयामि, प्रजापतिं
तर्पयामि, परमेष्ठिनं तर्पयामि, स्थाणुं तर्पयामि, शि-
वं तर्पयामि, शर्वं तर्पयामि, बहुरूपं तर्पयामि, स्क-
न्दं तर्पयामि, इन्द्रं तर्पयामि, यमं तर्पयामि, ऋ-
षींस्तर्पयामि, पितॄंस्तर्पयामि, सर्वास्सम्मितदेवतास्तर्प-
यामि’ इति प्रसंख्याय समाधुयात् ॥ २४

गुरोस्समानवृत्तिषु गुरुवृत्तिस्स्यात् ॥ २५

प्रेषितस्तदेव प्रतिपद्येतान्यत्र पातकान् ॥ २६

एवं द्वादश संवत्सरानेकादश नव सप्त पञ्च त्रीन् संव-
त्सरान् षण्मासान् चतुरो मासान् द्वौ मासौ मासं
वा व्रतं चरेत् ॥ २७

अपि वा योऽनूचानश्श्रोत्रियस्स द्वादशरात्रं पराकं वा व्रतं
चरेन्न त्वेवासम्मिती स्यात् ॥ २८

स एष चरति दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशतिं पङ्क्तिं
च पुनाति ॥ २९

यस्मा उपदिशति यस्यामुपविशति यस्मै ददाति यस्माच्च
प्रतिगृह्णाति तत्सर्वं पुनाति ॥ ३०

व्रतसमाप्तौ वेदसमाप्तौ वा गुरुदक्षिणामाहरेद्धार्मिको यथा-
शक्तिः ॥ ३१

विषमगते त्वाचार्य उग्रतश्शूद्रतो वाऽऽहरेत् ॥ ३२

सर्वतो वोग्रतश्शूद्रतोऽप्याचार्यार्थं स्यादाहरणं धार्म्यमित्येके ॥

एतेन धात्रन्तरशैवबहुरूपपार्षदस्कन्देन्द्राणां व्रतानां समापनं
ब्रह्माभ्यसेद्वत्साम यजुर्वा छन्दसामनुमवनं लभेत का-
ममिति ह स्माह बोधायनः ॥ ३३

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

*अथातोऽवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ १

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे केशश्मश्रु वापयित्वा
पूर्ववदुपाकृत्य ग्रामात्पार्चीं वोदीचीं वा दिशमुपनि-
ष्क्रम्याखलेऽछादिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य मद-
न्तीरधिश्रित्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा दर्भैः प्र-
वर्ग्यदेवताभ्यः आसनानि कल्पयति ॥ २

*ख. अवान्तरदीक्षाध्यायः न दृश्यते.

अग्नेणार्घिं प्रवर्ग्याय कल्पयामि । घर्माय कल्पयामि । म-
हावीराय कल्पयामि । संराज्ञे कल्पयामीति ॥ ३

दक्षिणेनार्घिं ब्रह्मणे कल्पयामि प्रजापतये कल्पयामीति ॥ ४

उत्तरेणार्घिं ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यः कल्पयामि ।
देवेभ्यो घर्मपेभ्यः कल्पयामीति ॥ ५

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृभ्यो घर्मपेभ्यः कल्पया-
मि । यमायाङ्गिरस्वते पितृमते कल्पयामीति ॥ ६

अथाप उपस्पृश्योत्तरतो यज्ञोपवीती रुद्राय रुद्रहोत्रे कल्पया-
मीति ॥ ७

प्रदक्षिणमार्घिं परिणिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कनीस्समिधोऽभ्याधाय
मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयति ॥ ८

अग्नेणार्घिं प्रवर्ग्यं तर्पयामि । महावीरं तर्पयामि । संराजं
तर्पयामीति ॥ ९

दक्षिणेनार्घिं ब्रह्माणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्पयामीति ॥ १०

उत्तरेणार्घिपृषीन् मन्त्रकृतो मन्त्रपतीन् तर्पयामि । देवान्
घर्मसांस्तर्पयामीति ॥ ११

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् घर्मपान् तर्पयामि ।
यममङ्गिरस्वन्तं पितृमन्तं तर्पयामीति ॥ १२

अथाप उपस्पृश्योत्तरतो यज्ञोपवीती रुद्रं रुद्रहोतारं तर्पयामी-
ति ॥ १३

अथाप उपस्पृश्य सर्वाः प्रवर्ग्यदेवतास्तर्पयामीति ॥ १४

चतस्र औदुम्बरीस्समिधोऽप्रतिशुष्काग्रा घृताभ्यक्ता अभ्या-
धापयन् वाचयति—‘ पृथिवी समित् ’ इत्येतैः प्रति-
मन्त्रम् ॥ १५

अथ देवता उपतिष्ठते—‘ अग्ने व्रतपते शुक्रियं व्रतं चरि-
ष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपते शुक्रियं
व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । आदित्य
व्रतपते शुक्रियं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्य-
ताम् । व्रतानां व्रतपते शुक्रियं व्रतं चरिष्यामि त-
च्छकेयं तन्मे राध्यताम् ’ इति ॥ १६

अथैतेषामनुवाकानाप्रभृति वाचयति प्रथमोत्तमयोर्वा ॥ १७

अथैनं संशास्ति—संमीलय वाचं यच्छेति ॥ १८

अथास्याहतेन वाससा त्रिः प्रदक्षिणं समुखं शिरो वेष्टयति—
‘ चितस्स्थ परिचितः । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व ’
इति ॥ १९

प्रदक्षिणमग्निं परिषिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीस्समिधोऽभ्याधाय
मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयित्वात्तमेनानुवाकेन शान्तिं
कृत्वाऽथास्तमित आदित्ये ग्राममायान्ति ॥ २०

वाग्यतस्तिष्ठेदेतां रात्रिमुपविशेत् संवेशयेद्वा ॥ २१

अथ प्रातरुदित आदित्ये ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुप-
निष्कम्याखलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य म-
दन्तीरधिश्रित्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा दर्भैः
प्रवर्ग्यदेवताभ्य आसनानि कल्पयित्वा—‘ वयस्सुपर्णाः ’

इति वासो विमुच्याथास्य षट्त्रयमभिनिदर्शयति—अग्नि-
मप आदित्यं गां ब्राह्मणं हिरण्यमिति ॥ २२

त्रीनादितो दर्शयित्वा यथोपपादमितराणि दर्शयित्वा प्रदक्षि-
णमग्निं परिषिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीस्समिधोऽभ्याधाय
मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यस्तर्पयित्वात्तमेनातुष्टाकेन शान्तिं
कृत्वाऽथास्य व्रतचर्यानुपदिशेत् ॥ २३

न यानमारोहेन्न वृक्षमधिरोहेन्न कूपवरोहेन्न उग्रं धारयीत
नोपानहौ धारयीत नासन्ध्यां शयीत न स्त्रिया न शूद्रेण
सह सम्भाषेत यदि सम्भाषेत ब्राह्मणेन सह स-
म्भाषेत न सायं भुञ्जीत यदि सायं भुञ्जीतापज्वलितं
भुञ्जीत न स्नायादष्टम्यां पर्यणि योपवसेत्तदश्च स्नाया
द्वाग्यतस्तिष्ठेदेतां रात्रिमुपवसेत् संवेशयेद्वा ॥ २४

अमेध्यलोहितशवपात्रदर्शने ज्योतिषां संदर्शनम् ॥ २५

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति—‘अवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुस्मर्यो ज्योति-
षां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीः’ इति ॥ २६

अथ यद्येनमभिवर्षति—‘उन्दतीर्बलं धत्तौजोधन बलं धन
मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्ट’ इत्येव तत्र जपति॥ २७

संवत्सरमेतद्रूतं चरेत् संवत्सरं हि व्रतं नातीत्येतस्मिंस्तेवैवतत्
संवत्सरेऽधीयीत ॥ २८

यद्यु वैतस्मिन् संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्रूतं चरेत्सं-
वत्सरे पर्यवेतेऽध्यापयते श्रावयते वा ॥ २९

पूर्ववदुपाकृत्य ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्यास्त-
लेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य मदन्तीराधिश्चित्य
प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा दग्धैः प्रवर्ग्यदेवताभ्यः
आसनानि कल्पयित्वाऽथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति—‘यन्म
आत्मनो मिन्दाऽभूत्, पुनरग्निश्चक्षुरदात् ’ इति द्वाभ्याम्॥

प्रदक्षिणमग्निं परिषिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीस्समिधोऽभ्याधाय मद-
न्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यः तर्पयित्वा चतस्र औदुम्बरी-
स्समिधोऽप्रतिशुष्काग्रा घृताभ्यक्ता अभ्याधापयन् वाच-
यति—‘द्यौस्समित् ’ इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ३१

अथ देवता उपतिष्ठते—‘आदित्य व्रतपते शुक्रियं व्रतमचा-
रिषं तदशकं तन्मे राधि । वायो व्रतपते शुक्रियं व्रतम-
चारिषं तदशकं तन्मे राधि । अग्ने व्रतपते शुक्रियं व्रतम-
चारिषं तदशकं तन्मे राधि । व्रतानां व्रतपते शुक्रियं व्र-
तमचारिषं तदशकं तन्मे राधि ’ इति ॥ ३२

प्रदक्षिणमग्निं परिषिच्य व्याहृतिभिर्वैकङ्कतीस्समिधोऽथाभ्या-
धाय मदन्तीभिः प्रवर्ग्यदेवताभ्यः तर्पयित्वात्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वाऽथास्याध्यायेऽनध्यायानुपदिशेत् ॥ ३३

नाधीयीतास्तपित आदित्ये नानुदिते नानुविप्रोपिते न पर्यावृत्ते
नाभ्रच्छायायां न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्य नापाम-
न्ते न हरितयवान् प्रेक्षमाणो न हर्म्याणि न शरीराणि
न लोहितमुत्पादितं दृष्ट्वा न मांसमशित्वा न श्राद्धं भुक्त्वा
न केशश्मश्रु वापयित्वा न केशान् प्रसार्य न दतो धावते
नाङ्गे नाभ्यङ्गे नार्द्रौ नोर्द्रेण वाससा नार्द्रायामिति ॥ ३४

अथ स्वाध्यायमधीयीतापरेणाग्निं दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमा-
णः पराचीनं स्वाध्यायमधीयीत पुनरेव शान्तिं कृत्वाऽधी-
यीत ॥ ३५

अथ यदि लौकिकमनुव्याहरेद्यत्र कचिच्छान्तिकृतं पश्येत्पुनरेव
शान्तिं कृत्वाऽधीयीत चोत्तमेन प्रवर्ग्यायोपनिष्क्रम्य ना-
प्राविश्य काममन्यदधीयीतान्यदधीयीत ॥ ३६

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः

प्रहुतानुकृतिर्वास्तुशमनम् ॥ १

स यत्र दशोपित्वा प्रयास्यन् भवति दशभ्यो बोधैर्दशारससाशि-
होत्रिक*स्तद्वास्तोपपतीयं हुत्वा प्रयातीति ॥ २

सर्व एवाहितान्निरित्येके ॥ ३

यायावर इत्येके ॥ ४

यच्चागारं कारयित्वा प्रथममध्यवस्येत्तद्वास्तोपपतीयेन शप्नयित्वाऽ-
ध्यवस्येत् ॥ ५

तदु हैके यजुषा स्थूणा उच्छ्रयन्ति यजुषा वंशा यजुषा छर्दि-
पि यजुषाऽग्निभ्रणं† यजुषा तल्पदेशं यजुषा वास्तुमध्यं
यजुषाऽग्निनिधानम् ॥ ६

स यद्युहैवं कुर्याद्यथा यजुषोच्छ्रयन्ते सदस्यवर्गमियजुष्यथ-
र्वणान्याङ्गिरसानि मिथुनीसंभवन्तीति तद्यदध्यवस्यद्यथा

मिथुनीसम्भवन्तावध्यवस्येत्तादृक्तद्यजुष्कृतं स्यात् ॥ ७

आधयो व्याधयो ग्रहा उपसर्गाश्चापहन्युः ॥ ८

तस्मात्तूष्णीमगारं कारयेत्वा द्वारदेशमलङ्कृत्य वास्तुमध्यं वि-

मायामन्त्रिणं * पूरयित्वा तल्पदेशं कल्पयित्वोत्तरपूर्वदे-

शेऽगारस्य गृह्णाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृ-

त्वा पक्वाज्जुहोति—‘ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् ’ इति

पुरोनुवाक्यामनूच्य “ वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते ”

इति याज्यया जुहोति ॥ ९

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—

१०

‘ वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणां सत्रं सोम्यानां द्रप्सः ।

भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा स्वाहा ॥ ११

गृह्यं भयं यच्चैद्विपात्सु यदु चेच्चतुष्पात्सु भयं यदस्ति ।

अग्निर्यविष्ठयः प्रणुदतु तद्रयं शं नः प्रजाभ्यः शमु नः प-

शुभ्यस्स्वाहा ॥

१२

अक्षिस्पन्देऽङ्गचले च यद्भयं यद्राशिरे यदु चेदुरुक्ते ।

अग्निर्यविष्ठयः प्रणुदतु तद्रयं शं नः प्रजाभ्यः शमु नः प-

शुभ्यस्स्वाहा ॥

१३

दुस्त्वमे पापस्त्वमे चं यद्भयं स्वप्नाशने यदमेध्यदर्शने ।

अग्निर्यविष्ठयः प्रणुदतु तद्रयं शं नः प्रजाभ्यः शमु नः प-

शुभ्यस्स्वाहा ॥

१४

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान् प्राति नो जुपस्व
स्वाहा ॥ १५

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वारूपाण्याविशन् । सखामुशेव एधि न-
स्स्वाहा । इति ॥ १६

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १७

अथाग्नेणार्घिं दर्भस्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—‘ नमो रुद्राय वा-
स्तोष्पतये । आयने विद्ववणे । उद्याने यत्परायणे । आवर्तने
निवर्तने । यो गोपायति तं हुवे ’ इति ॥ १८

स्थालीसंस्नाळनमाज्यशेषमुदकशेषं च पात्र्यां समानीयौदुम्बर-
शाखया पलाशशाखया शमीशाखया दर्भमुष्टिना वा सर्व-
तः पर्युक्ष्यन् त्रिः प्रदक्षिणमगारं पर्येति—‘ त्वं विप्रः त्वं
कविः त्वं विश्वारूपाणि धारयन् अप जन्यं भयं नुद ’
इति ॥ १९

अन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् सम्पूज्याशिपो वाचयित्वा शिवं वास्तु
शिवं वास्तिवति ॥ २०

वास्तुशमनं व्याख्यातम् ॥ २१

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

अथ यद्यगारे स्थूणा विरोहेत्, कपोतो वाऽगारमध्येऽधिपतेत्,
वायसो वा गृहं प्रविशेत्, गौर्वा गां धयेत्, गौरात्मानं प्र-
तिधयेत्, अनङ्गान्वा दिवमुल्लिखेत्, अनग्नौ वा धूमो जाये-

* त, अनघौ वा दीप्येत, मधु वा जायेत, वल्मीकं वोपजा-
येत, निर्यासं वोपजायेत, छत्राकं वोपजायेत, मण्डूको
वाऽग्निभ्रणे* वाशयेत्, श्वानप्रसूतो वा† सर्पो वा गृहपतिं
जायां वोपतपद्विन्देतान्येषु वाऽद्रुतोत्पातेषु ॥ १

अथ देवयजनोद्धेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘यत्
इन्द्रमयामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ २

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘वास्तोष्पते, वास्तोष्पते, शं नो देवीः,
इन्द्राग्नी रोचना, कया नश्चित्र आ भुवत्, को अद्य युङ्क्ते,
भवतं नस्समनसौ’ इति ॥ ३

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

अथाग्नेणार्घिं शमीपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘शं नो देवीरभि-
ष्टये’ इति ॥ ५

स्थालीसंक्षालनप्राज्यशेषमुदकशेषं च पात्र्यां समानीय तेषूत्पातेषु
निनयेत् प्रोक्षेद्वा—‘तच्छं योरा वृणीमहे’ इति ॥ ६

अन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् सम्पूज्याशिषो वाचयित्वा शिवं शिव-
मिति प्रोक्षति ॥ ७

अद्रुतो व्याख्यातः ॥ ८

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

आहुतानुकृतिरायुष्यचरुः ॥

१

संवत्सरेसंवत्सरे षड्दुषड्दु मासेषु चतुर्षुचतुर्षु ऋतावृतौ मासि-
मासि वा कुमारस्य जन्मनक्षत्रे क्रियेत ॥

२

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा त्रीहीन्निर्वपति—

‘अग्नय आयुष्मते वो जुष्टं निर्वपामि’ इति । तूष्णीं वा ॥

धान्यान्निर्वपति—‘प्राणाय वो जुष्टं निर्वपामि’ इति । तूष्णीं वा ॥ ४

तानभ्युक्ष्यावहत्य त्रिष्फलीकृत्य त्रिःप्रक्षाळ्य निदधाति ॥

५

तण्डुलान् वा निर्वपति ॥

६

तानभ्युक्ष्य त्रिः प्रक्षाळ्यैव निदधातीति ॥

७

अथ तिरःपवित्रं स्थाल्यामपः पयो वाऽऽनीयाधिश्रित्य तिरःप-
वित्रं तण्डुलानावपति ॥

८

अथाज्यं निर्वपत्यथाज्यमधिश्रयत्युभयं पर्यग्निं कृत्वा मेक्षणं सुवं
च संमार्ष्टि ॥

९

अथैतं चरुं श्रपयित्वाऽभिघार्योदञ्चमुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिघार-
यति ॥

१०

एवमेव सर्वेषां स्थालीपाकानां चरुकल्पः ॥

११

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पकाज्जुहोति—‘आयुष्टे विश्वतो
दधत्’ इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य—‘आयुर्दा अग्ने ह-
विषो जुषाणः’ इति याज्यया जुहोति ॥

१२

अथाज्याहुतीरुपजुहोत्यथान्तरेणाग्निं चाज्यस्थालीं च स्थाली-
पाकं निधाय तत्सहस्रं सम्पाताभिहुतं करोति ॥

१३

यो ब्रह्म ब्रह्मण उज्जभार प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी ।
ईशानो देवस्स न आयुर्दधातु तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन
स्वाहा ॥ १४

विभ्राजमानस्सरिरस्थ मध्याद्रोचमानो घर्मरुचिर्य आगात् ।
स मृत्युपाशादपनुद्य घोरादिहायुपेणो घृतमत्तु देवस्स्वा-
हा ॥ १५

ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भं यमादधात्पुरुषं जयन्तम् ।
सुवर्णरं भग्नहर्मकर्मचं तमायुषे वर्धयामो घृतेन स्वाहा ॥ १६

श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गां षष्ठीं जयामिन्द्रसेनेत्युदाहुः ।
तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपामिहायुषे तर्पयामो घृतेन
स्वाहा ॥ १७

दाक्षायण्यस्सर्वयोन्यस्सयोन्यस्सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः ।
सस्रनवस्सपतयस्सयूथ्या इहायुपेणो घृतमिदं जुपन्तां
स्वाहा ॥ १८

दिव्या गणा बहुरूपाः पुराणा आयुश्छिद्रो नः प्रमथन्तु वीरान् ।
तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मा नः प्रजां रीरिपो मोत वी-
रान् स्वाहा ॥ १९

एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूवर्भुवनस्य गोपाः ।
यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हविर्घृतमिहायु-
षेऽत्तु देवस्स्वाहा ॥ २०

वसून् रुद्रानादित्यान् मरुतोऽथ साध्यान् ऋभून् यक्षान्
गन्धर्वाश्च पितृश्च विश्वान् । भृगून् सर्पांश्चाङ्गिरसोथ
सर्वान् घृतं हुत्वा स्वायुष्यामहयाम शश्वत्स्वाहा ॥ २१

षड्विंशतिशतकृत्वस्तदाहुतीनां अष्टसहस्रं संपद्यते ॥ २२

इतरस्मात्पकात्सौविष्टकृतं जुहोति ॥ २३

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २४

अथाग्नेणाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—‘मा नो महान्तं, मानस्तोके’ इति द्वाभ्याम् ॥ २५

अपरेणाग्निं प्राञ्जुख उपविश्य वाग्यतः स्थालीपाकं सगणः प्राश्नाति । तस्य प्राशनमन्त्रः—आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुरसि । सर्वं म आयुर्भूयात् । सर्वमायुर्गेषम्’ इति प्राश्याप आचम्य जठरमभिमृशति—‘यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विशस्पातिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ २६

कुमाराणां ग्रहगृहीतानां ज्वरगृहीतानां भूतोपसृष्टानां आयुष्येण घृतभूक्तेनाहरहस्स्वस्त्ययनार्थं स्वाध्यायमधीयीतैरेव मन्त्रैराहुतीर्जुहुयादेतैरेव मन्त्रैर्वलीन् हरेदगदो ह वै भवति ॥ २७

तदेतद्वद्धमयनं भूतोपसृष्टानां राष्ट्रभृतः पञ्चचोडास्सर्पाहुतिर्गन्धर्वाहुतिरहरहस्स्वस्त्ययनार्थं स्वाध्यायमधीयीतैरेव मन्त्रैराहुतीर्जुहुयात् एतैरेव मन्त्रैर्वलीन् हरेदगदो ह वै भवति ॥ २८

तदेतद्वद्धमयनं हुतप्रहुतानुकृतयोऽन्ये होमाः वलिहरणानुकृतीन्यभ्यर्चनान्याश्रमानुकृतयस्संश्रया इति ॥ २९

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने

सप्तमोऽध्यायः.

अथातोऽर्धमासेऽर्धमासेऽष्टम्यां ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणस्त्रियश्चाह-
पवसन्ति ॥ १

अथ प्रदोषे 'रुद्रं विरूपाक्षं सपत्नीकं समुतं सगणं सपार्षत्क-
मावाहयामि' इत्यावाह्य गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य प्रति-
पुरुषं पैष्टिकान् दीपानेकातिरिक्तांश्चतस्रोऽष्टौ वा देव-
स्यायतने प्रतिदिशं प्रद्योतयति—'उद्दीप्यस्व जातवेदः,
मा नो हिंसीः' इति द्वाभ्याम् 'हव्यवाहमभिमातिषाहं,
स्विष्टमग्ने अभि' इति द्वाभ्यां च ॥ २

अथोपसमिद्धमग्निं कृत्वा यदशनीयस्य जुहोति—'इमा रुद्रा-
य स्थिरधन्वने गिरः' इति पङ्क्तिरनुच्छन्दसं 'मा नो
महान्तं, मा नस्तोके' इति द्वाभ्यां 'वास्तोष्पते, वास्तो-
ष्पते' इति द्वाभ्यां 'आर्द्रया रुद्रः, हेती रुद्रस्य' इति
द्वाभ्यां "द्वादश संपद्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सरः संव-
त्सर एव प्रतितिष्ठति" इति ब्राह्मणम् ॥ ३

समिधो वाऽभ्यादधातीति विज्ञायते—'वेष्णवा वै वनस्पतयः
विष्णोस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति' ॥ ४

स्तुतिभिस्सुन्वन्ति ब्रह्म वै ब्रह्मा ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामा-
प्नोति ॥ ५

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामपपुनर्मृत्युं जयतीत्या-
ह भगवान् बोधायनः ॥ ६

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
अष्टमोऽध्यायः.

बलिहरणानुकृतिरुत्सर्गः ॥

१.

तैष्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वा माध्याम् ॥

२

सहान्तेवासिभिर्ग्राप्तात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य य-

त्रापस्सुतीर्थास्सूपावगाहास्स्रवन्त्यस्स्वयकिन्यग्निं न्यस्ता-
सामन्तं गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिमत्याऽन्वि-
ज्जाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जि-
यित्वाऽन्तर्जलगतोऽघर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वा-
त्तीर्य वासः पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वामः परिधायाप
आचम्यापां समीपे स्थण्डिलानि कृत्वा दर्भानन्यो-
न्यस्मै संप्रदाय दर्भैरासनानि कल्पयन्ति—ब्रह्मणे
कल्पयाभि प्रजापतये बृहस्पतये अश्वये वायवे सूर्याय
चन्द्रवसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यः पितृभ्यः इन्द्राय राज्ञे
यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे सोमाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे
वसुभ्यः रुद्रेभ्यः आदित्येभ्यः विश्वेभ्यो देवेभ्यः मा-
ध्येभ्यो देवेभ्यः मरुद्भ्यः ऋभुभ्यः भृगुभ्यः अश्विभ्योऽ-
ङ्गिरोभ्यः विश्वाभिन्नाय जमदग्ने जामदग्न्याय भर-
द्राजाय गौतमाय आत्रेयाय वसिष्ठाय काश्यपाय
अरुन्धत्यै कल्पयामीति ॥

३

अथ दक्षिणतः अगस्त्याय कल्पयामीति ॥

४

अथोत्तरतः निवीतिनः कृष्णद्वैपायनाय जातुकर्णाय तरुणाय
तृणविन्दवे सोमशुष्मिणे सोमशुष्मायणाय वाजिने वा-
जश्रवसे बृहदुक्थाय वर्मिणे वज्रिणे वरूथाय सन-
त्कुमाराय वामदेवाय वाजिरत्नाय वीरजिताय हर्य-

श्वाय उदमेघाय ऋणंजयाय तृणंजयाय कुतंजयाय
 धनञ्जयाय सत्यञ्जयाय वध्रवे व्यरुणाय त्रिवर्षाय त्रिधा-
 तवे अश्वज्ञाय पराशराय मृत्यवे कर्त्रे विकर्त्रे सुकर्त्रे
 त्वष्ट्रे धात्रे विधात्रे सुश्रवसे सुतश्रवसे ससश्रवसे सवित्रे
 सावित्र्यै छन्दोभ्यः ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदाय
 अथर्ववेदाय अथर्वार्ङ्गिरोभ्यः इतिहासपुराणेभ्यः सर्पदे-
 वजनेभ्यः सर्वभूतेभ्यः ॥ ५

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीतिनो वैशम्पायनाय फलिङ्गवे ति-
 त्तिरये उखायोरुषाय आत्रेयाय पदकाराय कौण्डि-
 न्याय वृत्तिकाराय काण्वाय बोधायनाय प्रवचनका-
 रायापस्तम्बाय सूत्रकाराय सत्यापाढाय हिरण्यकेशाय
 वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय भरद्वाजायाश्विवेद्यायाचा-
 र्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्यो वानप्रस्थेभ्यः वंशस्थेभ्यः एकपत्नी-
 भ्यः कल्पयामीति ॥ ६

अथ यथास्वयं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च ॥ ७
 पृथक्पृथगेतैरेव नाबधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैरमुष्मै नमोऽमुष्मै नम
 इति ॥ ८

अग्नेनामुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति । फलोदकेनामुं तर्पयाम्य-
 मुं तर्पयामीति ॥ ९

त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् काण्डादीन् वा सर्वान् ॥ १०

‘काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती, या शतेन प्रतनोषि’ इति द्वाभ्यामुपो-
 दके दूर्वामारोपयन्तेऽथाधीप्सन्तेऽन्योन्यममुष्मा अमुष्मा
 इति ॥ ११

अथावगाह्य सम्परिगृह्योर्मिमन्तमुदधिं कृत्वा त्रिरुद्युखा*तमितो-
राजं धावन्ति ॥ १२

प्रत्येत्य गृहानथ ब्राह्मणान् तर्पयन्त्यपूपैर्धानाभिस्सक्तुभिरोद-
नेनेति यद्यु वैतेभ्यो भवति ॥ १३

अथहमेकाहं वा नाधीयीरन् मासं प्रदोषे नाधीयीरन् नित्यं
चैव विद्युत्स्तनितवर्षाणामेकस्मिन् द्वयोर्वा काले त्रिष-
न्निपाते अथहम् ॥ १४

यथोपाकृतौ छन्दसामेवमेवमुत्सृष्टौ कल्पानाम् ॥ १५

एवमेव पारायणसमाप्तौ काण्डादिद्वारोपणोदधिधावनवर्जम् ॥

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

बलिहरणानुकृतिरेव सर्पबलिः ॥ १

संवत्सरेसंवत्सरे षट्पद्व्यु मासेषु चतुर्षुचतुर्षु ऋतावृता मासि-
मासि वा वर्षास्वाश्रेषामु क्रियेत ॥ २

अपां समीपे बल्मीकाग्रेण वा पचनम् ॥ ३

गन्धोदकैर्दूर्वोदकैश्चाभ्युक्ष्य चित्रास्मुगनसस्मम्प्रकीर्य यवपिष्ठा-
नि व्रीहिपिष्ठानि श्यामाकपिष्ठानि वाऽऽज्येनेक्षुग्मेन वा
पक्त्वा पायसं घृतपक्वांश्च अपूपानोदनं धानास्वक्तून्
करम्भान् लाजानित्युपकिरन्ति—‘ननो अस्तु तर्पेभ्यः’
इति तिसृभिरनुच्छन्दसम् ॥ ४

‘सर्पेभ्यस्स्वाहाऽऽश्रेषाभ्यस्स्वाहा दन्दशूकेभ्यस्स्वाहा’ इति त्र-
यस्स्वाहाकाराः ॥ ५

जीर्वरो ग्रहपतिरध्वर्युर्धृतराष्ट्र ऐरावतो ब्रह्मदत्तस्तापसो होता
पृथुश्रवा दूरेश्रवा उद्गाता ग्लावश्चाजगरश्च*प्रस्तोता प्रति-
हर्ता शितिपृष्ठो मैत्रावरुणः तक्षको वैशालकिर्ब्राह्म-
णाच्छंस्युपनीतिस्ताक्षर्यस्सदस्यश्शिखातिशिश्वौ नेष्टापोता-
रौ वारुणो होताऽच्छावाकश्चक्रः पिशङ्ग आग्नीध्रश्च-
हिरो महेयस्सुब्रह्मण्योऽर्बुदो ग्रावस्तुत्साण्ड उन्नेता पश-
गो ध्रुवगोपः कौस्तुको धुरिमेजयश्च† जनमेजयश्चेत्ये-
तैरेव नामधेयैः, ‘समीची नामासि प्राची दिक्’ इति
षड्भिः पर्यायैः, ‘हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरो गृहाः’
इति षड्भिः, ‘इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम्’ इति चोप-
स्थानम् ॥ ६

त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् सम्पूज्य आशिपो वाचयित्वा ॥ ७

व्याख्यातस्सर्पबलिव्याख्यातस्सर्पबलिः ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथेमे देवते प्रबाधिन्याबुद्धाहकाले यक्ष्यतम्यौ भवतस्तयोस्तदुप-
कृतं भवति यत्सर्पबलौ ॥ १

अपां समीपे द्वे स्त्रीप्रतिकृती कृत्य गन्धैर्माल्येन चालङ्कृत्यैवमेवा-
भ्यर्चयति ॥ २

*ख. ग्लावस्तुश्चाजगरश्च.

†ख. कौस्तुतावध्वर्युरिमेजयश्च.

तयोरर्चनमन्त्रः—‘ते सूनवस्स्वपसस्मुदंससो गही जङ्गुर्मातरा
पूर्वचित्तये । स्थातुश्च ससं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः
पदमद्वयाविनः ॥ ३

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी मयोनी मिथुना सभोकमा ।
नव्यं नव्यं तन्तुमातन्वते दिवि ससुद्रे अन्तः कवयस्सुदी-
तयः ’ इति ॥ ४

अथैते उपसङ्गृह्य पार्श्वे दत्वा प्रवाह्य त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् स-
म्पूज्याशिषो वाचयित्वा व्याख्यातो यक्षीवन्ति ॥ ५

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः.

अष्टकानुकृतिर्मासिकं तत्पुरस्ताद्रचाख्यातम् ॥ १

अथाभ्युदायिकेषु प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं प्रागग्रान् द-
र्भान् युग्मान् ब्राह्मणान् यवैर्मित्यर्थः पृषदाज्यं
हविः ॥ २

सोपयायेन पात्रेण नान्दीमुखः पितरः प्रीक्षन्तासिद्यपां प्रति-
ग्रहणं विसर्जनं च ॥ ३

नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहेसर्गौकरणमनुदेशनम् ॥ ४

आशयेषु परिसमूहेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु पृषदाज्येनानुप्रदानं सर्वं
द्विर्द्विरिति ॥ ५

अथैकोदिष्टेषु नाग्नौकरणं नाभिश्चावणं न पूर्वं निमन्त्रणं न
दैवं न धूपं न दीपं न स्वधा न नमस्कारो नात्रापूपम् ॥ ६

सर्वं सिद्धं समानीयायुग्मान् ब्राह्मणान् मुप्रक्षालितपाणिपादा-
नप आचमय्य सदर्भोपकृतेष्वासनेषूपवेश्य सर्वस्मा-
त्सकृत्सकृत् समवदायाभिघार्य दक्षिणतो भस्ममिश्रा-
नङ्गारान्निरुह्य तेषु जुहुयात्—‘प्रेतायामुष्मै यमाय च
स्वाहा’ इति । तद्भुतमहुतं च भवति ॥ ७

अमुष्मै तृप्तिरस्त्वित्यपां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च । अमुष्मा उपति-
ष्ठत्वित्यनुदेशनमाशयेष्वेव* पिण्डदानं तृप्यस्वेति संक्षा-
लनं तृप्तिरस्त्विति विसर्जनमस्तु तृप्तिरितीतेरपां प्रति-
वचनम् ॥ ८

प्रेतस्य द्वितीयाप्रभृति ब्राह्मणभोजनैरेकोत्तरवृद्धिरादशाहात् ॥ ९
अत्र नवं विच्छिद्येत ॥ १०

एकादश्यां श्राद्धं तृतीये पक्षे† द्वितीयं सन्ततमेकैकेनैकादश
मासान्नयन्ति न द्वादशमासमभ्यारोहन्ति ॥ ११

संवत्सरे सपिण्डीकरणं साग्नौकरणं साभिश्चावणं सपूर्वं सदैवं
सधूपं सदीपं सस्वधा सनमस्कारं सापूपम् ॥ १२

अथाप्युदाहरन्ति—

एकोदिष्टे नवश्राद्धे नाग्नौ करणमिष्यते ।

न चाभिश्चावणं कुर्यान्न च पूर्वं तु कारयेत् ॥

प्रणामं च न कुर्वीत स्वधाकारं तथैव च ।

*ख. अनाशयेष्वेव.

†ब्राह्मणे.

‡ख. तृतीयापरपक्षे.

ऊर्ध्वं संवत्सरात्पेतः पितृत्वमुपपद्यते ॥ १४

इतीन्ना इमा अनुकृतयो व्याख्याताः ॥ १५

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
द्वादशोऽध्यायः.

अथर्तुसंवेशनादि जन्मप्रभृति वा कुमारः क्रियाभिर्युक्तस्यादुप-
नयनं चैकं स्यात् तासां पृथक्पृथक्क्रियाणां करणं
न चैकहोमे सर्वाणि कर्माण्युपपादयेत् ॥ १

यद्येकहोमे सर्वाणि कर्माण्युपपादयेत् प्रधानादौ प्रधानादौ
द्वेद्रे भिन्दाहुती जुहुयात् ॥ २

भिन्दाहुती हुत्वा जयानभ्यातानान् ॥ ३

रुद्राहुत्यन्ते च विज्ञायते—‘रुद्रो वै ऋगो देवानां सोऽस्य तुष्टः
प्रीतो भवति’ इति सर्वत्र छेदनभेदनघनननिग्मनपितृग-
लसन्नैरुक्ततरोद्राभिचरणीयेष्वप उपस्पृशेदिति विज्ञायते-
‘आपो वै शान्ताश्शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति’ इति
ब्राह्मणम् ॥ ४

आ षोडशात् ब्राह्मणस्यानान्यय इत्या द्वाविंशात् क्षत्रियस्या चतु-
विंशाद्वैश्यस्यात् ऊर्ध्वं पतितमावित्रीका भवन्ति ॥ ५

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न विवहेयुर्न याजयेयुः ॥ ६

तांस्त्रिवृता ब्राह्म्यस्तोमेन याजयित्वा विवाहयेयुः ॥ ७

यच्च किञ्चित्सगोत्राणां सर्वेषां च सशान्तिकम् ।

कन्यानां चैव जन्मादिकर्तव्याः कर्मसङ्गताः ॥ ८

क्रियामयं हि ब्राह्मण्यं नाक्रियं ब्रह्मोच्यते नाक्रियं ब्रह्मोच्यत
इति ॥ ९

इति बोधायनगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने
त्रयोदशोऽध्यायः.

अथर्तुसंवेशनादि । अष्टकानुकृतिः । अथेमे देवते । बलिहरणा-
नुकृतिरेव सर्पवलिः । बलिहरणानुकृतिरुत्सर्गः । अथा-
तोऽर्धमासेऽर्धमासे । आहुतानुकृतिरायुष्यचरुः । अथ यद्य-
गारे स्थूणा विरोहेत् । प्रहुतानुकृतिर्वास्तुशमनम् । अथा-
तोऽवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः । अष्टाचत्वारिंशत्सम्पि-
तम् । आचार्यप्रमृतः कर्माणि करोतीति विज्ञायते । हु-
तानुकृतिरुपाकर्म ॥ १३ ॥

हुतानुकृतिरुपाकर्म । आचार्यप्रमृतः कर्माणि करोति । अष्टाच-
त्वारिंशत्सम्पितम् । अथातोऽवान्तरदीक्षां व्याख्यास्यामः ।
प्रहुतानुकृतिर्वास्तुशमनम् । अथ यद्यगारे स्थूणा विरोहेत् ।
आहुतानुकृतिरायुष्यचरुः । अथातोऽर्धमासेऽर्धमासे । ब-
लिहरणानुकृतिरुत्सर्गः । बलिहरणानुकृतिरेव सर्पवलिः ।
अथेमे देवते । अष्टकानुकृतिः । अथर्तुसंवेशनादि ॥ १३ ॥

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे तृतीयप्रश्ने:

अथातस्सप्तपाकयज्ञानां प्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामः ॥ १
तत्रादित एवोपलिप्ते श्वा वेटको वा* यदि गच्छेत्कीटो वा

पिण्डकारी स्यात् तत्पुनरुपलिप्य प्रोक्षति—‘देवस्य-
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्ते-
जसा प्रोक्षामि ’ इति प्रोक्ष्य स्थण्डिलमुपलिप्य स्थण्डि-
लमुद्धरेत् ॥ २

स्थण्डिलमुद्धृतं गौरश्वो वा यदि विकिरेदन्यद्वा श्वापदमभिति-
ष्ठेत्तस्य पदमभ्युक्ष्य जपति—‘ पृथिवि देवयजन्योऽभ्या-
स्ते मूलं मा हिंस्मिपम् ’ इति ॥ ३

अथ कृतान्तेन* प्रतिपद्यते ॥ ४

अथ यदि प्रणीतापात्रं भिद्येत तदभिमन्त्रयते—‘ अभिन्नो घर्मो
जीरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ’ इति ॥ ५

अथान्यदाहरति—‘ घर्मो देवानप्येतु ’ इति पृग्यित्वा व्याह-
तिभिरुपतिष्ठते ॥ ६

अथ यदि प्रणीताः प्रणीयमानाः प्रणीता वा परामिच्येरन्ता
अभिमन्त्रयते—‘ अक्षितोऽस्यक्षित्येत्वा मा मे क्षेष्टा अभ्यु-
त्रामुष्मिन् लोके ’ इति ॥ ७

पूरयित्वोपतिष्ठते—‘ भूरायुर्मे धारयन् प्राणं मे धारयन् प्रजां मे
धारयन् पशून् मे धारयन् मा म आयुः प्राणाः प्रजाः पशवः
परामिच्येरन् ’ इति ॥ ८

अथ यदि कन्योपसाद्यमाना बोद्धमाना वा पतेत्तामृत्थापयेयुः—
‘ उदस्थोदव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात । इन्द्राय कृ-
ष्वती भागं मित्राय वरुणाय च ’ इति ॥ ९

अथ यदि कन्योपसाद्यमाना बोद्धमाना वा रजस्वला स्यात्तामनु-
न्त्रयते—‘पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं वर्धयताम्’ इति ॥ १०

अथ यदि कन्योपसाद्यमाना बोद्धमाना वाऽश्वं कुर्यात्तामनु-
न्त्रयते—‘जीवां रुदन्ति विमयन्ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसिति
दीर्घयुनेरः । वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे भयः पति-
भ्यो जनयः परिष्वजे’ इति ॥ ११

इति बोधायनायगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

सर्वत्र दर्वीकूर्चप्रस्तरपरिधिर्वर्हिःपवित्रेध्वद्रव्यमम्भाराणां चेदाहो-
पघातेषु नाशे विनाशे वाऽन्यं यथालिङ्गं कृत्वा यथा-
लिङ्गमुपसाद्य—‘त्वं नो अग्ने, न त्वं नो अग्ने, त्वमग्ने
अयाऽसि, प्रजासते’ इत्येताभिस्तुवाहुतीर्जुहुयात् ॥ १

अथ यदि परिस्तरणदाहे—‘अग्नये क्षामवते स्वाहा’ इति हुत्वा
परिस्तृणाति ॥ २

‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि, इन्द्रं नः’ इति द्वाभ्यां परिस्तीर्य जुहो-
ति—‘इन्द्राय स्वाहा’ इति ॥ ३

अथ यदि परिधिदाहे अन्यं यथालिङ्गमुपसाद्य जुहोति—‘परि-
तशाऽग्नेपुरं वयम्’ इति ॥ ४

अथ वस्त्राणां प्रोक्षितानां चेदाहोपघाते नाशे विनाशे अन्यत्
यथालिङ्गं कृत्वा यथालिङ्गमुपसाद्य जुहोति—‘सोमा-
य स्वाहा’ इति ॥ ५

अथ सिचाऽभिघातस्स्यात्तदभिमन्त्रयते—‘सिगमि नसि वज्रो-
सि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः’ इति दशाभृत्रमादाय
मुखवातेन प्रध्वंसयेत् ॥ ६

अथ यदि गौर्वाऽश्वो वा श्वमृगमहिपमेपवराहदंष्ट्रावन्तो*वाऽन्यद्वा
श्वापदमपसव्यं गच्छेत्तस्य पदमभ्युक्ष्य जपति—‘तद्वि-
ष्णोः परमं पदम्’ इति ॥ ७

एतेनैव रौद्रमभिव्याहरेद्वा । रौद्रयावृचौ जुहुयान् जपेद्वा—‘त्व-
मग्ने रुद्रः, आवो राजानम्’ इति ॥ ८

अथ यदि शकुनमभिव्याहरेत्तां वाचमनुमन्त्रयते—‘द्विपचतुष्प-
दस्माकं सर्वमस्त्वनानुरम्’ । ‘उद्धानेव शकुने मात गाय-
सि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि । स्वस्ति नःशकुने अस्तु
प्रति नस्सुमना भव’ इति ॥ ९

अथ यदि सालावृकी वाग्येत तामनुमन्त्रयते—‘दीर्घिणुषि दु-
र्हणु मा स्म दक्षिणतो वदः । यदि दक्षिणतो वदाद्विपन्तं
मेऽव वाधासौ’ इति ॥ १०

अथ यद्यर्थी स्यात् परिक्षवे परिकामने चाप उपलभ्यते जपेत्—
‘अनुहवं परिहवं परीवादं परिक्षपं दुस्वप्नं दुस्मृतिं
तद्विपद्रव्यो दिशाम्यहम् । अनुहवं परिहवं शकुनेयेद-
शाकुनं मृगस्य छतमक्षया तद्विपद्रव्यो दिशाम्यहम्’
इति ॥ ११

अथ नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रमे परस्तादुपस्थानं जपति—‘या

*ल. वज्रवन्तो वा,

- ओषधयो या वनस्पतयो या नद्यो यानि धन्वानि ये वना ।
ते त्वा वधु प्रजावर्ती प्र त्वे मुञ्चन्त्वहसः ' इति ॥ १२
- अथ शक्रद्वयतिक्रमे पुरस्तादुपस्थानं जपति—' नमश्शक्रुत्सदे
रुद्राय नमश्शक्रुत्सदे । गामर्हसि नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीः ' इति ॥ १३
- अथ तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे पुरस्तादुपस्थानं जपति—
' कृतं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती स्थाणुं पथेष्टामप दुर्मतिं
हतम् ' इति ॥ १४
- अथ चित्रियाणां लक्षणानां व्यतिक्रमे पुरस्तादुपस्थानं जपति—
' ये देवा याश्च देवीर्येषु वृक्षेष्व्वासते । श्रिया मे श्रियं
वृद्धिं वहन्तु मा मा हिंसिषुर्वहन्तु मोह्यमानाम् ' इति ॥ १५
- अथ कर्मान्तमेव प्रतिपद्यते ॥ १६

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः

- सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नौ सभिधावादधाति—' उद्दीप्यस्व जा-
तवेदः ' इति द्वाभ्याम् ॥ १
- अथ श्मशानादिव्यतिक्रमे तमेवाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—' अग्निर्भूतानामधिपति-
स्स माऽवतु स्वाहा, इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिस्स माऽवतु
स्वाहा ' इति ॥ २
- स्विष्टकृत्प्रभृति* सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

अथैनन्मिथुनमभिमन्त्रयते—‘ इदं मिथुनमायुष्मदस्त्विदं मिथुनं
प्रजावदस्त्विदं मिथुनं पशुमदस्त्विदं मिथुनं वीर्यवद-
स्तु ’ इति ॥ ४

अथ ‘ उदु खं जातेवेदसम् ’ इति दक्षिणमनडाहं युनक्ति ।
‘ चित्रं देवानामुदगादनीकम् ’ इति मव्यं युक्त्वा प्रया-
तीति ॥ ५

अथ तीर्थव्यतिक्रमे नावा सन्तारः स्यात्तामनुमन्त्रयते—‘ अयं
नो महाः पारमेतं स्वस्ति नेषद्वनस्पतिः । मीरा न स्मृतरा
भव दीर्घायुत्वाय वर्चसे ’ इति नावातरन्तीं वधूं पश्यति॥

कूलमुत्तीर्य जपति—‘ समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः ’
इति ॥ ७

दुर्गमध्वानं वा प्रपाद्य—‘ जातेवेदसे ’ इति महस्त्रेणादित्यमुपति-
ष्ठते ॥ ८

आसन्नभये छल*द्यूतव्यवहारे राजकुले व्यसने वदो वा निरन्त-
रमुपांशु जपेदेतदेव । दुस्स्वप्नेषु शतं जपेदेतदेव ॥ ९

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

अथाभ्याघातस्स्यादग्निश्चोद्रातस्स्यात् सर्वं तत ‘ अपहताः ’ इति
प्रोक्ष्य स्थण्डिलमुद्धृत्य तमेवाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्याग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—‘ ये देवा यज्ञह्नो यज्ञ-
मुपः ’ इति तिमृभिरनुच्छन्दसम् ॥ १

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २

अथ यद्यक्षभेदस्स्यात्तमेवाग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुक्त्वा-
त्कृत्वा प्रधानाहुतीर्जुहोति—‘इह धृतिस्स्वाहेह विधृति-
स्स्वाहेह रन्तिस्स्वाहेह रमतिस्स्वाहा ’ इति ॥ ३

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

अथान्यमक्षमाहरति—‘अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमु-
त्रामुष्मिन् लोके ’ इति ॥ ५

अथैनं रथे योजयति—‘आतिष्ठ वृत्रहन् रथम् ’ इति ॥ ६

अथ रथे मिथुनं प्रतिष्ठापयति—‘प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे ।
प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्यात्मन ।
प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि भव्ये ’ इति ॥ ७

पूर्ववदनद्वाहौ युनक्ति । अथ मिथुनं प्रतिष्ठाप्य प्रयातीति ॥ ८

अथ यदि बलवता समरथस्स्यात् पथाद्रथं प्रसर्पयति—‘अ-
नृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिस्तृतीये लोके अनृणास्स्याम ।
ये देवयाना उत पितृयाणास्सर्वान् पथो अनृणा आक्षी-
येम ’ इति ॥ ९

अथ पथमवस्थाय यानाय जपति—‘मिथुनस्य स्वस्त्ययन्य-
स्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः
परि द्विषो वृणाक्ति विन्दते वसु ’ इति ॥ १०

अथ रथमभिप्रैति—‘पथस्पथः परिपतिम् ’ इति ॥ ११

अथ विद्युस्तनिते संत्रासस्स्यात्तमस्यैन्द्रद्यावृचौ जपति—
‘यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः ’ इति ॥ १२

अथ कर्मान्तमेव प्रतिपद्यते ॥ १३

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
अनुर्थोऽध्यायः.

अथ पाकयज्ञानां प्रायश्चित्तिः ॥ १

तद्यथा—द्रव्यहविर्मन्त्रकर्मादीनामतिपन्नस्कन्धभिन्नभग्नपटुदुष्टविप-
रीतदग्धाशृखनिकृतानामनाम्नातेषु जुहुयात्—‘ मनो
ज्योतिः, अयाश्चाग्ने, यदस्मिन् कर्मणि, स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवाः ’ इति । व्याहृतिभिश्च ॥ २

व्यहृतीनां प्रयोगे यथाकृतं यथावद्रवतीत्याचार्या ब्रुवते ॥ ३

तत्रोदाहरन्ति—भूरित्यृचो भुव इति यजूंषि भुवरिति सामानि ॥

प्रवृत्ते कर्मणि प्रधानादौ जुहुयादिति बोधायनः ॥ ५

प्रधानान्त इति शालिकिः* ॥ ६

पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्यौपमन्यवः ॥ ७

इति बोधायनगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने

पञ्चमोऽध्यायः.

अथ गर्भाधानपुंसवनमीमन्तोन्नयनविष्णुवलिजातकर्मनामकरणो-
पनिष्क्रामणान्नप्राशनचौलोपनयनादि कार्यं न कारयेदिति
समानं कर्म । ‘ ततं य आपः, यत्पाकत्रा, मनम्बती,
मिन्दाहुती, महाव्याहृतीः, व्याहतयश्च प्रायश्चित्तं
जुहुयादिति ॥ १

कालातिक्रमे प्रधानादौ प्रधानादौ द्वे द्वे मिन्दाहुती जुहुयादिति ॥ २

व्याहृतिपूर्वकं चेति सर्वेषां समानमाचार्या ब्रुवते ॥ ३

तत्रोदाहरन्ति—पक्वं सौविष्टकृतमाज्यं प्रणीताप्रणयनं ब्रह्माणमि-
ध्मावर्हिरेकमिति विज्ञायत इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्रा-
ह्मणम् ॥ ४

इति बोधयनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

अथ विपरीतदर्भास्तिरणपवित्रकरणपात्रसादनप्रोक्षणीसंस्कारब्रह्म-
प्रणीताहविर्निर्वापणाज्यसंस्कारस्तुक्सम्प्राजनपरिधिपरिषे-
चनेध्माभ्याधानविपरीतेषु प्रायश्चित्तं—‘तत्तं म आपः,
यत्पाकत्रा, मनस्वती, भिन्दाहुती, महाव्याहृती, व्याहृ-
तयश्च प्रायश्चित्तं जुहुयादिति बोधयनः ॥ १

इति बोधयनगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथ प्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामः—भग्नपटुदुष्टविपरीतस्फुटित-
द्विजश्वबिडालकाकखरमृगपशुपक्षिसरीसृपाणामन्यत्कीयो
वा ऋत्विजोऽग्नीनन्तरा गच्छेत्—दुर्गा, मनस्वती,
महाव्याहृतीस्तिस्त्रस्तन्तुभतीजुहुयात् । सैव ततः प्राय-
श्चित्तः ॥

इति बोधयनगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
अष्टमोऽध्यायः.

अथातस्तप्तपाकयज्ञानां प्रायश्चित्तसमुच्चयं व्याख्यास्यामः ॥ १

दुतः प्रहुत आहुतश्शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम
इति सप्तपाकयज्ञानां न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजाः
न सामिधेनीः ॥ २

अन्वाहतेषु कर्मस्वप्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य यत्रयत्र द-
र्वाहोमं कुर्यात्तत्रतत्र चरुं समवदाय जुहोति ॥ ३

सर्वत्र स्कन्ने भिन्ने छिन्ने क्षामे विपर्याप्ते उदाहे ऊर्नातिरिक्ते
पवित्रनाशे पात्रभेदे द्वे मिन्दाहुती जुहोति ॥ ४

मक्षिकैर्मशकैर्वा रोमभिः पिपीलिकैर्वा व्यापद्येत प्रजापतये
होमं कुर्यात् ॥ ५

व्यापन्नमाज्यमव्यापन्नमन्तर्हितमनाज्ञातप्रायश्चित्तं यज्ञममृद्वाजु-
होति ॥ ६

अन्तरागमने प्रायश्चित्तं—दशहोतारं चानुख्यां च जुहोति ॥ ७

अन्तर्हते प्रायश्चित्तं—चतुर्होतारं चानुख्यां च जुहोति ॥ ८

मण्डूकसर्पमूषिकमाजरान्तरागमने प्रायश्चित्तं—पञ्चहोतारं चानु-
ख्यां च जुहोति ॥ ९

विकृतरूपे विकृतशब्दे विस्फुटे प्रायश्चित्तं—शंयुवाकं चानुख्यां
च जुहोति ॥ १०

अनादिष्टं सर्वप्रायश्चित्तं व्याख्यातं वारुणमिति निर्दिशेत् ॥

संस्कारान्तेऽप्रावृत्सत्वे तद्रस्मन्मारोपणं समिधं वा यदि नोप-
विन्देद्याज्ञिकं वा प्रायश्चित्तं महाव्याहृतीः प्रणवं म-
नस्वतीं च जुहोति ॥ १२

स्वराक्षरपदवृत्तभ्रेषेपु 'आभिर्गीभिः' इति ॥ १३

सर्वत्र पाकयज्ञानां सदस्येभ्यो धेनुमृषभयनद्वाहं दद्यात् ॥ १४

सदस्यास्तसर्वप्रायश्चित्तानि प्रतिनिर्वाश्व बोधयिष्यन्तीति ॥ १५

इति बोधायनगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

अथ यदि होमकालेष्वग्निरुद्रातस्स्यात् सर्वं तत् 'अपहताः'
इति प्रोक्ष्य स्थण्डिलमुद्धृत्यग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्य प्रायश्चित्तं जुहोति—'अयाश्वाग्ने, पञ्चहोता, ब्राह्म-
ण एकहोता, दश मनस्वतीः, मिन्दाहुती, महाव्याहृ-
तीः, व्याहृतयश्च प्रायश्चित्तं जुहुयादिति ॥ १

अथ यद्युपनयनाग्निर्विवाहाग्निर्जातकाग्निरक्षप्रशानाग्निराचतुर्थादा-
दशाहादासञ्चयनादुद्रातस्स्यात्—'अपहता असुराः' इति
प्रोक्ष्य क्षिप्रं भस्मसमारोहणम् । 'अयं ते योनिर् कृ-
त्विवः' इति समिधि समारोप्य लौकिकमग्निमाहूय समि-
धमादधाति—'आजुह्वानः, उदुध्यस्वाग्ने' इति द्वाभ्याम्॥

सम्परिस्तीर्य प्रायश्चित्तं जुहोति—'अयाश्वाग्ने, पञ्चहोता,
ब्राह्मण एकहोता, दश मनस्वतीः, मिन्दाहुती, महाव्या-
हृतीः, व्याहृतयश्च प्रायश्चित्तं जुहुयादिति बोधायनः ॥ ३

इति बोधायनगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथ गृहमेधिनो ब्रह्मचारिणश्चानुगतेऽग्नौ कालातिक्रमे होमयो-
र्दर्शपूर्णमासयोश्चाग्रयणेनानिष्टानवान्नप्राशनाज्यस्कन्नावधू-
तहीनमन्त्राधिककर्मणश्चाकृतसीमन्तायां प्रसूतायां भार्या-
यां स्त्रीषु गोषु यमलजनने रजस्वलाऽभिगमने पतित-
सम्भाषणे दिवापैथुने शूद्राऽभिगमने* स्वप्नान्ते रेतस्स्कन्दने
उदके मूत्रपुरीषकरणे कुमारस्य जातस्यासंस्कारेऽकृताग्नि-
संसर्गे देवर्ताविपर्यासे मन्त्रविपर्यासे कर्मविपर्यासे ब्रह्मचा-

रिणश्च व्रतविपर्यासे मेखलायज्ञोपवीतस्योच्छेदने* कृष्णा-
जिनस्याधारणे कमण्डल्वधारणे दण्डभङ्गे सन्ध्यालो-
पेऽग्निकार्यलोपे उदकुम्भलोपे भिक्षाचरणस्वाध्यायलोपे
शुश्रूषालोपे एतैश्चान्यैश्चानाम्नातेषु प्रायश्चित्तम् ॥ १

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य प्रायश्चित्तं जुहोति—‘पाहि
नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो विश्वेवदसे स्वाहा ।
यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा । सर्वं पाहि शतक्रतो
स्वाहा । पाहि नो अग्न एकया । पाह्युत द्वितीयया ।
पाहि गीर्भिस्तिष्ठभिरूजी पते । पाहि चतश्चर्भिरवसो
स्वाहा ’ इति ॥ २

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सानुक्रमणं यथाऽनुपूर्वकरणमधिच्छिन्नं सन्ततं
भवतीति ॥ ३

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः

अथ गृहस्थस्य विद्यार्थिनस्त्रियाऽभ्यनुज्ञातस्य ऋतुसंवेशानवि-
च्छेदप्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ॥ १

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाऽशरद्धेमन्तश्शिशिरं ऋतुः कालमुक्त्वा ब्राह्म-
णेभ्यो निवेदयित्वा चीर्णव्रतान्मेमाथ प्रदोषे देव-
यजनमुदानयति ॥ २

अथ देवयजनोत्प्रेक्षणप्रवृत्त्याऽग्निमुद्यात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—
‘यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः’ इति पुरोऽनु-
वाक्यामनूच्य, ‘यस्मै त्वं सुकृते जातवेदः’ इति
याज्यया जुहोति ॥ ३

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘मधुश्च स्वाहा । माधवश्च स्वाहा’
इत्याऽन्तादनुवाकस्य ॥ ४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अपरेणाग्निं आज्यशेषमुदकशेषं चोभौ जायापती प्राश्नीया-
ताम् ॥ ७

ऋतुसंवेशनविच्छेदप्रायश्चित्तं व्याख्यातम् ॥ ६

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
द्वादशोऽध्यायः

अथ गृहस्थस्य । अथ गृहमेधिनः । अथ यदि होमका-
लेषु । अथातस्सप्तपाकयज्ञानाम् । अथ प्रायश्चि-
त्तानि । अथ विपरीत । अथ गर्भाधान । अथ
पाकयज्ञानाम् । अथाभ्याघातः । सर्वत्र स्वयम् । स-
र्वत्र दर्वी । अथातस्सप्तपाकयज्ञानाम् ॥ १२ ॥

अथातस्सप्तपाकयज्ञानाम् । सर्वत्र दर्वी । सर्वत्र स्वयम् । अ-
थाभ्याघातः । अथ पाकयज्ञानाम् । अथ गर्भा-
धान । अथ विपरीत । अथ प्रायश्चित्तानि । अ-
थातस्सप्तपाकयज्ञानाम् । अथ यदि होमकालेषु ।
अथ गृहमेधिनः । अथ गृहस्थस्य ॥ १२ ॥

इति बोधायनीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रश्नः

॥ इति बोधायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

हरिः ओम्.

श्री

अथ बोधायनगृह्यसूत्रे परिभाषाप्रारम्भः.

अथ वै भवति—‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवा जायते
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः’
इति ॥ १

ब्रह्मचर्यं व्याख्यास्यामः ॥ २

आ समावर्तनादेवैतद्भवति ‘नाचीर्णव्रतो ब्रह्मचारी भवति’ इति
तदाश्रमो व्याख्यातः ॥ ३

अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं येनानृणो भवति ॥ ४

स्वदार इत्येकम् ॥ ५

मन्त्रवत्प्रयोग इत्येकम् ॥ ६

ऋतावित्यपरम् ॥ ७

अथाधिब्रह्मचर्यम्—विवाहे त्रिरात्रम् ॥ ८

ऋतौ त्रिरात्रम् ॥ ९

अमावास्यायां पौर्णमास्यां श्राद्धं दत्वा भुक्त्वा चैकरात्रम् ॥ १०

परस्त्रीषु दिवा च यावज्जीवम् ॥ ११

अग्न्याधेये द्वादशरात्रम् ॥ १२

आग्रयणेष्टिपथुबन्धानामुपवसथेष्वेकरात्रम् ॥ १३

एवमेव सर्वेषु वेदकर्मसु ॥ १४

- चातुर्मास्येषु संवत्सरम् ॥ १५
- यथाप्रयोगमन्येषु यज्ञक्रतुष्वन्यत्रतौ दीर्घसत्रेषु घर्मव्रतेषु च ॥ १६
- तदेतद्धर्म्यं पुण्यं पुण्यमायुष्यं स्वर्ग्यं यशस्वमानृण्यमिति व्याख्यातं ब्रह्मचर्यम् ॥ १७
- ‘यज्ञेन देवेभ्यः’ इति यज्ञं व्यख्यास्यामः ॥ १८
- एकविंशतिसंस्थो यज्ञ ऋग्यजुस्सामात्मकच्छन्दोभिश्चितो ग्राह्यारण्यपश्वोषधीभिर्हविष्मान् दक्षिणाभिरायुष्मान् ॥ १९
- स चतुर्धा ज्ञेय उपाख्यश्च—स्वाध्याययज्ञो जपयज्ञः कर्मयज्ञो मानसश्चेति ॥ २०
- तेषां परस्परादशगुणोत्तरो वीर्येण ॥ २१
- ब्रह्मचारिगृहस्थवनस्थयतीनामविशेषेण प्रसेकशः ॥ २२
- सर्व एवैते गृहस्थस्याप्रतिषिद्धाः क्रियात्मकत्वात् ॥ २३
- नाक्रियो ब्राह्मणो नासंस्कारो द्विजो नाविद्वान् विप्रो नैतैः हीनश्श्रोत्रियो नाश्रोत्रियस्य यज्ञ इति ॥ २४
- तस्मादाचारः प्रमाणं संस्था आचारः क्रिया सन्ततिरिति नित्याः भावात् ॥ २५
- तस्माद्यः कश्चन क्रियावान् सतामनुमताचारस्त श्रोत्रिय एव विज्ञेयः ॥ २६
- अथाप्युदाहरन्ति—
निषेके गर्भसंस्कारे जातकर्मक्रियासु च ।
विधिवत्संस्कृता मन्त्रैश्चीर्णव्रतसमापनाः ॥

श्रोत्रिया इति ते ज्ञेयाश्चाखापाराश्च ये द्विजाः ।

विधिवद्ब्रूय ये पाणिमृतौ चीर्णव्रतावुभौ ॥

मन्त्रवत्सम्प्रयोगे तौ ब्राह्मण्यं गर्भमादधुः ॥ इति २८

तस्मादाचारः प्रमाणम् ॥ ३०

इति बोधायनीयशृङ्गपरिभाषायां

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अथ वै भवति—‘सर्वेण वै यज्ञेन देवास्तुवर्गं व्योदभाषयन्’ इति
स एष हुतादिरासहस्रसंवन्मगन्तव्ययो यज्ञो यो हि तदेव
स्वाध्यायजपकर्ममानसेषु तेनैवाम्य तद्गुणैर्गुणं भवतीति
तदेतन्मन्त्रब्राह्मणं व्याख्यातम् ॥ २९

अथ वै भवति—‘देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्तां मिथुनं ध्यायन्’ इति
तद्विज्ञाय दारानाहृत्य सर्वयज्ञभाजो भवतीति व्या-
ख्यातो यज्ञः ॥ ३०

‘प्रजया पितृभ्यः’ इति अथास्य प्रजा भवन्ति—‘यानध्यापयते
यानुपनयते यानध्यापयते यान याजयते’ इति यानाध्याप-
या प्रजा भवतीति प्रजा व्याख्याता ॥ ३१

‘एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचाग्विर्वासी’ इत्यादिनां प्र-
रित्येष उक्तो भवति ॥ ३४

अथाप्युदाहरन्ति—

पुदिति नरकस्याख्या दुःखं च नरकं विदुः ।

पुदि त्राणात्ततः पुत्रमिच्छन्ति परत्र च ॥

नमांसपेशलः पुत्रो नाविद्वान् नाप्यकर्मकृत् ।

स्वयं न याति यस्स्वर्गं किं पुनः पितरं तरेत् ॥ इति ॥ ५

विज्ञायते—‘अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव यो-
निरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्यग्रे पुत्रः पित्रे लोककृज्जा-
तवेदः’ इति ॥ ६

एतस्माद्गार्हपत्य उक्तो भवति गार्हपत्यादाहवनीयस्तस्मादग्न्या-
धेयेनानृण आहवनीयादिति प्रणीतः तस्मात् प-
शुबन्धयाज्यनृणश्शालामुखीयादाग्नीध्रीय आग्नीध्रीयदप-
रे धिष्ण्याः ॥ ७

‘विभूरसि प्रवाहणः’ इत्येते विहरणोपस्थानीयाः ‘एषाऽस्य दैवी
प्रजा भवति’ इति तस्मात्सोमयाज्यनृणः ॥ ८

तस्मात् गृहस्थस्य सर्व एवैते यज्ञास्तस्माद्गृहाश्श्रेय इति ॥ ९

अथास्य श्रेयोऽवाप्तिरापूर्यमाणपक्ष इति पूर्वपक्षे एवैष उक्तो
भवति सोमेना पूर्यमाणेन व्याख्यातः ॥ १०

अहोरात्राणि वा वृद्धिमन्ति हासवन्ति च भवन्ति । यत्रा-
ह्नां वृद्धिर्भवति स एवैष उक्तो भवतीति ॥ ११

अथ हैकेषां विज्ञायतेऽहः पञ्चसु कालेषु कुर्वीतित्युदगयन
इत्येवेदमुक्तं भवति ॥ १२

संवत्सरो वै देवानामहोरात्रं तस्यैतदुदगयनमहः दक्षिणायनं
रात्रिस्तस्याहः पञ्चसु कालेषु कुर्वीतिति तस्य प्रातस्त-

ङ्गवौ शिशिरवसन्तौ मध्यंदिनं ग्रीष्मोऽपराह्णमायोद्वे
वर्षाशरदौ प्रातस्सङ्गवे सायमिति विवाहं न कुर्वन्ति ।
काममितराणि ॥ १३

अथान्यत्रापि कुर्वन् भवति पुण्ये नक्षत्र इति । देवनक्षत्राणि
वा अन्यानि यमनक्षत्राण्यन्यानि । यानि देवनक्षत्राणि
तेषु कुर्वीत यत्कारीत्येवेदमुक्तं भवति ॥ १४

इति बोधायनश्रुगृह्यपरिभाषायां प्रथमप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

विष्णुश्च हवै सोमश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामहं ब्राह्मणानां प्रति-
ष्ठेति विष्णुरब्रवीदहं प्रतिष्ठेति सोमस्तौ प्रजापतिं प्रश्न-
मैतां सोऽब्रवीत्प्रजापतिश्छन्दांसि विष्णुमधिगच्छन्ति न-
क्षत्राणि सोमं तावुभौ ब्रह्मण्याविति सोऽब्रवीत्प्रजितौ
पूजयन्तौ स्तुतौ स्तुन्वन्तौ प्रियो प्रियन्तौ ब्रह्मण्या
ब्रह्मवित्तौ* वरप्रतिष्ठातारौ भवत इति ॥ १

यन्मां ब्राह्मणा वक्ष्यन्ति यज्ञेषु सोऽहमिति विष्णुर्ब्रवीत्तस्मा-
द्विष्णुर्यज्ञो यज्ञो वै ब्राह्मणानां प्रतिष्ठेति । विज्ञायते च—
'ब्राह्मणा वै छन्दांसि' इत्येतस्मात् ॥ २

यन्मां ब्राह्मणा वक्ष्यन्ति नक्षत्रेषु सोऽहमिति सोमोऽब्रवीत्
तस्माद्ब्राह्मणानां सोमो राजा तस्माद्विज्ञायते च— 'ब्राह्म-
णो वा अष्टाविंशो नक्षत्राणां तत्तस्य वचः पुण्यम्' इति ॥

तावुभौ ब्रह्मण्यौ ब्रह्मवित्तौ* ब्राह्मणानां प्रतिष्ठातारौ ब्राह्म-
णेषु प्रतिष्ठितौ ॥ ४

य एवं विद्वान् ब्राह्मणपुरस्कृतानि कर्माणि करोति यज्ञस्य
समृद्ध्या इति ॥ ५

युग्ममयुग्ममिति समं विषमं चैतेन दैवं पित्र्यं च व्याख्यातम् ॥ ६

वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन्नादित एव तीर्थे स्नात्वोदेत्याहतं वासः
परिधायाप आचम्यैकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैरात्मानं पवयि-
त्वा यस्य कुर्वन् भवति तं पवयति—‘पवित्रं वै दर्भाः
पवित्रं विष्णुस्स प्रतिष्ठा सोमस्य प्रतिष्ठित्यै’ इति वि-
ज्ञायते ॥ ७

‘एकविंशत्या पवयत्येकविंशो वै यज्ञ एकविंशः पुरुष एकविं-
शतिश्छन्दांस्येकविंशतिर्वै देवलोकाः छन्दोभिरेवैनं
यज्ञेन यजमानमेकविंशे प्रतिष्ठाप्य पूतं मेध्यं यज्ञियं
पवयति । सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं
पवयति । सप्तभिः पवयति सप्तैवास्यैते पुरुषास्सन्तति-
मनुसन्तन्वन्ति त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आत्मा सप्तम
एतावन्त एवैनान् पवयति । त्रेधा विभक्तैः पवयति
त्रय इमे लोकाः एभिरेवैनं लोकैः पवयति’ इति ब्राह्मणम् ॥

अथाप आचम्य बाह्याभ्यन्तरतः पूतो मेध्यो यज्ञियो भूत्वा
वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान्
भोजयेदिति नान्दीमुखा एवैता उक्ता भवन्ति ॥ ९

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने 'मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये'
इत्येतद्यजुर्जपित्वा 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्'
इत्यपो निनयति स्वधैवैपोक्ता भवति ॥ १०

नैकाद्वा पित्र्यं दैवं च कुर्वन्ति 'यस्यैकाद्वा पित्र्यं दैवं च कुर्वन्ति
प्रजा हास्य प्रमायुका भवति तस्मात्पितृभ्यः पूर्वद्युः
क्रियते यत्पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं
निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते' इति ब्राह्मणम् ॥ ११

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

- अथापरेद्युर्देवानामिति ॥ १
- अथापरेद्युर्ब्राह्मणानन्नेन परिवेषयेदिति दैवतं भवति ॥ २
- यदेवसं भवति तस्य पुण्याहं वाचयिष्यन्नाम् गृह्णात्यमौ प्री-
यतामिति ॥ ३
- पुण्याहं वाचयिष्यन् ब्राह्मणान् संपूजयति ॥ ४
- अरिक्तपाणयः प्राञ्जुखा युग्मास्तिष्ठन्ति ॥ ५
- तेषां दक्षिणत उदञ्जुखोऽपिहितमुदकुम्भं धारयन् वाचयिता
तिष्ठति ॥ ६
- तस्य दक्षिणं बाहुमन्वितरस्तिष्ठति ॥ ७
- अथैनान् संपूजयति—'मनस्समाधीयताम्' इति ॥ ८
- 'समाहितमनसः स्मः' इतीतरेषां प्रतिवचनम् ॥ ९

मनो वै चन्द्रमा ब्राह्मणा नक्षत्राणि तस्माद्ब्राह्मणेषु मनस्-

मादधाति ॥

१०

‘प्रसीदन्तु भवन्तः’ इति । ‘प्रसन्नास्मः’ इतीतरेषां प्रतिवचनम् ॥

तथैवास्य प्रसन्ना भवन्ति ॥

११

‘शान्तिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तुष्टिरस्तु । ऋद्धिरस्तु । औव-

घ्नमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु । शिवं क-

र्मास्तु’ इत्याशिषमेवैतामाशास्ते ॥

१२

तथैवेतरेषां प्रतिवचनम् ॥

१३

‘ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम्’ तस्मादोमिति स-

न्धाय ‘पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु’ इत्येतेनाहश्च नक्षत्रं

च पूते भवतस्ते एवैनं पूते पुनीतः ॥

१४

‘ओं स्वास्ति भवन्तो ब्रुवन्तु’ इत्येतेन गोब्राह्मणस्याशीरु-

क्ता भवति । त एवैनमाशिषा समर्थयन्ति ॥

१५

‘ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु’ इत्येतेन ऋग्यजुस्सान्नामृद्धिरुक्ता ।

तैरेव ऋद्धिमान् भवति ॥

१६

य एवं विद्वान् पुण्याहं वाचयति नास्य कर्मोपहतं भवति ॥ १७

यत्कर्म करोत्यपरेणाग्निं प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीती दैवा-

नि कर्माणि क्रियते विपरीतं पित्र्येषु ॥

१८

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने

चतुर्थोऽध्यायः.

अथ शुचौ समे देशे इति कथं विज्ञायते ॥ १

गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्तं भवति तच्छु-
चिर्भवति ॥ २

तस्य मध्यत उद्धृत्यावोक्ष्यारत्निमात्रं समचतुरश्रं सैकतं स्थ-
ण्डिलं करोति । तत्रोल्लेखनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ ३

दर्भेषु दक्षिणतो ब्राह्मण उपविशति । स यद्युपविशत्या-
दिशो व्युन्नयन्नाशास्ते ॥ ४

यद्यु वै नोपविशति दर्भेषु दक्षिणतः प्रागग्रं कर्चं निधाय—‘ओं
भूर्भुवस्सुवरो ब्रह्मन् ब्रह्मासि नमस्ते ब्रह्मणे’ इत्यु-
पतिष्ठते ब्रह्मैवात्रासीनो भवति तस्मै वरं ददाति
ब्राह्मणं वा भोजयेदिति ॥ ५

एतेन सशिरस्को यज्ञः—‘यो वै यज्ञस्य शिरो वेद शीर्षि-
ष्वान् मेध्यो भवति’ इति ॥ ६

उत्तरत उदपात्रं ब्राह्मणमिध्मावर्हिरिति—‘एतद्रै यज्ञस्य शिरो य
एवं वेद शीर्षिष्वान् मेध्यो भवति’ इति ब्राह्मणम् ॥ ७

अथ शम्याः परिदधाति—‘शम्या वा परिधयो वा’ इति वि-
ज्ञायते । नापरिधाय जुहुयात्—‘क्षसात्पद्वै’ इति ॥ ८

सर्वत्र परिसम्पूरणपरिस्तरणपरिधानोपसमाधानालङ्करण-
मित्यादरादाचार्याः ॥ ९

सर्वत्रालङ्कृत्य ये तत्र ब्राह्मणास्सन्ति ताननुज्ञाप्य कुर्वीतय-
त्कारी स्यात् समृद्धमेवास्य तत् ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने

पञ्चमोऽध्यायः.

‘सर्वत्र दर्वीहोमेष्वधारवत्सु पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जु-
होति सदेवत्वाय’ इति ब्राह्मणम् ॥ १

यत्रैकाऽऽम्नाता स्यात्तां द्विरभ्यावर्तयेत् ॥ २

‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इत्यनुद्रुत्याम्नातायां जुहोत्यथ वा भूर्भु-
वस्सुवरोमित्यनुद्रुत्य ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इति जुहोति ॥ ३

अनान्नातेषु तदेतत्सर्वप्रायश्चित्तम् ॥ ४

विष्णव आहुतीषु नामकरणोपनिष्क्रामणान्नप्राशनोपाकर्मव्रतेषु
च पक्वहोमस्स्यान्नापकाः पाकयज्ञास्सर्वत्र पक्वहोमं
कुर्यादिति ॥ ५

एतेन होमदानप्राशनानि व्याख्यातानि भवन्ति—पक्वाज्जुहो-
ति पक्वादिति पक्वात्प्राश्नातीति पाकयज्ञास्तस्मादुत-
प्रहृताहुतेषु पक्वः कार्य इति ॥ ६

एकविंशतिदारुमिधं करोति यज्ञस्य सरूपत्वाय ॥ ७

अभिघारयति ‘तेजसैवैनं समर्धयति’ इति ब्राह्मणम् ॥ ८

अरन्निमात्रीं दर्वीं बाहुमात्रीमित्यपरम् ॥ ९

अथ वै भवति ‘निर्ऋतिगृहीताः वै दर्वी यदर्व्या जुहुया-
न्निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेत्’ इति दर्व्याऽन्नस्य जुहोति
सुवेणाज्यस्य ‘वैकङ्कती सुगाकृतिर्भवति’ इति विज्ञायते ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा सुभूमिजो वृक्षस्सुमूलस्सुप्रतिष्ठितः ।

बहुशाखस्सुपुष्पश्च फलवानुपयुज्यते ॥

- देवदानवगन्धर्वैः ऋषिभिः पितृभिस्तथा ।
 पक्षिभिष्पट्टदैश्चापि मशकैश्च पिपीलिकैः ॥ १.२
- एवं हि पाकयज्ञेषु सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ।
 हुतस्सुभूमिर्विज्ञेया मूलं प्रहुत उच्यते ॥ १.३
- आहुतोऽत्र प्रतिष्ठानं यज्ञवृक्षो महोच्छ्रयः ।
 बह्व्यस्तस्य स्मृताऽशाखास्सुपुष्पास्मुफलोपगाः ॥ १.४
- मन्त्रब्राह्मणतत्त्वज्ञैस्सुदृष्टास्ता उपासकैः ।
 एवं हि यज्ञवृक्षस्य योऽभिज्ञः श्रोत्रियस्मृतः ॥ १.५
- दारस्याहरणं कुर्यात्कर्मेत्येवं विपश्चितः ।
 सुभूमिं च सुमूलं च सुप्रतिष्ठानमेव च ॥ १.६
- वृक्षं पुष्पफलोपेतं बहुशाखं स पश्यति ।
 ज्ञानं सुभूमिराधारो मूलं श्रद्धा प्रतिष्ठितिः ॥ १.७
- क्षमाऽहिंसा दमऽशाखाः सत्यं पुष्पफलोपगम् ।
 ज्ञानोपभोग्यं * बुद्धानां गृहिणां यज्ञपादपम् ॥ १.८
- अकामहतया बुद्ध्या त्यक्ताहङ्कारलोभया ।
 निश्चयाध्यवसायाभ्यां चक्षुर्भ्यां स तु पश्यति ॥ १.९
- तस्यैको वज्रसङ्काशः क्रोधः परशुरुच्यते ।
 तेनैव माच्छिनन् मोहात् त्याज्यः क्रोधो गृहेष्वतः ॥ २.०
- गृहा मूलं हि यज्ञानां गृहा ह्यनृण्यकारणम् ।

गृहा ह्याश्रमपूजार्थं स्थित्यर्थं च गृहास्स्मृताः ॥ २१
पाकयज्ञा हविर्यज्ञास्सोमयज्ञाश्च ते त्रयः ।

स्थिता मूलेषु वृक्षेषु* प्रमादी तेषु सीदति ॥ इति ॥२२

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

अथ विवाहस्या रुन्धत्युपस्थानात्कृत्वा व्रतमुपैति—‘अग्ने व्रतपत
उपयमनव्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यतां, वायो
व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते उपयमनं व्रतं
चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ’ इति ॥ १

उभौ जायापती व्रतचारिणौ भक्तोऽधश्शयाते तयोश्शय्या-
मन्तरेणौदुम्बरदण्डो गन्धानुलिप्तो वाससा सूत्रेण वा
परिवीतस्तिष्ठत्वापक्वहोमान्निशायाम् ॥ २

हुते पक्वहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति—‘ऊर्जः पृथिव्या
अभ्युत्थितोऽसि वनस्पते शतवल्शो विरोह त्वया वय
मिषमूर्जं वदन्तो रायस्पोषिण समिषा मदेम ’ इति ॥ ३

अथैनं वध्वै प्रयच्छति—‘प्रजया त्वा संसृजामि मासरेण सु-
रामिव ’ इति ॥ ४

तं वधूः प्रतिगृह्णाति—‘प्रजावती भूयासम् ’ इति ॥ ५

अथैनं वराय प्रयच्छति—‘प्रजया त्वा पशुभिस्संसृजामि
मासरेण सुराभिव ’ इति ॥ ६

तं वरः प्रतिगृह्णाति—‘ प्रजावान् पशुमान् भूयासम् ’ इति ॥ ७

अथैनं स्थूणादेशे निधायान्तिकेन प्रतिपद्यते ॥ ८

प्रसिद्धमुपसंवेशनम् ॥ ९

श्वोभूते दण्डमादाय पुण्याहं वाचयित्वाऽप्सु विसर्जयति ॥ १०

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—‘ अ-
ग्निर्मूर्धा, भुवः ’ इति द्वाभ्याम् ॥ ११

स्विष्टकृत्वभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १२

स एष पार्वणो भवति ॥ १३

अथास्तमित आदित्येऽन्योन्यमलङ्कृत्योपरि शय्यायां शयान्ते ॥ १४

अथ बधूमभिन्नत्रयते—‘ सुवङ्गलीरियं बधूरिमां ममेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेतन ’ इति ॥ १५

अथैनां सर्वसुरभिगन्धया मालया युनक्ति—‘ सं नौ मनस्मं
हृदयानि नौ सं नाभिस्मं तनुवचः सं त्वा कामस्य
योक्त्रेण युज्याम्यविमोचनाय ’ इति ॥ १६

इति बोधायनीयग्रह्यपरिभाषामुन्ने प्रथमप्रश्ने

सप्तमोऽध्यायः.

अथ दशमेऽहन्ययुग्मा ब्राह्मणाः श्राविता भवन्ति ॥ १

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पकाज्जुहोति—
‘ विश्वे देवाः, विश्वे देवाः ’ इति द्वाभ्याम् ॥ २

अथ वैश्वदेवं करोति ॥

३

तूष्णीं सर्वाण्यायतनानि गन्धपुष्पधूपदीपैः प्रत्यलङ्करोति ॥ ४

प्रसिद्धं बलिहरणम् ॥

५

वैश्वदेवं कृत्वाऽपरेणाग्निं दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्रा-
ञ्जसस्तावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमित-
कृत्वो वा दशवारं वा ॥

६

वेदादीन् छन्दांसि कूश्माण्डयानि चाधीयीत ॥

७

अथ यज्ञसमृद्धीर्जुहोति—‘इष्टेभ्यस्स्वाहा वषट्निष्टेभ्यस्स्वाहा’
इति ॥

८

अष्टौ सुवाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्यभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ९

अथापरः आपरिधानात्कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ब्राह्मणाबुपवेश्य
गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य वैश्वदेवेन चरुणाऽनुदिश्य ‘वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा’ इति ॥

१०

अथ प्राचीनावीतं कृत्वा सौवर्णं राजतं ताम्रायसकांस्यं
मृन्मयं वा पात्रं याचति* ॥

११

तदक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सादयित्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिरुत्तानं
पात्रं कृत्वा प्रोक्ष्य तस्मिन् तिरः पवित्रमप आनय-
न्नाह—‘आम आगन्तु पितरो देवयानान् समुद्रान्
सलिलान् सवर्णानस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तेऽ-
क्षीयमाणमुपदुहन्तामिमां पितृभ्यो वो गृह्णामि पिता-
महेभ्यो वो गृह्णामि प्रपितामहेभ्यो वो गृह्णामि’ इति ॥ १२

अपोहृत्य पवित्रं तिलानावपति—‘तिलोऽसि सोमदेवन्यो
गोसवे देवनिर्मितः । प्रववद्भिः प्रवस्वधयेहि पितृनि-
मान् लोकान् प्रीणयाहि नस्स्वधा नमः’ इति ॥ १३

अथ तिरः पवित्रं मध्वानयति—‘मधु वाता ऋतायते’ इति
तिसृभिरनुच्छन्दसम् ॥ १४

अथैनत्सर्वाभिरङ्गुलीभिस्समुदायुसाभिमृशति—‘सोमस्य त्वि-
त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भयादमृतमभि मृत्यां मा पाहि
दिद्धोन्मा पाहि’ इति ॥ १५

तस्मिंश्चित्किञ्चिदापतितं स्थात्तद्ङ्गुष्ठेन च महानाम्न्या चोपसङ्ग-
हेमां दिशं निरस्यति—‘अवष्टा दन्दशुका निरस्तं न
मुचेद्विशरः’ इति ॥ १६

अथाप उपस्पृश्य पुनरेवाभिमृशति—‘शं तौ देवीरभिष्टय
आपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः’ इति ॥ १७

अथैनद्वन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य दक्षिणाग्रेषु दर्भैः प्रतिच्छाद्य
भोजनस्थानेष्व्वासनेषु च तिलान् सिकताश्च सम्प्रकिरति—
‘अपहता अमुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथि-
वीमनु । अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मनः’ इति ॥ १८

अथैनदद्विंशोक्षति—‘उद्रीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः
पितरस्सोम्यासः । अमुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु
पितरो हवेषु’ इति ॥ १९

अथ पितृनावाहयति—‘आयात पितरस्सोम्या गम्भीरैः पथि-

भिः पूर्वैः । प्रजामस्मभ्यं ददतो रयिं च दीर्घायुत्वं च
शतशारदं च ' इति ॥ २०

अथ ब्राह्मणानाहूय सदर्भोपकृतेष्वासनेषूपवेश्य प्रसिद्धमग्नौ
कृत्वा श्राद्धं पञ्च सुवाहुतीर्जुहोति—' याः प्राचीस्तं-
भवन्त्याप उत्तरतश्च याः । अद्भिर्विश्वस्य भुवन-
स्य धर्त्रीभिरन्तरन्यं पितुर्दधे स्वधा नमस्स्वाहा ॥ अन्त-
र्दधे पर्वतैरन्तर्महा पृथिव्या । दिवा दिग्भिरन्ताभि-
रुतिभिरन्तरन्यं पितामहादधे स्वधा नमस्स्वाहा ॥ अन्तर्द-
ध ऋतुभिस्सर्वैरहोरात्रैस्ससन्धिकैः । अर्धमासैश्च मासै-
श्चान्तरन्यं प्रपितामहादधे स्वधा नमस्स्वाहा ॥ यन्मे
माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः पिता वृद्धां
माऽऽभुरन्योऽव पद्यतां स्वधा नमस्स्वाहा ॥ यद्रः ऋवा-
दङ्गमदहर्लोकाननयन् जातवेदाः । तद्रो अहं पुनरावे-
शयाम्यरिष्टास्सर्वैरङ्गैस्संभवथ पितरस्स्वधा नमस्स्वाहा '
इति ॥ २१

त्रेधा वपां विभज्यौदुम्बर्या दर्व्या जुहोति—' सोमाय पितृमते
शुष्मिणे जुहुमो हविः । वाजन्निदं जुषस्व नस्स्वजा
हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वधा नमस्स्वाहा ॥ अङ्गिर-
स्स्वन्तमृतये यमं पितृमन्तमाहुवे । वैवस्वतेदमद्भि नस्स्व-
जा हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वधा नमस्स्वाहा ॥ यदग्ने
कव्यवाहन पितृन्यासि कृतानृभ्यः । प्रदेवेभ्यो वह हव्यं
पितृभ्यश्च स्वजा हव्यं देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वधा नमस्स्वा-
हा ' इति ॥ २२

अथापूपमष्टधा विभज्य त्रीण्यवदानानि वपायाः कल्पेन हुत्वाऽ-
थेतराणि ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽत्रैतान्यवदानानीडामूने
प्रतिच्छद्यौदनं* मांसं यूपमित्याज्येन सधुदाधुत्यौदुम्ब-
र्या दर्व्योपघातं दक्षिणार्धे जुहोति—‘पितृभ्यस्स्वधा
नमस्स्वाहा’ इत्यादिः ‘सर्वाभ्यस्स्वधा नमस्स्वाहा’ इत्य-
न्तो मन्त्र ऊह्यः ॥ २३

‘अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमस्स्वाहा’ इति ॥ २४
परिवेष्य भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदाक्षिणीकृत्य शेषमनुज्वाप्येतेनैव
यथेतमेत्यान्नशेषेण तिस्र आहुतीर्जुहोति—‘यन्मे माता
प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्षां माऽऽभु-
रन्योऽवपद्यतां स्वधा नमस्स्वाहा ॥ २५

यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः पितामहो
वृङ्क्षां माऽऽभुरन्योऽवपद्यतां स्वधा नमस्स्वाहा ॥ २६

यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता । तन्मे रेतः प्रपितामहो
वृङ्क्षां माऽऽभुरन्योऽवपद्यतां स्वधा नमस्स्वाहा’ इति ॥

दक्षिणेनाग्निं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वन्नशेषैः त्रीन्
पिण्डान् ददाति—‘एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त
आचार्या ये ते गुरवो ये ते सखायो ये ते ज्ञानयो ये तेऽ-
मात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यश्च पत्न्यस्तेभ्यस्ताभ्यश्च स्व-
धा नमः’ इति ॥ २८

द्वितीयं ददाति—‘एतत्ते पितामहासौ ये ते मातामहा ये त आ-
चार्या ये ते गुरवो ये ते सखायो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवा-

सिनस्तेभ्यश्च पत्न्यः तेभ्यस्ताभ्यश्च स्वधा नमः ' इति॥२९
 तृतीयं ददाति—' एतत्ते प्रपितामहासौ ये ते मातामहा येत आ-
 चार्या ये ते गुरवो ये ते सखायो ये ते ज्ञातयो ये तेऽ-
 मात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यश्च पत्न्यस्तेभ्यस्ताभ्यश्च
 स्वधा नमः ' इति ॥ ३०

अत्र भूमौ लेपं निमार्ष्टि—

' ये नः पतिता गर्भा असृग्भाज उपासते ।

तेभ्यस्स्वजा स्वधा नमस्तृष्णुवन्तु मदन्तु च ॥ ३१

य आमा ये पका ये च दुष्टाः पतन्ति नः ।

तेभ्यस्स्वजा स्वधा नमस्तृष्णुवन्तु मदन्तु च ॥ ३२

ये कुमारं यास्त्रियो येऽविज्ञाताः पतन्ति नः ।

तेभ्य स्स्वजा स्वधा नमस्तृष्णुवन्तु मदन्तु च ' ॥ इति ॥

अथैनान् सङ्गालनेनाभिषिञ्चति—' ये समानाः, ये सजाताः'
 इति द्वाभ्याम् ॥ ३४

अथ ये बर्हिषि पिण्डास्तेषां तथैव सङ्गालनेन त्रिरपसलैः प-
 रिषिञ्चति—' ऊर्जं वहन्तीः ' इति ॥ ३५

जयप्रभृति सिद्धमत ऊर्ध्वम् ॥ ३६

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

अथ वै भवति किञ्चिदज्ञस्य वाऽतिवेलं वा श्रद्धायुक्तस्य तत्स्व-
 विदः ॥ १

पात्रमासाद्य नक्षत्रे वा ब्राह्मणानाहूय सदर्भोपकृतेष्वासनेपूप-
वेश्यामन्त्रयते—‘भवत्स्वेवाग्नौ करणं पिण्डाश्च’ इत्येव
ब्रूयात् ॥ २

तथेत्युक्तस्तेषां सपवित्रेषु पाणिषु तिलोदकं ददाति । तथाऽ-
लङ्कृत्य ददाति । तथैव भुक्तवत्सु च ददाति ॥ ३

नोच्छिष्टं परिसमूहति ॥ ४

अत्र त्रीन् पिण्डान् ददाति ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणतः ॥ ५

विज्ञायते च—‘ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः, एष वा अग्निर्वैश्वा-
नरो यद्ब्राह्मणः’ इति ॥ ६

हुतमेवाख्य भवति ॥ ७

अथ यद्यग्नौ कुर्यादौपासने पचने वाऽन्नस्य तिस्र आहुतीर्जु-
होति—‘सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वाहा । य-
मायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्य-
वाहनाय विष्टुक्ते स्वधा नमः स्वाहा’ इति ॥ ८

हुतमेवाख्य भवति ॥ ९

अपि वा सङ्कल्पेन ब्राह्मणान् भोजयेत्—‘सङ्कल्पसिद्धिरस्तु’ इति
वाचयित्वा ॥ १०

एवमापत्सु कुर्वीत न च निसं तु कारयेत् ।

ये नित्या उपासते श्राद्धानि च हवींषि च ॥ ११

गामत्र कुर्यादिति बोधायनः ॥ १२

तस्या औपवसथ्यया कल्पो व्याख्यातः ॥ १३

आमिक्षया वैतत्क्रियत इति शालीकिः ॥	१४
अपूपेनेसौपमन्यवः ॥	१५
चरुणा वेसौपमन्यवीपुत्रः ॥	१६
‘पितृणामनृणो भवति’ इति विज्ञायते ॥	१७
अथोपनिष्क्रम्य बाह्यानि चित्रियाण्यभ्यर्च्य त्रिवृताऽन्नेन ब्रा- ह्मणान् सम्पूज्याशिषो वाचयित्वा प्रतोदमिषुं च ब्रा- ह्मणेभ्यो दत्त्वा प्रदक्षिणीकृत्य गृहानेत्य अध्वर्युं वृणी- ते कुनस्विनमाङ्गिरसम् ॥	१८
इति विवाहो व्याख्यातः ॥	१९

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

अत्राग्न्याधेयस्य कालः ॥	१
यथाश्रद्धमत ऊर्ध्वं जीवति पितर्यग्नीनादधीतेति बोधयनः ॥	२
जीवति मृते वा जायामवाप्य दशमेऽहनीति शालीकिः ॥	३
मा दुर्ब्राह्मणो भवति ॥	४
अथाप्युदाहरन्ति—‘यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः’ इति ॥	५
औपासनो वा नित्यो धार्य इति न दुर्ब्राह्मणो भवति ॥	६
औपासनं वा धारयमाणो ब्रह्मौदनं कृत्वोत्सृज्य कर्मणिक- र्मण्येवैनं पुनस्संस्कृत्याहरति ॥	७
यद्यु वै नाधास्यमानो भवति नैनमुत्सृजति ॥	८

अथ वै भवति—‘ अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोद-
नमपचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात् ’ इति ॥ ९

यस्य पत्नी गृहे ऋतुमती भवति तस्यैतद्वृतं यथा विवाहे त्रि-
रात्रम् ॥ १०

एतावदेव नाना नात्र पत्नी दण्डेन सह शेते। न स्नाति। चतुर्थ्या
स्नाति*। ब्रह्मोदनस्य च प्राश्नाति ॥ ११

यः कामयेत देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्योऽनृणो भूयाममिति
तस्यैतद्वृतमृतावृतौ भवति ॥ १२

पुंसवनं विष्णवे आहुतीश्च नित्याः ॥ १३

पुंसवनप्रभृत्याज्याभिघारितं पत्न्यक्षात्या प्रसवात् ॥ १४

अष्टममासमुष्णोदकेन स्नात्वा विष्णवे बलिमुपहृत्य व्रतयति ॥

अथ पुत्रप्रसूर्भवतीति विज्ञायते ॥ १६

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

सा यदि पुत्रप्रसूर्भवति प्रसिद्धमोपासने जातकर्म कृत्वाऽन्यत्र
फलीकरणहोमं जुहोति स मृतकान्निर्भवति ॥ १

तं दशाहं धारयति ॥ २

अथ नवम्यां व्युष्टायां मृतकान्नावाज्यं विलाप्योत्पूय युगमुत्था-
पयति—‘ ब्रह्मजज्ञानम् ’ इति ॥ ३

अथोदकुम्भमुत्थापयति—‘ भूर्भुवस्सुवरोम् ’ इति ॥ ४

अथैनमप्यु विसर्जयति—‘समुद्रं वः प्रहिणोम्यक्षितास्त्रां
योनिमपि गच्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा प-
रासिचि मत्पयः’ इति ॥ ६

अथैतेनैव यथेतमेत्य सूतकाग्रिमुपतिष्ठते—‘बोधा नो अह
वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वभावः । पीयति
त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तनुवं वन्दे अग्रे’
इति ॥ ६

अथ पुत्रप्रसूमुपतिष्ठते—‘सबोधि सूरिर्भगवा वसुदा वा वसुपातिः ।
युयोध्यस्मद्द्वेषांसि’ इति ॥ ७

अथ कुमारमुत्थापयति—‘उत्तिष्ठ ब्रह्मण स्पते । देवयन्त-
स्त्वमेहे । उपप्रयन्तु मरुतस्सुदानवः । इन्द्र प्राशूर्भवा
सचा’ इति ॥ ८

अथैनमादायोपनिष्क्रम्य आदित्यमुदीक्षयति—‘उद्वयं तमस-
स्परि, उदु त्यं, चित्रं, तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति च-
तसृभिः ॥ ९

अथैतेनैव यथेतमेत्य कुमारं मातृहस्ते दत्त्वा सूतकाशवाज्यस्य
जुहोति—‘हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे’ इत्यान्तादनुवाकस्य
प्रत्युच्यम् ॥ १०

उत्सृजति सूतकाग्रिम् ॥ ११

‘आयुर्दा अग्रे हविषो जुषाणः’ इत्यरण्योर्वा समारोपयते ॥
तमुपनयने मन्थति ॥ १२

अथौपासनमुपतिष्ठते—‘अग्न आयूंषि पवसे, अग्रे पवस्व
स्वपाः’ इति द्वाभ्याम् ॥ १४

ज्योतिष्मत्या पुत्रस्य नाम गृह्णाति—‘अन्नादमेवंनं करोति’
इति ब्राह्मणम् ॥ १५

अथैनं मूर्ध्न्यवघ्रायाभिमन्त्रयते—‘अग्निरायुष्मान्’ इति पञ्च-
भिः पर्यायैः ॥ १६

प्रवासादेत्यागतं वा पुत्रमेतैरेवाभिमन्त्रयते ॥ १७

प्रसिद्धं दशम्यामुत्थानम् ॥ १८

दशम्यां द्वादश्यां वा नामकरणम् ॥ १९

नामकरणोपनिष्क्रामणान्नप्राशनानि ब्राह्मणभोजनादेवैकेषाम् ॥

पुण्याहवाचनादेवैकेषाम् ॥ २१

प्रसिद्धे चौळोपनयने ॥ २२

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषास्मृतौ प्रथमप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः

अथोपनीतस्याव्रत्यानि भवन्ति ॥ १

नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्याम् ॥ २

न स्त्रिया सह भुञ्जीत ॥ ३

मधुमांसश्राद्धसूतकान्नमनिर्दिशाहं सन्धिनीक्षीरं छत्राकनिर्यासौ
विलयनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनस्संस्कारः ॥ ४

प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषाम् ॥ ५

अथाप्युदाहरन्ति—‘सौराष्ट्रं सिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् ।

एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनस्संस्कारमर्हति’ इति ॥ ६

अथ पुनस्संस्कारान् व्याख्यास्यामः ॥ ७

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पालाशीं समिध-
माज्येनाक्वाऽभ्याधाणयन् वाचयति—‘पुनस्त्वाऽऽदित्या
रुद्रा वसवस्समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन
त्वं तनुवो वर्धयस्व सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामास्स्वाहा’
इति ॥ ८

अथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति—‘यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्,
पुनरग्निश्चक्षुरदात् ’ इति द्वाभ्याम् ॥ ९

अथ पक्वाज्जुहोति—‘सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वाः ’ इति ॥ १०

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘येन देवाः पवित्रेण ’ इति तिसृभि-
रनुच्छन्दसम् ॥ ११

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १२

अथापरः—आपरिधानात्कृत्वा पालाशीं समिधयादायाव्रत्य-
प्रायश्चित्ते जुहोति ॥ १३

अथ व्याहृतिभिर्जुहोति ॥ १४

अथापरः—ब्राह्मणवचनादेव साविध्या शतकृत्वो घृतमभि-
न्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ १५

गुरोर्वोच्छिष्टं भुञ्जीत ॥ १६

अथाप्युदाहरन्ति—वपनं दक्षिणादानं मेखलादण्डमजिनं भै-
क्षाचर्या व्रतानि चैतानि निवर्तन्ते पुनस्संस्कारकर्मणीति ॥

एते पुनस्संस्कारा व्याख्यताः ॥ १८

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
द्वादशोऽध्यायः.

वेदमधीत्य स्नास्यन्नुपकल्पयते—एरकां चोपवर्हणं च नापितं
च क्षुरं च दारूणि चोपस्तरणं च वृकलांश्च दन्त-
धावनमुष्णाश्चापशीताश्च सर्वसुरभिपिष्टं चाञ्जनं च
स्रजं चादर्शं चाहतं च वासः प्रावारं च वस्त्र-
नान्तरं बादरभाषिं सुवर्णोपधानं मूत्रं च प्रवर्तौ च
दण्डं चोपानहौ च छत्रमानडुहं चर्म सर्वलोहितमित्ये-
तेऽस्य सम्भारा उपकल्पिता भवन्ति ॥ १

अथ स्नानस्य मीमांसा ॥

२

रोहिण्यां स्नायादित्येकम्—‘प्राजापत्यं वा एतन्नक्षत्रं तदस्य
प्राजापत्य एव नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो सर्वान् रोहान्
रोहति ’ इति ॥ ३

तिष्ये स्नायादित्येकम्—‘वार्हस्पत्यं वा एतन्नक्षत्रं तदस्य वा-
र्हस्पत्य एव नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो बृहस्पतिप्रमृतोऽ-
सानि ’ इति ॥ ४

उत्तरयोः फल्गुन्योस्स्नायादित्येकम्—‘भाग्यं वा एतन्नक्षत्रं त-
दस्य भग्य एव नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो भग्योऽसा-
नि ’ इति ॥ ५

हस्ते स्नायादित्येकम्—‘सावित्रं वा एतन्नक्षत्रं तदस्य सावि-
त्र एव नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो सवितृप्रमृतोऽसानि ’ इति ॥

चित्रायां स्नायादित्येकम्—‘ऐन्द्रं वा एतन्नक्षत्रं तदस्यैन्द्र एव
नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो चित्रोऽसानि ’ इति ॥ ७

विशाखयोस्स्नायादित्येकम्—‘ऐन्द्राग्रं वा एतन्नक्षत्रं तदस्यै-
न्द्राग्र एव नक्षत्रे स्नातं भवत्यथो विशाखोऽस्नाति
प्रजया पशुभिः’ इति ॥ ८

एतेषामेकस्मिन्नापूर्यमाणपक्षे पुराऽऽदित्यस्योदयाद्व्रजमभिप्रपद्य-
ते नैनमेतदहरादित्योभि तपेत्तदहस्नातानां मुखं वा*
एष एतच्चेजसा यशसा तपति ॥ ९

अन्तर्लोम्ना चर्मणा व्रजमभिनिघ्नन्ति ॥ १०

पूर्वार्धमध्ये व्रजस्याग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य आहरन्त्येतान्
सम्भारान् सकृदेव सर्वान् ‘यत्सह सर्वाणि मानु-
पाणि’ इत्येतस्मात् ब्राह्मणात् ॥ ११

दक्षिणतो ब्राह्मण उपविशति ॥ १२

उत्तरत उदपात्रं पालाशीं च समिधं निदधाति ॥ १३

अपरेणाग्निमुदीचीनप्रतिषेवणामेरकां साधिवासामास्तीर्य तस्यां
प्राङ्मुख उपविशति ॥ १४

उत्तरतो नापितः ॥ १५

उत्तरत उपवर्हणम् ॥ १६

आमध्यन्दिनं भिक्षां दद्यात् ॥ १७

अपीह गां पचेद्द्रुशा चेत्यादत्रैताम् ॥ १८

पालाशीं समिधमाज्येनाकवा मध्यंदिनेऽभ्यादधाति—‘इयं
स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महे मा मनीषया।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं
तव स्वाहा' इति ॥ १९

अथैरकायामुदीचीनशिरा निपद्यते—'व्यायुषं जमदग्नेः कश्य-
पस्य व्यायुषं अगस्त्यस्य व्यायुषमृषीणां व्यायुषं यदेवा-
नां व्यायुषं तन्मे अस्तु व्यायुषम्' इति ॥ २०

क्लिद्यमानमनुमन्त्रयते—'शिवा मे भवथ संस्पर्शाः' इति ॥ २१

क्षुरमभिमन्त्रयते—'क्षुरो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीः' इति ॥ २२

उप्यमानमनुमन्त्रयते—'यत्क्षुरेण वर्चयसि वप्ता वपसि के-
शश्मश्रु वर्चया मे मुखं मा म आयुः प्रमोषीः' इति ॥

श्मश्रूण्येवाग्ने वपतेऽथोपपक्षावथ केशान् यथोपपादमितराण्य-
ङ्गानि ॥ २३

एतस्माद्ध्येषा जरसा पूर्वं आयुषि प्रयान्ति पूर्वं आयुष्य-
न्नादा भवन्ति य एवं विद्रांसो लोमानि वापयन्ते
स यदि लोमानि वापयिष्यमाणस्स्यात् केशश्मश्रु वा-
पयित्वा लोमानि संहृत्य नखानि निकृन्तयीत ॥ २५

अथैनानि समुच्चित्य ब्रह्मचारिणे प्रयच्छन्नाह—'इमानि हृत्वा
दर्भस्तम्बे वोदुम्बरमूले वा निधत्तात्' इति । तानि
स तत्र निदधाति ॥ २६

अपरेणाग्निं प्राञ्जुष्व उपविश्य मेखलां विस्रंसयति—'इमं
विष्यामि वरुणस्य पाशम्' इति ॥ २७

योऽस्य तत्र रातेः पुत्रो वाऽन्तेवासी भवति तस्मै प्रयच्छ-
न्नाह—‘इमां हृत्वा न्यग्रोधे वोदुम्बरमूले वा निध-
त्तात्’ इति ॥ २८

तामु स तत्र निदधाति—‘इदमहममुप्यामुप्यायणस्य शुचा पा-
प्मानमपगूहाम्युत्तरस्य द्विषद्भ्यः’ इति ॥ २९

वृकलैः प्रधान्य दन्तान्विधावते—‘अन्नाद्याय व्यपोहध्वं भगो
राजा यमागमत् । स मे मुखं प्रसर्पतु वर्चसे च
भगाय च’ इति ॥ ३०

उभयीरपस्सनिषिञ्चति—‘उष्णासु शीता आनयति देवमा-
नुषस्य व्यावृत्त्यै’ इति ॥ ३१

तासामञ्जलिनोपहृत्याभिषिञ्चति—‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’
इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इति
तिसृभिः ‘षोढा विहितो वै पुरुषः’ इत्येतस्मात्
ब्राह्मणात् ॥ ३२

अथैतस्य सर्वसुरभिषिष्टं समुदायुत्य त्रिः प्रसिञ्चति—‘नम-
श्शाकजञ्जभाभ्यां नमस्ताभ्यो देवताभ्यो या अभि-
ग्राहिणीः’ इति ॥ ३३

अनुलिम्पेत्—‘अप्सरासु यो गन्धो गन्धर्वेषु च यद्यशः ।
दिव्यो यो मानुषो गन्धस्स मामाविशत्विह’ इति ॥

अहतं वासः परिधत्ते—‘स्वा मा तनूराविश शिवो मा तनू-
राविश’ इत्येवमेव सायमेवमेवात ऊर्ध्वम् ॥ ३५

अथैतं वादरमणिं स्वर्णोपधानं सूत्रे प्रोत्य दर्व्यामाधाय द-
र्वीदण्डे सूत्रेण पर्यस्य जुहोति—‘इयमोपधे त्रायमा-
णा सहमाना सहस्वती । सा मा करोतु सोमवर्चसं
सूर्यवर्चसं ब्रह्मवर्चसिनं माऽन्नादं करोतु स्वाहा’ इति ॥

अथैनमुदपात्रेण परिप्लावयति—‘विश्वा उत त्वया वयं धारा
उदन्या इव । अतिगाहेमहि द्विपः’ इति ॥ ३७

‘अपाशोसि’ इत्युक्त्वाऽक्षण्या परिहरति । ‘वध्यं हि प्रत्य-
ञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्तयै’ इत्येतस्माद्ब्राह्मणात् ॥ ३८

अथैतौ प्रवर्तौ सूत्रे प्रोत्य दर्व्यामाधाय दर्वीदण्डे सूत्रेण
पर्यस्य जुहोति—‘आयुष्यं वर्चस्यं रायस्पोषसौद्विचम् ।
इदं हिरण्यं वर्चसे जैत्र्यायाविशतादिभं रयिं स्वाहा’
इति ॥ ३९

द्वितीयां जुहोति—‘शुनीभिवाहं हिरण्यस्य पितुरिव नामग्रा-
हम् । तं मा करोतु सोमवर्चसं सूर्यवर्चसं ब्रह्मवर्च-
सिनं माऽन्नादं करोतु स्वाहा’ इति ॥ ४०

तृतीयां जुहोति—‘उच्चैर्वाजि पृतनासाहं सभासाहं धनञ्जयम् ।
सर्वास्समृद्धीर् ऋद्धयो हिरण्ये यास्समाहितास्स्वाहा’
इति ॥ ४१

चतुर्थीं जुहोति—‘विराजं च स्वराजं चाभिष्टीर्या च नो
गृहे । लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तथा मा सं सृजामसि स्वा-
हा’ इति ॥ ४२

पञ्चमीं जुहोति—‘यशो मा कुरु ब्राह्मणेपु यशो राजसु

मा कुरु । यशो विश्वेषु शूद्रेष्वहमस्मै यशस्तव स्वा-
हा ' इति ॥ ४३

अथैतावुदपात्रेऽनुष्ठावयति—'विश्वा उत त्वया वयम्' इत्येतया॥
तयोरन्यतरमादाय दक्षिणे कर्णं आवध्नाति—'आयुष्यं व-
र्चस्यम्' इत्येताभिः पञ्चभिः ॥ ४४

अथैनमनुपरिवर्तते—'ऋतुभिस्त्वाऽऽर्तवैस्संवत्सरस्य धायसा तै-
स्त्वा सहानुकरोमि' इति ॥ ४५

एवमेवोत्तरे कर्णे प्रवर्तमावध्नाति ॥ ४६

अथ स्रजं प्रतिमुञ्चति—'शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती
मुखं मम । मुखं हि मम शोभय भूयांसं च भगं
कुरु । यां त्वा जहार जमदग्निश्चन्द्रायै कामायान्यौ
तां त्वेमां प्रतिमुञ्चामि वर्चसे च भगाय च' इति ॥

त्रैककुदेनाज्जनेनाङ्गे—'यदाजनं त्रैककुदं जातं हिमवत उ-
परि । तेन वामाङ्गे मयि पर्वतवर्चसमस्तु' इति ॥ ४८

आदर्शे परिपश्यते—'यन्मे मनः परागतमादर्शे परिपश्यतः ।
इदं तं मयि पश्याम्यायुष्यं वर्चस्यं मे अस्तु' इति ॥

अथोपानहावुपमुञ्चते—'द्यौरसि' इति दक्षिणे पादे । 'पृ-
थिव्यसि' इत्युत्तरे ॥ ५०

अथ दण्डमादत्ते—'सखा मा गोपाय' इति ॥ ५१

छत्रमादत्ते—'दिव्योसि सुपर्णोऽन्तरिक्षान्मा पाहि' इति ॥ ५२

अथोपनिष्क्रम्य दिशमुपतिष्ठते—'देवीष्पदुर्वीरुरुणः कृणोत
विश्वेदेवास इह वीर्यध्वम् । मा हास्महि प्रजया मा
तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन्' इति ॥ ५३

चन्द्रमसं—‘सूपस्थाः’ इति ॥

५४

यत्रयत्र काभयते तदेतीत्येतत्समावर्तनम् ॥

५५

इति बोधायनीयगृह्य परिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
त्रयोदशोऽध्यायः

अथ व्रतस्नातकस्य वेदभनधीयानस्य तूष्णीं समावर्तनम् ॥ १

तीर्थे स्नात्वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य मध्याह्ने पात्राशीं
समिधमाज्येनाक्त्वाऽभ्यादधाति—‘इमं स्तोमम्’ इत्ये-
तया ॥ २

तूष्णीं वपनं तूष्णीं सम्भारग्रहणं च कृत्वा रथस्य दक्षिणं
चक्रमभिमृशति—‘रथन्तरमसि’ इति । सव्यं—‘वृह-
दसि’ इति ॥ ३

रथस्य मध्यममभिमृशति—‘वामदेव्यमसि’ इति ॥ ४

रथं प्रवर्तमानमभिषन्त्रयते—‘रथं वामश्विना रथो मा दुःखे मा
सुखे रिषत्’ इति ॥ ५

रथाभावेऽप उपस्पृश्य भूमिमभिमृशति—‘इह धृतिरिह विवृति
रिह रन्तिरिह रमतिः’ इति ॥ ६

अथाप उपस्पृश्य हृदयमभिमृशति—‘मयीन्द्रियं वीर्यम्’ इति ॥

अपो ब्रीहिभिर्यवैर्वा समुदायुत्य शिष्याय प्रयच्छति ॥ ८

तत्प्रतिगृह्णाति—‘आ य आगाद्वर्चसा यशसा’ इति ॥ ९

ब्राह्मणः—‘आ य आगाद्वर्चसा यशसा संसृज प्रियः पशू-
नामधिपतिः प्रजानाम्’ इति तदुपस्पृश्य वदेत् ॥ १०

- प्राक्सिक्तं तज्जलं पुरस्तात्सिञ्चति ॥ ११
- अथ दधिमध्वाज्योदकमिश्रं वा दधिमध्वाज्योदकक्षीरमिश्रं वाऽ-
र्घ्यमिति निवेदयेत् ॥ १२
- शिष्योऽर्घ्यमभिमन्त्रयते—‘स माऽवतु समाऽवन्तु स पाजुषताम्’
इति ॥ १३
- अथ द्वाभ्यां हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णाति—‘आ म आगाद्वर्चसा’
इति ॥ १४
- तस्मिंश्चिद् किञ्चिदापतितं स्यात्तद्गुप्तेन च महानाम्न्या च
सङ्गृह्येमां दिशं निरस्यति—‘नेष्टा विदिम्’ इति ॥ १५
- अथाप उपस्पृश्य सर्वाभिरङ्गुलीभिस्समुदायुत्य प्राश्नाति—
‘इदं ते बलं हरामि’ इति प्रथमम् । ‘श्रेष्ठं माऽधिपति-
कुरु’ इति द्वितीयम् । ‘सोमोऽसि सोमं मा कुरु’
इति तृतीयम् ‘अन्नमस्यन्नं मा कुरु’ इति चतुर्थम् ॥ १६
- एवं चतुष्टुत्वः प्राश्य त्रिरनुपिवेन्न सर्वं न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १७
- यमात्मनश्श्रेयांसमिच्छेत्तस्मै शेषं दद्यादिति ॥ १८
- अथ कर्णे दाम्ना बद्धां गामनुमन्त्रयते—‘जहि धे पाप्मानमुप-
वेत्तुः’ इति ॥ १९
- अथ गामुत्तृजेत्—‘गौ धेनुभव्या’ इति ॥ २०
- अथोदरमाहृतं प्राश्नाति—‘ब्रह्मन् त्वाऽश्नामि’ इति ॥ २१
- अथोदकमिश्रं सक्तुमाहृतमश्नाति—‘ब्रह्मन् त्वाऽश्नामि’ इति ॥

एवमेव जडबधिरमूकान्धकुब्जादीनामशक्तस्तूष्णीं समिधमाधाय

शेषं तूष्णीमाचरेत् ॥

२३

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे प्रथमप्रश्ने
चतुर्दशोऽध्यायः.

त्रयः स्नातका भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रत-
स्नातकश्चेति ॥

१

अथैतेषामत ऊर्ध्वं नित्यानि भवन्ति—‘औपासनो दण्डः कम-
ण्डलुरूपानहौ छत्रं द्वे वाससी द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषम-
जिनमन्तर्वासः’ इति ॥

२

पूर्वेण ग्रामाद्विष्क्रमणप्रवेशनानि च वाग्यत उत्तरेण वा ॥

३

बहिर्वाचं विसृजेत् ॥

४

प्रश्ममनुवाकं वाऽधीयीत ॥

५

ब्रह्मपरो ब्रह्मनित्यो देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यस्तर्पणानि कृ-
त्वाऽश्नीयात् ॥

६

दिवा नोष्णीषी नक्तमुष्णीषी मूत्रपुरीषोत्सर्गेषु च निवीती
नित्ययज्ञोपवीती ॥

७

तिष्ठन्नाचामेत् प्रह्वो वा ॥

८

सन्ध्ययोश्च बहिर्ग्रामादासनं वाग्यतश्च ॥

९

आ जायासङ्गमात् स्नातका भवन्त्यत ऊर्ध्वं गृहस्थाः ॥ १०

अविच्छेदाय वेदव्रतैर्व्यवहरेत् कौमारेण माहेश्वरेण धान्वन्त-
रेणेति ॥

११

इति बोधायनगृह्यपरिभाषायां प्रथमप्रश्ने
पञ्चदशोऽध्यायः.

- स यद्यौपासनं न धारयत्या दशाहादेवैनमाज्येन व्याहृतीभिर्हु-
त्वाऽग्नीनाधास्यमानो ब्रह्मौदनं कृत्वोत्सृजति ॥ १
- कर्मणिकर्मण्येवैनं पुनस्संस्कृत्याहरति ॥ २
- यद्यु वै नाधास्यमानो भवति नैनमुत्सृजति ॥ ३
- यस्मिन्नश्रावुपनयति तस्मिन् ब्रह्मचर्यं तस्मिन् व्रतचर्यं तस्मिन्
समावर्तनं तस्मिन् पाणिग्रहणं तस्मिन् गृह्याणि कर्मा-
णि क्रियन्ते तस्मिन् काम्यानि कर्माणि । तस्मिन्
प्रजासंस्कारा इत्येके ॥ ४
- स एष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभिस्समिद्भिर्हूयत आ समावर्त-
नात् ॥ ५
- समावर्तनप्रभृति आज्येन व्याहृतिभिरेव हूयत आ पाणिग्रह-
णात् ॥ ६
- पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा ॥ ७
- हस्तेनैते आहुती जुहोति—‘अग्नये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा’
इति सायम् ॥ ८
- ‘सूर्याय स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा’ इति प्रातरपि ॥ ९
- अग्निहोत्रहविषामन्यतमेन हूयते ॥ १०
- अथास्य पार्वणः प्रसिद्ध आग्नेयस्थालीपाकः—तस्यायुधानि
भवन्त्युलूखलमुसले कृष्णाजिनं शूर्पं स्फयः चरुस्थाल्या-
ज्यस्थाली सुक्स्तुवं दर्वी मेक्षणमिति ॥ ११
- अथामावास्यायां प्रसिद्धः पिण्डपितृयज्ञः ॥ १२

- नात्र गार्हपत्यशब्दो विद्यते ॥ १३
- एतेनाख्य दर्शपूर्णमासयाजित्वम् ॥ १४
- उपनयनादिरग्निस्तमौपासन इत्याचक्षते ॥ १५
- पाणिग्रहणादिरित्येके ॥ १६
- नित्यो धार्योऽनुगतो मन्थ्यः श्रोत्रियागाराद्राऽऽहार्यः ॥ १७
- उपवासश्चानुगतेऽन्यतरस्य भर्ग्याः पत्युर्वा ॥ १८
- अपि वैकां जुहुयात्—‘अयाश्वाग्ने’ इति ॥ १९
- अथास्याहुतप्रायश्चित्तं—‘मनो ज्योतिर्जुपताम्’ इति ॥ २०
- अथास्यातिपन्न*प्रायश्चित्तम्—‘अग्ने नया देवानाम्’ इति ॥
- अथास्याव्रत्यप्रायश्चित्तं—‘त्वंदग्ने व्रतपा असि, यद्गो वयम्’
इति ॥ २२
- अथास्यानाज्ञातप्रायश्चित्तम्—‘अनाज्ञातं, पुरुषमस्मितः’ इति ॥
- अथ यद्युखा भिद्येत तामभिमन्त्रयते—‘अभिन्नो घर्मो जीरदानु-
र्यत आत्तस्तदगन् पुनः’ इति ॥ २४
- अथाज्यं विलाप्योत्पृथ्य च्चुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सन्तनीं जुहो-
ति—‘इध्मो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञम्यायुरनुसञ्चरन्ति ।
त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रवो ये व्रितत्रिरे य इमं यज्ञं स्वधया मदन्ते
तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा’ इति ॥ २५
- अथान्यामाहरति—‘घर्मो देवानप्येतु’ इति ॥ २६

एकाहं मनस्वतीं द्व्यहं वारुणीं त्र्यहं तन्तुमतीं चतस्रोऽभ्यावर्ति-
नीराद्वादशाहात् ॥

२७

द्वादशाहं विच्छिन्नः पुनराधेयः ॥

२८

अथ यदि द्वादशाहं विच्छिन्नः पुनराधेयस्याद्या प्रकृतिस्तत
आहरणं प्रणवेनाहरति ब्रह्मा प्रणवेन प्रसौति ॥ २९

व्याहृतिभिस्सिकतोपोप्ते यथोपपादमग्न्याधेयिकान् सम्भारा-
नाहृत्य व्याहृतिभिर्नियुष्योपसमाधायोपतिष्ठते—‘ जुष्टो
दमूनाः ’ इति ॥

३०

अथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिसमूह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्याज्यं विलाप्यो-
त्पूय स्रक्स्रुवं निष्टप्य संमृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
समिद्वत्यग्नौ परिशृते पूर्णाहुतिं जुहोत्यपरिशृते वा—
‘ सप्त ते अग्ने ’ इति ॥

३१

पूर्णाहुतौ वरं ददाति—धेनुमृषभमनङ्गाहं कंसं हिरण्यं वासो
वेति ॥

३२

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तिस्रस्तन्तुमतीर्विग्राहं जुहोति—
‘ तन्तुं तन्वन्, उदुध्यस्वाग्ने, त्रयाक्षिशत्तन्तवः ’ इति ॥

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा चतस्रोऽभ्यावर्तिनीर्विग्राहं जुहोति—
‘ अग्नेऽभ्यावर्तिन्, अग्ने अङ्गिरः, पुनरूर्जा, सह रय्या ’
इति ॥

३४

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा मनस्वतीं जुहोति—‘ मनो ज्योतिः ’
इति ॥

३५

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा प्राजापत्यां जुहोति—‘प्राजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति ॥ ३६

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽनुख्यां जुहोति—‘अन्वाग्निरूपसाम-ग्रमुख्यन्’ इति ॥ ३७

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा प्रायश्चित्तं जुहोति—‘अयाश्चाग्ने’ इति ॥ ३८

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा ज्योतिष्मतीं जुहोति—‘उद्वयं त-मसस्परि’ इति ॥ ३९

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽयुर्दां जुहोति—‘आयुर्दा अग्ने’ इति ॥ ४०

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा द्वे भिन्दाहुतीं जुहोति—‘यन्म आ-त्मनो भिन्दाऽभूत्, पुनरग्निश्चक्षुरदात्’ इति ॥ ४१

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा व्याहृतीर्व्यस्तास्समस्ताश्च जुहोति ॥ एकाहुत्या वा प्रतिसन्धानं—‘पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः’ इति ॥ ४३

अथास्याध्वनि समारोपणम्—‘अयं ते योनिर् ऋत्विजः’ इति ॥

अरण्योर्वा समारोप्य मथित्वा जुहुयात् ॥ ४५

अपि वाऽऽत्मनि समारोपणं भवति—‘या ते अग्ने यज्ञिया तनूः’ इत्यात्मनि समारोप्य ‘उपावरोह जातवेदः’ इति लौ-किकेऽग्नावुपावरोह्य जुहुयात् ॥ ४६

अपि वा—‘अयं ते योनिर् ऋत्विजः’ इति समिधि समारोप्य ‘आजुह्वानः, उद्ध्यस्वाग्ने’ इति द्वाभ्यां लौकिकेऽग्नौ स-मिधमभ्याधाय जुहुयात् ॥ ४७

आत्मनि समारूढेष्वग्निषु न स्वादेन्न पिवेन्नोपरिशय्यायां श-
यीत नाप्सु निमज्यान्न मैथुनं व्रजेत् ॥ ४८

कामं स्वादेत्कामं पिवेत्कामं त्वेवोपरि शय्यायां शयीत
पालाशीमाश्वत्थीं स्वादिरीमौदुम्बरीं वा ॥ ४९

तेषामेतेन प्रसिद्धं समारोपणम् ॥ ५०

इति बोधायनगृह्यपरिभाषायां प्रथमप्रश्ने
षोडशोऽध्यायः.

स यद्यौपासनं न धारयति । त्रयः स्नातका भवन्ति । अथ व्रत-
स्नातकस्य । वेदमधीत्य स्नास्यन् । अथोपनीतस्य । सा यदि
पुत्रप्रसूः । अत्राग्न्याधेयस्य कालः । अथ वै भवति कि-
ञ्चित् । अथ दशमेऽहनि । अथ विवाहस्य । सर्वत्र दर्वी-
होमेषु । अथ शुचौ समे देशे । अथापरेद्युर्देवानाम् । वि-
ष्णुश्च ह वै । अथ वै भवति सर्वेण वै । अथ वै भवति
जायमानः ॥

अथ वै भवति जायमानः । अथ वै भवति सर्वेण वै । विष्णुश्च ह
वै । अथापरेद्युर्देवानाम् । अथ शुचौ समे देशे । सर्वत्र
दर्वीहोमेषु । अथ विवाहस्य । अथ दशमेऽहनि । अथ वै
भवति किञ्चित् । अत्राग्न्याधेयस्य कालः । सा यदि पुत्र-
प्रसूः । अथोपनीतस्य । वेदमधीत्य स्नास्यन् । अथ व्रत-
स्नातकस्य । त्रयस्स्नातका भवन्ति । स यद्यौपासनं न
धारयति ॥

॥ इति बोधायनगृह्यपरिभाषायां प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः.

अथ व्रीहीभ्यो यवेभ्यश्च नवानामनिरुतं स्थालीपाकं श्रपयि-
त्वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याघारावाघार्याज्यभागावि-
ष्टाऽऽग्रयणदेवताभ्य इन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यो
द्यावापृथिवीभ्यां सोमाय स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो जुहुयात् ॥ १

कामं पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽज्यानीरुपजुहोति ॥ २

प्रसिद्धौ प्राशनमन्त्रौ ॥ ३

वैश्वदेवं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा प्राशनम् ॥ ४

एतेन सर्वासामोषधीनामाग्रयणं व्याख्यातमन्यत्र श्यामाकेवणु-
यवेभ्यश्च ॥ ५

सौम्यश्यामाकश्चरुराग्नीन्द्रो वेणुयवानां वैश्वदेवो वा ॥ ६

समानौ प्राशनमन्त्रौ ॥ ७

अथ फलानां मूलानां भक्षणानां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा प्राशनमेव ॥ ८

पुष्पाणामन्येषां च नवानां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वोपयोगः ॥ ९

अथ षट् षट् मासेष्वयनप्रतिपत्तौ वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृ-
त्याप्रणीताभ्यः कृत्वा सुक्त्स्वुवं निष्टप्य सम्मृज्य सुचि
चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सग्रहं* षड्भित्तारं हुत्वाऽऽभिक्षां
श्रपयित्वा पक्वमोदनं पायसं वा याचति ॥ १०

तमभ्युक्ष्यान्नावधिश्रयति ॥ ११

- आज्यं निर्वपति ॥ १२
- अथाज्यमधिश्रयति ॥ १३
- उभयं पर्यग्निं कृत्वा मेक्षणं स्तुवं च सम्मार्ष्टि ॥ १४
- अथैतं चरुं श्रपयित्वाऽभिघार्योदञ्चमुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिघा-
रयति ॥ १५
- परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात् कृत्वा पुरस्तात्स्वाहाकृतिं स्तुवाहुतिं
जुहोति—‘स्वाहा देवेभ्यः’ इति ॥ १६
- अथ स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा वपां जुहोति—‘जातवेदो वपया
गच्छ देवान् त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । घृतेन त्वं त-
नुवो वर्धयस्व स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः स्वाहा’
इति ॥ १७
- अथोपरिष्ठात्स्वाहाकृतिं स्तुवाहुतिं जुहोति—‘देवेभ्यस्स्वाहा’
इति ॥ १८
- अथ पक्वाज्जुहोति—‘इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा, अग्नये स्वाहा’
इति ॥ १९
- अथ वाजिनस्य जुहोति—‘घृतं घृतपावानः पिबत वसां व-
सापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽ-
न्तरिक्षाय स्वाहा’ इति ॥ २०
- अथाभिक्षायै जुहोति—‘इन्द्राग्नी रोचना दिवः, श्वश्रुद्वत्रम्’ इति ॥
- अथ वाजिनस्यैव दिशो जुहोति—‘दिशः प्रदिश आदिशो
विदिश उदिशस्स्वाहा, दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यस्स्वाहा’
इति ॥ २२

अथ पृषदाज्यात् सुवाहुतिं जुहोति—‘वनस्पतये स्वाहा’ इति ॥

अथामिक्षाया एव स्विष्टवतीभ्यां सौविष्टकृतं जुहोति ॥ २४

अथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—‘समुद्रं गच्छ स्वाहा’ इत्ये-
कादश विग्राहं जुहोति ॥ २५

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २६

एतेनास्य पशुबन्धयाजित्वं भवति ॥ २७

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्येकदेवत्यान्याग्रय-
णेन बहुदेवत्यान्यामिक्षया पशुबन्ध आचाराद्यानि गृ-
ह्यन्ते ॥ २८

यथोपदेशं देवताः ॥ २९

अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेणोपहोमाः ॥ ३०

वैश्वदेवे विश्वेदेवाः पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियेत ॥

उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते ॥ ३२

सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ ३३

स्त्रियाऽनुपेतेन क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य तु होमं परिचक्षते ॥ ३४

यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ३५

अथापि काम्यानि भवन्ति—अथ वै भवति—‘प्रजापतिः प्रजा
अमृतजत तास्सृष्टा इन्द्राग्नी अपागूहताम्’ इत्येतस्मा-
द्ब्राह्मणात् ॥ ३६

येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरवो यथादेवतं याज्यापुरोनुवाक्याः
योऽमुत्र वषट्कारस्स इह स्वाहाकार इति ॥ ३७

अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि पशुब-

न्धस्सोम इत्येष आधारवान् दर्वीहोमः ॥ ३८

अथात आग्निहोत्रिकं व्याख्यास्यामः ॥ ३९

सर्वमेवैतत् स्वाहाकारप्रदानं कुर्यादिति सिद्धम् ॥ ४०

आ परिधानात्कृत्वा 'अमुष्मै स्वाहा' इति दैवतं जुहोति ॥ ४१

अग्निस्त्विष्टकृद्द्वितीयः ॥ ४२

'द्विर्जुहोति द्विर्निर्माष्टि द्विः प्राश्नात्युत्सृज्याचामति निर्लेहि'

इति ॥ ४३

एष आग्निहोत्रिकः ॥ ४४

अथातोऽपूर्वं व्याख्यास्यामः ॥ ४५

'सायंप्रातर्दर्शहोतारं जुहुयात्पर्वसु चतुर्होतारमाग्रयणेष्वज्यानी-

चातुर्मास्येषु पञ्चहोतारं पशुबन्धे षड्होतारमृतुमुख

ऋतुमुखीयं सोमे सप्तहोतारम्' इति 'पयसा दशहो-

तारं जुहुयादन्नेन चतुर्होतारं पायसेनाज्यानीः पृष-

दाज्येन पञ्चहोतारमाभिक्षया षड्होतारमाज्येन ऋतुमु-

खीयं सोमेन सप्तहोतारम्' इति ॥ ४६

स एष औपासननिष्ठानां यथातथ्यदर्शिनं निरीप्सितानां

श्रद्धधानानामपूर्वो होमः प्रजासंस्कारार्थो वा किञ्चिज्ज्ञा-

नानां प्राकृतेन हविषा यत्कामयते तज्जुहोति हुतमे-

वास्य तद्भवति ॥ ४७

इत्यपूर्वं व्याख्यातः ॥ ४८

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषायां

द्वितीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अथैवै भवति—‘निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुप-
वीतं देवानाम्’ इति ॥ १

कथमु खल्वेतेन विजानीयादिति ॥ २

उपरिष्ठादंसाभ्यां ग्रीवां हृदयं च संपरिगृह्य हस्तस्य धस्ता-
दूर्ध्वं नाभेरङ्गुष्ठाभ्यां परिगृह्णाति तन्निवीतं मनुष्या-
णामिति ऋषीणामित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ३

एतेन कृष्णद्वैपायनादयो व्याख्याताः ॥ ४

तेषां सप्त ऋषयो राजानो भवन्ति येह सन्ततिस्ते मनुष्या इति ॥

अथ निवीतकार्याणि—ऋषीणां तर्पणं व्यवायः प्रजामंका-
रोऽन्यत्रहोमान्मूत्रपुरीषोत्सर्गः प्रेतोद्वहनं यानि चान्यानि
मनुष्यकार्याणि कण्ठेऽवसक्तं निवीतमिति ॥ ६

दक्षिणस्यांसस्योपरिष्ठाद्रीवां हृदयं पृष्ठं च परिगृह्य सव्यस्य
हस्तस्याधस्तात् प्राचीनावीतं पितृणामिति मृतानामि-
त्येवेदमुक्तं भवति ॥ ७

एतेन वैशम्पायनादयो व्याख्याताः ॥ ८

तेषां सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरस्वान् अश्विनव्यवाहन इति
राजानो भवन्ति या प्रेत्य सन्ततिस्ते पितर इति ॥ ९

सव्यस्यांसस्योपरिष्ठाद्रीवां हृदयं पृष्ठं च संपरिगृह्य दक्षिणस्य
हस्तस्याधस्तादुपवीतं देवानामित्यमृतानामेवेदमुक्तं भवति ॥

एतेन ब्रह्मादयो व्याख्याताः ॥ ११

तेषामिन्द्रसोमो यमो वरुणः कुबेर इति राजानो भवन्ति
याऽमुत्र सन्ततिस्ते देवा इति ॥ १२

कथमु खलु यज्ञोपवीतमिति विजानीयात् ॥ १३

तदेतदक्षिणस्य हस्तस्याधस्ताद्भवति योऽयं दक्षिणो हस्तस्स यज्ञ
इति यज इत्ययं शब्दो देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु यस्मा-
देतानि कुर्वते तस्माद्यज्ञः ॥ १४

वाग्यज्ञस्तस्याग्निरधिदैवतं स चात्र यतस्तस्माद्यज्ञोपवीतम् ॥ १५

यश्चायमङ्गष्ठस्स विष्णुस्स यज्ञस्याधिदैवतं तस्माच्च भवतीति,
तीर्थत्वाच्च ॥ १६

वागेव यज्ज्ञो यद्वाचा वदति तदनेन निर्वर्तयतीति ॥ १७

यज्ञोपवीतं व्याख्यातम् ॥ १८

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषायां द्वितीयप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

अथ वै भवति—‘ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः’ इति स एष
कुसिन्धोऽधिकृतस्तस्य दशहोता निदानं तस्य यश्च कश्चन
भवति सोऽन्तरात्मा कुसिन्ध आत्मा यज्ञः परमात्मा
स पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं यद्भवि-
ष्यदिति तदग्निहोत्रं तदेव तत् कुसिन्धोऽधिकृतस्तदस्य
दशहोता निदानं स यज्ञस्स आत्मनि वर्तते तस्योप-
वीतं यज्ञोपवीतमिति ॥ १

अथ वै भवति—‘यज्ञवित्सर्वविद्भवति यज्ञस्सर्वम्’ इति श्रुतिः
‘तस्माद्याज्ञीषु चिन्तासु रमन्ते तत्त्वदर्शिनः’ इत्यग्निहोत्रं

कुसिन्धमेकहोतृत्वं स्थूरिः केवलमिसेकार्थवाचकाश्शब्दाः
श्रद्धालक्षणा भवन्ति 'अप्सु प्रतिष्ठिताः श्रद्धा वा
आपः' इति विज्ञायते । ताश्च* यज्ञ आप्यमग्निहो-
त्रमाप्यं कुसिन्धमेकहोतृत्वं स्थौर्यं कैवल्यं तद्ब्रह्मैकाक्षरं
परंब्रह्मेत्योमिति ब्रह्मेति ॥ २

अथ वै भवति—

अक्ति ब्रह्म प्रणक्त्यापः पापं नुदति कर्मणा ।
नोदनाच्चैव सङ्गानां ब्राह्मणस्तुतिरुच्यते ॥ इति ब्राह्मणत्वमेकहोतृ-
त्वं च ॥ ३

जिह्वाया आप्यत्वादध्यात्मभावेन रसवाचकस्थानत्वादधिभूत-
भावेन बुद्धिकर्मणोरेकत्वादधिदैवतभावेनाग्नीषोमयोरे-
कत्वादधिदैवतभावेन 'एष सोमो वै चन्द्रमाः' इति
मानसत्वाद्यज्ञत्वात् 'प्राजापत्यो यज्ञो यज्ञो मनः' इति
यज्ञोपवीत्यप आचामेदिति नित्यमित्याचार्यास्सम्प्रतिप-
न्नाः कथमेतदुच्यत इति ॥ ४

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

अजिनं वासस्मूत्रं वा द्वितीयम्—'यस्य यद्भवति तेन स उ-
पव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इति ब्राह्मणम् ॥ १

अथाप आचम्येति† तदपि द्वितीयमंबिलङ्गाभिस्त्रिः पिबेद्व्या-
हृतिभिस्त्रिः परिमृजेदपि वा व्याहृतिभिस्त्रिः पिबेद-

बिलङ्गाभिः त्रिः परिमृजेद्यज्ञस्य देवा देवानां यज्ञ
इति यज्ञस्य देवानां च संयोगं करोति ॥ २

अथ दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज आदित्योऽध्वर्युश्चन्द्रमा
ब्रह्माऽग्निर्होता वायुराग्नीध्रश्चातुर्मास्यप्रभृत्यश्विनावध्वर्यु
पर्जन्य उद्गाताऽपो होत्रका रश्मयश्चमसाध्वर्यव इति य-
ज्ञस्य देवा देवानां यज्ञ इति यज्ञस्य देवानां च संयो-
गं करोति ॥ ३

अथ गृहस्थस्य वैश्वदेवं कृत्वाऽग्रं दत्त्वा कालयोर्भोजनं मा-
नुषम् ॥ ४

मासिमास्यपरपक्षे मासिकं पितृणामिति ॥ ५

उभौ कालावग्निपरिचर्या च होमाश्चार्धमासेऽर्धमासे पार्वणो वि-
धिर्देवानामिति ॥ ६

त्रयाणां त्रयो नियमाष्पद्वम्पद्यन्ते 'षोढाविहितो वै पुरुषः' इति
तस्मादात्मानिष्क्रयणम् ॥ ७

पञ्च महायज्ञाः—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्र-
ह्मयज्ञ इति ॥ ८

देवयज्ञस्स्वाहाकारः आ काष्ठात् ॥ ९

पितृयज्ञस्स्वधाकार औदनपात्रात् ॥ १०

भूतयज्ञो नमस्कार आ पुष्पेभ्यः ॥ ११

मनुष्ययज्ञो दानमा मूलफलशाकेभ्यः ॥ १२

ब्रह्मयज्ञ ओंकार आद्याह्वतिभ्यः ॥ १३

अथास्यातिथयोऽभ्यागता वर्णाश्रमा आनृशंसा अभ्युत्थ-
या* अर्घ्या अर्चनीया आभ्यन्तरा रहस्या विश्वास्याश्च
भवन्ति ॥ १४

श्रान्तोऽदृष्टपूर्वोऽश्रुतः केवलमन्नार्थी नान्यत्प्रयोजनो य एति सोऽ-
तिथिर्भवति ॥ १५

अपि वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोपपन्नस्सर्वेषामतिथीनां
श्रेष्ठतमोऽतिथिर्भवति ॥ १६

श्वश्रूश्वशुरयोनिस्सम्बन्धाः स्नेहवन्धामभिभाषमाणा भूयो-
भूयोऽभ्यागच्छेरन् तथा प्रेषणिकाश्चाभ्यागता भवन्ति ॥

सखा सहाधीतिस्सहाध्वनीनः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरथकाराः सगृ-
हास्साग्निहोत्रिका अनस्विनोः रथिनश्चातिथयो भवन्ति ॥
तेषा मन्तराले विपङ्क्तीः कृत्वा सर्वान् कामानुपहरेत् सान-
द्वाहपशूनाम् ॥ १९

विज्ञायते च—‘तस्मादनस्वी च रथी चातिथीनामपचिततमाव-
पचिततमो भवति य एवं वेद’ इति ब्राह्मणम् ॥ २०

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः.

अथ यदि ब्राह्मणः क्षत्रियश्च समेत्यायातां ब्राह्मणोऽतिथिः
क्षत्रिये सान्त्वम् ॥ १

*स्त. आनृशंस्यादभ्युत्थेयाः †ख. गुरुश्च गुरवेऽग्निसंबन्ध. ‡ख. अन्नार्थिनो.

अथ यदि क्षत्रियो वैश्यश्च समेत्यायातां क्षत्रियोऽतिथिर्वैश्ये सान्त्वम् ॥ २

अथ यदि वैश्यश्शूद्रश्च समेत्यायातां वैश्योऽतिथिश्शूद्रे सान्त्वम् ॥

अथ यदि शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ ४

अथ यदि ब्रह्मचारी मातापित्रोराचार्यार्थं वाऽध्वनि वर्तमानो गृहभागच्छेन्नैनं प्रत्युत्तिष्ठेत् स्वागतमित्युक्त्वाऽऽसनं पादशौचं च दत्वा कुशलमभिभाष्योपासीत ॥ ५

कपाल*मस्मै दद्यात् — 'नियममेवोपतिष्ठस्व' इति ॥ ६

उपावृत्ताय भैक्षमिति ब्रुवते गृहादेवान्नं भैक्षमित्युपहरेत्स तस्योपचारः ॥ ७

अथ यदि वानप्रस्थमभ्यागतं स्वागतमित्युक्त्वाऽभ्युत्थायासनं पादशौचं च दत्वा कुशलमभिभाष्योपासीत ॥ ८

विदित्वा चरणं कन्दमूलफलशकान्यारण्याश्चौषधय इत्युपहरेत्स तस्योपचारः ॥ ९

अथ यदि यतिमगातं स्वागतमित्युक्त्वाऽभ्युत्थायासनं पादशौचं च दत्वा कुशलमभिभाष्योपासीत ॥ १०

नैनं पूर्वमुपापन्नयेन्न चास्मै प्रक्रियां प्रकुर्वीत ॥ ११

काले त्वन्नं भैक्षमित्युपहरेत्स तस्योपचारः ॥ १२

अथ यद्यर्थी वसत्यां शय्यादेशमुपकल्प्य काले ज्योतिष्करणं नोपस्तरणमेके ब्रुवते दद्याद्वा ॥ १३

*ख. कतर.

†ख. अथ यदि सभ्यागमने, ग. अथ यद्यर्थी वसथ्यः.

बालानां वृद्धानां स्त्रीणां तु विभ्रष्टानां गूढचरितविकृतवेषाणा-
मपि वा श्वचण्डालादीनामानृशंस्यवत् संविभागो वि-
हितः ॥ १४

मूढो मत्त उन्मत्त आर्तो* भीतो राजा चोरश्चेति सम्भ्रमे-
णाभ्युत्थेयाः ॥ १५

आचार्य ऋत्विक्पिता मानुलः श्वशुरो वेदविद्ब्राह्मणः क्षत्रियोऽ-
भिषिक्तस्सहस्रप्रदो वैश्यो राजपुरोहितश्चेत्यर्ध्यार्हा भ-
वन्ति ॥ १६

पितृज्येष्ठकनीयसामुपाध्यायपुत्रस्त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमुपर्णः प-
ञ्चाग्निष्पडङ्गवित शीर्षको ज्येष्ठमाषिकोऽथर्वाङ्गिरसोऽ-
ध्येतारस्स्नातका इत्येते संवाहनस्नापनशय्यालङ्कारवि-
भूषणाच्छादनैरर्चनीया भवन्ति ॥ १७

अथ यदि बहवोऽतिथयोऽभ्यागच्छेरन् तत्रापि विद्रुद्रुद्धकुशवा-
लाश्चार्चनीया भवन्ति ॥ १८

अथ यद्यतिथिरार्तो व्याधितो वा यद्गृयादिदं मे क्रियतामिहवि-
द्यमानोऽन्यां प्रक्रियां प्रकुर्वीत ॥ १९

अथ यद्याग्रयणेष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणामुद्यतां दक्षिणां नो-
त्सृजेत्तां तस्मै दद्यात् 'अतिथिस्सर्वयज्ञक्रतुसम्मितः' इति
विज्ञायते ॥ २०

*ख. धूर्तो राही.

अथ यद्यतिथिरभ्यागतो वा यस्य गृहे नाश्रीयत् तस्मै सर्वा
देवता अवरुद्धा भवन्ति तस्मात्सदारस्सापत्योऽभ्युत्था-
यासनं पाद्यमर्हणमर्थ्यं वा प्रयच्छेत् यास्तत्रौषधयस्ता
उपहरेत् ॥ २१

य एतेन विधिनाऽतिथीन्नियच्छति यश्चैतेन विधिनाऽतिथीन्
पूजयति नैनं मृत्युरभिभवति नार्तिर्नावृत्ति*र्न जरा न
शोको यश्चैवं वेद यश्चैवं वेद ॥ २२

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

यथो एतद्यत्किञ्चिदन्यत्र विहाराद्भूयते सर्वास्ताः पाकयज्ञसं-
स्था इति ॥ १

या एवैता अभिचाराय पावनाय शान्तये समृद्धये स्वस्तये
वा हूयन्ते ता एवैता उक्ता भवन्ति ॥ २

ताश्चेद्राजन्यो वैश्यश्च ब्राह्मणं पुरोदधीत ॥ ३

तदभिगम्याभिवाद्य ब्रूयात्—‘आकूयै त्वा कामाय त्वा समृधे
त्वा पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे’ इति ॥ ४

पुरोहितो जपति—‘आकूतिमस्यावसे काममस्य समृद्धयै ।
इन्द्रस्य युञ्जते धियः’ इति ॥ ५

स्वयं जपति—‘आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे यज्ञस्य माता
सुहवा मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा स कामो विदे-

यमेनद्धृदये निविष्टम्' इति ॥

६

सर्वत्र दैवेषु पुरस्तादुदग्बोपक्रमोऽपवर्गः प्रदक्षिणमुपचारो
यज्ञोपवीतं प्रागग्रैर्दर्भैरग्नीनां परिस्तरणं प्रागुदगग्रैर्वा
पवित्राभ्यामुत्पवनम् ॥

७

एवमेव विपरीतोपक्रमोपवर्गः पित्र्येषु दक्षिणाग्रैर्दर्भैरग्नीनां
सम्परिस्तरणं दक्षिणाप्रतीच्यैर्ग्रैर्वा पवित्रेणोत्पवनम् ॥

तेषामियमेव प्रतिपत्तिर्व्याहृतिपर्यन्तो होमः ॥

९

अतोऽन्ये कर्मव्यञ्जका उपहोमाः पृथग्विनिविष्टा अन्योन्य-
मुपजीवन्तः ॥

१०

तदानीं तनेष्वाचार्या ऊहसन्नमनैश्च मन्त्रैर्यज्ञं प्रतिमन्दधुरविच्छे-
दाय ॥

११

य एवं विद्वान् यज्ञं यजेत यश्चैवं विद्वान् यज्ञेन यजते सर्वेण
वै यज्ञेन यजते सर्वं चैव यज्ञं यजति ॥

१२

तद्देवाऽभिवदति—'आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्रवाम
तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान् स यजात्मेदु होता सो अश्व-
रांस्रक्तून् कल्पयानि' इति ॥

१३

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

षष्ठेऽहनि शुची स्नातौ शुक्लवस्त्रौ स्वलङ्कृतौ ।

हविष्यमन्नमादाय ब्राह्मणान् सुसमाहितान् ॥ १

भोजयित्वोपसङ्गृह्य सुसंतृप्तेषु तेष्वथ ।

पुण्याहं वाचयित्वा तानभिवाद्य प्रणम्य च ॥ २

श्वेतायाश्चेतवत्सायास्स्थालीपाकं तु पाचयेत् ।

गायत्र्याऽष्टसहस्रं तु सम्पाताभिदुतो भवेत् ॥ ३

उभौ तु तद्धुतं प्राश्य कुर्वीत प्रतिमन्त्रणम् ।

जघन्ये रात्रिपर्याये सर्वत्रोपगमस्मृतः ॥ ४

प्रागग्रेषु तु दर्भेषु प्राक्शिरां तु निपातयेत् ।

चतुर्होतारं मनसाऽनुद्मुख्यं प्रणवेनाहुतिर्भवेत् ॥ ५

एवमुत्पादिताः पुत्रा न लुप्यन्ते कदाचन ।

न लुप्यन्ते कदाचनेति ॥ ६

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयप्रश्ने

सप्तमोऽध्यायः.

षष्ठेऽहनि शुची स्नातौ । यथो एतद्यत्किञ्चित् । अथ यदि

ब्राह्मणः क्षत्रियश्च समेसायाताम् । अजिनं वासस्मृत्रं

वा द्वितीयम् । अथ वै भवति ब्राह्मण एकहोता । अ-

थ वै भवति निवीतं मनुष्याणाम् । अथ व्रीहिभ्यो

यवेभ्यश्च ॥ ७ ॥

अथ व्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च । अथ वै भवति निर्वीतं मनुष्या-
णाम् । अथ वै भवति ब्राह्मण एकहोता । अजिनं
वासस्सूत्रं वा द्वितीयम् । अथ यदि ब्राह्मणः क्षत्रियश्च
समेत्यायाताम् । यथो एतद्यत्किञ्चित् । पष्ठेऽहनि शुची
स्नातौ ॥७॥

इति बोधायनीयगृह्यपरिभाषासूत्रे द्वितीयः प्रश्नः समाप्तः.

इति बोधायनगृह्यपरिभाषा समाप्ता.

अथ बोधायनगृह्यशेषसूत्रप्रारम्भः

अथातस्सप्तपाकयज्ञानामुक्तं तच्छेषं व्याख्यास्यामः ॥ १

पवित्रकरणं प्रोक्षणीसंस्कारं प्रणीताप्रणयनं स्तुक्स्तुवमम्मार्ज-
नमिति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ २

अथाग्निं परिस्तीर्य दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्ती-
र्योत्तरेणाग्निं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु पात्राणि
सादयित्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिस्तूष्णानि पात्राणि
कृत्वा विस्रस्येयं त्रिस्सर्वाभिः प्रोक्ष्य दर्भेषु दक्षिणतो
ब्राह्मणमुपवेशयति* दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ३

अरन्निमात्राः परिधयः आर्द्रा वा सत्वक्काः ॥ ४

*ख. ब्राह्मण उ०विशति.

‘ प्रादेशमात्राण्येकविंशतिरिध्मदारूणि भवन्ति ’ इति ब्राह्मणेन
व्याख्यातम् ॥ ५

अथ यदि शम्याः परिदधाति शमीमय्यश्शम्याकृतयोवाऽऽ-
त्रिमात्राः ॥ ६

अथेध्ममभ्यज्य परिसमिधं शिनष्टि ॥ ७

स्वाहाकारेणाभ्याधायाधारावाधार्याज्यभागौ प्रतिमुखं प्रवा-
हुजुहोति ॥ ८

प्रसिद्धमग्निमुखात्कृत्वा सुवेण दर्व्यामुपस्तीर्य पूर्वार्धादवदाया-
परार्धादवद्यत्यभिघारयति प्रत्यनक्ति ॥ ९

यदि पञ्चावत्ती स्याद्व्यामुपस्तीर्य मध्यात्पूर्वार्धादवदाया-
परार्धादवद्यत्यभिघारयति प्रत्यनक्ति ॥ १०

सुवं निमृज्य यथादेवतं पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
जुहोति ॥ ११

अथोपस्तीर्य सकृदुत्तरार्धात् स्विष्टकृतमवद्यति द्विरभिघारयति
न प्रत्यनक्ति ॥ १२

तमन्तःपरिधिं सादयित्वा यथाऽऽभ्रातमाज्याहुतीर्जुहोति ॥ १३

व्याहृतिभिरनाभ्रातेषु ॥ १३

अथ स्विष्टकृतमादायोत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति पूर्वेण वा त्रैतं मेक्षण
मनुप्रहरति ॥ १४

अथैनत् संस्त्रावेणाभिजुहोति ॥ १५

दर्व्यामप आनीय संक्षालनमन्तःपरिधिं निनयति ॥ १६

निर्णिज्य स्रुचं निष्टुप्याद्भिः पूरयित्वा बहिःपरिधिं निनयति॥१७

अथ समिधमाधाय जयान् जुहोति—‘चित्तं च स्वाहा’ इति ॥

त्रयोदश स्रुवाहुतीर्हुत्वाऽभ्यातानान् जुहोति—‘अग्निर्भूताना-
मधिपतिस्स माऽवत्वस्मिन् ब्रह्मन्नस्मिन् क्षत्रे स्यामा-
शिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मन्नस्यां देवहूत्यां स्वा-
हा’ इति ॥ १८

सप्तदश स्रुवाहुतीर्हुत्वा वाचयति—‘पितरः पितामहाः परेऽवरे
ततास्ततामहा इह माऽवत’ इति ॥ १९

अथ राष्ट्रभृतो जुहोति—‘ऋतापादृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्स इदं
ब्रह्म क्षत्रं पानु तस्मै स्वाहा तस्योपधयोऽप्सरस ऊर्जो
नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु ताभ्यस्स्वाहा’ इति ॥

एवमेवान्तादनुवाकस्थान्यत्र ‘भुवनस्य पते, स नो भुवनस्य
पते’ इति ॥ २१

अथामासहोमान् जुहोति—‘यदेवा देवहेडनम्’ इत्यान्ता-
दनुवाकस्य प्रत्यृचम् ॥ २२

अथ प्राजापत्यां जुहोति—‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति॥२३

अथ सौविष्टकृतं * जुहोति—‘यदस्य कर्मणः’ इति ॥ २४
स्रुवेण परिधीननक्ति ॥ २५

अथ परिस्तरात्समुल्लिप्याज्यस्थाल्यां प्रस्तरवद्बर्हिस्त्वा तृणं
प्रच्छिद्याग्नानुग्रहत्य तूष्णीं तृणं चाथ शम्या अपोह्य

- परिधीननु प्रहरति ॥ २६
- मध्यमं परिधिमनुप्रहृत्याथेतरावुपसमस्यति ॥ २७
- अथैनान् संस्त्रावेणाभिजुहोति ॥ २८
- अथाग्नेणार्घिं यथाम्नातं हुतशेषं दत्त्वा* शेषं कुर्यादन्यत्र
विवाहशेषात् ॥ २९
- तथैव परिषिञ्चति—‘अन्वमंस्थाः प्रासावीः’ इति मन्त्रा-
न्तान् सन्नमयति ॥ ३०
- अथ प्रणीताभ्यो दिशो व्युन्नयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ३१
- ब्रह्माणं विसृज्य शेषं प्राश्नाति—‘आयुरसि विश्वायुरसि’
इति ॥ ३२
- प्राश्याप आचम्य जठरमभिमृशति—‘यत इन्द्रभयामहे, स्व-
स्तिदा विशस्पतिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ ३३
- शेषमभिघारितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ३४
- न पत्रया हविषां भक्षणमन्यत्रोच्छिष्टमभिसम्पाताभिहुतानां
पिण्डदानस्य शेषं च नैव देवताहुतशेषमन्यत्र
ब्रह्मौदनात् ॥ ३५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

उपनयनादिरग्निस्तमौपासन इत्याचक्षते ॥ १

दारकाले दायाद्यकाले वा नित्यो धार्यः ॥ २

अनुगते प्रायश्चित्तं प्रसिद्धम् ॥ ३

तस्मिन् पाकयज्ञसंस्थानि दैवानि* कर्माणि क्रियन्ते ॥ ४

उपस्थानादि समानमन्यत्र प्रजासंस्कारात् ॥ ५

प्रजासंस्कारार्थमन्यत्र शुचौ देशे स्थण्डिलं कृत्वोल्लिखेन्मध्ये
प्राचीनमेवं दक्षिणत एवमुत्तरतो मध्याहुदीचीनमेवं पश्चा-
देवं पुरस्तात् ॥ ६

औपासनादेकदेशं प्रणवेनाहृत्य व्याहृतिभिर्निगुण्यापि वा श्रो-
त्रियागारात् ॥ ७

एवमौपासनमुपसमाधाय 'मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं, यो नो
अग्निः पितरः' इति द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृहीत्वोपस्था-
नादि समानमा पात्रसादनात् ॥ ८

कथमु खलु पात्रसादनानामानुपूर्व्यं भवति—आज्यस्थालीं सूत्रं
च जुहुं च दर्वीं च प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रं च-
स्थालीं भक्षणं चेध्मावहिरिध्वप्रवृश्चनान्येवमेवान्यानि
द्वन्द्वं न्यञ्चि न हीमे नातिरिक्ते सादयति ॥ ९

समानं कर्म सूत्रसम्मार्जनात् ॥ १०

सुक्लसुवर्णं सम्मृज्य सूचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पूर्णाहुतिं जुहो-
ति—'सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त जिह्वाः' इति ॥ ११

औपासनादग्निप्रणयनं विद्यते ॥ १२

अथ परिधानप्रभृति समानम् ॥ १३

अथाप्युदाहरन्ति—‘असंस्कृताभिरद्विः प्रोक्षणीभिरप्रोक्षितपा-
त्रैर्होमश्चासम्मार्जनैः सुक्स्तुवैर्नाधिश्रितपक्वैराज्येन न प्रच-
रितव्यं यदि प्रचरेद्यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचा
यज्ञं ग्राहयेयुः’ इति ॥ १४

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने

द्वितीयोऽध्यायः.

अथातोऽपूर्वं व्याख्यास्यामः ॥ १

परिसमूहं पर्युक्ष्य परिस्तीर्य परिषिच्योपसमाधायालङ्कृत्य या-
वदाम्नातमाहुतीर्जुहोत्याद्यन्तयोर्व्याहृतिभिराज्याहुतिः प-
रिधानं प्रणीताप्रणयनं ब्रह्मोपवेशनं च न विद्यते विद्य-
ते वा पूर्वैर्मन्त्रैरुपांशूक्त्वा ‘उत्सृजते’ इत्युच्चैरेवमेवो-
पकल्पयतीति विज्ञायते ॥ २

पाकयज्ञसंस्थानां न तिष्ठद्द्रोषो विद्यते विज्ञायते च ‘अन्यत्र
विहाराद्रूयते सर्वास्ताः पाकयज्ञसंस्थाः’ इति ॥ ३

अथ संस्थायामाद्यन्तयोः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ ४

वज्ञायते—‘नासमित्के जुहुयाद्यदसमित्के जुहुयाद्यथाऽजिह्वेऽन्नं*
दद्यात्तादृक्स्मात्सामिद्वसेव होतव्यम्’ इति ॥ ५

अनादिष्ट उपसमाधाय होतव्यमनादिष्ट उपहत्यैव होतव्य-
मिति ॥ ६

मेक्षणेन 'अमुष्मै स्वाहा अमुष्मै स्वाहा' इति दैवतं जु-
होति ॥ ७

अथाप्युदाहरन्ति—

ओषध्यस्सक्तवः पुष्पं काष्ठं मूलं फलं तृणम् ।

एतद्धस्तेन होतव्यं नान्यत्किञ्चिदचोदनात् ॥ इति ॥ ८

ओषध्यादिवद्धलिहरणं प्राक्परिषेचनाद्भुतशेषप्रदानं प्राशनं चै-
वमेव मूर्ध्नि संस्त्रावहोमः प्रदक्षिणं चान्यत्रोपनयनात् ॥

उपनयने सावित्रीमुक्त्वा प्राश्नाति न पक्वात् ॥ १०

सावित्रीभर्थायार्थायाग्निं प्रणयति ॥ ११

अपवृत्ते कर्मणि लौकिकस्सम्पद्यते ॥ १२

अथ यद्युत्करेऽग्न्युपस्थानादि समानं निवर्तते पूर्णाहुतिस्समा-
नमत ऊर्ध्वम् ॥ १३

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

— — — — —

अथातस्स्थण्डिलविधिं व्याख्यास्यामः— १

सिकताश्चतुरङ्गुलं प्राचीनमुद्धृत्य पञ्चाङ्गुलिप्रमाणं पश्चिमत
ऊर्ध्वमङ्गुलिविशेषं दक्षिणत ऊर्ध्वमङ्गुलिविहीनमुत्तरतः प-

अप्रस्थं सिकताश्चुचयश्चुक्ता अनार्द्रा अरन्निमात्रं स-
मचतुरश्रं प्राक्प्रवणं स्थण्डिलं करोति ॥ २

न लोष्टेन न काष्ठेन न शर्करैर्न नखैः । काष्ठेन व्याधितस्या-
लोष्टेन कुलनाशनम् । शर्करैः पुत्रनाशस्यान्नखैर्बन्धुवि-
नाशनम् ॥ ३

तस्मात्सुवर्णरजतताम्रशकलेन व्रीहिभिर्यवैर्वा दर्भैस्तदङ्गुष्ठेन च
महानाम्न्या चोपसङ्गह्य तस्य मध्यतः प्राचीनं सन्तत-
मृजुमुल्लिखेत् । किंदेवत्यं किमन्त्रमिति ? । ब्रह्मदेवस्य
'ब्रह्म जज्ञानम्' इति ॥ ४

तस्य दक्षिणतः प्राचीनं सन्ततमृजुमुल्लिखेत् । किंदेवस्य किं
त्रमिति ? । यमदेवस्य 'नाके सुपर्णम्' इति ॥ ५

तस्योत्तरतः प्राचीनं सन्ततमृजुमुल्लिखेत् । किंदेवस्य किमन्त्रमि-
ति ? । सोमदेवस्य 'आप्यायस्व समेतु ते' इति ॥ ६

तस्य मध्यत उदीचीनं सन्ततमृजुमुल्लिखेत् । किंदेवस्य किमन्त्र-
मिति ? । रुद्रदेवस्य 'यो रुद्रो अग्नौ' इति ॥ ७

तस्याः पश्चादुदीचीनं सन्ततमृजुमुल्लिखेत् । किंदेवस्य किमन्त्र-
मिति ? । विष्णुदेवस्य 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इति ॥ ८

तस्य पुरस्तादुदीचीनं सन्ततमृजुमुल्लिखेत् । किंदेवस्य किमन्त्र-
मिति ? । इन्द्रदेवस्य 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' इत्येत-
स्मात् स्थण्डिलविधिर्भवति ॥ ९

नकपालो नधूमो नज्वालो नविस्फुटो ननम्रमुखोद्रप्सःपतितं
मुखज्वलितं च वर्जयित्वा—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रस-
वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भूर्भुवस्सुवरोम्’
इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १०

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः.

अथातस्सिकतादोषं व्याख्यास्यामः— १

भस्मकेशतुषकपालशर्करतृणास्थिपिपीलिकैराद्र्सिकतानि वर्ज-
येत् ॥ २

भस्मना यजमानक्षयः केशेन स्त्रीभरणं तुषेण पुत्रघ्नं क-
पालैरर्थनाशनं शर्करैर्वन्धुवियोगः तृणेन कर्मक्षयः
अस्थिना ग्रामविनाशः पिपीलिकैराष्ट्रविनाशः आद्र्सि-
कतैर्व्याधिभयं भवतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ३

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः

अथातः परिस्तरणविधिं व्याख्यास्यामः— १

दैर्भैरविच्छिन्नाग्रैरनस्रच्छिन्नैरविवर्णकैरव्याधिकैरदग्धमूलैश्चतुरङ्ग-
लाधिकैर्मूलं छिन्द्याद्धस्तसममाज्येनाभ्यज्य वा स्पृष्ट्वाऽऽज्ये-
न वा स्पृष्ट्वैरद्विरनुमृज्य—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां परिस्तृणामि’ इति पु-

रस्तात्परिस्तीर्थं दक्षिणेन व्याहृतिभिः पश्चिमेन 'उद्वयं
तमसस्परि' इत्युत्तरेण 'अग्न आयाहि वीतये' इति
दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतन उपवेश्य 'ओं भूर्भुवस्सुवरो
ब्रह्मन् ब्रह्मासि नमस्ते ब्रह्मन् ब्रह्मणे' इत्यासनं
कल्पयित्वा उत्तरेणाग्निं प्रणीताभ्यः कल्पयित्वा 'वरुणोऽ-
सि धृतव्रतो वारुणमसि' इति ॥ २

एतस्मात्परिस्तरणविधिर्याख्यातः ॥

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

सर्वत्र दर्वाहोमानामष्टोत्तरशतं दर्भाः—द्वे इस्तपवित्रे द्वे आसनं
प्रागुदीचीनाग्रैष्पदश परिस्तरणं दक्षिणतः प्रागग्रैस्स-
प्तदश पश्चादुदीचीनाग्रैरष्टदशोत्तरतः प्रागग्रैस्सप्तदश पा-
त्राणां पञ्च सप्तदश ब्रह्मासनं प्रणीतासनं द्वे द्वे
आज्यपवित्रे द्वे अभिद्योतने द्वे दर्भाग्निं द्वे पर्याग्निकरणे
सुक्कसम्मार्जनं चतुर्भ्य इति ॥ १

अरन्निमात्रं षडङ्गुलं तिस्रश्शम्याः परिधीन् कृत्वा मध्यमाङ्गु-
लिरनामिकाकनिष्ठिकेति स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान् द्रा-
घीयान् दक्षिणतोऽणिष्ठो वसिष्ठ उत्तरतोऽङ्गुष्ठपर्वमात्र-
मष्टादश याज्ञिकाः काष्ठाः प्रादेशमात्रं पवित्रं दर्भतरु-
णकाभ्यामङ्गुष्ठपर्वमात्रं प्रोक्षणीयाज्यस्थालीं प्रस्थचतु-
र्भागं पूर्ण*प्रस्थद्विभागं प्रणीताप्रणयनं चरुस्थालीं प्र-

*ग. चतुर्भागपूर्णा.

स्थमाहुतिप्रमाणं चतुरङ्गुलमवदानप्रमाणमङ्गुष्ठपर्वमात्रं द-
र्वीप्रमाणमेकविंशत्यङ्गुष्ठं तस्या द्व्यङ्गुष्ठमुन्नतं पञ्चाङ्गुष्ठं
विलम्बेवेषेव स्तुक्प्रादेशमात्रमुच्छ्रितं चतुरङ्गुलं वा किञ्चि-
दक्षिणत उन्नतो भवति भेदणमिति होमदर्वाप्रमाणमि-
ति ह स्थाह बोधायनः ॥ २

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
अष्टमोऽध्यायः.

अथ शुचौ समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलं
कृत्वा प्रादेशमात्रमुच्छ्रितं चतुरङ्गुलं वा किञ्चिदक्षिणत
उन्नतो भवति ॥ १

प्राचीनप्रवणं किं कामस्योदीचीनप्रवणं किं कामस्य ? । प्राचीन-
प्रवणं ब्रह्मवर्चसकामस्योदीचीनप्रवणमन्नाद्यकामस्य प्रा-
शुद्धप्रवणं प्रजाकामस्य मम प्रतिष्ठाकामस्य ॥ २

उपलिप्तं वैश्वदेवसमुद्धृत्यं नाकदेवत्यमवोक्षणं पितृदेवत्यं सै-
क्तं सिन्धुदेवत्यमुल्लेखनं यमदेवत्यं निरसनं रुद्रदेवत्यं
स्पर्शनं वरुणदेवत्यमग्निविधानं विष्णुदेवत्यं विहरणं
वासुदेवत्यं कर्म गायत्र्याः परिस्तरणदर्भाज्यस्थालीस्तु-
वजुहूनां पृथिवीदेवत्यं स्तुक्भोमदेवत्यमाज्यं वसुदेवत्यं
पवित्रं विष्णुदेवत्यं चरुः प्रजापतिदेवत्यं मेक्षणमग्नि-
देवत्यं सम्पार्जनं रुद्रदेवत्यं कूर्चं प्रजापतिदेवत्यमुद-
कुम्भमब्देवत्यं प्रणीता वरुणदेवत्यमश्मा महेन्द्रदेवत्यं वा-

सस्तोमदेवत्यं कर्ता बृहस्पतिदेवत्यं धूम*मतिथिदेवत्यमि-
धमग्निदेवत्यं मध्यमपरिधिर्यजमानदेवत्यं दक्षिणपरिधिरे-
न्द्रदेवत्यमुत्तरपरिधिर्वरुणदेवत्यमूर्ध्वसमिधौ सूर्यदेवत्यमि-
न्द्राग्नियमनिऋऋतिवरुणवायुसोमेशाना अष्टदिग्देवत्यं
व्यजनं वायुदेवत्यं गन्धमश्विनिदेवत्यं पुष्पं गान्धर्वदेवत्यं
धूपमिन्द्रादेवत्यं दीपं भानुदेवत्यं प्रयाजानूयाजमृतु-
देवत्यं पक्कं प्रधानदेवत्यमुपहोमाः यथालिङ्गदेवत्यं
यत्रयत्र होमे मन्त्रविधानं तत्र तल्लिङ्गदेवत्यं परिषत्
ब्रह्मदेवत्यं सदस्यास्सर्वदेवत्यमन्येषामनुक्तानां प्रजापति-
देवत्यं योऽस्य दैवतं मन्त्रतः कर्मतो वाऽभिज्ञाय जु-
होति सोऽश्रुते श्रियमायुष्यमारोग्यं स्वर्ग्यं च भवति ॥

अग्निहीनमनावृष्टिः मन्त्रहीनं तु ऋत्विजः ।

आज्यहीनं कुलं हन्ति स्वरऽहीनं तु पत्नयः ॥ ४

यजमानं^१दक्षिणा हीनमन्नहीनं तु राष्ट्रकम् ।

सर्वहीनं सदस्यानि नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ ५

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन किञ्चिद्द्व्यस्समाचरेत् ।

श्रियः कामो चरेत्सर्वं समृद्धं सहदक्षिणम् ॥ ६

एवं ऋषिविधानोक्तं मुनीनां तत्त्ववेदिनाम् ।

सर्ववेदादिकं होमं** सर्वलोकेषु पूजितम् ॥ ७

सर्वलोकेषु पूजितमितीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

*ख. धुव.

†ख. धूपं वायु.

‡ख. अग्नि.

§ख. स्वाहा.

¶ख. यजमानं.

**ख. सर्वं वेदादृतं ह्येवं

अथातः पुण्याहदेवता व्याख्यास्यामः—

विवाहस्याग्निः प्रीयतामौपासनस्याग्निमूर्त्यं प्रजापतयः प्रीयन्तां
पञ्चमेऽहन्यदुम्बरो दशमेऽहन्यन्ते चित्र्याणि स्थालीपाक-
स्याग्निर्गर्भाधानस्य ब्रह्मा पुंसवनस्य प्रजापतिस्सीमन्त-
स्य धाता विष्णुबलेस्सविता जातकर्मणो मृत्युर्नामक-
रणस्य सविता तस्यान्ते प्रजापतिरुपनिष्क्रामणस्य
सविता तस्यान्ते चित्र्याण्यन्नप्राशनस्य सविता चौळस्य
केशिनः तस्यान्ते प्रजापतिरुपनयनस्येन्द्रश्श्रद्धामेधे इ-
त्यन्ते विसर्गे मुश्रवाः पुनरुपनयनस्याग्निरथ यदि ब्रह्म-
चार्यव्रत्यमिव चरेत्तस्मिन्नध्यायहोमे सविता समावर्त-
नस्य श्रीरिन्द्रो वा शूलगवस्येशानः प्रत्यवरोहणस्य
सवितोपाकर्मव्रतेषु च सविता वास्तुहोमस्य वास्तोष्प-
तिरन्ते प्रजापतिरद्भुतहोमस्येन्द्रोऽन्ते प्रजापतिरायुष्य-
होमस्याग्निरायुष्मान् नक्षत्रहोमस्य नक्षत्रेष्टिपूक्तमष्ट-
मीप्रदोषस्येशान आग्रयणहोमस्याग्रयणदेवताः सर्पबले-
स्सर्पाः* आदित्यपुरोगा ग्रहाः प्रीयन्तामथैकोद्दिष्टस्यान्ते
प्रजापतिस्तटाकादीनां वरुणः देवता यक्षिबलेर्यक्षी गृह-
शान्तिहोमस्यादित्यादिनवग्रहाः गर्भाधानादितन्त्रहोमस्य
ब्रह्मादयः प्रीयन्तामित्येवमन्येषां होमानां याज्यापु-
रोनुवाक्ययोर्देवता तस्यासौ प्रीयतामिति । सूतकान्ते

*ख — 'द्यावापृथिव्यबलेर्द्यावापृथिवी' इत्यधिकम्.

प्रेतकान्ते प्रथमोदक्यान्ते च प्रजापतिः कूश्माण्डहोम-
स्याग्रचादयश्चान्द्रायणहोमस्याग्रचादयोऽग्रचाधेयेऽग्नीषोमे-
न्द्रा एवमनादिष्टकर्मसु प्रजापतिः ॥ १

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

अथातः पुण्याहं व्याख्यास्यामः— ॥ १

शुचौ समे देशे दर्भान्दूर्वा धारयमाणाः चत्वारो ब्राह्मणा अरि-
क्तहस्ताः प्राञ्ज्वा युष्मास्तिष्ठन्ति ॥ २

तेषां दक्षिणत उदञ्ज्वा वाऽपिहितमुदकुम्भं धारयन्वाचयिता
तस्य दक्षिणं बाहुमाश्रित्य पत्न्यस्तिष्ठन्ति ॥ ३

पूर्णकुम्भमभ्यर्च्य दर्भेष्व्वासीनो दर्भान्धारयामाणोऽनुज्ञां कु-
र्यात्—‘भवद्भिरनुज्ञातः पुण्याहं वाचयिष्ये’ इति । ते
प्रणवपूर्वं ‘वाच्यताम्’ इति प्रतिल्लयुः ॥ ४

ओं स्थित्वा तेषां सपवित्रेषु पाणिषु जलं ददाति ‘ओ-
मापः’ इति । ‘शिवा आपस्सन्तु’ इति प्रत्यूचुः ॥ ५

ततो ‘गन्धाः’ इति गन्धं ददाति । ‘सुगन्धाः पान्तु’ इति
प्रतिगृह्णन्ति ॥ ६

तेभ्यः ‘सुमनसः’ इति पुष्पं ददाति । ते ‘सौमनस्यमस्तु’
इति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ७

तेषां पाणिषु 'अक्षतम्' इति अक्षतान्ददाति । अक्षतशब्देन
ब्रीहिमिश्रास्तण्डुला उच्यन्ते । 'अक्षतं चारिष्टं चास्तु'
इति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ८

ब्राह्मणा अभुक्ताश्चेत् 'ओमन्वाहार्यः' इसोदनं ददाति ।
ते 'स्वन्वाहार्योऽस्तु' इति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ९

तेभ्यो 'दक्षिणाः' इति दक्षिणां ददाति । 'स्वस्ति दक्षिणाः
पान्तु बहुदेयं* चास्तु' इति प्रत्यूचुः ॥ १०

ततो वाचयिता दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय मन्यमुत्थाप्योदु-
ब्बुखः 'इडा देवहूः' इति जपति । 'उदकुम्भमादा-
योपतिष्ठ' इति प्रत्यूचुः ॥ ११

ततो वाचयिता 'मनस्समाधीयताम्' इति । 'समाहित मनस-
स्मः' इतीतरे प्रत्याहुः ॥ १२

कर्ता 'प्रसीदन्तु भवन्तः' इति । 'प्रसन्नास्मः' इति वाच-
यित्वा यद्वा—सर्वैर्मन्त्रैरनवानं वदेत् ॥ १३

'शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु अविघ्नमस्तु आ-
रोग्यमस्तु शिवं कर्मास्तु' इति । एवमेवेतरे प्रत्याहुः ॥ १४

यद्देवसं भवति तस्य नाम गृह्णाति 'असौ प्रीयताम्' इति ।
एवमेवेतरे ॥ १५

वाचयिता 'पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु' 'ओं पुण्याहम्'
इतीतरे प्रत्याहुः । एवमेव त्रिः ॥ १६

ततः 'स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति । 'ओं स्वस्ति' इतीतरे
प्रत्यूचुः ॥ १७

ततो वाचयिता 'ओं ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु' इति । 'ओं-
ऋध्यताम्' इतरे प्रत्याहुः ॥ १८

एवमेव त्रिर्वाचयित्वा 'ओं पुण्याहसमृद्धिरस्तु, अस्तु' इति
'ओं शिवं कर्मास्तु, अस्तु' इतीतरे प्रत्याहुः ॥ १९

यद्देवसं भवति तस्य नाम गृह्णाति 'असौ प्रीयताम्' इति॥
'प्रीयतामसौ' इति प्रतिब्रूयुः ॥ २१

अथ व्याहृतिभिर्भूमौ जलं विशृज्योपविश्य सुरभिः सञ्चि-
ह्नाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतीभि-
रिति मार्जयित्वा पत्रां च प्रोक्षतीत्याह भगवान्बो-
धायनः ॥ २२

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथ प्रहुते प्रसिद्धं जातकर्म कृत्वा दशम्यां द्वादश्यां वा
मातापितरौ स्नात्वा शुच्यगारं कृत्वा पुत्रस्य नामधे-
यस्य निदधीयातामिति ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिंविष्य 'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति वाच-
यित्वा देवयजनोद्धेत्वनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा प्राजाप-
सेन सूक्तेन जुहोति—'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'
इति षड्विंशनुच्छन्दसम् ॥ २

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वास्ति ऋद्धिम्' इति वाचय-
ब्रामास्मै दधाति नक्षत्रनामधेयेन ॥ ४

द्वितीयमस्य नामधेयं गुह्यमस्यान्यदभिवादनीयमौपनयनकाला-
न्मातापितरौ संविदितौ भवतः ॥ ५

विज्ञायते च—'तस्माद्दिनामा ब्राह्मणोऽर्धुकः' इति ॥ ६

'सोमयाजी तृतीयं* नामधेयं कुर्वति' इति विज्ञायते ॥ ७

अयुगक्षरं कुमार्यं स्वास्तिश्रीसोम्येति दीर्घवर्णान्तम् ॥ ८

अथाप्युदाहरन्ति—'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य
गुप्तान्तं वैश्यस्य भृत्यदासान्तं शूद्राय दामान्तमेव वा' ॥ ९

अथ यदि ब्राह्मणं न विन्देतौपामने ज्योतिष्मत्या पुत्रस्य
नाम गृह्णात्युपतिष्ठते वा ॥ १०

अथ नक्षत्राणि—रौहिणीमृगशीर्षमस्वाचित्राज्येष्ठाश्रवणशतभि-
षेव्रेत्याश्वयुक्षु प्रथमाक्षरवृद्धिस्स्याद्रौहिण्यां रौहिणायेति।
तथेतराणि ॥ ११

तिष्याश्रेषाहस्तविशाखानूराधापाढाश्रविष्ठासु प्रकृतिवत्तिष्याये-
ति । तथेतराणि ॥ १२

फल्गुन्यां फाल्गुनायेति ॥ १३

स्वातीपुनर्वस्वोः स्वातथे पुनर्वसव इति ॥ १४

मूलाद्रयोः मूलकागार्द्रकायेति ॥	१५
प्रोष्ठपदासु प्रोष्ठपदाय प्रौष्ठपदायेति वा ॥	१६
अपभरण्यामपभरणायापभरणायेति वा ॥	१७
अग्नये कृत्तिकाय कार्तिकायेति वा व्याख्यातान्यग्नेर्होतुः॥	१८
स्त्रीविषये कुमार्यै रोहिण्यै सुश्रियै*गौर्यै स्वस्तीनि ॥	१९
इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः.	

सप्तमेऽष्टमे वा मासि कर्णवेधः ॥	१
ब्राह्मगानत्रेन परिविध्य 'पुण्याहं स्वास्ति ऋद्धिम्' इति वाच- यित्वाऽथ देवयजमोल्लेखनप्रभृत्साऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जु- होति—'श्रोत्रेण भद्रम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'येन प्राच्यै' इति याज्यया जुहोति ॥	२
अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'प्राणो रक्षति विश्वमेजत्' इत्येतेना- नुवाकेन प्रत्यृचम् ॥	३
स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥	४
अथाग्नेणाग्निं वेणुपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—'समुद्राय वशुना- य सिन्धूनां पतये नमः' इति ॥	५
अथाशिषो वाचयित्वा लोहितमूच्या वा कण्ठकेन वा दक्षि-	

*ख. "जयन्त्या इति । प्रकृत्यैव तिष्यायै चेति । फाल्गुन्यै स्वात्यै पुन-
र्वस्वै इति । मूलाद्रयोराद्रकायै मूलकायै चेति । प्रोष्ठपदासु निरृ-
क्त्यै रुद्राण्यै चेति । आपभरण्यै कार्तिकायै गौरिण्यै " इत्यधिकः पाठः.

णं कर्णमातृणत्ति—‘गायत्री त्रिष्टुप्’ इति । ‘द्वि-
पदा’ इत्युत्तरम् ॥ ६

अथ लोहितसूत्रेण वा वेणुसूत्रेण*वा कर्णो वध्नाति—‘वरु-
णस्य स्कम्भनमसि’ इति ॥ ७

श्वोभूते विस्रंसयति—‘वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि’ इति ॥ ८
सूत्रेण वा वेणुकाण्डेन वा वर्धयति ॥ ९

अथाप्युदाहरन्ति—

पुत्राय च हुहित्रे च समानी ब्राह्मणक्रिया ।

मन्त्रवद्गर्भं आजन्म जन्माद्या आव्रतं^१ स्त्रियै ॥ १०

सर्वेषु व्याहृतीर्विद्यादनान्नातेषु कर्मसु ।

होतव्या ब्रह्मभृताया^२ जाक्रियो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ११

अनश्विरक्रियश्शूद्रः तस्माज्जातोऽग्निना द्विजः ।

नामधेयादि कर्तव्यमाकार्यादरणीकृतम् ॥ १२

मथित्वा वाऽथ शकलान् समिद्धे मन्त्रवत्तथा ।

उपनयनादिवा^३ जस्रं स्वयं चारणिमग्निना ॥ १३

सायंप्रातर्विधानेन समिद्धिस्तत्र हूयते ।

गुरुशुश्रूषणपरस्समारोप्यात्मनि स्वयम् ॥ १४

याते अग्नेतिमन्त्रेणोपावरोहेति लौकिके ।

हुत्वा व्रतानुचरितं समावृत्ते**गुरोर्मतात् ॥ १५

*ख. शाणसूत्रेण.

१ ख. आवृत्तिः.

ख. पूताय.

ख. दरणीगतम्.

ख. उपनीयाथवा.

**ख. वृत्तो.

विवाहं विधिवत्कृत्वा गृहस्थाश्रममाविशेत् ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकस्मृतः ॥ १६

तावुभौ चारिणौ तस्मादौपासनमिति श्रुतिः ।

इति बोधायनयिगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने

द्वादशोऽध्यायः.

अथ संवत्सरेसंवत्सरे षट्षट्ठ मासेषु चतुर्षुचतुर्षु ऋतावृतौ
मासिमासि वा कुमारस्य जन्मनक्षत्रे क्रियेत् ॥ १

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति वाच-
यित्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पका-
ज्जुहोति—'अग्निर्मूर्धा, भुवः' इति द्वाभ्याम् ॥ २

अथ नक्षत्रदेवताभ्यो जुहोति यथानक्षत्रम् ॥ ३

'अनु नोऽद्यानुमातिरन्विदनुमते' इति तृतीयम् ॥ ४

अथाज्याहुतीरुपजुहोति नक्षत्रदेवताभ्यो यथानक्षत्रम् ॥ ५

'चन्द्रमसे स्वाहा । प्रतीदृश्यायै स्वाहा । अहोरात्रेभ्यस्स्वा-
हा । अर्धमासेभ्यस्स्वाहा । मासेभ्यस्स्वाहा' इति
मासिमासि ॥ ६

'ऋतुभ्यस्स्वाहा' इत्यृतावृतौ ॥ ७

'संवत्सराय स्वाहा' इति संवत्सरे ॥ ८

स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ९

अन्नशेषं सगणः प्राश्नाति ॥ १०

अथ संवत्सरे पर्यवेते प्रमिद्धमग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोत्याग्ने-
यं प्रधानदेवसम् ॥ ११

यथानक्षत्रं द्वितीयम् ॥ १२

‘अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्’ इति तृतीयम् ॥ १३

‘नवोनवो भवति जायमानो, यमादिन्या अंशुमाप्याययन्ति’
इत्यान्तादनुवाकस्य ॥ १४

अथ पूर्ववदाज्याहुतिरूपजुहोति नक्षत्रदेवताभ्यो यथानक्ष-
त्रम् ॥ १५

‘चन्द्रमसे स्वाहा । प्रतीदृश्यायै स्वाहा’ इत्येतैः स्वाहाका-
रैरान्तादनुवाकस्य ॥ १६

त्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १७

नक्षत्रहोमो व्याख्यातः ॥ १८

इति बोधायनीयगृह्यशंखे प्रथमप्रश्ने
त्रयोदशोऽध्यायः

अथ वै भवति—‘श्रद्धा वा आपश्श्रद्धामेवारभ्येति । यज्ञो
वा आपो यज्ञमेवारभ्येति । वज्रो वा आपो वज्र-
मेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य’ इति ‘आपो वै रक्षोघ्नी
रक्षसामपहत्यै’ इति । ‘आपो वै देवानां प्रियं
धाम’ इति ‘अमृतं वा आपस्तस्मादद्भिरवतां तम-
भिषिञ्चन्ति’ इति ‘आपो वै सर्वा देवता देवता

एवारभ्येत्यापो वै शान्ताश्शान्ताभिरेवास्य शुचं श-
मयति' इति ब्राह्मणम् ॥ १

तस्मात्पवित्रेण शान्त्युदकं करोति जन्मनक्षत्रे पुण्ये नक्षत्रे
विवाहचौलोपनयनसमावर्तनसीमन्ताग्रचाधेयान्यन्यानिम-
ङ्गलकार्याणि ग्रहोपरागे ग्रहोत्पाते वा द्विपात्सु च-
तुष्पात्सु भयं विन्देताथ शान्तिमारभेत ॥ २

युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य प्र-
तिदिशमासनेषूपवेश्य गोमयेन गोचर्मपात्रं चतुरश्रं
स्थण्डिलमुपलिप्य दर्भेषु प्राञ्जुष्व उपविश्य दर्भान् दू-
र्वाश्च धारयमाणः पवित्रपाणिस्थण्डिलं कृत्वा प्रोक्ष्य ल-
क्षणमुल्लिख्याद्विरभ्युक्ष्य दूर्वाभिर्दर्भैरवकीर्य गन्धोदके-
नाभ्युक्ष्य पुष्पैरवकीर्य ब्रह्मपात्रं सूत्रेण परिवेष्ट्य
तेषु ब्रह्मपात्रं निदधाति—'ब्रह्म जज्ञानम्' इति ॥ ३

अथ तिरःपवित्रमप आनयन् जपति—'तत्सवितुर्वरेण्यम्'
इति ॥ ४

यवाक्षततण्डुलानावपति—'भूर्भुवस्सुवरोम्' इति ॥ ५

अथ पुष्पैर्दूर्वाभिः फलैरवकीर्य दूर्वाभिः दर्भैः प्रतिच्छाद्या-
भिमृशति—'शं नो देवीरभिष्टये' इति ॥ ६

अन्वारब्धेषु जपति—'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतां पञ्चोऽर्धर्च-
शोऽनवानमुक्त्वा वेदादीन् जपति ॥ ७

राक्षोघ्नं 'कृणुष्व पाजः प्रसितिम्' इत्येतमनुवाकं 'मदे चिद-
स्य' इत्यर्धर्चमबोद्धृत्य 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे

जनेभ्यः' इत्येतमनुवाकं 'यत इन्द्रभयामहे, स्वस्तिदा
 विशस्पतिः' इति द्वाभ्यां 'महां इन्द्रः, सजोषा इन्द्र'
 इति द्वाभ्यां 'ये देवाः पुरस्मदः' इति पञ्चभिः पर्या-
 यैः 'अग्नये रक्षोश्चे' इति पञ्च 'अभिरायुष्यान्' इति
 पञ्च 'या वामिन्द्रावरुणा' इति चतस्रो 'यो वामि-
 न्द्रावरुणौ' इत्यष्टौ 'अग्ने यशस्विन्' इति चतस्रः
 राष्ट्रभृतं 'कृतपाइतयासा' इत्येतमनुवाकं 'नमो अस्तु
 सर्वेभ्यः' इति तिसृभिरनुच्छन्दसं पञ्च चोडा 'अयं पुरो
 हरिकेशः' इति पञ्चभिः पर्यायैरप्रतिरथं 'आशुशिश-
 शानः' इत्येतमनुवाकं 'शं च मे भयश्च मे' इत्येतमनु-
 वाकं विहव्यं 'एमाग्ने वर्चा विहवेष्वस्तु' इत्येतमनुवा-
 कं मृगारं 'अग्नेर्मन्वे' इत्येतमनुवाकं सर्पाहुतीः 'स-
 मीची नामाग्नि प्राची दिक्' इति षड्विः पर्यायैः ग-
 न्धर्वाहुतीः 'हेतयो नाम स्थ तेषां वः पुरोमृदाः' इति
 षड्विज्रयानीः 'शनायुधाय' इति पञ्च 'भृतं भव्यं भवि-
 ष्यत्' इत्येतमनुवाकत्रयवर्षशिरसं 'इन्द्रो दधीचो अस्थ-
 भिः' इत्येतमनुवाकं प्रत्याङ्गिरसं 'चक्षुषो हेते मन-
 सो हेते' इति प्रतिपद्य 'भ्रातृव्यं पारयामसि' इत्यन्तं
 'प्राणो रक्षति विश्वमेजत' इत्येतमनुवाकं 'मिहे व्या-
 घ्र उत या पृदाकौ' इत्येतमनुवाकं 'अहमस्मि' इत्येत-
 मनुवाकं 'ता सूर्याचन्द्रमसा' इत्येतमनुवाकं 'अग्निर्नः
 पातु, ऋध्या स्म, नवोनवः' इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरुत्तमै-
 रूपहोमैश्च सुरभिमत्याऽविलङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः
 पावमानीभिर्व्याहृतीभिः 'तच्छंयोरावृणीमहे' इत्येतम-

नुवाकं 'नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह'
इति ब्राह्मणम् ॥ ८

प्रणवेनोत्थाप्य व्याहृतीभिः प्रोक्षति ॥ ९

अथ दक्षिणां ददाति—पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्यं ददाति द-
क्षिणतो रजतं पश्चात्कांस्यमुत्तरतो वासो ददाति ॥ १०

अथ ग्रहगृहीतानां ज्वरगृहीतानां भूतोपसृष्टानां मित्रबन्धुमुह-
ज्जातिसखिसम्बन्धिवान्धवानां राज्ञां च राजपुरोहितानां
च बालवृद्धान्तर्वन्निपापरोगिदीर्घरोगिकृशातुरान् प्रोक्षति ॥

हस्त्यश्वोष्ट्रगोमहिष्यजाविकभृत्यांश्च धनधान्यानि च प्रोक्षति ॥ १२

एवमेकरात्रं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं नवरात्रमित्यपणुनर्मृत्युं
जयतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १३

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
चतुर्दशोऽध्यायः.

अथातः प्रतिसरबन्धं व्याख्यास्यामः— १

यस्मिन् दिने नान्दीमुखं कुर्यात्तस्यां राज्यां प्रदोषान्ते प्रति-
सरमारभेत ॥ २

शुचौ समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलि-
प्य युग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादानप आ-
चमय्य प्रतिदिशमासनेषूपवेश्य पश्चात्प्राङ्मुख आचार्य
उपविशति ॥ ३

तस्य दक्षिणं बाहुमन्वितरः ॥

४

अथ हस्तमात्रं सैकतं*स्थण्डिलं कृत्वोल्लिख्याद्विरभ्युक्ष्य स्थ-
ण्डिलस्य मध्ये प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूपरि कुम्भं
निधाय व्याहृतीभिश्शुद्धोदकैः पूरयित्वा दूर्वाक्षतफलै-
रवकीर्य गन्धपुष्पधूपदीपैरुदकुम्भमभ्यर्च्य दूर्वाभिर्दधेः
प्रतिच्छाद्योत्तरतः शालिनण्डुलस्योपरि प्रतिमरमूत्रं ग-
न्धानुलिप्तं निधाय आचार्यमुखांस्त्रीन् प्राणायामान् धा-
रयित्वा उदकुम्भमन्वारभ्य सावित्रीं जपति—‘तत्स-
वितुर्वरेण्यम्’ इत्येतां पञ्चोऽर्धर्चशोऽनवानमुक्त्वा वेदा-
दीन् जपति ॥

५

राक्षोघ्नं ‘कृणुष्व पाजः’ इत्येतमनुवाकं ‘अग्ने यशस्विन्’ इति
चतस्र आप्यं ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इत्येत-
मनुवाकं ‘पवमानस्मुवर्जनः’ इत्येतमनुवाकं वरुणमूक्तम्
‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’ इति षडृचं रुद्रमूक्तं ‘परि णो
रुद्रस्य हेतिः’ इति षडृचं ब्रह्ममूक्तं ‘ब्रह्म जज्ञानम्’
इति षडृचं विष्णुमूक्तं ‘विष्णोर्नुकम्’ इति षडृचं
पञ्च दुर्गाः ‘जातवेदसे’ इति श्रीमूक्तं ‘हिरण्यवर्णा
हरिणीम्’ इति पञ्चदशर्चं ‘नमो ब्रह्मण इति परि-
धानीयां त्रिरन्वाह’ इति ब्राह्मणम् ॥

६

प्रणवेनोत्थाप्य व्याहृतीभिस्सुरभिमत्साऽब्जिज्ञाभिः प्रोक्ष्य प्रति-
सरसूत्रमादाय वामुक्तिं ध्यात्वा त्र्यम्बकेन त्रिरूर्ध्वं
भस्मना सम्पृज्य ‘अंगिरायुष्मान्’ इति पञ्चभिः तस्य

दक्षिणहस्तं गृहीत्वा 'बृहत्साम' इति बध्वा स्त्रीणां
वामहस्तं, भस्मना घृतमूक्तेन 'यो ब्रह्म ब्रह्मणः'
इत्यष्टर्चेन रक्षां कुर्यादित्याह भगवान् बोधायनः ॥ ७

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
पञ्चदशोऽध्यायः.

अथातो ग्रहातिथ्यवलिकर्मोपहारान् व्याख्यास्यामः—

अश्रद्धानमशुचिभजपं त्यक्तमङ्गलम् ।

ग्रहा नयन्ति सुव्यक्तं पुरुषं यमसादनम् ॥ १

ग्रहाणामुग्रचेष्टानां नक्षत्रपथचारिणाम् ।

उपचारान् प्रवक्ष्यामि शान्त्यर्थं तु यथाविधि ॥ २

मासिमास्यृतावृतावयने चन्द्रग्रहे सूर्यग्रहे विषुवे शुभाशुभे ज-
न्मनक्षत्रे वा तद्ग्रहाणामातिथ्यं संवत्सरादपि प्रयुञ्जा-
नस्सर्वान् कामानवाप्नोतीति ॥ ३

उक्तमेकाग्रिविधानम् ॥ ४

एको वा विषमस्थस्स्यात्सर्व एवार्चनीया भवन्ति ॥ ५

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ श्वेतौ शुक्रनिशाकरौ ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ॥ ६

कृष्णं शनैश्चरं विद्याद्राहुं केतुं तथैव च ।

ग्रहवर्णानि पुष्पाणि प्राज्ञस्तत्रोपकल्पयेत् ॥ ७

बलींश्चैवोपहारांश्च गन्धमालये तथैव च ।

यथाक्रमेणोपहरेत्सर्वेषामानुपूर्वशः ॥ इति ॥ ८

अर्कसमिधमादित्याय स्वादिरमङ्गारकायौदुम्बरं शुक्राय पा-
लाशं सोमायापामार्गं बुधायाश्वत्थं बृहस्पतये शमी-
मयं शनैश्चराय राहवे दूर्वाः केतवे कुशा इति ॥ ९

सर्वेषामलाभे पालाशीर्वा । ब्राह्मणानन्नेन परिविप्य 'पुण्याहं
स्वस्ति ऋद्धिम्' इति वाचयित्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृ-
त्याप्रणीताभ्यः कृत्वा हवींषि निर्वपति ॥ १०

अथोपोत्थायाग्नेणार्घिं तण्डुलैः स्थण्डिलं कृत्वा ग्रहदेवता आ-
वाहयति ॥ ११

मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
पूर्वे तु भार्गवं विद्यान्पूर्वदक्षिणतश्शशी ॥ १२

पूर्वोत्तरे बुधं विद्यादुत्तरे तु गुरुं तथा ।
पश्चिमे तु शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे ॥ १३

पश्चिमोत्तरतः केतुः ग्रहस्थानं विधीयते ।
दक्षिणोत्तरभागे तु साधिप्रत्यधिदेवताः ॥ १४

वृत्तमादित्याय त्रिकोणमङ्गारकाय पञ्चकोणं शुक्राय चतुरश्रं
सोमाय बाणं बुधाय दीर्घचतुरश्रं बृहस्पतये धनु-
शनैश्चराय राहवे शूर्पं केतवे ध्वजमिति ॥ १५

अर्कश्शुक्रो बुधः पूर्वा गुरुस्तत्तरतोमुखः ।
पश्चिमे तु शनिश्चन्द्रः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥ १६

यवा आहव्यस्तण्डुलाश्यामाका मुद्गमेव च ।
चणकास्तिलमापाश्च कुलुत्थाश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥ १७

अग्नीश्वरौ भास्करस्य भूक्षेत्रेशौ कुजस्य हि ।

इन्द्राणीन्द्रौ सितस्याथ ह्यापो गौरी निशापतेः ॥ १७

विष्णुर्विष्णुर्वृधस्येन्द्रमरुत्वान् ब्रह्म वै गुरोः ।

शनेः प्रजापतियमौ राहोस्सर्पस्तु निर्ऋतिः ॥ १८

केतोः ब्रह्मा च चित्रश्च स्वस्वमन्त्रैस्स्वनामभिः ।

लोकपालान् दुर्गविघ्नक्षेत्रवास्तुत्रियम्बकान् ॥ १९

अभयंकरमृत्यू च ह्यग्निं वैश्वानरं क्रमात् ।

आत्राहयेद्रयाहृतिभिर्यजेद्व्यष्टोपचारकैः ॥ २०

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा 'आ सत्येन' इत्यादित्याय 'अ-
ग्निर्मूर्धा' इत्यङ्गारकाय 'प्रवश्शुक्राय' इति शुक्राय
'आप्यायस्व' इति सोमाय 'उद्धृध्यस्व' इति बु-
धाय 'बृहस्पतें अतियदर्यो अर्हात्' इति बृहस्पतये
'शं नो देवीरभिष्टये' इति शनैश्चराय 'कया नश्चित्र
आ भुवत्' इति राहवे 'केतुं कृणन्' इति केतवे ॥ २१

'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवत्वाय' इति
ब्राह्मणम् ॥ २२

यत्रैकाऽऽम्नाता स्यात्तां द्विरभ्यावर्तयेत् 'तत्सवितुर्वरेण्यम्'
इत्यनुटुत्याम्नातया जुहोति वा ॥ २३

नवानां ग्रहाणां पकं हत्वा घृतान्वक्तानां समिधामष्टसहस्रम-
ष्टशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात्प्रत्यूचं हविषो जुहुयात्
प्रत्यूचमाज्यस्य जुहुयात्प्रत्यूचम् ॥ २४

गुळोदनमादित्याय हविष्यमन्मङ्गारकाय घृतोदनं शुक्राय घृ-
तपायसं सोमाय क्षीरोदनं बुधाय दध्योदनं बृहस्प-
तये तिलपिष्टमिश्रमापोदनं शनैश्चराय राहोः मांसो-
दनं केतोः चित्रोदनमिति ॥ २५

सर्वेषामलभे हविष्यं वा ॥ २६

यदाऽष्टसहस्रं तदाऽधिप्रत्यधिदेवतानामष्टाविंशतिं यदाऽष्टशतं त-
दाऽष्टावष्टो यदा विंशतिं तदा तित्वशित्स आहुतीर्बुध-
योदेवमेव लोकपालादीनाम् ॥ २७

‘अग्निं दूतं, येषां र्षीणोऽ’ इत्यादित्याय । ‘स्योना पृथिवि’
‘क्षेत्रस्य पते’ इत्यङ्गारकाय । ‘इन्द्राणी, इन्द्रं वो
विश्वतः’ इति शुक्राय । ‘अप्सु मे सोमो अब्रवीन्’ ‘गौ-
री मिमाय’ इति सोमाय । ‘विष्णोर्गुहं, विष्णो ररा-
दम्’ इति बुधाय । ‘इन्द्र मरुत्वः, ब्रह्म जज्ञानम्’
इति बृहस्पतये । ‘प्रजापते, इयं यम प्रस्तरम्’ इति
शनैश्चराय । ‘आयङ्गोः, यत्ने देवी’ इति राहवे ।
‘ब्रह्मा देवानां, सचित्र चित्रम्’ इति केतवे ॥ २८

‘वातारमिन्द्रम्, अग्निर्दा द्रविणम्, यमो दाधार पृथिवीम्,
अमुन्वन्तम्, मधमादो द्युम्निनीः, आनो निशुद्रः,
सोमो धेनुम्, महस्याणि सहस्रधा’ इति लोकपा-
लानाम् ॥ २९

‘जातेवदसे, गणानां त्वा, क्षेत्रस्य पतिना वयम्, वास्तो-
ष्पते, इयम्भकं यजामहे, यत् इन्द्र भयामहे, स्वस्ति-

दा विशस्पतिः, ये ते महस्त्रमयुतं पाशाः, मूर्धानं दि-
वो अरतिं पृथिव्याः' इति दुर्गादीनाम् ॥ ३०

एवमेव हुत्वाऽऽज्यमिश्रतिलव्रीहिभिर्व्याहृतिभिर्हुत्वा सर्वस्मात्स-
कृत्सकृदवदाय द्विरभिघार्य 'स्विष्टकृतमर्यमणम्' इति
पुरोनुवाक्यामनूच्य 'सोमं राजानम्' इति याज्यया
जुहोति ॥ ३१

मेक्षणमभ्याधाय जयप्रभृति सिद्धम् ॥ ३२

'मूर्धानं दिवो अरतिम्' इति पूर्णा हुत्वाऽग्नेर्नाग्निं ग्रहानभ्य-
र्चयति 'आपो हिष्टा मयोभुवः' इति तिसृभिः
'हिरण्यवर्णाश्शुचयः पात्रकाः' इति चतसृभिः 'पवमा-
नस्सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा स्वस्वनाम-
भिस्तर्पयित्वा स्वेन स्वेन मन्त्रेण गन्धपुष्पधूपदीपैर-
भ्यर्च्य बलिमुपहृत्य लाजापूपपृथुकाद्युपहारांश्च दत्त्वा
नमस्कृत्य प्रवाह्य जघनेनाग्निमुपविश्याद्विर्मर्जयति—
'आपो हिष्टा मयोभुवः' इति तिसृभिः 'देवस्य त्वा'
इति तिसृभिः शंयुवाकेन च ॥ ३३

अथ दक्षिणां ददाति—कपिलां धेनुमादित्याय रक्तमनङ्गा-
हमङ्गारकाय रजतं शुक्राय शङ्खं सोमाय काञ्चनं
बुधाय वासो बृहस्पतये कृष्णां गां शनैश्चराय राहवे
छागं केतवे कुञ्जरमिति ॥ ३४

सर्वेषामलाभे हिरण्यं वा ॥ ३५

येन वा तुष्येदाचार्यः* ॥

३६

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा समुत्थितं घोरं यन्त्रेण प्रतिहन्यते ।

एवं समुत्थितं घोरं शीघ्रं शान्तिं नयेत्सदा ॥ ३७

यथा शस्त्रप्रहरणात् कवचं भवति + निवारणम् ।

एवं दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥ ३८

अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माजितधनस्य च ।

नित्यं च नियमस्थस्य सदा मानुग्रहा ग्रहाः ॥ ३९

ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥ ४०

ईश्वरं भास्करं विद्यात् स्कन्दमङ्गारकं तथा ।

शुक्रं शचीपतिं विद्यादुमां चैव निशाकरम् ॥ ४१

बुधं नारायणं विद्याद्ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।

यमं शनैश्चरं विद्याद्राहुं कालं तथैव च ॥ ४२

केतुमश्विनं विद्याद्देवं देवा यथा ग्रहाः ।

देवता ग्रहरूपेण दर्शयन्ति शुभाशुभम् ॥

दर्शयन्ति शुभाशुभमित्याह भगवान् बोधायनः ॥ ४३

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे प्रथमप्रश्ने
षोडशोऽध्यायः.

*अथ नवग्रहपूजाविधिः—

त्रैलोक्यदीपकं देवं गुणरूपं त्रयीमयम् ।

स्थापयामि महाभवत्या भास्करं ग्रहनायकम् ॥ १

मध्ये वर्तुलाकारमण्डले प्रत्यङ्मुखं कलिङ्गदेशजं काश्यपगोत्र-
जं विश्वाभिन्नार्पं विशाखानक्षत्रजं त्रिष्टुप्छन्दसं कपिला-
धिकं पद्मासनं पद्मवर्णं द्विभुजं रक्तवस्त्रं रक्तगन्धं मा-
णिक्यरत्नाभरणभूषितं किरीटिनं रक्तच्छत्रध्वजपताकिनं
छन्दोमयहरितसप्ताश्वं सप्तरज्जुकभेकचक्रं रक्तं रथमा-
रुह्य दिव्यं धैरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्रहमण्डले प्रविष्टम-
धिदेवताऽग्निं प्रत्यधिदेवतारुद्रम् ॥ २

वन्दे रविं द्युमणिमम्बुरुहे निषण्णं

दोभ्यां दधानभरुणाम्बुरुहे ग्रहेन्द्रम् ।

माणिक्यभूषमरुणांशुकगन्धमाल्यै-

भ्रजन्तमर्कममितद्युतिमब्जमित्रम् ॥ ३

कपिले सर्वदेवानां पूजनीया सुरोहिणी ।

सर्वदेवमयी यस्मादतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ४

जपाकुसुमसंकाशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।

तमोहरं कल्मषघ्नं भास्करं प्रणमाम्यहम् ॥ ५

दिवाकरं दीप्तसहस्ररश्मिं तेजोमयं जगतः कर्मसाक्षिम् ।

मित्रं भानुं सूर्यमार्दिं ग्रहाणां रविं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

रक्तस्रग्म्वरालेपं गदाशक्त्यासिशूलिनम् ।

चतुर्भुजं मेपगमं भारद्वाजं धरामुतम् ॥ ७

रक्ताञ्जनसङ्काशं रक्तकिञ्जल्कसन्निभम् ।

स्थापयामि महारौद्रं रुद्रमूर्तिं महाबलम् ॥ ८

सूर्यस्य दक्षिणदिग्भागे त्रिकोणाकारमण्डले दक्षिणाभिमुख-
वन्तीदेशजं भारद्वाजगोत्रजं जायदग्रचार्यं गायत्रीछ-
न्दसं धूमकेतुश्रिकं सङ्गशक्तिशूलगदाधरं चतुर्भुजं रक्ता-
म्बरधरं रक्तविद्रुमरत्नाभरणभूषितं किरीटिनं रक्तच्छ-
त्रध्वजपताकिनं रक्तमेपवाहनमसिजरक्ताष्टाश्वं काञ्चनं
रथमारुह्य दिव्यं वैरं प्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्रहमण्डले
प्रविष्टमधिदेवताभूमिं प्रन्यधिदेवताक्षेत्रपालम् ॥ ९

रक्तस्रगन्धवामाः कराविधृतगदाशक्तिखड्गत्रिशूलो भारद्वाज-
स्त्रिनेत्रो वसुमतिनयो लोहिताङ्गश्शुभराङ्गः ।

मेघव्याघ्रध्वजोऽर्कद्युतिषट्शमहाकुण्डलाश्रिष्टकर्णः पायाद्वास्व-
त्किरीटाङ्गदवलयलमद्रिद्रुमालङ्कृतो नः ॥ १०

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक ।

अष्टमूर्तेरधिष्ठानं अतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ११

धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्काञ्चनसन्निभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तं च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥ १२

महेश्वरस्थाननस्वेदविन्दोर्भूमौ जातं रक्तमाल्याम्बराढ्यम् ।

सुदीधार्तिं लोहिताङ्गं कुमारमङ्गारकं सदा शरणमहं प्र-
पद्ये ॥ १३

शुक्रं शुक्लतनुं श्वेतवस्त्राढ्यं दैत्यमन्त्रिणम् ।
भार्गवं दण्डवरदकमण्डलवक्षसूत्रिणम् ॥ १४

कुन्दपुष्पसमानाभं मुक्ताफलसमप्रभम् ।
स्थापयामि महाशान्तं भृगुं दैत्यगुरुं प्रभुम् ॥ १५

सूर्यस्य पूर्वदिग्भागे पञ्चकोणाकारमण्डले प्राञ्जलं भोजकटक-
देशजं भार्गवगोत्रजं शौनकार्षे निष्यनक्षत्रजं त्रिष्टुण्ड-
न्दसं हाटकाग्रिकं श्वेतवक्षसूत्रदण्डकमण्डलुवरदचतुर्भुजं
श्वेताम्बरगन्धमाल्यवज्ररत्नाभरणभूषितं किरीटिनं श्वेत-
च्छत्रवजपताकिनं श्वेताश्ववाहनं भूसम्भवश्वेतदशाश्वं
श्वेतं रथमारुह्य दिव्यं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्रहम-
ण्डले प्रविष्टं अधिदेवतेन्द्राणीप्रत्यधिदेवतेन्द्रम् ॥ १६

वन्दे विराजितसितांशुकगन्धमाल्य-
मच्छाश्वगं तनुविराजितवज्ररत्नम् ।

दोर्भिस्सदण्डगुणकुण्डितमक्षसूत्रं
विभ्रणमासुरगुरुं भृगुपुत्रमीड्यम् ॥ १७

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
विष्णोरर्कस्य वाहः स्यादतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ १८

हिमकुन्दपुषारभं दैत्यानां परमं गुरुम् ।
सर्वशास्त्रप्रदातारं भार्गवं प्रणमाम्यहम् ॥ १९

वर्षपुत्रं चिन्तिताथालुकूलं नयप्रधानं विनयोपपन्नम् ।

तं भार्गवं योगविशुद्धसत्त्वं शुक्रं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

श्वेतवस्त्रधरं श्वेतदशाश्वं रथवाहनम् ।

द्विभुजं साभयगदमात्रेयं सामृतं विभुम् ॥ २१

शान्तं नक्षत्रनाथं च रोहिणीवल्लभं प्रभुम् ।

कुन्दपुष्पोज्ज्वलाकारं स्थापयामि निशाकरम् ॥ २२

सूर्यस्वाग्नेयदिग्भागे चतुरस्राकारमण्डले प्रत्यङ्मुखं यमुनादेशज-

मात्रेयशोत्रजमात्रेयार्पणं कृत्वा नक्षत्रजं गायत्रीछन्दसं

पिङ्गलाक्षिकं अभयगदाधरं द्विभुजं श्वेतवस्त्रधरगन्धमा-

ल्यसुक्ताभरणभूषितं किरीटिनं श्वेतच्छत्रध्वजपताकिनं

वारिसंभूतदशाश्वं त्रिचक्रं श्वेतगन्धमास्य दिव्यं मेहं

प्रदक्षिणीकुर्वाणं ब्रह्मण्डले प्रविष्टसधिदेवतापं प्रत्याधि-

देवतागौरीम् ॥ २३

श्वेताम्बरस्रगनुलेपनमन्त्रिनेत्र-

जातं दशाश्वरथवाहनमोपधीशम् ।

दोभ्यां धृताभयगदं भवति मुग्धांशुं

श्रीमत्सुमौक्तिकधरं प्रणमामि चन्द्रम् ॥ २४

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतो नित्यमतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ २५

दधिशङ्खतुपाराभं क्षीरोदार्वसम्भवम् ।

नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्मकुटभूषणम् ॥ २६

यः कालहेतोः क्षयवृद्धिमेति यं देवताः पितरो वा पिबन्ति ।

तं वै वरेण्यं ब्रह्मेन्द्रवन्द्यं सोमं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥ २७

पीतल्लग्नधवस्त्राढ्यं स्वर्णाभं च चतुर्भुजम् ।

शक्तिचर्मासिगदिनमात्रेयं सिंहगं बुधम् ॥ २८

चाम्पेयपुष्पसङ्काशं विशुद्धकनकप्रभम् ।

स्थापयाभि महासौम्यं बुधं सोमात्मजं प्रभुम् ॥ २९

सूर्यस्थेशानदिग्भागे वाणाकारमण्डले प्राञ्जुखं मणधदेशजमात्रेय-
मोत्रजं भारद्वाजार्पं श्रविष्ठाक्षत्रजं त्रिष्टुप्छन्दसं जाठ-
राशिकं शक्तिखड्गचर्मगदाधरं चतुर्भुजं पीताम्बरगन्धमा-
ल्यमरकतरत्नाभरणभूषितं किरीटिनं पीतच्छत्रध्वजपता-
किनं पीतसिंहवाहनं वाय्वग्निजपीताष्टाश्वं पीतं रथमा-
रुह्य दिव्यं धेनुं प्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्रहमण्डले प्रविष्टं
अधिदेवताविष्णुं प्रत्यधिदेवताविष्णुम् ॥ ३०

वन्दे बुधं मरकतोज्ज्वलदेहकान्तिं

पीताम्बरस्रगनुलेपनभूषिताङ्गम् ।

शक्तिं च दोर्भिरसिचर्मगदा दधानं

सिंहध्वजं शशिसुतं बुधमत्रिवंशम् ॥ ३१

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ३२

प्रियङ्गुगुलिकाभासं रूपेणाप्रतिमं बुधम् ।

सौम्यं सौम्यगुणोपेतं नमामि शशिनस्सुतम् ॥ ३३

विशुद्धबुद्धिं श्रुतिकालबोधं

सद्रथाहरं सोमवंशप्रदीपम् ।

सुदीधितिं छान्दसं विश्वरूपं

बुधं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

३४

आङ्गीरसं देवगुरुं पीतत्रगन्धवामसम् ।

दण्डिनं वरदं पीतं साक्षमृत्रकमण्डलम् ॥

३५

कुन्दपुष्पसमानाभिं तप्तकाञ्चनसन्निभम् ।

स्थापयामि महाभक्त्या प्रसन्नवदनं गुरुम् ॥

३६

सूर्यस्योत्तरदिग्भागे दीर्घचतुरश्रमण्डले उदङ्मुखं सिन्धुदेशजमा-

ङ्गिरसगोत्रजं यमिष्टार्पमुत्तराफल्गुनीनक्षत्रजं त्रिष्टु-

ण्डसं शिख्यशिकं पीतमक्षमृत्रदण्डकमण्डलुवरदचतु-

र्भुजं पीताम्बरगन्धमाल्यपुष्प्यरागरत्नाभरणभूषितं किरी-

टिनं पीतच्छत्रध्वजपताकिनं विश्वरूपाख्यपाण्डुराष्टा-

श्वं काञ्चनं रथमारुह्य दिव्यं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणं

ग्रहमण्डले प्रविष्टं अधिदेवतेन्द्रे प्रन्यधिदेवताब्रह्माणम् ॥

पीताम्बरं तनुलसद्वृतपुष्प्यरागं

केयूरहारमणिकुण्डलमण्डिताङ्गम् ॥

३७

दण्डं वराक्षगुणकुण्डिवतां दधानं

आङ्गीरसं सुरगुरुं हयगं नमामि ॥

३८

पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीतो भवतु सर्वदा ॥

३९

देवतानामृषीणां च गुरुं काञ्चनसन्निभम् ।

सुवन्द्यं त्रिषु लोकेषु प्रणमामि बृहस्पतिम् ॥

४०

बुद्ध्यात्मनो यस्य न कश्चिदन्यो

मर्तिं देवा उपजीवन्ति यस्य ।

प्रजापतेरात्मजं धर्मनित्यं

वृहस्पतिं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥ ४१

इन्द्रनीलनिभं मन्दं काश्यपि चित्रभूषणम् ।

चापवाणधरं चर्मशूलिनं गृध्रवाहनम् ॥ ४२

इन्द्रनीलसमानाभं नीलोत्पलममप्रभम् ।

स्थापयामि महारौद्रं सूर्यपुत्रं शनैश्चरम् ॥ ४३

सूर्यस्य पश्चिमदिग्भागे धनुराकारमण्डले उदङ्मुखं काश्यपगो-
त्रजं भृग्वार्षेयं रेवतीतक्षत्रजं सौगाष्टदेशजं गायत्रीछ-
न्दसं महातेजोयुक्तं नीलं चर्मवाणधनुःशूलचतुर्भुजं
नीलाञ्ज्वरगन्धमाल्यनीलरत्नाभरणभूषितं किरीटिनं नी-
लच्छत्रध्वजपताकिनं नीलगृध्रवाहनमाकाशजजम्बाला-
ष्टाभं नीलं रथमारुह्य दिव्यं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्र-
हमण्डले प्रविष्टं अधिदेवताप्रजापतिं प्रत्यधिदेवतायमम् ॥

दोर्भिर्धनुर्विशिखचर्मधरं त्रिशूलं

भास्वत्किरीटमकुटोज्ज्वलितेन्द्रनीलम् ।

नीलातपत्रकुसुमांशुकगन्धभूषं

गृध्रस्थितं रविसुतं प्रणतोऽस्मि मन्दम् ॥ ४६

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ४७

नीलाञ्जनचयाकारं रविसुतं नपुंसकम् ।

छायागर्भसमुद्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥ ४८

शनैश्चरं प्रजापतिं यो हि यस्य शनैर्भोगो गमनं चेष्टितं च ।

सूर्यात्मजं क्रोधनमुपसन्नं शनैश्चरं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

सैहिकेयं करालास्थं कौण्डिनेयं तमोमयम् ।

खड्गचर्मधरं भीमं नीलसिंहासने स्थितम् ॥ ५०

नीलाञ्जनसमानाभं नीलमेघसमद्युतिम् ।

स्थापयामि महावक्त्रं राहुं चन्द्रार्कवैरिणम् ॥ ५२

सूर्यस्य नैऋत्यदिग्भागे शूर्पाकारमण्डले दक्षिणाभिमुखं बर्बर-
देशजं पैठीनसिगोजजमाङ्गिरसार्पिभ्यनीनक्षत्रजं गाय-
त्रीछन्दसं हुताशनान्तिकं कृष्णं खड्गचर्मधरं द्विभुजं
कृष्णाश्वरगन्धमाल्यगोभेदरत्नाभरणभूषितं किरीटिनं कृ-
ष्णच्छत्रध्वजपताकिनं करालवदनपुङ्गवालङ्कारं कृष्णसिं-
हासने स्थितमष्टाश्वं रथमारुह्य दिव्यं मेरुमप्रदक्षिणीकु-
र्वाणं ग्रहमण्डले प्रविष्टं अधिदेवतासर्पं प्रत्यधिदेवतानि-
रुक्तम् ॥ ५३

राहुं कराग्रपरिमण्डितचर्मखड्गं

भीमं तमोमयतनुस्तर्भाभिन्दिनारिम् ।

कौण्डिन्यभूनुमभितांशुकगन्धभूषं

गोभेदभूषिततनुं हरिगं नमामि ॥ ५४

यस्मान्नं छाग यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोः नित्यमतश्शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ५५

अर्षकाय महावीर्यं चन्द्रादित्यविमर्दनम् ।

सिंहिकागर्भसंभूतं तं राहुं प्रणमाम्यहम् ॥ ५६

यो विष्णुनैवामृतं पीयमानं छित्वा शिरो ग्रहभावे नियुक्तः ।
योऽभ्यर्कचन्द्रौ ग्रसति पर्वकाले राहुं सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

धूम्रान् द्विबाहुगदिनो विकृतास्याच्छनात्मकान् ।
गृध्रासनगतान् केतून् वरदान् ब्रह्मणस्सुतान् ॥ ५८

नीलमेघसमानाभं चित्रवर्णं महाबलम् ।
स्थापयामि महारौद्रं केतुं सर्वफलप्रदम् ॥ ५९

सूर्यस्य वायव्यदिग्भागे ध्वजाकारमण्डले दक्षिणाभिमुखमन्त-
र्वेदिदंशजं जैमिनिमृत्रजं रौद्राग्निकं धूम्रं वरदगदाधरं
द्विभुजं चित्राम्बरगन्धमाल्यवैदूर्यरत्नाभरणभूषितं किरी-
टिनं धूम्रच्छत्रध्वजपताकिनं चित्रगृध्रवाहनं धूसारुणा-
ष्टाश्वं धूम्रं रथमारुह्य दिव्यं मेरुमप्रदक्षिणीकुर्वाणं ग्र-
हमण्डले प्रविष्टं अधिदेताब्रह्माणं प्रत्यधिदेवताचित्र-
गुप्तम् ॥ ६०

गृध्रस्थितान् जलजयोनिसमानवक्त्रान्
धूम्रान्वराभयकरान् सुभुजान् कुमारान् ।

वैदूर्यभूषिततनून् वरजैमिनेयान्
केतून् भयानकमुखान् द्विभुजान्नमामि ॥ ६१

महासच्च महाकाय क्षीरोदार्षणवसम्भव ।
सर्वसङ्ग्रामविजय जयं गज कुरुष्व मे ॥ ६२

पलालधूम्रसङ्काशान् तारकाग्रहमस्तकान् ।
रुद्रान् रौद्रात्मकान् घोरान् तान् केतून् प्रणमाम्यहम् ॥ ६३

ये ब्रह्मपुत्रा ब्रह्मसमानवक्त्राः

ब्रह्मोद्भवाः ब्रह्मसमाः कुमाराः ।

ब्रह्मोत्तमा वरदा जामदग्न्याः

केतून् सदा शरणमहं प्रपद्ये ॥

६४

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे प्रथमप्रश्ने
सप्तदशोऽध्यायः.

अथातो गृहकर्मणां गृहवृद्धिमिच्छन् मासिमासि कृतावृतौ
संवत्सरेसंवत्सरे वाऽऽपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे गृह-
शान्तिमारभेत ॥

अपामार्गपलाशसर्पपोतुस्वर*सदाभद्रामृततृणमिन्द्रवल्ल्या बध्वा
गृहं संमाष्टि—‘मा नो महान्तं, मा नस्तोके’ इति
द्वाभ्याम् ॥

पञ्चगव्यैर्दर्भमुष्टिना च संप्रोक्षति—‘यत इन्द्र भयामहे, स्व-
स्तिदा ’ इति द्वाभ्याम् ॥

‘कृणुष्व पाजः’ इत्येतेनानुवाकेन मिद्धार्थान् सम्प्रकीर्य वा-
स्तुमध्येऽथ देवयजनोहोस्वनप्रधत्त्याऽग्निमुवात्कृत्वा प-
काज्जुहोति—‘वास्तोष्पते, वास्तोष्पते’ इति द्वाभ्याम् ॥

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणां’ इति षड्भि-
रनुच्छन्दसम् ॥

सावित्र्या सहस्रं जुहुयात् ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥

७

ब्राह्मणानन्नेन परिविप्य 'पुण्याहं सस्त्यृद्धिम्' इति वाच-
यित्वैवं प्रयुञ्जानो महान्तं पोषं पुष्यति बहवः पु-
त्रा भवन्ति न च बाला प्रमीयन्ते न गृहव्याधयो
गृह्णन्ति न दंष्ट्रिणो घातयेयुर्न तस्करसर्पराक्षसपिशा-
चा बाधन्ते ॥

८

यदि गावः प्रतप्येरन् गवां मध्ये आहुतिसहस्रं जुहुयात्
गवां शान्तिरित्याचक्षते ॥

९

द्विपदां चतुष्पदां चैतदेव व्याख्यातं वासो दक्षिणेति ह
स्माह भगवान् बोधायनः ॥

१०

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
अष्टादशोऽध्यायः.

अथातोऽश्वशान्तिं व्याख्यास्यामः—

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—
'तदश्विनावश्वयुजोपयाताम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य
'यौ देवानां भिषजौ' इति याज्यया जुहोति ॥ १

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'अश्विभ्यां स्वाहाऽश्वयुग्भ्यां स्वाहा
श्रोत्राय स्वाहा श्रुत्यै स्वाहा' इति ॥

२

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥

३

अथाग्नेणाग्निं अश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—'यो अश्वत्थ-
श्शमीगर्भं आरूरोह त्वे सचा । तं ते हरामि ब्रह्मणा
यज्ञियैः केतुभिस्सह' इति ॥

४

स्थालीसङ्कलनमाज्यशेषमुदकशेषं च पात्र्यां समानीयाश्चतु-
शास्वया प्रोक्षन् त्रिः प्रदक्षिणमश्वान् पर्येति—‘यो वा
अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद*’ इत्येतेनानुवाके
नेति ह स्माह भगवान् बोधायनः ॥ ५

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
एकोनविंशोऽध्यायः.

अथातो गजशान्तिं व्याख्यास्यामः—

गुह्यपक्षेऽष्टम्यामेकादश्यां चतुर्दश्यां श्रोणायां वा ब्राह्मणानन्नेन
परिविष्य ‘पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिश्’ इति वाचयित्वा
पुरस्तात्तिलतण्डुलान्निरूप्य सावित्र्या अप आनीय सा-
वित्र्या पूर्णकुम्भा नवेन वाभसा वेष्टयित्वा फलेनापि-
धाय पश्चादुक्तं चरुं निधाय पञ्चदूर्वास्तम्भे प्रतिष्ठाप-
यति ॥ १

अथ दर्भमालाभिर्गजशालामलङ्कृत्य हस्ती हुतस्य गन्धमाजि-
घ्रति ॥ २

आश्वत्थं मेक्षणमिध्मावर्हिः करोति ॥ ३

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा घृतेना†थ पक्वं
गजभूक्तेन जुहुयात्—‘आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम्’ इति ॥ ४

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इत्येतैः पञ्चभिर-
ष्टसहस्रं जुहुयात् ॥ ५

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ६

अग्नेणाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—‘भूतेभ्यस्स्वाहा’
इति ॥ ७

अथस्थालीपाकशेषं पञ्चदूर्वास्तम्बं चायुज्यमूक्तेन प्राशयित्वा
प्रणीताजलेन प्रोक्षति—‘आपो हिष्टा’ इति तिसृभिः
‘हिरण्यवर्णाश्चुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमा-
नस्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा स्वस्थानं ना-
गजातिं नयति हस्ती दीर्घायुर्भवतीत्याह भगवान् बो-
धायनः ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
विंशोऽध्यायः.

यमयज्ञः स्वयं प्रोक्तः प्रवक्ष्ये विधिमुत्तमम् ।

मासिमासि तु कर्तव्यो ह्यन्तर्काय बलिस्तथा ॥ १

मेधाकामोऽर्थकामो वा पुत्रकामस्तु वै द्विजः ।

याम्येऽहनि सनक्षत्रे सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ २

संवत्सरस्य कार्तिक्यां बलिं कुर्वीत यत्नतः ।

अकुर्वन्नहि कार्तिक्यां नरके तु निमज्जति ॥ ३

तस्मात्कुर्वीत कार्तिक्यां सर्वकामस्तु वै द्विजः ।

तिलप्रस्थस्य कर्तव्यं गुडमिश्रं तथा हविः ।

एकेन न तु कर्तव्यः कर्तव्यो बहुभिस्सह ॥ ४

हविरुद्रास्याभिमृश्य हविरादाय ग्रामान्प्राचीं वोदीचीं वा दि-
शमुपनिष्क्रम्यानिर्णवदेशे* नदीतीरे समे वाऽन्यस्मिन्
शुचौ देशे दिक्षु स्तुतिं वेदिं करोति मृगमयीं मिक-
ताभिर्वा ॥ ८

तिस्र उत्तरवेद्या दिशास्तुक्तयो भवन्ति ॥ ८

दक्षिणेन करकूपं स्वान्वोत्तरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य दर्भैरुत्तरवेदिं
च प्रच्छादयति । प्रागग्रस्तथैव विष्टं दिशाय प्रस्तरं नि-
धाय प्रस्तरे च—'आयानु देवस्तुमयाभिरुतिभिर्यसो
ह वेह प्रयताभिरक्ता । आसीदतां मुषयेत ह वहिष्य-
र्जाय जासै मय शत्रुहृत्यै' इति यजमानावाह्य 'यमे
इव यतमाने यदेतं प्रवां भरतु' इति च 'इयं यम प्र-
स्तरमा हि सीद' इति निष्टुभिः प्रस्तरस्यभिषन्ध्य पवित्र-
पाणिरर्घ्यपाद्याचमनीयस्नानीयं च प्रदाय वारुणीभि-
र्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्गिति सार्जयित्वा सर्वभुग्भि-
गन्धमालयं च प्रदाय यथोपलब्धं ददाति ॥ ९

कृष्णाः प्रतिसराः कृष्णभूत्रं वा ॥ ८

मध्यमेन पञ्चाशपर्णेनाज्येनाग्निमन्वारब्धे जुहुयात्—'यसाय
स्वाहा । अन्तकाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अन-
न्ताय स्वाहा । वैवस्वताय स्वाहा । मृत्यवे स्वाहा ।
विष्णवे स्वाहा' इति ॥ ९

व्याहृतीभिर्हुत्वा प्रागग्रान्यर्कपर्णान्यौदुम्बरपर्णानि वा निधाय

*ख. निर्णवदेशे. घ. म्यार्णवदेशे.

तेषु मध्यमस्यामुत्तरवेद्यां हविर्निवेदयते—‘यमाय सोमं
सुनुत ’ इति तिसृभिः ॥ १०

दक्षिणस्यामुत्तरवेद्यां श्वभ्यां हविर्निवेदयते—‘यौ ते श्वानौ
यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसा । ताभ्या-
मेनं परिदेहि राजन् स्वास्ति चास्मा अनमीवं च धेहो-
म् ’ इति ॥ ११

उत्तरस्यामुत्तरवेद्यां यमदूताभ्यां हविर्निवेदयते—‘उरुणसा-
वसुतृपाबुलुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दत्तामसुमद्येह भद्रमेम् ’
इति ॥ १२

‘योऽस्य कौष्ठ्य ’ इति तिसृभिर्यमगाधाभिः प्रदक्षिणं परिगा-
यते ॥ १३

दक्षिणेन करकूपं गत्वा प्राचीनावीतं कृत्वा सव्यं जान्वा-
च्य ‘इषमिषं स्वधा पितृभ्यः ’ इति त्रीनुदकाञ्जलीन्
निनयति ॥ १४

आयम्य प्राणान् सप्तभिर्व्याहृतीभिस्सप्त पदानि प्राञ्चो गच्छन्ति
‘त्रयोऽभि स्वर्गं लोकाः ’ इति सप्त लोकाः अवरू-
ढा भवन्तीति विज्ञायते ॥ १५

‘दधिक्षावृणो अकारिषम् ’ इति पुनः प्राणानाप्याय्याथैनं
प्रत्येत्य ‘नमोनमस्करकूपेभ्यो नमोनमस्करकूपे-
भ्यः ’ इति करकूपमुपस्थाय ‘यस्मै कामाय, यम-

भिवादयन्ते, यमो दाधार' इति तिसृतिः 'सर्वा
ता यम आहिता' इति 'नाके सुपर्णम्' इति प्रवाह-
यन्ते ॥ १६

हविरुत्तरतः पञ्चभिर्व्याहृतिभिस्स्वयमवभृथं गच्छति—'उरुं हि
राजा' इत्येतानुवाकेन ॥ १७

'प्रवक्ताऽवभृथे कलिकलुपमुक्ताऽरोगशरीरा भवन्ति' इति
विज्ञायते ॥ १८

'यमेन दत्तं त्रित एनम्' इति चतसृभिरादिषुपतिष्ठते ॥ १९

'उद्वयं तमसस्परि' इति प्रतिसरमावध्नन्ति ॥ २०

सर्वसुरभिगन्धमाल्यं च गृहीत्वा हविषा सर्वप्रायश्चित्तं च
हुत्वाऽऽमु निमज्जन्तस्तत्र हविश्शेषान् भक्षयन्ते—'भक्षोऽ-
स्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्यामृतवतः स्वगा-
कृतस्य भधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि' इति ॥

शेषं निनयति पुत्राय प्रियाय प्रियवादिने पुत्रभार्यायै पुत्र-
स्य भवति ॥ २२

यमो यष्टारमितः प्रयातमङ्के समाधाय पितेव पुत्रम् ।
सुहृच्च गच्छेत न चास्य भिन्नं पन्थानमस्यैव सहैव ग-
च्छेत् ॥ २३

इति ह स्माह बोधायनः ॥ २४

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
एकाविंशोऽध्यायः.

सर्वपापहरं चैव सर्वव्याधिविनाशनम् ।

तृणगर्भं प्रवक्ष्यामि विद्धि धर्म्यं सनातनम् ॥* १

सङ्क्रमेषु च सर्वेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पर्वणोरुभयोश्चैव जन्मनि श्रवणे तथा ॥ २

सरोगाभिभवे चैव व्यतीपाते तथैव च ।

गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे समारभेत् ॥ ३

चतुर्णामपि वर्णानां संस्कारश्च तथा भवेत् ।

गृहीत्वा ब्राह्मणान् शुद्धान् चतुरो वेदपारगान् ॥ ४

आचार्यं च द्विजश्रेष्ठं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

प्रागादिषु प्रतिष्ठाप्य तान् विप्रान् दिक्षु मध्यतः ॥ ५

व्रीहिभिस्स्थण्डिलेऽशुद्धैश्चतुरश्रं तु कारयेत् ।

तन्मध्ये लेखयेत्पद्मं स्वर्णपद्मं ततः क्षिपेत् ॥ ६

तस्योपरि समासीनं वस्त्रे वस्त्रेण संवृतम् ।

आशिषो वाचयित्वा तु गुरुविप्रैस्समन्वितः ॥ ७

प्रच्छाद्य तु तृणैश्शुद्धैर्दूर्वाभिश्च विशेषतः ।

विष्णोर्नामसहस्रं वा शैवं वाऽपि तथा जपेत् ॥ ८

गायत्रीमथ वा शैवं वैष्णवं वा जपेद्गुरुः ।

जपेयुः परितो विप्रास्तथा मन्त्रांश्च वैष्णवान् ॥ ९

ततस्तृणं समुत्थाप्य मधुपर्कं क्रमेण तु ।

प्रोक्षयेत्पावमानीभिर्घृतपात्रं निरीक्षयेत् ॥ १०

गुरोश्च दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च शक्तितः ।

वस्त्रे च गुरवे दद्याद्विरण्यं च विशेषतः ।

घृतपात्रं च तस्यैव नमस्कुर्याच्च तं गुरुम् ॥ १.१

दत्तैव विधिना तेभ्यो दक्षिणां च विशेषतः ।

विष्णुलोकमवाप्नोति शिवलोकमथापि वा ॥ १.२

सर्वरोगविनिर्मुक्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

गोमूक्तेन तृणं दद्यात् गवायेव विशेषतः ॥ १.३

यश्शृणोति पटेद्वाऽपि स याति परमां गतिम् ।

यो देवस्य प्रियो विद्वान् देवस्य पदमाप्नुयात् ॥ १.४

देवस्य पदमाप्नुयादित्याह भगवान्बोधायनः ॥ १.५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने

त्रयोविंशोऽध्यायः.

अथातो राजाभिषेकं व्याख्यास्यामः ॥ १

पूर्वपक्षस्य पञ्चम्यां त्रयोदश्यां तिथ्ये श्रोणायां वा यानि
चान्यानि शुभानि नक्षत्राणि तेषु पूर्वद्युरेव युग्मान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ २

आशिषो वाचयित्वा योनिगोत्रश्रुतवृत्तसम्पन्नं ब्राह्मणं पुरो-
हितं वृणीत—‘आकूत्यै त्वा कामाय त्वा’ इति ॥ ३

पुरोहितो जपति—‘आकूतिमस्यावसे काममस्य समृद्धयै ।

इन्द्रस्य युञ्जते धियः' इति ॥

४

स्वयं जपति—'आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे यज्ञस्य मा-
ता सुहवा मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकापो
विदेयमेनद्धृदये निविष्टम्' इति ॥

५

अथास्तमित आदित्ये पद्माकूतिं मण्डलं कृत्वोपकल्पयते—
व्रीहिभिर्यवैस्तिलमाषैः पञ्चगव्यैस्सामुद्राश्चापो नद्याश्चौ-
दुम्बरं भद्रासनं व्याघ्रचर्म हेमकलशैर्गोशृङ्गैश्च सम्भृत्य
सह सादयति—'यत्सह सर्वाणि मानुषाणि' इत्ये-
तस्मात् ब्राह्मणात् ॥

६

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्य पाकयज्ञविधानेन व्रीहिभिर्यवैस्तिल-
माषैर्व्याहृतिभिर्महाव्याहृतिभिस्सावित्र्या च त्रियम्बके-
नाष्टसहस्रं जुहोति ॥

७

अथ दक्षिणार्धे श्रीसूक्तविधानेन* श्रीदेवीमाराध्य मकुटं
प्रक्षालयति ॥

८

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्षावृणोति वै दधि ।
शुक्रमसीसाज्यं देवस्यत्वेति कुशोदकम् ॥ इति ॥

९

मकुटं प्रक्षाल्य प्रतिसरं बध्नाति—'प्रतत्ते अद्य शिपिविष्ट'
इति ॥

१०

राजानं राजवाहनं चाग्नेऽभिषिञ्चेत् ॥

११

अथैतां रात्रिमुपविशेत् संविशेद्वा ॥

१२

अथोदित आदित्ये भद्रासनं निधाय तस्मिन् व्याघ्रचर्मा-
स्तीर्य तस्मिन् प्राञ्जुख उपविश्य हेमकलशानादाय
'आपो हिष्टा मयोभुवः' इति तिसृभिः 'हिरण्यव-
र्णाश्शुचयः पावकाः' इति चतसृभिर्गृह्णाति ॥ १३

'अवते हेडः, उदुत्तमम्' इति द्वाभ्याम् 'आपो भद्राः,
आदित्पश्यामि' इति चाभिपिच्य अब्लिङ्गाभिर्वारु-
णीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्यैश्च पवित्रमन्त्रैरथ
शृङ्गोदकैश्चा *भिषिञ्चति ॥

१४

'अपां यो द्रवणे रसस्तमहमस्मा आमुष्यायणाय तेजसे श्रियै
यशसे ब्रह्मवर्चसायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि' इति सम्पृ-
ष्टे समुत्क्रोशन्तीति सभानमापुखस्य विमार्जनात् ॥ १५

एतस्मिन् काले राजवाहनं चाभिपिञ्चेत् ॥

१६

स्नापयित्वा ब्राह्मणेभ्यो निष्कसहस्रं दासीशतं ददाति ॥ १७

स्वस्त्ययनं वाचयित्वा मकुटं वा पट्टं वा करोति—'अग्रे य-
शस्विन् यशसेममर्पय' इति ॥

१८

अथ दुन्दुभिशब्दं करोति—'दुन्दुभीन् समान्नन्ति' इति
ब्राह्मणम् ॥

१९

प्रदक्षिणीकृत्य स्वराष्ट्रमनुपालयतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥२०

इति बोधायनगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
त्रयोविंशोऽध्यायः

अथातश्शताभिषेकं व्याख्यास्यामः—

१

शतसंवत्सरं जीवतस्सहस्रचन्द्रदर्शिनो वोदगयन आपूर्यमा-
णपक्षे पुण्ये नक्षत्रेऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्या प्र-
णीताभ्यः कृत्वाऽग्नेर्नाग्निं व्रीहिभिर्यवैर्वा मिश्रितं सु-
वर्णं संव्रतानुगुणं चतुरश्रं स्थण्डिलं करोति ॥ २

तत्र सुवर्णरजतताम्रमृण्मथैर्वा कलशैस्तन्तुना परिवृतैः प्रक्षाल्य
मध्ये प्रधानकलशं निधाय गन्धपुष्पधूपदीपैः फलै रत्नै-
रवकीर्यैन्द्रादिक्रमेण दक्षिणापरोत्तरान् कलशान् स्था-
पयित्वा तिरः पवित्रं निधाय शुद्धोदकेन पूरयित्वा
मध्ये प्रधानकलशे नवरत्नैरवकीर्याहतेन वाससा प्रति
च्छाद्य गन्धपुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य मध्ये प्रधानकलशे
ब्रह्माणमावाहयत्यैन्द्रादिक्रमेण 'प्रजापतिं परमेष्ठिनं
चतुर्मुखं हिरण्यगर्भमावाहयामि' इत्यावाह्य परिधान-
प्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा दैवतमर्चयति—'आपो हिष्ठा मयो-
भुवः' इति तिसृभिः 'हिरण्यवर्णांश्शुचयः पावकाः'
इति चतसृभिः 'पवमानं सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन
मार्जयित्वाऽथैनान् गन्धपुष्पधूपदीपैः 'अमुष्मै नमोऽ-
मुष्मै नमः' इति । अन्तेन 'अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै
स्वाहा' इति ॥

३

अथ पक्वाज्जुहोति—‘ आयुष्टे विश्वतो दधत् ’ इति पुरोनुवा-
क्यामनूच्य ‘ आयुर्दा अग्ने ’ इति याज्यया जुहोति ॥ ४

अथाज्याहुतीरुपजुहोति ब्रह्मसूक्तेन—‘ ब्रह्म जज्ञानम् ’ इति
षड्भिः ‘ अग्निरायुष्मान् ’ इति पञ्चभिः पर्यायैस्स्वि-
ष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अथाग्नेणार्घ्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—‘ आयुष्टे, आ-
युर्दा अग्ने ’ इति द्वाभ्याम् ॥ ६

अथैनमद्गिरभिषेकं करोति—‘ यास्सुगन्धा रसा वर्णाः ’
इति चतसृभिः प्रत्यृचं प्रधानकलशेनाभिषिञ्चति ऐन्द्रा-
दिक्रमेण—‘ या प्राची ’ इति चतसृभिरनुच्छन्दसमाभिषेकं
करोति । ‘ या ऊर्ध्वाः ’ इति प्रधानकलशशेषेणाभिषि-
ञ्चति ॥ ७

अहतानि वासांभि परिधायाप आचम्यालङ्कृत्य तत आदि-
त्यमुदीक्षयति—‘ उद्वयं तमसस्परि, उदु त्यं, चित्रं, त-
च्चक्षुर्देवहितम्, य उदगात् ’ इति ॥ ८

अथैतेनैव यथेतमेत्यैरकां साधिवासांमास्तीर्य तस्यां प्राञ्जुख
उपाविश्य सुवर्णरजतताम्रकांस्ये वा पात्रे हविराज्यं
हिरण्यं निधाय निमील्योन्मील्यावेक्ष्य ब्राह्मणाय प्र-
यच्छति ॥ ९

अथ रथमारुह्य ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य दुन्दुभिशब्देन स्वस्तिसू-
क्तेन गृहं प्रविश्य गुरवे वरं दत्वा ब्राह्मणान् स-

म्पूज्याशिषो वाचयित्वा दश पूर्वान् दशापरानात्मानं
च एकाविंशतिं पार्श्वं च पुनाति पुत्रपौत्रैश्च षष्टिर्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोकमतीत्य ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोक-
तामाप्नोतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यशेषे प्रथमप्रश्ने
चतुर्विंशोऽध्यायः.

अथातश्शताभिषेकम् । अथातो राजाभिषेकम् । सर्वपापहरं
चैव । यमयज्ञः स्वयं प्रोक्तः । अथातो गजशान्ति-
म् । अथातोऽश्वशान्तिम् । अथातो गृहकर्मणाम् । अ-
थ नवग्रहपूजाविधिः । अथातो ग्रहातिथ्यबलि ।
अथातः प्रतिसरबन्धम् । अथ वै भवति । अथ सं-
वत्सरेसंवत्सरे । सप्तमेऽष्टमे वा मासि । अथ प्रह-
ते प्रसिद्धम् । अथातः पुण्याहम् । अथातः पुण्या-
हदेवताः । अथ शुचौ समे देशे । सर्वत्र दर्वी-
होमानाम् । अथातः परिस्तरणविधिम् । अथातस्सि-
कतादोषम् । अथातस्स्थण्डिलविधिम् । अथातोऽपूर्वम् ।
उपनयनादिरग्निः । अथातस्सप्तपाकयज्ञानाम् ॥ २४

अथातस्सप्तपाकयज्ञानाम् । उपनयनादिरग्निः । अथातोऽपूर्वम् ।
अथातस्स्थण्डिलविधिम् । अथातस्सिकतादोषम् । अथातः
परिस्तरणविधिम् । सर्वत्र दर्वीहोमानाम् । अथ शुचौ
समे देशे । अथातः पुण्याहदेवताः । अथातः पु-
ण्याहम् । अथ प्रहृते प्रसिद्धम् । सप्तमेऽष्टमे वा मा-

सि । अथ संवत्सरेसंवत्सरे । अथ वै भवति ।
 अथातः प्रतिसरबन्धम् । अथातो ग्रहातिथ्यबलि ।
 अथ नवग्रहपूजाविधिः । अथातो गृहकर्मणाम् । अ-
 थातोऽश्वशान्तिम् । अथातो गजशान्तिम् । यमयज्ञः
 स्वयं प्रोक्तः । सर्वपापहरं चैव । अथातो राजाभिषे-
 कम् । अथातः शताभिषेकम् ॥ २४

इति बोधायनीयगृह्यशेषे
 प्रथमः प्रश्नः समाप्तः.

अथ द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः.

अथातः पञ्चमीश्राद्धं व्याख्यास्यामः—

शैशिरे मास्यारभ्य शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य सप्तम्यां
 च पुत्रकामी संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तस्मात्पूर्वेद्युस्सा-
 यमौपासनहोमे हुते प्राचीनावीती सङ्कल्पयेत् 'प्रथम-
 संवत्सरं कर्ताऽस्मि' इति ॥ १

मनसा सङ्कल्पे कृते सायमनशनः ज्यवरान् ब्राह्मणान् नि-
 मन्त्रयते ॥ २

पादप्रक्षालनं कृत्वा गन्धादिभिरलङ्कृत्य 'पुत्रानिच्छे वः*
 पञ्चमीश्राद्धं भविता तत्र भवद्भिः प्रसादः करणीयः'
 इति ॥ ३

अपरेद्युरामन्व्य पादप्रक्षालनं कृत्वा 'अद्य श्राद्धं भवति'
इति ॥ ४

मध्याह्ने तृतीयमामन्त्रणम् ॥ ५

अवटखननादि मासिश्राद्धवत् ॥ ६

पितृणां श्राद्धं मातामहानां च श्राद्धं कुर्यादिति ॥ ७

अथाऽग्निमुखात्कृत्वा मासिश्राद्धवद्धोमं कृत्वा पृथक्पृथग्धोमं
पिण्डं च कुर्यात् ॥ ८

वस्त्राभरणकुण्डलाद्यैरलङ्कृत्य 'सिद्धं भवतु' इति वाचयित्वा
तान् भोजयेत् ॥ ९

भोजनवेळायां दिवाकीर्त्यपठनं पुण्यकथनं स्मृतिपठनं च ॥ १०

स्वाचान्तान् प्रणम्य भुक्तदक्षिणां यथाशक्ति दत्त्वा पुनर्सिद्धं
वाचयित्वा तान् विसृज्य द्वारान्तमनुव्रज्य पिण्डदा-
नानि मासिश्राद्धवत्कृत्वा ततश्शेषं दम्पती अश्री-
याताम् ॥ ११

मध्यमपिण्डं पत्नीं प्राशयति ॥ १२

पूर्वेद्यू रात्रावपरेद्यू रात्रौ च भोजनं मैथुनादि न कुर्याद्ये
श्राद्धभोजिनश्च ॥ १३

एवं कुर्वन् पुत्रस्सगणोपेतो भवति पुत्रो न शीर्यते* तस्मा-
त्पञ्चमीश्राद्धं कुर्यात् ॥ १४

पुत्र इति निर्वचनम्—पुदिति नरकस्तस्मात्त्रायते इति पुत्रोऽ-
पुत्रस्य गतिर्नास्तीत्याह भगवान् बोधायनः॥ १५

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

अथ गर्भाधानं व्याख्यास्यामः—

पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणानन्नेन परिविध्य 'पुण्याहं
स्वस्त्यृद्धिम्' इति वाचयित्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृ-
त्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—'प्रवेधसे कवये मे-
ध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । यतोऽभयम-
भयं तन्नो अस्त्वव देवान् यजे हेड्यान् स्वाहा' इति ॥

स्विष्टकृतमवदाय तमन्तःपरिधिं सादयित्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहो-
ति—'ज्येष्ठाय स्वाहा, श्रेष्ठाय स्वाहा, कनिष्ठाय स्वाहा,
कनिष्ठित्यै स्वाहा, प्रतिष्ठाय स्वाहा, प्रतिष्ठित्यै स्वा-
हा, दम्पस्यै स्वाहा, दम्पतये स्वाहा, अयने स्वा-
हा, अयनपतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे
स्वाहा' इति ॥ २

स्विष्टकृतप्रभृतिं सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

हविष्यमन्नमभिमन्त्रयते—'तत्सवितुर्वरेणीमहे वयं देवस्य भोज-
नम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि' इति ॥ ४
अपरेणाग्निमुखौ जायापती प्राश्नीयाताम्—'तत्सवितुर्वरेण्यम्'
इति ॥ ५

प्राश्याप आचम्य जठरमभिमृशति—‘यत इन्द्र भयामहे, स्व-
स्तिदा विशस्पतिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ ६

यं कामं कामयते तं मनसा ध्यायेदिति गर्भाधानं व्या-
ख्यातम् ॥ ७

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः

अथ मङ्गलानि—

आवृतः स्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्निन्वकाभिः प्रसृता वरैः* प्राति-
नन्दिताः ‘यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति । तां नि-
ष्टयायां दद्यात् । प्रियैव भवति । नेव तु पुनरागच्छति’
इति ब्राह्मणापेक्षो विधिः ॥ १

इन्वकाशब्दो मृगशीर्षे निष्टयाशब्दः स्वाताविति ॥ २

सुप्तां रुदतीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ ३

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां विनतां शरभां विकटां मुण्डां
मण्डूषिकां साङ्गारिकां रातां पालीं मित्रां स्वानुजां
वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥ ४

नक्षत्रनामा नदीनामाः वृक्षनामाः पर्वतनामाः प्रेक्ष्यनामाः
पक्षिनामाः पिशाचनामाश्च गर्हिताः सर्वाश्च रेफलकारो-
पान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ ५

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयुरुपस्पृशेति
नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पांमून् क्षेत्राल्लोष्टं श-
कृच्छ्रशानलोष्टमिति पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिरुत्त-
मं परिचक्षते ॥ ६

बन्धुशीलक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥ ७

बन्धुशीलक्षणसम्पन्नः श्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥ ८

यस्यां मनश्चक्षुषोः निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्विद्येतेत्यके ॥ ९

अथ यद्यसम्भवे ष्मः स्यात्तां परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि
कारयित्वा सुप्तायां सम्बाध उपवपेत्—‘अवज्यामि-
व धन्वनो हृदो मन्युं तनोमि ते । इन्द्रापास्य पलि-
गमन्येभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यत्र मत्’ इति ॥ १०

सिद्धयर्थे बभ्रुमूत्रेण प्रक्षालयति ॥ ११

अथ विजननकाले क्षिप्रंसुवनं शिरस्त उदकुम्भं निधाय प-
त्तस्तूर्यन्तीमथास्या उदरमभिमृशति—‘यथैव वायुः प-
वते यथा समुद्र एजति । एवं ते गर्भे एजतु सह
जरायुणाऽपस्पर्पतु’ इति ॥ १२

अथ यदि जरायुर्न पतेद्गर्भेरेव जठरं संमाष्टि—‘तिलदेऽवप-
द्यस्व न मांसमसि नोदलम् । स्थविज्यवपद्यस्व स्व-
प्स्ये’ इति ॥ १३

प्रसिद्धं जातकर्म ॥ १४

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

तृतीयोऽध्यायः.

अथ प्रजार्थिहोमः—

१

पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रेऽमावास्यायां विषुवेऽयने वा नदीतीरेऽ-
श्वत्थच्छायायां वा गोमयेन गोचर्मघात्रं चतुरश्रं स्थ-
ण्डिलं कृत्वा ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्व-
स्त्युद्धिम्' इति वाचयित्वा प्राच्यां दिशि ब्रह्माणं
प्रतिष्ठाप्य पार्श्वयोर्धातारं विधातारं दक्षिणतो धाता-
रमुत्तरतो विधातारम् ॥ २

ततस्तानर्चयेत्पूर्वं 'ब्रह्माणं प्रजापतिं परमेष्ठिनं हिरण्यगर्भमा-
वाह्यामि' इत्यावाह्य सावित्र्या पाद्यं ददाति सावि-
त्र्या निवेदयेदेतैरेव नामधेयैश्शुक्लान्नं ब्रह्मणे मुद्गान्नं
धातुः पीतान्नं विधातुः ॥ ३

ततस्सावित्र्या अप आचम्य प्रणवेनाष्टशतं हुत्वा ब्रह्माण-
मुपनिष्ठते—'नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो ब्रह्मणे
बृहते करोमि' इत्येवं 'नमो धात्रे नमो विधात्रे' इति॥

अग्निमुपनिष्ठते—'नमोऽग्नये सप्तार्चिः सप्त जिह्वाः सप्तधाऽग्निः
प्रतिष्ठितः । सप्तैव विश्वा भूतानि को ह्यग्निः प्रति-
तिष्ठति । तत्त्वमसि विश्वमसि योनिरसि' इति॥ ५

अथ स्त्रियमाहूय सावित्र्या पलाशपर्णैरष्टोत्तरसहस्रैः स्नाप-
यित्वा पुरुषसूक्तेन जुहुयात्तत्सम्पातेन मूर्ध्नि जुहुयात्
प्रणवेन नमस्क्रुर्यात् ॥ ६

अध्वर्युं वस्त्रकुण्डलाभ्यामलङ्करोति ॥

७

ततस्ता गर्भिणी भवतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ८

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः.

अथ माघमासे शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य
'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति वाचयित्वाऽथ देव-
यजनोल्लेखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वाऽग्नेणाग्निमादित्य-
मालिख्य सम्परिस्तीर्य षोडशभिरर्कपर्णैरभ्यन्तराग्नेः
प्रदक्षिणं मण्डलमास्तीर्य गन्धोदकेनाभ्युक्ष्य पुष्पैरव-
कीर्य धूपेनाधिवाह्य तस्मिन् प्रणीतामद्भिः पूर्णां कृ-
त्वोत्पूयादित्यमावाहयेत्— १

‘आदिसं नावमारोक्ष्ये पूर्णामुपरिवासिनीम् । अच्छिद्रां पार-
यिष्णुं शतारित्रां स्वस्त्य ओं नम आदिषाय’ इति ॥ २

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘आयातु देवस्स-
वितोपयातु हिरण्ययेन सुवृता रथेन । वहन्नस्तं सुभ-
गं विघ्ननापसं प्रयच्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ’ इत्येका-
माहुर्ति*हुत्वोत्तरार्धात् स्विष्टकृत†मवदायान्तःपरिवि सा-
दयित्वा बहुप्रकारैरन्नैरादित्यं तर्पयति—‘ओं नमो
भगवत आदित्याय नमः । क्लीं नदीवृत्तिस्तटीस्तुटि-
रुवो नावमर्णालिसुरिणोरोरुमिविरिकिताकुनानारुसन्ध्यतु-
मे मन्त्रवदानी स्वाहा’ इति ॥ ३

*घ. ‘आयातु देवस्सवित’ इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ‘हस्तः प्रयच्छतु.’
इति याज्यया जुहोत्येकामाहुर्ति. † ख. सौविष्टकृत.

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘स्थविरे स्वाहा तेजसे स्वाहा य-
मिन्द्रमाहुके*स्वाहा, उद्वयम्, उदु सं, चित्रं, तच्चक्षुः,
य उदगात्, हंसश्शुचिषत्, वयस्सुपर्णाः, आविश्वदेवं,
सूर्यो देवीम्’ इति चत्वारि सूक्तानि । द्वादश संप-
द्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सरस्संवत्सरेण सर्वान् कामान-
वाप्नोति ॥ ४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

तर्पयित्वा मनसा तान् ध्यात्वा प्रवाहयति—‘उदस्तांप्सी-
त्सविता मित्रो अर्यमा सर्वानमित्रादवधीद्युगेन । बृह-
न्तं मामकरद्वीरवन्तं रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्यां
वामदेव्ये श्रयस्व स्वाहाऽन्तरिक्षे बृहति श्रयस्व स्वाहा
दिवि बृहता त्वोपस्तभ्नामि’ इति ॥ ६

अथैना आदाय सहार्कपर्णेरुत्तिष्ठति—‘उदायुषा’ इति ॥ ७

यत्रापस्तद्रत्वाऽपो निनयति—‘समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां
योनिमपि गच्छत । अञ्छिद्रः प्रजया भूयासं मा प-
रासेचिमत्पयः’ इति ॥ ८

सपवित्रेण पाणिनाऽद्भिर्मार्जयति—‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति
तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः
‘पवमानस्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा
‘याः सुगन्धा रसा वर्णाः’ इत्येताभिरिति ॥ ९

एतद्धन्यं पुण्यं पुण्यं पौण्यमांगुष्यं स्वर्ग्यं सूर्याचन्द्रमसोस्सायु-
ज्यं सलोकतामाप्नोतीति दीपयेदमुनेति* ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

अथातः पुत्रप्रतिग्रहकल्पं व्याख्यास्यामः—

१.

शोणितशुक्लसम्भवो मातृपितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानपरित्याग-
विक्रयेषु मातापितरौ कर्तारौ भवतो न त्वेकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् ॥ २

न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ॥ ३

पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते—द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकं
चाचार्यं च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः पर्णमयमिध्ममिति ॥

अथ बन्धूनां मध्ये राजनि चावेद्य परिपदि वाऽगारमध्ये
ब्राह्मणानक्षेत्रं परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिम्' इति
वाचयित्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा
दातुस्समीपं गत्वा 'पुत्रं मे देहि' इति भिक्षेत 'ददा-
मि' इतीतर आह ॥ ५

तं पुत्रं प्रतिगृह्णाति—'धर्माय त्वा गृह्णामि सन्तत्यै त्वा गृह्णा-
मि' इति ॥ ६

अथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्याऽ-
ग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘यस्त्वा हृदा कीरिणा
मन्यमानः’ इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ‘यस्मै त्वं सु-
कृते जातवेदः’ इति याज्यया जुहोति ॥ ७

अथ व्याहृतीभिर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥
अथ दक्षिणां ददात्येते एव वाससी एते एव कुण्डले एत-
च्चाङ्गुलीयकम् ॥ ९

यद्येवं कृते औरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागेष भवतीति ह
स्माह भगवान् बोधायनः ॥ १०

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

अथातो यज्ञोपवीतविधिं व्याख्यास्यामः—

जीर्णे छेदे विनाशे वा हस्तदादान् प्रक्षाळ्याप आचम्य ब्राह्म-
णकन्यकया वा ब्राह्मणविधवयां वा शुचिस्नातया
कृताचमनीयया निर्मितं सूत्रं गृहीत्वा ग्रामात्प्राचीं
वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य चतुरङ्गुलमात्रं षण्णव-
तिमूत्रं परिमण्डलं वा द्वितीयमेवं तृतीयमग्निः प्रक्षाळ्य
‘आपो हिष्टा मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णा-
श्शुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमानस्सुवर्ज-
नः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा देवागारे गवां

गोष्ठे नदीतीरे शुचौ देशे वा यत्रयत्र शुचिर्देशस्स्यात्
बिल्वखादिरपलाशोदुम्बराश्वत्थवेण्वादियांनिकवृक्षशाखा-
यामवलम्ब्य सजीवं बध्नाति—‘पितृभ्यो नमः’
इति प्रथममपसव्यम् ॥ २

सम्पन्ने हस्ते गृहीत्वा प्रतिष्ठापयति—‘ओं भूः प्रतिष्ठापयामि
ओं भुवः प्रतिष्ठापयामि ओं सुवः प्रतिष्ठापयामि ओं
भूर्भुवस्सुवः प्रतिष्ठापयामि’ इति प्रतिष्ठाप्यापसव्यकृतं
जपति—‘भूर्भुवस्सुवः । ओजो बलम्’ इत्येतमनुवाकम् ॥

अथ सावित्र्या त्रिगुणीकृत्य ‘भूरग्निं च’ इति दक्षिणावृत्ति-
मभिमन्त्रयेत् ‘भुवो वायुम्’ इति मध्यमावृत्तिं ‘सु-
वरादिसं च’ इत्युत्तरां ‘भूर्भुवस्सुवश्चन्द्रमसि’ इति
त्रिधाऽऽवृत्तिं च ॥ ४

अथ सूत्रान्तेन बध्नाति—‘यथा नक्षत्रेयसः करत्’ इति
चतुर्भिर्मध्ये द्विगुणं भवति ॥ ५

तां ‘भूः प्रतिष्ठापयामि’ इति पुनः प्रतिष्ठाप्य ‘उशन्त-
स्त्वा हवामहे’ इत्यृचं जपित्वा प्रदक्षिणतो दृढं
करोति ॥ ६

त्याणां ब्रह्मेश्वरविष्णूनां प्रमाणं कृत्वा— ७

तन्नुद्विगुणितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम् ।
चतुर्वेदस्य चत्वारि त्रिवेदस्य त्रिकं भवेत् ।
द्वे स्यातां वै द्विवेदस्य एकमेवैकवेदिनः ॥ ८

इति यज्ञोपवीतविधिर्व्याख्यातः ॥

१

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथ राजन्यवैश्ययोरुपनयनं प्रसिद्धम् ॥

१

एतावदेव नाना ॥

२

आचार्य एव पक्वाज्जुहोति ॥

३

ब्रह्मसूत्रमबोद्धुं त्रिष्टुभी राजन्यस्य 'जिघर्म्यग्निम्, आ त्वा
जिघर्मि, आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः' इति। जग-
तीभिर्वैश्यस्य 'जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः, त्वा-
मग्ने मानुषीरीडते विशः, सप्त ते अग्ने समिधस्सप्त
जिह्वाः' इति ॥

४

वैश्यस्य रथकारस्यैतावदेव नानाऽऽचार्य एव पक्वाज्जुहो-
ति—'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इति ॥

५

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'क्षेत्रियै त्वा निरृक्तस्यै त्वा' इति
षड्विंशनुच्छन्दसम्। नात्र जगतीभिर्वैश्यस्य जुहोति ॥

६

अथाग्नेणाग्निं हुतशेषं दत्वा विरमेत् ॥

७

ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पन्नो ब्राह्मणवदेवैतावदेव नाना तस्य
'क्षेत्रियै त्वा' इति व्याहृतीभिश्चेत्युपहोमः ॥

८

क्षत्रियवदम्बष्ठस्य 'क्षेत्रियै त्वा' इत्येवोपहोमः ॥

९

क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नः क्षत्रियवदेव 'क्षेत्रियै त्वा, सावित्र्या'
चोपहोमैः ॥ १०

वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्तूष्णीं वैश्यवत् ॥ ११

गायत्रीतिष्ठोज्जगत्यः 'तत्सवितुर्वरेण्यम्, आससेन, युञ्जते
मनः' इति सावित्र्यो यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या-
नाम् ॥ १२

उक्तं समावर्तनम् । समावर्तनप्रभृति स्नातकः पूर्वेण ग्रामा-
न्निष्क्रमणप्रवेशनान्युत्तरेण वा वहिर्वाचं विष्टेजदैन्यत्र
हस्तं दत्वा प्रसिद्धं स्नात्वा देवर्षिपितृस्तर्पयित्वा दर्भे-
षु प्राञ्जुष्य उपविश्य दर्भान् दूर्वाश्च धारयमाणस्त्रीन्
प्राणायामान् धारयित्वा सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छ-
तकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशवारं वेदानधीत्य प्रश्न-
मनुवाकं वाऽधीयीत 'यावत्तरसम्' इति विज्ञायते ततो गृ-
हानेति 'यत्किञ्चिद्दाति सा दक्षिणा' इति ब्राह्म-
णम् ॥ १३

अथ दैवतान्यर्चयति वैश्वदेवं करोति प्रसिद्धं बलिहरणम् ॥ १४

अथ वै भवति—'पञ्च वा एते महायज्ञास्ततति प्रतायन्ते स-
तति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्य-
यज्ञो ब्रह्मयज्ञः' इत्येतदानुपूर्व्यं भवति ॥ १५

अथ देवयज्ञः—'देवेभ्यस्स्वाहा, व्याहृतीभिश्च' इति । 'अ-
पि समिधं तद्देवयज्ञस्संतिष्ठते' ॥ १६

अथ पितृयज्ञः—ब्राह्मणान् भोजयेत् पित्र्याणपि वा दक्षिणे-
नार्शिं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य गन्धपुष्पधूपदीपै-
रभ्यर्च्यालङ्कृत्य तेषु पिण्डं ददाति—‘पितृभ्यस्व-
धानमः’ इति ‘अप्यपस्तत्पितृयज्ञस्संतिष्ठते’ ॥ १७

अथ भूतयज्ञः—उत्तरेणार्शिं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य गन्ध-
पुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य तेषु बलिमुपहरति—‘भूतेभ्यो नमः’
इत्यापुष्पेभ्यस्तद्भूतयज्ञस्संतिष्ठते ॥ १८

अथ मनुष्ययज्ञः—ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादौदनपात्रात् तन्मनुष्य-
यज्ञस्संतिष्ठते ॥ १९

अथ ब्रह्मयज्ञः—उक्तः ॥ २०

कथमु खलु नित्यानामनुक्रम इति—सन्ध्योपासनमग्रयुपस्थानं
नित्यस्वाध्यायगृहकर्मस्नानादित्योपस्थानतर्पणजपयज्ञगृह-
देवतार्चनवैश्वदेवपञ्चमहायज्ञात्मयज्ञसन्ध्योपासनाग्निहोत्रा-
त्मयज्ञसंवेशनानीत्येतान्युदितहोमिनोऽजस्राग्निहोत्रिणोऽनु-
दितहोमिनोऽग्निहोत्रं सन्ध्योपासनमिति क्रमः ॥ २१

एतानि नित्यान्युपव्युषमारभ्यासंवेशनात् प्रसिद्धम् ॥ २२

सायं प्रातस्सपत्नीकः प्रीतिं वर्धयेत् ॥ २३

तस्याः पत्न्याः पूर्वरात्रावुपसंवेशनमाऽर्धरात्रादधश्शयनमा ब्राह्म-
मुहूर्तादथोपोत्थाय नित्यान्यारभते ॥ २४

इति व्याख्यातमुपनयनम् ॥ २५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

- अथ जडबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्यामः— १
- ऋतुर्यथाकामी स्यात् ॥ २
- पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा केशानोप्य स्नातं शुचिवाससं वद्धशिवं यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजनमुदानयति ॥ ३
- अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनाक्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति । तूष्णीमश्मानं स्थापयति । यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति । तूष्णीं मेखलां परिव्ययति । मन्त्रवद्वन्धि करोति । तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति । तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति । याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम प्रयच्छति ॥ ४
- अथैनं दक्षिणे हस्ते गृह्णाति—‘यस्मि ॥ भूतं च भव्यं च ’ इति ॥ ५
- अथैनं देवताभ्यः परिददाति—‘देवेभ्यस्त्वा ’ इति ॥ ६
- अथैनमुपनयति—‘देवस्य त्वा ’ इति सर्वं नामग्रहणवर्जम् ॥ ७
- आचार्य एव पक्वाज्जुहोति—‘तत्सवितुर्वरेण्यम् ’ इति ॥ ८
- अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘क्षेत्रियै त्वा ’ इति षड्विर्व्याहृतिमिश्र ॥ ९
- अथ स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १०
- अथाग्नेर्गार्भि याज्ञिकवृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधाति तत्पुस्ताद्व्याख्यातम् ॥ ११

अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति* ॥ १२

तूष्णीं सर्वान् मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्येके ॥ १३

षण्डजडह्रीबान्धव्यसनिव्याधितोन्मत्तहीनाङ्गबाधिराधिकाङ्गामया-
व्यपस्मारिष्वित्रिकुष्ठिदीर्घरोगिणश्चेतेन व्याख्याता इत्येके॥

सद्यो मधुपर्कीददाति ॥ १५

तिसृषु व्युष्टासु मधुपर्कवदा व्रतात्तूष्णीम् ॥ १६

अथाग्निमुत्सृजति—‘आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः’ इति ॥ १७

पिता वा भ्राता वाऽऽत्मनि समारोपयेदित्येके ॥ १८

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

अथातोऽश्वत्थसंस्कारं व्याख्यास्यामः— १

ऋतुर्यथाकामी स्यात् ॥ २

पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा प्रद-
क्षिणमश्वत्थं परिसमूहति—‘अश्वत्थे वो निषदनम्’
इति ॥ ३

तमभ्यर्च्य यज्ञोपवीतं प्रतिमुञ्चति ॥ ४

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा याज्ञिकां समिध-
माज्येनाक्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति । यथालाभं तूष्णीं

वासः परिधापयति । तूष्णीं मेखलां परिव्ययति ।
मन्त्रवद्गन्धिं करोति । तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति । तूष्णीं
दण्डं प्रयच्छति । याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम प्रयच्छति ॥ ५

अथाश्वत्थमुपनयेत्—‘देवस्य त्वा’ इति नामग्रहणवर्जम् ॥ ६

आचार्य एव पक्वाज्जुहोति—‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इति ॥ ७

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘क्षेत्रियै त्वा’ इति पङ्क्तिर्व्याहृतिभिश्च ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ९

अथाग्नेणार्घिं पलाशपर्णेषु हुतशेषं निदधाति । तत्पुरस्ताद्व्या-
ख्यातम् ॥ १०

अथ पक्वादुपादायाथैनं निवेदयति ॥ ११

तूष्णीं सर्वान् मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्याह भगवान् बो-
धायनः ॥ १२

इति बांधायनीयगृह्यशेषस्मृत्यै द्वितीयप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथाहुते प्रसिद्धमुपनयनम् ॥ १

एतावदेव नाना ॥ २

कुमारं भोजयित्वा गोमयेन गोचर्मपात्रं चतुरश्रं स्थण्डि-
लमुपलिप्य मङ्गलानि संस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख आचार्य
उपविश्य तस्याग्नेण कुमारो दर्भेषु प्रत्यङ्मुख उपवि-

श्योभयीरपस्सन्निषिञ्चत्युष्णासु शीता आनयति तत्त्व
चौलवत्तूष्णीं केशानोप्य स्नाप्याच्छाद्यालङ्कृत्यादित्या-
भिमुखस्तिष्ठन् 'अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय
दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम्'
इति ब्राह्मणम् ॥ ३

यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजनमुदानयति ॥ ४

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । चतुरङ्गुलं ब्राह्मणस्य त्र्यङ्गुलं
राजन्यस्य द्व्यङ्गुलं वैश्यस्योपवीतवत् बध्नाति ॥ ५

अथ 'सावित्रीं भो अनुब्रूहि' इत्युक्त्वा कुमारस्य दक्षिणे
कर्णे उपदिशेदित्येकै । 'कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्' इत्यु-
क्त्वोन्मुखावलोकनं कृत्वा वाचयति सावित्रीम् ॥ ६

अथ सायंप्रातस्सन्ध्यां ग्रहस्थवत्समापयति ॥ ७

अथैनमग्निमुपसमाधाय प्रोक्षणीस्संस्कृत्य परिसमूह्य परिषिच्य
व्याहृतीभिस्समिधं आधापयति पोढाविहितेनोपस्थाप-
यति ॥ ८

तदाग्नेयं भस्म सङ्गृह्य वामपाणितले निक्षिप्य 'मानस्तोके'
इत्यद्भिः 'शं नो देवीरभिष्टुये' इति संसृज्य संमेळ्य
तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमेकपुण्ड्रं वा ब्राह्मणस्य वर्तुळाकारं राज-
न्यस्यार्धचन्द्राकृतिं वैश्यस्य ॥ ९

अङ्गानि सन्धापयति 'सरस्वती' इति शिरसि 'मेधावी'
इति ललाटे 'तेजस्वी' इति वक्षसि 'वर्चस्वी' इति

दक्षिणेऽसे 'ब्रह्मवर्चसी' इत्युत्तरेऽसे 'आयुष्मान्'
इति ग्रीवायां 'भूयासम्' इति पिठरे 'स्वस्ति' इति
शिरस्यन्येषां स्त्रीणां बोर्ध्वपुण्ड्रम् ॥ १०

प्रोक्षणीषु करं प्रक्षाल्य नमस्कृत्य प्रोक्षणीशेषं गेहस्योपरिष्ठा-
न्नियेदित्याह भवगान् बोधायनः ॥ ११

इति बोधायनगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः.

यथो एतद्गृहाणामुन्नचेष्टानां नक्षत्रपथचारिणामेवं विवाहं
कुर्वन्त्यपरपक्षेऽशुभे दिने वाऽशुचिना वा विवाहं
कुर्वन्ति विवाहेन नर्धोतीति मन्येत वाऽवसथात् पु-
नर्विवाहं कुर्वीत ॥ १

अथ चेदौपासनारम्भात् प्राक् ज्वलनस्य नाशः पुनर्विवाहं
कुर्वीत ॥ २

अथ पुनर्विवाहं व्याख्यास्यामः ॥ ३

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पूर्वद्युर्नन्दिमुखं कृ-
त्वोपवसति ॥ ४

अथ श्वोभूते ब्राह्मणानन्नेन परिविप्य 'पुण्याहं सस्तिऋ-
द्धिम्' इति वाचयित्वोभौ शुची स्नातौ शुक्लवाससा-
वलङ्कारेणालङ्कृत्य जायां समीक्षते—'अभ्रातृग्रीम्' इति
प्रतिपद्य सप्तपदान्तं कृत्वाऽथ देवयजनोच्छेदनप्रभृत्याऽ-

ग्निमुखात्कृत्वाऽथास्या उपोत्थाय हृदयदेशमभिमृशतीति
सिद्धमाधेनुवरप्रदानादत ऊर्ध्वं नाद्रियेत ॥ ५

अथ पुनर्विवाहेष्वेतानुत्सीदन्ति—प्रतिसरं स्नानं वासः प्रतो-
दमिषुं च पूर्वं भोजनमर्घ्यं व्रतं त्रिरात्रमित्यादिवि-
वाहशेषान् वर्जयेदित्याह भगवान् बोधायनः ॥ ६

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
द्वादशोऽध्यायः.

अथातो विष्णुप्रतिष्ठाकल्पं व्याख्यस्यामः—द्वादश्यामेकाद-
श्यां श्रोणायां वा यानि चान्यानि शुभनक्षत्राणि
तेषु पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणानन्नेन परिविष्व 'पु-
ण्याहं स्वास्तिकृद्धिम्' इति वाचयित्वा समागतायां
निशायां कपिलापञ्चगव्येन सहिरण्यवदूर्वाङ्कुराश्वत्थ-
पलाशपर्णेन सुवर्णोपधानं प्रतिकृतिं कृत्वाऽभिषिञ्च-
ति—'आपो हि ष्ठा मयोभुवः' इति तिसृभिः 'हिर-
ण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः' इति चतसृभिः 'पवमान-
स्सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन व्याहृतीभिश्च ॥ १

पुष्पफलाक्षतमिश्रैर्यवदूर्वाङ्कुरं पादपीठे निक्षिपति—'इदं विष्णु-
विचक्रमे' इति ॥ २

प्रतिसरमावध्नाति—'रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्षि' इति ॥ ३
अथैनं नदीतटाकहृदनिर्झरसरस्तीर्थानामन्यतमेष्वहतेन वाससा

कुशबन्धमाल्यमाच्छाद्याधिश्रयति—‘अव ते हेडः, उदु-
त्तमम्’ इति ॥ ४

अथ श्वेभूते स्नात्वाऽहतवाससश्चत्वारो ब्राह्मणाः प्रतिमासु-
त्थापयेयुः—‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इति ॥ ५

अथ शुचौ देशे समवस्थाप्य—

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
इत्येतत्पञ्चगव्यं नाम ॥ ६

अत्राह—

कपिलाया वरं क्षीरं श्वेतायाश्च वरं दधि ।

रक्तायास्तु घृतं श्रेष्ठं शेषौ शबलकृष्णयोः ॥ इति ॥ ७

एतेन—‘आ वो राजानम्’ इति स्नापयति ॥ ८

शमीपलाशखादिरविल्वाश्वत्थविकङ्कतन्यग्रोधपनसाम्रशिरीषोदु-
म्बराणां सर्वयाज्ञिकवृक्षाणां चर्मकपायकलशेनाभिषि-
ञ्चति—‘अश्वत्ये वो निपदनम्’ इत्येतेनानुवाकेन ॥ ९

मणिमुक्ताप्रवाळरजतताम्राणामप्सु निमग्नानां पूर्णकलशेनाभि-
षिञ्चति—‘हिरण्यवर्णाम्’ इति नवर्चेन ॥ १०

हिरण्येन तेजसा चक्षुर्विमोचयेत्—‘तेजोसि’ इति ॥ ११

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—‘वि-

ष्णोर्नुकम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'परो मात्रया'
इति याज्यया जुहोति ॥ १२

अथ पुरुषसूक्तेनाज्याहुतीरुपजुहोति—'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इति
पादयोःस्पृशेत् ॥ १३

पुनस्तेनैवाज्याहुतीर्जुहुयात्—'विष्णोर्नुकम्' इति नाभिदेशे
स्पृशेत् ॥ १४

पुनस्तेनैवाज्यहुतीर्जुहुयात्—'अतो देवा अवन्तु नः' इति
मूर्ध्नि स्पृशेत् ॥ १५

पुनस्तेनैवाज्याहुतीर्जुहुयादथ सर्वाङ्गं स्पृशेत्पौरुषेण सूक्तेन ॥

होमान्ते 'उदु त्वं जातवेदसम्' इत्युत्थाप्य शाकुनेन सूक्तेन
देवालयं प्रवेश्य मणिमुक्ताप्रवालध्रुवर्णरजतानि पादपी-
ठे निधाय 'अतो देवा अवन्तु नः' इति विष्णुं
स्थापयेत् ॥ १७

अथ गन्धपुष्पधूपदीपान्याकाशेन्मुखानि कृत्वोपोत्थाय आवा-
हनं करोति प्रणवयुक्तव्याहृतिभिर्व्यस्तैस्समस्तैश्च—'ओं
भूः पुरुषमावाहयाम्यो भुवः पुरुषमावाहयाम्यो सुवः
पुरुषमावाहयाम्यो भूर्भुवस्सुवः पुरुषमावाहयामि' इत्या-
वाह्य रत्नाम्बुकलशेनाभिषिञ्चति—'प्रणवेन धारयेत्
ब्रह्म' इति विज्ञायते ॥ १८

प्रणवेन कूर्चं ददाति ॥ १९

दूर्वाविष्णुकान्तश्यामाकपत्रपत्रकलशेन पाद्यं ददाति ॥ २०

एलालवङ्गतक्कोलकर्पूरमिश्रकलशेनाचमनीयं ददाति ॥ २१

आपः क्षीरकुशाग्रेश्चाक्षतैर्यवतण्डुलैस्त्रिलैस्त्रिसदार्थकैश्चाढ्यं ददाति॥

‘इमा आपश्चान्ताश्चिवाश्चिवनमाः पूताः पूततमा मेध्या मे-
ध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्या आचमनीया अ-
र्घ्यास्ता जुषान्तां प्रतिगृह्यन्तां प्रतिगृह्णातु भगवान् महा-
विष्णुर्विष्णवे नमः’ इति पाद्यमाचमनीयमर्घ्यं ददाति ॥

‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे’ इति प्रतिसरं विस्रंसयति ॥ २४

देवतां नमस्कृत्वाऽथ गन्धं ददाति—

इमे गन्धाश्शुभा दिव्यास्सर्वगन्धैरलङ्कृताः ।

पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्मूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २५

‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः’ इति ॥

माल्यं ददाति—

इमे माल्याश्शुभा दिव्यास्सर्वमाल्यैरलङ्कृताः ।

पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्मूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २७

‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः’
इति ॥ २८

पुष्पं ददाति—

इमे पुष्पाश्शुभा दिव्यास्सर्वपुष्पैरलङ्कृताः ।

पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्मूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २९

‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः’ इति ॥

धूपं ददाति—

वनस्पतिरसो धूपो धूपेभ्यो धूप उत्तमः ।

आग्नेयस्सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३१

‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः’

इति ॥ ३२

अथ दीपं ददाति—

ज्योतिश्शुक्रश्च तेजश्च देवानां सततं प्रियः ।

भास्वरस्सर्वभूतानां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३३

‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः’

इति ॥ ३४

अथ द्वादशनामभिः पुष्पाणि दद्यात्तैरेव तर्पणानि कृत्वा कृसरपायसगुलोदनं हरिद्रोदनमिति हवींषि । ‘पवित्रं ते विततम्’ इति पायसं निवेदयेत् । घृताप्लुतं पूर्णशरावं गुलोदनं निवेदयेत् । कृसरं तिलमिश्रमाज्यं जुहुयात्—‘वासुदेवाय स्वाहा । सङ्कर्षणाय स्वाहा । प्रद्युम्नाय स्वाहा । अनिरुद्धाय स्वाहा । ईशान्यै स्वाहा । श्रियै स्वाहा । सरस्वत्यै स्वाहा । पुष्ट्यै स्वाहा । विष्णवे स्वाहा । पुरुषसूक्तेन, विष्णोर्नुक्तं तदस्य प्रियं, प्रतद्विष्णुः, परोमात्रया, विचक्रमे, त्रिदेवः, इति द्वादशनामभिः ‘अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा’ इति स्विष्टकृतप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३५

अथ सर्वहविषां बलिमुपहरति—

त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं नारायणं विश्वसृजं यजामहे ।
त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनाऽत्मन् प्रतिगृह्णीष्व
हव्यम् ॥ इति ॥ ३६

अथाग्नेणाग्निमश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘भूर्भुवस्सुवरोम्’
इति ॥ ३७

द्विश्चतुर्वा प्रदक्षिणं सार्धं परिक्रामति—‘विश्वभुजे नमः ।
सर्वभुजे नमः । आत्मने नमः । परमात्मने नमः । स-
र्वात्मने नमः’ इति ॥ ३८

ब्रह्मवारी गृहस्थो वा द्वादश ब्राह्मणान् संयतान् हरिद्रोदनं
भोजयेत् । संन्तिष्ठते विष्णुप्रतिष्ठाविधिः ॥ ३९

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने

त्रयोदशोऽध्यायः.

अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः—
स्नातश्शुचिश्शुचौ समे देशे गोमयेनोपलिप्य देवस्य प्रतिकृतिं
कृत्वाऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयित्वा सह पुष्पोदकेन महा-
पुरुषमावाहयेत्—‘ओं भूः पुरुषमावाहयाम्यो भुवः
पुरुषमावाहयाम्यो सुवः पुरुषमावाहयाम्यो भूर्भुवस्सु-
वः पुरुषमावाहयामि’ इत्यावाह्य ‘आयातु भगवान्
महापुरुषः’ इति कुशैरासनं दद्यात्—‘भगवतोऽयं
कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितस्सुवर्णस्तं जुषस्व’ इति ॥ २

अथ सावित्र्या पात्रमद्भिः प्रक्षाल्य तिरःपवित्रमप आनीय
पुनस्तेनैवापोऽभिमन्त्र्य सपवित्रेणादित्यं दर्शयेत्—‘ओ-
म्’ इत्यातमितोः ॥ ३

तासां ‘त्रीणि पदा विचक्रमे’ इति पाद्यं ददाति ॥ ४

अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्य ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ इ-
त्यर्घ्यं दद्यात् ॥ ५

‘दिवो वां विष्णौ’ इत्याचमनीयम् ॥ ६

अथैनं स्नायति—‘आपो हिता मयोभुवः’ इति तिसृभिः
‘हिरण्यवर्णास्तुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पव-
सास्तुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन ‘ब्रह्म जज्ञानम्, वा-
मदेव्यर्चा, यजुः पवित्रेण’ इति ॥ ७

अथाद्भिस्तर्पयति—‘केशवं तर्पयामि’ इति द्वादशनामधेयैर्वर्षा-
हृषीभिः षडक्षिणमुदकं परिषिच्य प्रणवेन वासो द-
दाति सावित्र्या यज्ञोपवीतं ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ इत्या-
चमनीयं ‘सन्ध्याद्रात्र्याम्’ इति सन्ध्यां ‘इन्द्रादी’ इत्यक्ष-
तं ‘तद्विष्णोः’ इति षुष्पं सावित्र्या धूपं ‘उद्दीप्यस्व’
इति दीपं ‘देवस्य त्वा’ इति हविर्निधेदनम् ॥ ८

अथास्मै द्वादशशामभिः षुष्पाणि दद्यात् ‘त्रीणि पदा विच-
क्रमे’ इति प्रतिपदं दद्यात् ‘हमृशीका भवन्तु नः’
इत्यन्तेन ॥ ९

अथैनं वैष्णवीभि ऋग्यजुरसामथर्वभिः स्तुतिभिस्तुन्वान्ति ॥१०

व्याहृतीभिः पुरुषमुद्रासयेत्—‘ ओं भूः पुरुषमुद्रासयामि ’ इत्यादिभिः ‘ प्रयातु भगवान् महापुरुषः क्षेमाय विजयाय पुनस्संदर्शनाय च ’ इति ॥ ११

प्रतिमास्थानेष्ववाहनोद्गासनवर्जमहरहस्त्वाचक्षत इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १२

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
चतुर्दशोऽध्यायः.

अथातस्संप्रवक्ष्यामि विष्णोस्सन्पनमुत्तमम् ।

प्रासादस्याग्रतो विद्वान् कुर्यात्सन्पनमण्डपम् ॥ १

मण्डपस्य च मध्ये तु वेदिकां सम्प्रकल्पयेत् ।

अवलम्वतिष्ठितो यत्र देवस्तत्र न वेदिका ॥ २

तस्यास्समीपे तत्स्थाने कलशस्थानमुत्तमम् ।

सङ्ख्या च नव तेषां तु स्थापनं प्रणवेन तु ॥ ३

यत्किञ्चित्क्रियो चात्र प्रणवेनैव कथ्यते ।

स्थापनं कलशानां तु प्रागादीशानवन्ततः ॥ ४

एतेनैव क्रमेणात्र सर्वं कर्म विधीयते ।

नवमं कलशं मध्ये स्थापयेदन्ततो बुधः ॥ ५

कूर्चेषु स्थापयेत्तत्तान् ग्रीष्मिप्रस्थस्थितेषु च ।

ग्रीहऋशालयः प्रोक्ताः कलशस्थापने बुधैः ॥ ६

तेषामभावे यत्किञ्चिद्ग्राभ्यं धान्यमिहेष्यते ।

पूरयेत्कलशान् सर्वान् शुद्धस्फटिकसन्निभैः ॥ ७

- जलैस्तु मध्यमं तत्र पञ्चगव्येन पूरयेत् ।
 कूर्चान्निधाय सर्वेषु शरावैरपिधाय च ॥ ८
- अरिक्तैरेव कर्तव्यः शरावैर्नवभिस्सदा ।
 अपिधानक्रिया तेषां शालिजैरेव तण्डुलैः ॥ ९
- अर्चयेत्कलशान् सर्वान् गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 प्राप्ते मुहूर्ते आवाह्य परमात्मानमात्मवान् ॥ १०
- पूर्वोक्तविधिनाऽऽवाह्य देवमानीय वेदिकाम् ।
 अर्चयित्वा ततो विष्णुमर्चितैरेव सर्वशः ॥ ११
- आनीतं वेदिकायां तु गोमयेनापरेण तु ।
 उपलिप्तेऽक्षतैः कीर्णे शालिभिर्व्रीहिभिश्च तत् ॥ १२
- प्राङ्मुखं देवमासीनं सन्निदध्यात्ततः क्षणात् ।
 तत्रैव त्वचलस्थाने न चावाहनमिष्यते ॥ १३
- तत्रैव नित्यसन्निध्याद्देवस्य परमात्मनः ।
 आसनादिक्रमादद्यात्सूक्तं पौरुषमाश्रितः ॥ १४
- ततः कलशमादाय कुर्यात्स्नपनमादितः ।
 मन्त्रा एते तु मन्तव्याः स्नापने परमात्मनः ॥ १५
- वैष्णवं सूक्तमापो हि हिरण्येति च सप्तकम् ।
 पञ्चमानुवाकं च सर्वे साधारणास्स्मृताः ॥ १६
- अनुक्तमन्त्रं यत्किञ्चिन्न गृहीयात्ततो बुधः ।
 अनेन विधिवत्कृत्वा स्नापनं पुरुषस्य तु ॥ १७
- दत्त्वा पायसमन्त्रं तु शेषं परिसमापयेत् ।

- निसदेवार्चने यत्स्यात् कलशस्त्रापनं तु वै ॥ १८
- स्त्रापनस्य त्रयश्चोक्ताः ब्रह्मजज्ञानमन्त्रतः ।
 वामदेव्यं ततः कुर्यात्पवित्रं यजुषश्च यत् ॥ १९
- पवमाननुवाकं च सर्वे साधारणास्स्मृताः ।
 विषुवायनसंङ्क्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ २०
- अर्चनायाश्च विच्छेदे कदाचित्कालभेदतः ।
 उपघातेऽपि वाऽन्यस्मिन् दुस्स्वप्ने तु भयंकरे ॥ २१
- आद्यं तु स्त्रापनं कुर्यात्सर्वशान्तिर्भविष्यति ।
 अथ देवोत्सवं कुर्यान्मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २२
- इह लोके परत्रापि सुखमेवास्य वर्धते ।
 पश्चाद्विष्णोश्च सायुज्यमेतीत्यत्र न संशयः ॥ २३
- जगद्धिताय कृष्णाय स्त्रापनं कृतवान् हि यः ।
 इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ २४

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
 पञ्चदशोऽध्यायः.

अथातो रुद्रप्रतिष्ठाकल्पं व्याख्यास्यामः—

चतुर्थ्यामष्टम्यामार्द्रायामपभरण्यां वा चतुर्दश्यां वा यानि
 चान्यानि शुभनक्षत्राणि तेषु पूर्वेष्वेव युग्मान् ब्रा-
 ह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्'
 इति वाचयित्वा समागतायां निशायां कपिलापञ्चग-

व्येन सहिरण्यवदूर्वाङ्कुराश्वत्थपलाशपर्णेन सुवर्णोप-
धानं प्रतिकृतिं कृत्वाऽभिषिञ्चति—‘आपो हिष्ठा-
मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पा-
वकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमानस्सुवर्जनः’ इत्येते-
नानुवाकेन व्याहृतीभिश्च ॥ २

पुष्पफलाक्षतमिश्रयवदूर्वाङ्कुरं पादपीठे निक्षिपति—‘नमस्ते
रुद्र मन्यवे’ इति ॥ ३

प्रतिसरं बध्नाति—‘रक्षोहणं वाजिनम्’ इति ॥ ४

अथ नदीतटाकहृदनिर्झरसरस्तीर्थानामन्यतमेष्वहतेन वाससा
कुशधन्वां मालामाच्छाद्याधिवासयति—‘अवते हेडः,
उदुत्तमम्’ इति ॥ ५

अथ श्वोभूते स्नात्वाऽहृतवाससश्चत्वारो ब्राह्मणाः प्रतिमामुत्था-
पयेयुः—‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इति ॥ ६

अथ शुचौ देशे समवस्थाप्य—

गायत्र्या* गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकावणेति वै दधि ।

शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥ ७

इत्येतत्पञ्चगव्यं नाम ॥ ८

अत्राह—

कपिलाया वरं क्षीरं श्वेतायास्तु वरं दधि ।

- रक्ताया वरमाज्यं च शेषौ शबलकृष्णयोः ॥ इति ॥ ९
- एतेन 'नमस्ते अस्तु धन्वनः' इत्यष्टाभिः स्नापयति ॥ १०
- अथ शमीपलाशत्वादिरविल्वाश्वत्यविकङ्कतन्यग्रोधपल्लवाग्रशिरी-
षोदुम्बरसर्वयाज्ञिकवृक्षाणां चर्मकृतयकललेनाभिषिञ्च-
ति—'अश्वत्ये वो निषदनम्' इत्येतेन ॥ ११
- मणिमुक्ताप्रवाळानामप्यु निमग्नानां पूर्णकलशेनाभिषिञ्चति—
'हिरण्यवर्णाः' इति पूर्वोक्तेन ॥ १२
- हिरण्येन तेजसा चक्षुर्विमोचयेत्—'तेजोऽसि' इति ॥ १३
- लिङ्गे चेन्निवर्तते चक्षुषोरभावात् ॥ १४
- अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखत्वात् कृत्वा पक्वाज्जुहोति—१५
- 'या त इषुशिवतमा' इत्याहुतादनुवाकस्य ॥ १६
- अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'द्रापे, सहस्राणि' इत्येताभ्यामनुवा-
काभ्यां प्रत्युचं 'सर्वो वै रुद्रः' इति पादपीठे
स्पृशेत् ॥ १७
- पुनस्ताभिरेवाज्याहुतीर्जुहुयात् 'कद्रुद्राय' इति नाभिदेशे स्पृ-
शेत् ॥ १८
- पुनस्ताभिरेवाज्याहुतीर्जुहुयात् 'नमो हिरण्यवर्हवे' इति
मूर्ध्निस्पृशेत् ॥ १९
- पुनस्ताभिरेवाज्याहुतीर्जुहुयात् सर्वाङ्गमुपस्पृशेत्—रुद्रेण सम-
स्तेन ॥ २०

ततः 'उदु सं जातवेदसम्' इत्युत्थाप्य पञ्चब्रह्मसंज्ञकेन प.
 आनुवाकेन देवालयं प्रवेश्य मणिमुक्ताप्रवालसुवर्ण-
 जतानि पादपीठे निधाय 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इति
 रुद्रं स्थापयेत् ॥ २१

अथ गन्धपुष्पधूपदीपान्याकाशोन्मुखानि कृत्वा उपोत्थाया-
 वाहनं करोति प्रणवयुक्तव्याहृतीभिर्व्यस्ताभिस्समस्ता-
 भिश्च—'ओं भूः पुरुषमावाहयाम्यो भुवः पुरुषमा-
 वाहयाम्यो सुवः पुरुषमावाहयाम्यो भूर्भुवस्सुवः पुरु-
 षमावाहयामि' इति 'आयातु भगवान् महादेवः'
 इत्यावाह्य रत्नाम्बुकलशेनाभिषिञ्चति 'प्रणवेन धार-
 येत् ब्रह्म' इति विज्ञायते ॥ २२

प्रणवेन कूर्चं ददाति ॥ २३

विष्णुपदाश्यामाकपद्मपत्रकलशेन पाद्यं ददाति ॥ २४

एलालवज्रतक्कोलकर्पूरमिश्रकलशेनाचमनीयं ददाति ॥ २५

आपः क्षीरकुशाग्रैश्चाक्षतैर्यवतण्डुलैः । यवैस्सिद्धार्थकैश्चाप्यं
 ददाति—'इमा आपश्शिवाश्शिवतमाः पूताः पूततमा
 मेध्या मेध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्या आचम-
 नीया अर्घ्यास्ता जुपतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भग-
 वान् महादेवो रुद्राय नमः' इति पाद्यमाचमनीयमर्घ्यं
 ददाति ॥ २६

'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इति प्रतिसरं विस्रंसयति ॥ २७

देवतां नमस्कृत्याथ गन्धं ददाति—इमे गन्धाश्शुभा दि-
व्यास्सर्वगन्धैरलङ्कृताः । पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्सूर्य-
स्य रश्मिभिः ॥ ‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान्
महादेवो रुद्राय नमः’ इति ॥ २८

अथ माल्यं ददाति—‘इमे माल्याश्शुभा दिव्यास्सर्वमाल्यैरल-
ङ्कृताः । पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्सूर्यस्य रश्मिभिः ॥
‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महादेवो रुद्राय नमः’
इति ॥ २९

अथ पुष्पं ददाति—इमे पुष्पाश्शुभा दिव्यास्सर्वपुष्पैरलङ्कृ-
ताः । पूता ब्रह्मपवित्रेण पूतास्सूर्यस्य रश्मिभिः ॥
‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महादेवो रुद्राय
नमः’ इति ॥ ३०

अथ धूपं ददाति—वनस्पतिरसो धूपो धूपाढ्यो धूप उत्तमः ।
आग्नेयस्सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ‘प्रतिगृह्यतां
प्रतिगृह्णातु भगवान् महादेवो रुद्राय नमः’ इति ॥ ३१

अथ दीपं ददाति—ज्योतिश्शुक्रश्च तेजश्च देवानां सततं
प्रियः । भास्वरस्सर्वभूतानां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
‘प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महादेवो रुद्राय
नमः’ इति ॥ ३२

अथ 'भवाय' इत्यष्टाभिः पुष्पाणि दद्यात्तैरेव तर्पणाणि
कृत्वा कृसरं पायसं गुळोदनं हरिद्रोदनमिति हवींषि
'पवित्रं ते विततम्' इति पायसं निवेदयेत् ॥ ३३

घृताप्लुतं पूर्णशरावं गुळोदनं निवेदयेत् ॥ ३४

कसरमाज्यमिश्रं जुहुयात्—'भवाय देवाय स्वाहा' इत्य-
ष्टाभिः 'भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा' इत्यादिभिः ॥ ३५

अथ हरिद्रोदनं जुहुयात्—'भवस्य देवस्य सुताय स्वाहा'
इत्यष्टाभिः ॥ ३६

अथ 'अयम्बकं यजामहे, मा नो महान्तं, मा नस्तोके, आर्द्र-
या रुद्रः, हेती रुद्रस्य, आरात्ते अग्निः, विकिरिद्
विलोहित, सहस्राणि सहस्रधा, सहस्राणि सहस्रशः'
इति । द्वादशनामभिः—'शिवाय शङ्कराय सहमानाय शि-
तिकण्ठाय कपर्दिने ताम्राय अरुणाय अपगुरमाणाय
हिरण्यवाहवे सस्विअराय वभ्लुशाय हिरण्याय स्वाहा'
इति ॥ ३७

स्विष्टकृत्प्रमृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३८

हविषां बलिमुपहरति—

त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं रुद्रं शिवं विश्वसृजं यजामहे ।
त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनाऽत्मन् प्रतिगृही-
ष्व हव्यम् ॥ इति ॥ ३९

अथाग्नेणाग्निमश्वत्थपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—'भूर्भुवस्सुवरोम्'
इति ॥ ४०

द्विः चतुर्वा सहस्रिं प्रदक्षिणं परिक्रामति—‘विश्वभुजे नमः।
सर्वभुजे नमः । आत्मने नमः । परमात्मने नमः’ इति ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा द्वादश ब्राह्मणान् संयतान् हरिद्रो-
दनेन भोजयेत् ॥ ४२

संतिष्ठते प्रतिष्ठाविधिः ॥ ४३

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
षोडशोऽध्यायः.

अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः—

स्नातश्शुचिःसमे शुचौ देवे गोभयेनोपलिप्य देवस्य प्रति-
कृतिं कृत्वाऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयित्वा सह पुष्पोदकेन
महादेवमावाहयेत्—‘ओं भूः पुरुषमावाहयामि’ इत्यादि
‘आयातु भगवान् महादेवः’ इति ॥ १

‘यो हृद्रो अग्नौ’ इति यजुषा पात्रमभिमन्त्र्य प्रक्षाळ्य
तिरःपवित्रमप आनीय पुनस्तेनैवाभिमन्त्र्य सह पवि-
त्रेणादित्यं दर्शयेत्—‘ओम्’ इत्यातमितोः ॥ २

तासां ‘पाद्यम्’ इति पाद्यं ददाति ॥ ३

अथ व्याहृतीभिर्निर्माल्यं व्यपोह्यार्घ्यमाचमनीयं दत्त्वाऽभिषि-
ञ्चति—‘आपो हिष्ठा भयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हिर-
ण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमान-
स्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन ‘ब्रह्म जज्ञानम्, कद्रुद्राय,
त्वरितरुद्रं, वामदेव्यं, आपो वा इदम्’ इति च ॥४

अथ व्याहृतीभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य पवित्रं पादमूले
निधायाद्विस्तर्पयति—‘भवं देवं तर्पयामि’ इत्य-
ष्टाभिः ॥ ५

‘ओं नमो भगवते रुद्राय, श्यम्बकाय’ इति वस्त्रयज्ञोपवीते
दद्यात् ॥ ६

‘भवाय देवाय नमः’ इत्यष्टाभिः पुष्पाणि दद्यात् ॥ ७

त्वरितरुद्रेण गन्धपुष्पधूपदीपं ददाति ॥ ८

‘देवस्य त्वा’ इति हविषो निवेदेयेत् ॥ ९

‘श्यम्बकम्’ इति परिषेकं दद्यात् ॥ १०

‘अमृतोपस्तरणमसि’ इति प्रतिपदं कृत्वा हविरविरुद्धं सर्वं
स्वादु वस्तु कन्दमूलफलानि दद्यात् ॥ ११

मुहूर्तमनेवेक्षमाण आसीनो ‘हविरुद्रासयामि’ इति निवेद्यमु-
द्रास्य ‘अमृतापिधानमसि’ इति प्रतिपदं कृत्वा ‘श्य-
म्बकम्’ इत्याचमनीयं दद्यात् ॥ १२

सर्वोपकरणैरर्चयित्वा ‘भवाय देवाय नमः’ इत्यादिभिः
‘अमुष्मै नमोऽमुष्मै नमः’ इति गन्धादीन् ददाति ॥

रौद्रीभिः ऋग्यजुस्सामाथर्वभिस्तुतिभिस्तुन्वन्त्यार्षैस्तोत्रैश्च न-
मस्कृत्य ‘प्रयातु भगवान् महादेवः’ इति विसर्जयति ॥

लिङ्गस्थानेष्ववाहनोद्गासनवर्जमहरहः स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इ-
त्याह भगवान् बोधायनः ॥ १५

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
सप्तदशोऽध्यायः

अथातो रुद्रस्नानार्चनविधिं व्याख्यास्यामः—

आदित एव तीर्थे स्नात्वोदेसाहतं वासः परिधाय शुचिः
प्रयतो ब्रह्मचारी शुक्लवासाः ईशानस्य प्रतिकृतिं कृ-
त्वा तस्य दक्षिणाप्रत्यग्देशे तन्मुखः स्थित्वा आत्मानि
देवताः स्थापयेत्—‘प्रजनने ब्रह्मा तिष्ठतु । पाद-
योर्विष्णुस्तिष्ठतु । हस्तयोर्हिरस्तिष्ठतु । बाह्वो रुद्र-
स्तिष्ठतु । जठरेऽग्निस्तिष्ठतु । उदरे पृथिवी तिष्ठतु ।
हृदये शिवस्तिष्ठतु । कण्ठे वसवस्तिष्ठन्तु । वक्त्रे
सरस्वती तिष्ठतु । नासिकयोर्वायुस्तिष्ठतु । नयनयो-
श्चन्द्रादिसौ तिष्ठेताम् । कर्णयोरश्विनौ तिष्ठेताम् ।
ललाटे रुद्रास्तिष्ठन्तु । मूर्धन्यादिसास्तिष्ठन्तु । शिरसि
महादेवस्तिष्ठतु । शिखायां वासुदेवस्तिष्ठतु । पृष्ठे
पिनाकी तिष्ठतु । पुरतश्शुली तिष्ठतु । पार्श्वयोश्शिवा
शङ्करौ तिष्ठेताम् । सर्वतो वायुस्तिष्ठतु । सर्वतोऽग्नि-
ज्वाला मालापरिवृतास्तिष्ठन्तु* । सर्वेष्वङ्गेषु सर्वा दे-
वता यथास्थानं तिष्ठन्तु । मां रक्षन्तु’ इति । ‘अ-
ग्निर्मे वाचि श्रितः’ इति यथालिङ्गमङ्गानि संस्मृ-
ज्याथैनं गन्धाक्षतपत्रपुष्पधूपदीपैराराधयेत् ॥ १

अथैनं प्रसादयति—

आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि शक्या † त्वाऽनुगृहाण महेश्वर ॥ २

‘त्रयम्बकं यजामहे’ इति च ॥ ३

* ख, घ, अग्निः ज्वालामालापरिवृतःस्तिष्ठतु.

† ख. भक्त्या.

अथैनमावाहयति—

आ त्वा वहन्तु हरयस्सचेतसश्चेतैरश्वैस्सह केतुमद्भिः ।
वाताजितैर्बलवद्भिः मनोजघैरायाहि शीघ्रं मम हव्याय
शर्वोम् ॥ इति ॥ ४

स्थापिते नावाहनम् ॥ ५

अथास्मा आसनं ददाति—‘सद्योजातम्’ इति ‘भवेभवे’
इति पाद्यं ‘भवोद्भवाय नमः’ इत्यर्घ्यं ‘रुद्राय
नमः’ इत्याचमनीयं व्याहृतीभिर्निर्माल्यं व्यपोह्याथैनं
स्नापयति—‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति तिसृभिः ‘हि-
रण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः ‘पवमान-
स्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन ‘ब्रह्म जज्ञानं, कद्रुद्राय,
सर्वो वै, कया नश्चित्र आभुवत्, आपो वा इदं
सर्वम्’ इति च ॥ ६

व्याहृतीभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य पञ्चित्रं पादमूले नि-
धायान्निस्तर्पयति—‘भवं देवं तर्पयामि’ इत्यष्टाभिः ‘वा-
मदेवाय नमः’ इति वस्त्रं ‘ज्येष्ठाय नमः’ इति
यज्ञोपवीतं ‘रुद्राय नमः’ इत्याचमनीयं ‘कालाय
नमः’ इति गन्धं ‘कलविकरणाय नमः’ इत्यक्षतं
‘बलविकरणाय नमः’ इति पुष्पं ‘बलप्रमथनाय नमः’
इति धूपं ‘सर्वभूतदमनाय नमः’ इति दीपं ‘मनो-
न्मनाय नमः’ इति काले नैवेद्यं ‘रुद्राय नमः’ इत्या-
चमनीयं ददाति ॥ ७

अथास्याघोरतनूरुपतिष्ठते—‘अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यः’ इति ॥ ८

अथ रुद्रगायत्रीं जपेत्—‘तत्पुरुषाय विद्महे’ इत्येतां रौद्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दश-
वरम् ॥ ९

अथैनमाशिषमाशास्ते—‘ईशानस्सर्वविद्यानाम्’ इति ॥ १०

अथास्य मूर्ध्नि कलशधारया सन्ततमभिषिञ्चति—‘नमस्ते रु-
द्र मन्यवे’ इत्येकादशानुवाकान् जपेत् । ‘सर्वो वै
रुद्रः’ इति त्रीननुवाकान् ‘सद्यो जातम्’ इति प-
ञ्चानुवाकान् ‘इमा रुद्राय’ इति द्वादशर्चनन्यांश्च रौ-
द्रमन्त्रान्यथाशक्ति जपेत् ॥ ११

एवमेकादशकृत्वोऽभिषिञ्चति ॥ १२

जपान्तेजपान्ते ‘अग्नाविष्णू सजोषसा’ इत्येकादशानुवा-
कानामेकमेकमनुवाकं जपेत् ॥ १३

सर्वेषामन्ते पुनराराधयेत्—‘सद्यो जातम्’ इत्यासनादि दीपान्तं
पूर्वोक्तं सर्वं कृत्वा ‘मनोन्मनाय नमः’ इति पा-
यसादि महाहविर्निवेदयेद्रौद्रीभिस्स्तुतिभिस्तुन्वन्ति ॥ १४

तदेतद्रुद्रस्तनार्चनं पापक्षयार्थं व्याधिमोचनार्थं श्रीकामदशा-
न्तिकामः पुष्टिकामस्तुष्टिकाम आयुष्काम आरोग्यका-
मो मोक्षकामश्च कुर्यात् ॥ १५

अथ यथाशक्ति दक्षिणां ददाति—दशगावस्सुवर्णमूषिता क-
पमैकादशास्तदभाव एकां गां दद्यादित्याह भगवान्
बोधायनः ॥ १६

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
अष्टादशोऽध्यायः.

अथातः पुनःप्रतिष्ठाकल्पं व्याख्यास्यामः—

पूर्वोक्तेषु नक्षत्रेषु यानि चान्यानि शुभनक्षत्राणि शुक्लपक्ष
उदगयने वसन्तादिकाले पूर्वं प्रतिष्ठितस्यापि बुद्धिपूर्-
र्वकमेकरात्रं द्विरात्रमेकमासं द्विमासं वाऽर्चनाविच्छेदे
शूद्ररजस्वलापतिताद्युपप्लुते वा पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्रा-
ह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति
वाचयित्वा समागतायां निशायां जलाधिवासं कृत्वा
श्वोभूत उत्थाय द्वौ कलशौ स्थापयेदेकं पञ्चगव्येन
पूरयित्वाऽपरं शुद्धोदकेन सहरत्नेन स्नापयेत् ॥ १

अष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा मूलमन्त्रेण रुद्रगायत्र्या स्ना-
पयित्वा पुष्पाणि दद्याद्यथालाभमर्चयित्वा गुडोदनं
निवेदयेत् ॥ २

एवं कृतेऽस्य शान्तिर्भवति ॥ ३

बुद्धिपूर्वेणार्चनाविच्छेदे स्नपनं कर्तव्यम् ॥ ४

एवं कुर्वाणः स्वस्ति ऋद्धिमाप्नोतीत्याचक्षते ॥ ५

एवं पुनःप्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठापयेदित्याह भगवान् बोधायनः ॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने

एकोनविंशोऽध्यायः

*अतः परं प्रवक्ष्यामि पञ्चगव्यविधिं क्रमात् ।

उत्तमं द्रोणमेकं तु मध्यमं तु तदर्धकम् ॥ १

तदर्धमधमं ज्ञेयं त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
प्रस्थपादं घृतं प्रोक्तं गोमूत्रं द्विगुणं भवेत् ॥ २

गोमयं कुडुपं प्रोक्तं दधि प्रस्थसमन्वितम् ।
क्षीरं प्रस्थद्वयं प्रोक्तं..... ॥ ३

स्नापनं पञ्चगव्येन भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
कपिलाया वरं क्षीरं श्वेतायास्तु वरं दधि ।
रक्ताया वरमाज्यं वै शेषौ शबलकृष्णयोः ॥ ४

.....प्रयतो देवस्य गृहं गत्वा पुरतो मण्डपे
समे देशे गोमयेनोपलिप्य ब्रीहिभिर्वैर्वा खारिमात्रं
तदर्धवा संगृह्य सौवर्णं राजतं कांस्यं मृण्मयं वा नव
कलशान् याचति ॥ ५

तन्तुना परिवेष्ट्य शुचौ देशे निधाय स्थण्डिलस्य दक्षिण-
त उदङ्मुखासीनो.....दशनामभिर्ब्राह्मणानामन्य ५-
प्याहं वाचयित्वा प्रोक्ष्य ब्रीहिभिस्स्थण्डिलं कृत्वा
तस्य मध्यतः प्रादेशादक्षिणवामपार्श्वे सुवर्णशकलेन
कज्जुमुल्लिखेत्—‘ब्रह्म जज्ञानम्’ इति दक्षिणतः ‘पि-
ता विराजाम्’ इत्युत्तरतः । तयोर्दक्षिणतो ‘नाके सु-
पर्णम्’ इति । तयोरुत्तरतः ‘आप्यायस्व’ इति । सन्तत
मृजुमुल्लिखेत्—‘यो रुद्रो अग्नौ’ इति पश्चात् ‘सर्वो
वै रुद्रः’ इति पुरस्तात् । तयोः पश्चात् ‘इदं विष्णु-
विचक्रमे’ इति । तयोः पुरस्तात् ‘इन्द्रं विश्वा अवी-
वृधन्’ इति ॥ ६

अथाभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्य 'भूर्भुवःसुवरो ब्रह्मणे नमः' इति मध्यमपदेऽभ्यर्च्य 'ईशानाय नमः' इतीशपदे 'तत्पुरुषाय नमः' इति पूर्वे 'अघोराय नमः' इति दक्षिणे 'वामदेवाय नमः' इत्युत्तरे 'सद्योजाताय नमः' इति पश्चिमे 'हृदयाय नमः' इति दक्षिणपूर्वे 'शिरसे नमः' इत्युत्तरपूर्वे 'शिखायै नमः' इति दक्षिणपश्चिमे 'कवचाय नमः' इति पश्चिमोत्तरे 'अस्त्राय नमः' इति दिग्विदिक्षुभ्यर्च्य 'ब्रह्मणे नमः' इति मध्ये प्रधानकलशं स्थाप्य ईशादिपदेषु तत्तन्मन्त्रेण कलशान् संस्थाप्य प्रोक्षणी-स्संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य गव्यानि च प्रोक्षणीपात्र-परिमाणं कुशोदकं 'देवस्य त्वा' इति ब्रह्मकुम्भे आनयति । 'आपो वा इदं सर्वम्' इत्यभिमन्त्र्य कर्चं निधायेशपात्रे सपवित्रेण क्षीरम् । पुरुषे दधि । अघोरे घृतम् । सौम्ये गोमयम् । वारुणे गोमूत्रम् । हृदये पिष्टं कदल्यादीनि च । नाळिकेरं शिरसि । आमलकं शिखायाम् । कवचे हारिद्रम् । तत्तन्मन्त्रेणावाहनाद्याचमनान्तं कृत्वा संपरिस्तीर्याथैनं स्नापयति—'आपो हिष्ठा मयो भुवः' इति तिसृभिः 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः' इति चतसृभिः 'पवमानस्मुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन 'ब्रह्म जज्ञानं, कद्रुद्राय, सर्वो वै, कया नश्चित्रः, आपो वा इदम्' इति प्रदक्षिणमुदकं व्याहृतीभिः परिषिच्याथद्विस्तरपयति । स्वेन मन्त्रेण गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य बलिमुपहृत्य 'तत्स-

वितुर्वरेण्यम्' इति सद्यःपात्रमादाय ब्रह्मपात्रेण योजयेत् 'सद्योजातम्' इत्यनुवाकेन । 'गन्धद्वाराम्' इति वामदेवमादाय वामदेवानुवाकेन ब्रह्मपात्रेण योजयेत् । 'आप्यायस्व' इति क्षीरकुम्भमादायेशानानुवाकेन योजयेत् । 'दधिक्राव्णः' इति दध्यादाय पुरुषानुवाकेन योजयेत् । 'शुक्रमसि' इत्यनुदुस घृतमादायाघोरानुवाकेन योजयेत् । सोऽहमिति.....फलैरवकीर्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य व्योमव्यापिना संपूज्य पञ्चगव्यं भवतीति ॥ ७

अथ देवस्य समीपं गत्वा निर्माल्यं व्यपोह्य प्रणवेन..... 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायामिषिञ्चामि, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायामिषिञ्चामि, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिन्द्रस्येन्द्रियेण श्रियै यशसे वलायामिषिञ्चामि' इति त्रिभिः । अथ पिष्टामलकहरिद्रादिभिस्स्नापयति । मुरभिमस्त्याऽद्विलङ्गाभिर्वारुणीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावसानीभिः व्याहृतीभिरन्यैश्च पवित्रसमूहैश्चमकनमकादिभिरभिषेकं कुर्यात् ॥ ९

पुनरेव यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादाचार्याय वस्त्रकुण्डलाभरणाङ्गुलीयधेनुभूम्यादीनि दद्यात् ॥ १०

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥ ११

नालिकैराभ्रपनसकदलीनां फलत्रयम् ।	
शर्करामधुसंयुक्तं पञ्चामृतमिति स्मृतम् ॥	१२
ब्रह्म पात्रस्थितं तोयं चतुःप्रस्थं प्रचक्षते ।	
.....कपित्थफलमात्रकम् ॥	१३
यावत्सम्पादितं भक्त्या तावत्सम्पादयेद्बुधः ।	
इत्याह भगवान् बोधायनः ॥	१४

इति बोधायनगृह्यशेषे द्वितीयप्रश्ने
विंशोऽध्यायः.

अथातस्संप्रवक्ष्यामि देवस्य स्नपने विधिम् ।	
महतो लिङ्गदेशे वा कारयेद्वेदिकां बुधः ॥	१
मण्डपं* च पुराणोक्तं कृत्वा स्नपनमारभेत् ।	
अचलप्रतिष्ठितो यत्र देवस्तत्र न वेदिका ॥	२
तस्यास्समीपे तत्स्थाने कलशस्थानमुत्तमम् ।	
संख्या च नव तेषां तु स्थापनं प्रणवेन तु ॥	३
यत्किंचित्क्रियते तत्र प्रणवेनैव कथ्यते ।	
स्थापनं कलशानां तु प्रागादीशानमन्ततः ॥	४
एतैरेव क्रमैरत्र सर्वं कर्म विधीयते ।	
नवमं कलशं मध्ये स्थापयेदन्ततो बुधः ॥	५

कूर्चेषु स्थापयेत्सर्वं व्रीहिभिरतण्डुलेषु च ।

व्रीह्यश्शालयः प्रोक्ताः कलशांस्थापयेद्बुधः ॥ ६

तेषामभावे यत्किञ्चिद्ग्राम्यं धान्यमिहेष्यते ।

पूरयेत्कलशांत्सर्वान् शुद्धस्फाटिकसन्निभैः ॥ ७

जलैस्तु मध्यमं तत्र पञ्चगव्येन पूरयेत् ।

कूर्चान्निधाय सर्वेषु शरावरपिधाय च ॥ ८

अरिक्तैरेव कर्तव्यश्शरावैर्नवाभिस्सदा ।

अपिधानक्रिया तेषां शालिजैरेव तण्डुलैः ॥ ९

अर्चयेत्कलशांत्सर्वान् गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

प्राप्ते मुहूर्ते आवाह्य परमात्मानमात्मवान् ॥ १०

रुद्रेवं शिवं साक्षाद्यच्च सर्वस्य दैवतम् ।

तस्मादावाहयेत्प्राज्ञः सर्वत्रावाहने विधिः ॥ ११

एष औत्सर्गिकः प्रोक्तो देवतानां च तर्पणे ।

नारायणादिविष्णोस्स्याद्बुधस्य तु शिवादिकम् ॥ १२

जपध्यानादि सर्वं स्यात् विकल्पं मनसि श्रयेत् ।

रौद्रं च सूक्तमापो हि हिरण्येति च सप्तकम् ॥ १३

वैकल्पिकैरेव कुर्यान्मध्येति तुान विद्यते ।

अथ हैके वदन्त्येवं स्नापने तु महाप्रभोः ॥ १४

मधोजातादिपञ्चैव सर्वो वै रुद्र इत्यपि ।

एतैरन्यैश्च कुर्याद्वै स्नापनं सार्वकालिकम् ॥ १५

एवं च कुर्यात्स्नाने तु स्नापनेऽर्चा तथा भवेत् ।

इत्याह भगवान् बोधायनः ॥

१६

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
एकविंशोऽध्यायः.

अथ देवयोः पूजाकरणे सर्वत्र 'त्रीणि पद्मा विचक्रमे, त्रिय-
म्बकं यजामहे' इत्येताभ्यां यथालिङ्गमासनं पाद्य-
माचमनीयं च ॥ १

एतयोस्त्रैवर्णिकधर्मत्वात् सर्वत्र वचनाल्लोकप्रसिद्धप्राप्तप्रतिषे-
धाभावात् क्रियत इति ह स्माह बोधायनः ॥ २

एवं प्रतिष्ठाप्य वा कुर्यात्तयोरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥
यदि त्रिंशत्संवत्सरादूर्ध्वं क्रियेत ततो देवयोः परमं पदं ब्र-
ह्मसंज्ञितं तदेव सगण आप्नोति ॥ ४

यदि तत्प्रणवः स्याद्य उ चैनदेवं विदुर्यस्मै प्रब्रूते यस्मै वा
करोति तस्मै शतं दद्यान्मापाणां ब्राह्मणो राजन्य-
स्सहस्रं दद्याद्द्वैश्वो यथाश्रद्धं दद्यात् ॥ ५

न स्त्रीशूद्रौ कुर्यातां यदि कुर्यातां स्वतन्त्रोपदेशे आचार्य
आश्रय इति ॥ ६

स्वतन्त्रयोस्तयोश्चेद्वृत्तिक्षीणोऽपि ब्राह्मणः पतत्येवेति शालिकः ॥७

अथ देवयोर्यथाकामी स्याद्यस्यां कस्यां चिदवस्थायां जले
वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा सर्वं कृत्वाऽभ्यर्चयेन्न तु
प्रमाद्येत् ॥ ८

देशाभावे द्रव्याभावे साधारणे कुर्यान्मनसा वाऽर्चयेदिति ।

तदाह भगवान्—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ इति ॥ ९

भक्तिनम्रः एतान्मन्त्रानधीयीत न त्वेवानर्चकः स्यादन्यतर-

स्योभयोर्वा ततस्तयोरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥ १०

य एतयोरर्चनां कुरुतेऽन्यत्र पुत्रशिष्येभ्यास्त्रियाश्च तस्मै सौव-

र्णं शङ्खं सुवर्णोपधानं वा दद्यादृषभं रुद्रस्य दक्षि-

णेत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ११

प्रतिष्ठाकरणे स्नापनकरणे वाऽऽचार्याय तदुपकरणं सर्वं

दत्त्वा ऋषभैकादश गा दद्यादित्याह भगवान्बोधायनः ॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

द्वाविंशोऽध्यायः.

अथ देवयोः पूजाकरणे । अथातस्संप्रवक्ष्यामि । अतः

परं प्रवक्ष्यामि । अथातः पुनःप्रतिष्ठाकल्पम् । अथा-

तो रुद्रस्नानार्चनविधिम् । अथातो महादेवस्याहरहः ।

अथातो रुद्रप्रतिष्ठाकल्पम् । अथातस्संप्रवक्ष्यामि विष्णोः ।

अथातो महागुरुष्व्याहरहः । अथातो विष्णुप्रतिष्ठा-

कल्पम् । यथो एतद्गृहाणाम् । अथाहुते प्रसिद्धमु-

पनयनम् । अथातोऽश्वत्यसंस्कारम् । अथ जडवधिर-

मूकानां संस्कारम् । अथ राजन्यवैश्ययोः । अ-

थातो यज्ञोपवीतविधिम् । अथातः पुत्रप्रतिग्रहकल्पम् ।
अथ माघमासे । अथ प्रजार्थिहोमः । अथ मङ्ग-
लानि । अथ गर्भाधानम् । अथातः पञ्चमीश्राद्धम् ॥२२

अथातः पञ्चमीश्राद्धम् । अथ गर्भाधानम् । अथ मङ्गला-
नि । अथ प्रजार्थिहोमः । अथ माघमासे । अ-
थातः पुत्रप्रतिग्रहकल्पम् । अथातो यज्ञोपवीतविधिम् ।
अथ राजन्यवैश्ययोः । अथ जडबधिरमूकानां सं-
स्कारम् । अथातोश्वत्थसंस्कारम् । अथाहुते प्रसि-
द्धमुपनयनम् । यथो एतद्गृहाणाम् । अथातो विष्णु-
प्रतिष्ठाकल्पम् । अथातो महापुरुषस्याहरहः । अथात-
स्संप्रवक्ष्यामि विष्णोः । अथातो रुद्रप्रतिष्ठाकल्पम् ।
अथातो महादेवस्याहरहः । अथातो रुद्रस्नानार्चनवि-
धिम् । अथातः पुनः प्रतिष्ठाकल्पम् । अतः प-
रं प्रवक्ष्यामि । अथातस्संप्रवक्ष्यामि देवस्य । अथ
देवयोः पूजाकरणे ॥ २२ ॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे द्वितीयप्रश्नः

समाप्तः.

हरिः ओम्.

तृतीयप्रश्नप्रारम्भः.

अथातः पवित्राणां पवित्रायातिपवित्रायापराजिताय गुह्या-
य ब्रह्महृदयाय ओंकारकल्पं व्याख्यास्यामः— १

यत्र ग्राम्याणां पशूनां शब्दं नोपशृणुयादपां समीपे ब्रह्म-
वृक्षेणैकस्थूणां कुटीं प्राञ्जुस्वां कारयेत् ॥ २

कुशध्वजी कुशवेष्टी कुशचीरवासाः कुशोपवीतः कुशोपविष्टः
कुशहस्तः कुशमेखलां धारयमाणः त्रिषवणस्नायी कु-
शशायी शाकयावकयोर्भैक्षहार आदित्याभिमुखस्तिष्ठ-
न्नोङ्कारं पञ्चसहस्रं जपेत्ततोऽस्य मन्त्रास्तर्वे सिध्यन्ति
सर्वे वेदा अधीता भवन्ति सर्वेषु वेदेषु चीर्णव्रतो भव-
ति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्ववेदो ज्ञातो भव-
ति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति सर्वयज्ञक्रतुभिरिष्टज्ञान् भव-
त्याचक्षुषः पाङ्क्तिं पुनाति मातापितृदोषैः पुरुषदो-
षैश्च निर्दोषः पूतो भवति चण्डालश्चपाकानां पुनाति ॥ ३

श्वेतायस्वरूपवत्सयाः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽदित्या-
भिमुख ओङ्कारसहस्रेणाभिमन्त्रितं कृत्वा स्वयं प्राश्नी-
यात् सप्तानां पुरुषाणामलक्ष्मीं नुदति जातिस्मरत्वं
लभते श्रियं देवीं भजते ब्रह्मचर्यमस्याविच्छिन्नं सन्ततं
भवति ॥ ४

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥

५

प्रणवेन विहीनं यत्तन्मन्त्रं प्राणहीनकम् ।

सर्वमन्त्रेषु मन्त्राणां प्राणः प्रणव उच्यते ॥

६

इत्याह भगवान् बोधायनः ॥

७

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

अथातो व्याहृतिकल्पं व्याख्यास्यामः—

त्रिषवणं स्नायादधश्शय्यासनस्त्रिरात्रमहोरात्रं वोषोष्य द्वाद-
शसहस्रं व्याहृतीर्जपेत् ॥

१

कृतपुरश्चरणोऽथ कर्माण्यारभते ॥

२

दधिमधुघृताक्तानां पलाशसमिधामाहुतिसहस्रं जुहुयाद्ब्रह्मवर्च-
सकाम आज्येन तेजरकामः पयसा पशुकामो दध्नेऽ-
न्द्रियकाम ओदनेनान्नाद्यकामो व्रीहिभिर्यवैर्धान्यकामः
कन्याकामो लाजैस्तिलै राक्षोघ्नं पापनाशनं च सद्य एव
विनश्यति ज्वरो वानस्पत्यानां न्यग्रोधैः पुत्रकामः पुष्पै-
र्गृह*कामोऽश्वत्थैः पुष्टिकामश्शमीमयैश्शान्तिकामोऽपामा-
गैर्वश्यकामः स्वादिरैराधिपत्यकामोऽर्कसमिद्धिरर्थकामः
पलाशसमिद्धिस्तर्वकामः ॥

३

यावज्जुहोति तावदाप्नोतीति† ह स्माह भगवान् बोधायनः ॥ ४

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

अथातो दुर्गाकल्पं व्याख्यास्यामः—

यज्ञोपवीतं रक्तपद्मपुष्पं सम्भारानुपकल्प्य मासिमासि कृत्ति-
कापूर्वाह्ने गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा
प्रोक्ष्य शौचेन सुव्रतस्तिष्ठन् भगवतीमावाहयेत्—
'जातवेदसे' इति 'ओमार्या रौद्रीमावाहयामि'
इत्यावाह्य 'तामश्विपर्णा' इति कूर्चं दत्त्वा 'अग्ने त्वं
पारय' इति यज्ञोपवीतं दत्त्वाऽथेनां स्नापयति—
'आपो हिष्ठा मयोभुवः' इति तिसृभिः 'हिरण्यव-
र्णाः' इति चतसृभिः 'पवमानः' इत्येतेनानुवाकेन
मार्जयित्वा 'आर्यायै रौद्रायै महाकाव्यै महायोगिन्यै
सुवर्णपुण्यै देवसङ्कीर्त्यै महायज्ञायै * महावैष्णव्यै महा-
पृथिव्यै मनोगम्यै शङ्खधारिण्यै नमः' इत्येकादशनामधेयै-
र्गन्धपुष्पधूपदीपैः 'अमुष्यै नमोऽमुष्यै नमः' इत्येतैरेवार्च-
यित्वा सावित्र्या 'भगवत्यै दुर्गादेव्यै हविर्निवेदयामि'
इति हविर्निवेद्य शेषेकादशनामधेयैर्हुत्वा पञ्चदुर्गा जपेद्दश
स्वस्ति जपेत् 'जातो यदग्ने, वषट्ते विष्णो, वास्तोष्पते,
एवावन्दस्व, आ नो नितुद्भिः, हिरण्यवर्णाः, अभयं कृ-
णोतु, अश्वावतीः, त्वं वरुणः, बृहस्पते युवमिन्द्रश्च,
स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इति जपित्वा 'शं च मे म-
यश्च मे' इत्येतैरेकादशभिरनुवाकैश्च जपेत् सावित्र्या

‘भगवत्यै दुर्गादेव्यै हविरुद्रासयामि’ इत्युद्रास्य शेषं
ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा संवत्सरमुपासीत ॥ १

सर्वे कामास्सिध्यन्तीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ २

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

अथात उपश्रुतिकल्पं व्याख्यास्यामः—

आदिसवारेऽङ्गारकवारे वा चतुर्थ्यामष्टम्यां चतुर्दश्यां भरण्यां
कृत्तिकायां वा क्रियेत ॥ १

पूर्वेद्युरकृतभुक्तिः*श्चुचिर्ब्रह्मचारी भूत्वाऽथ प्रदोषेऽग्निमुपसमा-
धाय सम्परिस्तीर्य तस्य दक्षिणत उपश्रुतिमावाहयेत्—
‘ओं भूः रात्रीं देवीमावाहयाम्यो भुवरुपश्रुतिं देवीमा-
वाहयाम्यो सुवर्महारात्रीं देवीमावाहयाम्यो भूर्भुवस्सुवः
महाकाळरात्रीं देवीमावाहयामि’ इत्यावाह्याथैनां स्ना-
पयति—‘ आपो हिष्ठा मयोभुवः ’ इति तिसृष्टभिः ‘ हि-
रण्यवर्णाः ’ इति चतसृष्टभिः ‘ पवमानः ’ इत्येतेनानुवा-
केन मार्जयित्वा गन्धैः कृष्णपुष्पैर्धूपैर्दीपैरलंकृत्याज्यं
संस्कृत्य जुहोति—‘ रात्र्यै देव्यै स्वाहोपश्रुत्यै देव्यै
स्वाहा महारात्र्यै देव्यै स्वाहा महाकाळरात्र्यै देव्यै
स्वाहा निशायै स्वाहा क्षपायै स्वाहा कृष्णायै स्वाहाऽ-
न्धकारिण्यै स्वाहा ’ ‘ यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विश-
स्पतिः ’ इति द्वाभ्यां च जुहोति ॥ २

अथ समन्तं परिषेकं कृत्वा रात्रिसूक्तेनोपतिष्ठते ॥ ३

व्याहृतीभिः 'रात्रीं देवीमुद्रासयामि' इत्युद्रास्याथ व्रजेच्छ-
ज्ञानदेशे । देवागारे श्रोत्रियागारे कुलालकारुदेशे वा
गच्छेत् ॥ ४

नवधनुर्मात्रात् कर्णौ बध्नाति ॥ ५

'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इत्येतामृचं जपित्वा विमुञ्चे-
द्रथक्तं तत्प्रति गृह्यतामनुरूपं युज्यतां सर्वकर्मणां चा-
रम्भ इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ६

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
चतुर्थोऽध्यायः.

अथातश्श्रीकल्पं व्याख्यास्यामः—

शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यामपि वा श्रियं कदम्बमयीं
बिल्वसारमयीं स्थण्डिले वा विधायाहोरात्रोपोषि-
तशुचिः कृतशौचस्समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं
चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गन्धसुमनसस्सम्प्रकीर्य हि-
रण्मयेन पात्रेणोदकं पूरयित्वा गन्धान् सुमनसः त-
स्मिन् 'हिरण्यवर्णां हरिणीम्' इति द्वाभ्यां 'ओं
भूः श्रियमावाहयामि ओं भुवः श्रियमावाहयामि
ओं सुवः श्रियमावाहयामि ओं भूर्भुवस्सुवः श्रिय-
मावाहयामि' इत्यावाह्य 'कर्दमेन' इति द्वाभ्यां म-

सिद्धं प्रोक्ष्य 'अश्वपूर्वा' इति स्नापयित्वा 'गन्ध-
द्वाराम्' इति गन्धं ददाति 'कां सोऽस्मि ताम्' इति
पुष्पं ददाति 'उपैतु माम्' इति धूपं ददाति 'च-
न्द्रां हिरण्मयीम्' इति दीपं ददाति 'चन्द्रां प्रभा-
साम्' इति नैवेद्यं ददाति ॥ १

अथ देव्या दक्षिणतोऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य महात्री-
हिभिः*स्तण्डुलैः पायसं† चरुं श्रपयित्वा हविर्द्विधा
कृत्वा 'मनसः कामम्' इत्यभिप्रेत्य काममन्नं वाऽऽ-
ज्यमिश्रं श्रीसूक्तेन पञ्चदशर्चेन हविर्जुहोति ॥ २

तेन सूक्तेन 'श्रियै नमः पुष्ट्यै नमो धान्यै नमस्सरस्व-
त्यै नमः' इति बलिमुपहरति ॥ ३

पञ्चपुष्पाणि यथालाभं गृहीत्वा प्रसङ्गं निर्माष्टि—'क्षुत्पिपा-
साम्' इत्यलक्ष्मीं निर्णुदति ॥ ४

एवमेवाहरहर्मासिमासि वा महान्तं पोषं पुष्यति धन्यं य-
शस्यमारोग्यमायुष्यं पुष्यं पशव्यं तस्य महत्स्वस्त्यय-
नमिसाह भगवान् बोधायनः ॥ ५

इति बोधायनगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

अथातस्सरस्वतीकल्पं व्याख्यास्यामः—

शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां वोत्तरयोः फलान्योर्वा पुण्ये नक्षत्रेऽथ
देवयजनोल्लेखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वाऽग्नेणाग्निं स-
रस्वतीमावाहयति—

आयातु वरदा देव्यक्षरं ब्रह्मसम्मितम् ।

गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म जुषस्व नः ॥ १

‘सरस्वतीमावाहयामि’ इत्यावाह्यात्र स्थानानि कल्पयति—

‘वाग्देव्यै कल्पयामि गीर्देव्यै कल्पयामि सरस्वत्यै
कल्पयामि ब्राह्म्यै कल्पयामि’ इति ॥ २

अथैताः स्थापयति—‘आपो हिष्ठा मयो भुवः, हिरण्यवर्णाः,
पवमानस्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वाऽद्विस्त-
र्पयित्वैतैरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैः ‘अमुष्यै नमोऽ-
मुष्यै नमः’ इति परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा प-
क्वाज्जुहोति, पायसं वा—‘चोदयित्री स्मृतानां, पा-
वीरवी कन्या’ इति द्वाभ्याम् ॥ ३

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘प्रणो देवी, आ नो दिवः, ये ते सर-
स्व ऊर्मयः, उत नः प्रिया प्रियासु, इमा जुह्वानां, य-
स्ते स्तनश्शशयः, देवीं वाचमजनयन्त, यद्राग्वदन्ति’
इत्येतेन सूक्तेन ॥ ४

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अथाग्नेणाग्निं पलाशपर्णेषु हुतशेषं निवेदयित्वा बाह्यबलिं द-
त्त्वोदेत्यापरेणाग्निं प्राञ्जुस्वं कुमारमुपवेश्य विद्यारम्भं
कुरुते ॥ ६

अनन्तरं देवीमुद्रासयेत्—

उत्तमे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्यो हनुज्ञानं गच्छ देवि यथामुखम् ॥

७

इति पुनरागमनाय पुनर्दानाय* ॥

८

एवमेव मासिमासि विद्याकांक्षी सरस्वतीमाराधयेदित्याह भ-
गवान् बोधायनः ॥

९

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः.

अथातो विष्णुकल्पं व्याख्यास्यामः—

आषाढकार्तिकपाल्गुनशुक्लपक्षेषु द्वादश्यां यद्वा श्रद्धा भवत्यहो-
रात्रमुपोषितश्चोभूते प्राग्वोदग्वाऽरण्ये शुचिर्गृहे वा
यत्र रोचते मनस्तत्र स्थण्डिलेऽग्निमुपसमाधाय
संपरिस्तीर्याप्रणीताभ्यः कृत्वा सिद्धे पायसे 'यत्ते पवित्रं,
पवित्रं ते विततम्' इत्युदाहृत्य 'ओम्' इति
विद्युद्गन्धोशीरमयं भगवन्तं श्वेतपतिरक्तप्रतिसरेणा-
वेष्ट्य स्थापयित्वाऽऽवाहयेत् 'ओं भूः पुरुषमावाह्या-
म्यो भुवः पुरुषमावाह्याम्यो सुवः पुरुषमावाह्याम्यो
भूर्भुवस्सुवः पुरुषमावाह्यामि' इत्यावाह्य प्रसिद्धमास-
नस्नानपाद्याचमनीयानि दद्यात् सर्वसुरभिगन्धपुष्पधूपदी-
पमाल्यैरर्भर्च्य यथोपपन्नं बर्हिष्यश्वत्थपर्णे प्रस्तरे 'गो-
भिर्जुष्टम्' इति धूपभाजने न्यस्यति ॥

१

तत्तत्षोडशाज्याहुतीर्जुहोति—पुरुषसूक्तेन ‘परो मात्रया’ इति
तिसृभिः । पवमानमुपनिनीय * चरोराज्यमिश्रं चतस्रः
आहुतीर्जुहोति—‘वासुदेवाय स्वाहा बलदेवाय स्वाहा
विष्णवे स्वाहा श्रियै स्वाहा’ इति ॥ २

स्विष्टकृतमवदायान्तःपरिधि सादयित्वा दैवतमर्चयत्येतैरेव ना-
मधेयैः ‘अमुष्मै नमोऽमुष्मै नमः’ इति गन्धपुष्पधूप-
दीपैरन्नेन ‘अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा’ इति फ-
लोदकेन ‘अमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामि’ इति स्विष्ट-
कृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

‘आभिर्विश्वाभियुजः’ इति जानुं निपात्य चतुः प्रदक्षिणं
परिक्रमेत् ‘विश्वभुजे नमः । सर्वभुजे नमः । आत्मने
नमः । परमात्मने नमः’ इति । ध्रुवसूक्तं जपित्वा पु-
रुषमुद्रासयेत् ‘ओं भूः पुरुषमुद्रासयाम्यो भुवः पु-
रुषमुद्रासयाम्यो सुवः पुरुषमुद्रासयाम्यो भूर्भुवस्सुवः
पुरुषमुद्रासयामि’ इत्युद्रास्य यत्रापस्तद्वत्त्वोत्सृजेदवभृ-
थम् ॥ ४

‘प्रतत्ते अद्य, किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्’ इति द्वाभ्यां
प्रतिसरं विस्रंसयति ॥ ५

‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे’ इत्येतया चरुं प्राश्नाति ॥ ६

एवं घोषयेत्—‘यो वैष्णव इत्याह, वैष्णवोऽस्मि’ इति यः
प्रतिब्रूयात्तस्मै शेषं दद्यादेतैरेव मन्त्रैः प्राश्नाति ॥ ७

प्राश्याप आचम्य 'ओं नमो भगवते वासुदेवाय' इति द्वा-
दशाक्षरं जपित्वाऽश्वमेधफलमाप्नोति सकृदिष्ट्वा सना-
तनमिति ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथातो रविकल्पं व्याख्यास्यामः—

मण्डलं चतुरश्रं वा गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलं कृत्वाऽ-
ष्टाचत्वारिंशत्कृत्वो रविवारे ताम्रपात्रे रक्तगन्धं रक्तपु-
ष्पं वा 'घृणिस्मूर्य आदित्यः' इत्यावाह्य 'आस-
त्येन' इत्यर्घ्यं दद्यात् 'हंसश्शुचिषत्' इति पाद्यं 'अ-
ग्निर्मूर्धा' इत्याचमनीयम् 'आपो हिष्ठा मयोभुवः, हिरण्य-
वर्णाः, पवमानस्सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन मार्जयि-
त्वाऽद्विस्तर्पयति—'धातारं तर्पयामि विधातारं तर्प-
याम्यर्घ्यमणं तर्पयामि मित्रं तर्पयामि वरुणं तर्पयामि
भगवन्तं तर्पयामि हंसं तर्पयामि पूषाणं तर्पयामि
पर्जन्यं तर्पयामि विशस्वन्तं तर्पयामीन्द्रं तर्पयामि रविं
तर्पयामि' इत्येतैरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैः 'अमु-
ष्मै नमोऽमुष्मै नमः' इति । व्याहृतीभिः 'पुरुषमुद्रास-
यामि' इत्युद्रास्याथापूपं दद्यादष्टाचत्वारिंशत् ॥ १

एकवारमर्चयित्वा कुष्ठरोगी क्षयरोगी ॥ २

बन्धाद्विमुच्यते बद्धो रोगी रोगाद्विमुच्यते ॥ ३

इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ४

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
अष्टमोऽध्यायः

अथातो ज्येष्ठाकल्पं व्याख्यास्यामः—

तिलतैलमाज्यं पयोदधिसक्तून् लाजान् करम्भान् कृष्णानि
वासांसीति सम्भारानुपकल्पयते ॥ १

प्रोष्ठपदायामनूराधायां वाऽहविष्यं भुञ्जीत ॥ २

अथ श्वोभूते ज्येष्ठामनुस्मरन्नुत्थाय देवागारे रहस्यप्रदेशे वा
यत्र रोचते मनस्तत्र स्थण्डिलं कृत्वाऽथ देवयजनो-
ल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वाऽग्नेणाग्निं ज्येष्ठादेवीमा-
हयति—

यस्यास्सिंहा रथे युक्ता व्याघ्राश्चाप्यनुगामिनः ।

तामिमां पुण्डरीकाक्षीं ज्येष्ठामावाहयाम्यहम् ॥ ३

इत्यावाह्य 'इहलोकाकीर्तये नमः । परलोकाकीर्तये नमः ।

श्रियै नमः । ज्येष्ठायै नमः । सखायै नमः । कपि-

लपत्रायै नमः । कपिलहृदयायै नमः । कुम्भ्यै नमः ।

कुम्भिन्धुयै नमः । प्रकुम्भ्यै नमः । ज्यायायै नमः ।

वरदायै नमः । हस्तिमुखायै नमः । विघ्नपार्षदायै

नमः । विघ्नपार्ष्ण्यै नमः' इति तर्पयति ॥ ४

'आपो हिष्ठां मयो भुवः, हिरण्यवर्णाः, पवमानस्सुवर्जनः' इ-

क्षेतेनानुवाकेन मार्जयित्वा तैरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूप

दीपैः 'अमुष्यै नमोऽमुष्यै नमः' इति परिधानप्रभृ-

त्याऽग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—'इन्द्रो ज्येष्ठामनु

नक्षत्रमेति' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'पुरन्दराय वृ-

षभाय धृष्णवे' इति याज्यया जुहोति ॥ ५

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठाय स्वाहा ।
श्रेष्ठाय स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा’ इति । ‘नम-
स्सुते निरुक्ते’ इति षड्विंशनुच्छन्दसम् ॥ ६

अथ कुत्सैर्जुहोति ॥ ७

‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां भू-
र्भुवस्सुवरो ज्येष्ठायै हविर्निवेदयामि’ इति निवेदयति ॥ ८

अथ दिशां बलिं हत्वा गन्धमालये द्वे वाससी निवेद्यं दत्वाऽन्नं
च ब्राह्मणेभ्यो दत्वा ‘नमस्सुते निरुक्ते’ इति
षड्विंशरूपस्थाय स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ९

यस्यास्सिंहा रथे युक्ता व्याघ्राश्चाप्यनुयायिनः ।

तामिमां पुण्डरीकाक्षीं ज्येष्ठामुद्रासयाम्यहम् ॥ १०

इत्युद्रास्य ज्येष्ठामन्त्रं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमि-
तकृत्वो वा दशावरम् ॥ ११

शाकयावकभैक्षमूलफलाशी अधश्शायी श्वोभूते तथैवाभ्यर्च्य
षण्मासादूर्ध्वं समाचरन् निखानामाशास्यान् सर्वान्
कामानवाप्नोतीति ह स्माह भगवान् बोधायनः ॥ १२

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने

नवमोऽध्यायः.

अथातो विनायककल्पं व्याख्यास्यामः—

मासिमासि चतुर्थ्यां शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां वाऽभ्युदयादौ
सिद्धिकामः ऋद्धिकामः पशुकामो वा भगवतो वि-
नायकस्य बलिं हरेत् ॥ १

पूर्वेद्युः कृतैकभुक्तः शुचिरप आचम्याथ देवयजनोल्लेखनप्र-
भृत्साऽग्निमुखात्कृत्वा दक्षिणामुखं हस्तिमुखं दक्षिणतो
ब्राह्मणमुपवेश्योपोत्थाय दैवतमावाहयति—

विघ्न विघ्नेश्वरागच्छ विघ्नेत्येव नमस्कृत ।

अविघ्नाय भवान् सम्यक्सदाऽस्माकं भव प्रभो ॥ इति ॥

अथ दूर्वाक्षतसुमनोमिश्रमर्घ्यं ददाति—‘इमा आपश्शिवा-
श्शिवतमाश्शान्ताश्शान्ततमाः पूताः पूततमा पुण्याः
पुण्यतमाः मेध्या मेध्यतमा जुष्टा जुष्टतमा अमृता
अमृतरसाः पाद्या अर्घ्या अर्हणीया अभिषेचनीया
आचमनीया मार्जनीयाश्च प्रतिगृह्यन्तां प्रतिगृह्णातु भग-
वान् विनायको विनायकाय नमः’ इति ॥ ३

अथ तूष्णीं वा गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्योपतिष्ठते—‘भूपतये
नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमः’ इति ॥ ४

उपस्थाय तिस्रो विनायकाहुतीर्जुहोति—‘विनायकाय भूप-
तये नमो विनायकाय स्वाहा । विनायकाय भुवन-
पतये नमो विनायकाय स्वाहा । विनायकाय भूता-
नां पतये नमो विनायकाय स्वाहा’ इति जयप्रभृ-
ति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अपूपं करम्भमोदकं सक्तून् पायसमित्यथास्मा उपहरति—
‘विघ्नाय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । वीराय
स्वाहा । शूराय स्वाहा । उग्राय स्वाहा । भीमाय
स्वाहा । हस्तिमुखाय स्वाहा । वरदाय स्वाहा ।
विघ्नपार्षदेभ्यस्स्वाहा । विघ्नपार्षदीभ्यस्स्वाहा’ इति ॥

अथ भूतेभ्यो बलिमुपहरेत्—‘ये भूताः प्रचरन्ति’ इति ॥

अथ पञ्चसूत्रं कङ्कणं हस्ते व्याहृतिभिः बध्नाति—

विनायक महाबाहो विघ्नेश भवदाज्ञया ।

कामा मे साधितास्सर्वे इदं बध्नामि कङ्कणम् ॥ इति ॥

अथ साग्निकं विनायकं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणम्याभिवाद्यं
विनायकं विसर्जयति—

कृतं यदि मया प्राप्तं श्रद्धया वा गणेश्वर ।

उत्तिष्ठ सगणस्साधो याहि भद्रं प्रसीदितोम् ॥ इति ॥ ९

तस्मिन्याते द्वादशेध्मसमिद्धेनोपरि मध्यमं चैव दक्षिणोर्ध्वं स-
मिधं तथा दधिमधुपयआज्यं संमिश्र्य परिषेचनं विसर्जनं
कल्पयति ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने

दशमोऽध्यायः.

अथातो मृत्युंजयकल्पं व्याख्यास्यामः—

जन्मनक्षत्रे पुण्ये नक्षत्रे त्रिजन्मनि वा ब्राह्मणानन्त्रेण परि-
विष्य ‘पुण्याहं स्वस्तिऋद्धिम्’ इति वाचयित्वाऽथ
देवयजनोल्लेखनप्रभृत्साऽग्निमुखात्कृत्वा सावित्र्या पक्वं
हुत्वा प्रादेशमात्रास्तिस्रस्तिस्रो दूर्वा एकां समिधमा-
हृत्य अष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिर्वा दधिमधुघृतपयांसि
समुदायुत्याभ्यज्यादधाति—‘अपैतु मृत्युः, परं मृत्यो,

मा नो महान्तं, मा नस्तोके, त्रियम्बकं, ये ते सहस्रम्'
इत्यष्टषष्टिशतकृत्व आवर्तयेत्तदानीं अष्टसहस्रं सम्पद्यते ॥

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूस्स्वाहा । मृ-
त्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भुवस्स्वाहा । मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां
सुवस्स्वाहा । मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा’
इति ॥ २

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

अथाग्नेर्नाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—‘तच्छं योरा-
वृणीमहे’ इति ॥ ४

अथ दक्षिणां ददाति—धेनुमृषभमनङ्गाहं कंसं हिरण्यं वासो वे-
त्यपुनर्मृत्युं जयतीति ह स्माह भगवान् बोधायनः ॥५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
एकादशोऽध्यायः.

अथातोऽभिवृद्धिकल्पं व्याख्यास्यामः—

ग्रामस्य देवतायतनस्य गृहस्य वा सारतमक्षेत्रेषु वा भूतिमि-
च्छन् पूर्वपक्षे स्थिरराशौ स्थिरमुहूर्ते ब्रह्मस्थाने इन्द्र-
स्त्वेशानस्य वा दिशि जानुदघ्नमवटं खात्वा गोमयेन
गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य सैकतेना-
वकीर्य मध्ये पद्मपत्रं लिखित्वा कुशाग्रेण पञ्चगव्ये-
न ‘आपो हिष्ठा मयो भुवः, हिरण्यवर्णाः, पवमान-
स्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन व्याहृतीभिः प्रोक्ष्य सुम-

नसोऽवकीर्याशिषो वाचयित्वा पद्ममध्ये* सैकतेन स्थ-
ण्डिलं कृत्वाऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य परिधानप्र-
भृत्ताऽग्निमुखात्कृत्वा मध्येऽग्नौ मनसा पद्मासनं ध्यात्वा
श्रियभावाहयति—‘गन्धद्वाराम्’ इत्येतयर्चा गन्धा-
दिभिरन्वाराध्य विल्वसमिद्धिः श्रीसूक्तेन हुत्वा पक्वा-
ज्जुहोति—‘वास्तोष्पते, वास्तोषते’ इति द्वाभ्याम् ॥ १

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘ब्रह्म जज्ञानम्’ इति षड्भिरनु-
च्छन्दसम् ॥ २

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

अथाग्नेणार्घिं पुष्करपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—‘यत्पर्यपश्यत्’
इति ॥ ४

पुष्करपर्णं प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन मथितेन पूरयित्वा गन्धादि-
भिरसंपूज्य श्रीसूक्तेन स्वक्षेत्राणि प्रोक्षतीत्याह भग-
वान् बोधायनः ॥ ५

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
द्वादशोऽध्यायः.

अथातश्शिल्पिकल्पं व्याख्यास्यामः—

गृहसीमान्तचतुरश्रदिग्विधानेनान्तश्चोत्तरविधिः ॥ १

*ख. ‘श्रियै चासनानि कल्पयित्वा इन्द्रस्याग्नौ मस्य निगृतेर्वरुणस्य वायोऽस्मो-
मस्येशानस्य कल्पयित्वा गन्धोदकेनावोक्ष्य पश्चिमे भागे गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थ-
ण्डिलमुपालिप्योद्वत्यावोक्ष्य मध्ये” इत्यधिकपाठः.

गृहमध्ये शिथिली जायते सप्ताहात् शुभकरं भवत्यत ऊर्ध्वं
प्रजानां व्याधिपीडनं करोति 'यत इन्द्र भयामहे' इति
पलाशसमिद्धिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् हविष्यमाज्यं च दो-
षमपहरति ॥ २

इन्द्रदिग्भागे शिथिली जायते सकुटुम्बस्य महद्भयं भवति
'सदसस्पतिम्' इति मन्त्रेण खादिरसमिद्धिर्जुहुयात् ॥ ३

अग्निदिग्भागे शिथिली जायते सप्ताहात्सुहृदागमनं भवत्यत
ऊर्ध्वं राजशोभं करोति 'अयमु ते समुतसि कपोत
इव गर्भधिम् । वचस्तच्छिन्न ओजसे स्वाहा' इसौ-
दुम्बरसमिद्धिर्जुहुयात् ॥ ४

यमादिग्भागे शिथिली जायतेऽष्टाहादर्थलाभमवाप्नोति तत ऊर्ध्वं
भार्यामरणं करोति प्लक्षसमिद्धिस्त्रियम्बकेन जुहोति ॥ ५

निष्कृतिदिग्भागे शिथिली जायते त्र्यहादृष्टिं करोति तत-
ऊर्ध्वं भार्यानाशं करोत्यपामार्गसमिद्धिः 'प्रजापते न
त्वत्' इति मन्त्रेण जुहोति ॥ ६

वरुणदिग्भागे शिथिली जायते गर्भलाभं करोत्यत ऊर्ध्वं चोर-
भयं कुर्याद्दूर्वासमिद्धिः 'गणानां त्वा' इति जुहोति ॥ ७

वायुदिग्भागे शिथिली जायते कन्यादोषमुपजायते दूर्वासमिद्धिः
'सप्त ते अग्ने' इति जुहोति ॥ ८

सोमदिग्भागे शिथिली जायते शत्रुखादनं करोत्यत ऊर्ध्वं धा-
न्यनाशं करोति वटसमिद्धिरघोरमन्त्रेण जुहोति ॥ ९

ईशानदिग्भागे शिथिली जायते गृहपतेर्व्याधिषीडनं करोति
'येषामीशे' इति शमीसमिद्धिर्जुहोति ॥ १०

द्वारप्रदेशे शिथिली जायते गृहिणीनाशं करोति बिल्वसमिद्धि-
स्त्रियम्बकेन जुहोति ॥ ११

शयनप्रदेशे शिथिली जायते गृहपतेर्मरणं करोति व्याहृतीभि-
र्यवैर्जुहोति ॥ १२

गोमहिषस्थाने शिथिली जायते प्रजानां चक्षुर्नाशं करोति
व्याहृतीभिर्यवैर्जुहोति ॥ १३

जलभाण्डस्थाने शिथिली जायते दासवर्गनाशं करोति सप्त-
व्याहृतीभिर्यवैर्जुहोति ॥ १४

देवालये शिथिली जायते ग्रामेऽग्निभयं करोति बिल्वसमिद्धि-
स्त्रियम्बकमन्त्रेण जुहोति ॥ १५

सभास्थाने शिथिली जायते ग्रामस्य सकुटुम्बस्याध्रुवं कुर्यादा
त्वाहार्षसूक्तेन दूर्वाभिर्जुहोति ॥ १६

देवालये सभास्थाने तटाके गृह एव वा ।
उत्पन्ने रक्तवल्मीके कुर्यात्तस्य प्रतिक्रियाम् ॥ १७

समिद्धिस्सर्पिषा चैव हविषा तिलसर्षपैः ।
कुर्याद्व्याहृतिमन्त्रेण होममष्टशतं पृथक् ॥ १८

धर्मास्थाने तु बल्मीके जाते मरणमादिशेत् ।
इन्द्रस्थाने श्रियं ब्रूयादग्नेये च तथाऽश्रियम् ॥ १९

याम्ये बन्धुविनाशस्त्यद्राक्षसे गृहिणीं हरेत् ।

वारुणे बन्धुलाभस्स्याद्रायव्ये दूर आगतिः ॥ २०

सौम्ये सुखं तथा रौद्रे दुर्वाक्यं मरणं भवेत् ।

इसाह भगवान् बोधायनः ॥ २१

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
त्रयोदशोऽध्यायः.

अथातो यमळकल्पं व्याख्यास्यामः—

पत्नी गावो वा यमळौ विजायेरन् तस्य संस्कारः प्राङ्गामक-
रणात् कार्यः ॥ १

ब्राह्मणाननुज्ञाप्य चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां कषायानाहरेयुः क्लृप्त-
न्यग्रोधाश्वत्थोदुम्बराणां चतुर उदकुम्भान् पूरयित्वा
चतस्रो विधेर्वीं ब्रह्मचारिणो वा हिरण्यमन्तर्धाय स्नापये-
युश्शतधारेण वा कृत्वाऽभिषिञ्चन्ति ॥ २

अथ भूतबलिं करोति । आचार्यमलङ्कृत्य गोमिथुनं दद्यात् ॥ ३

पुंसो यवमयं गोमूत्रं स्त्रियो 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इत्य-
ष्टभिर्दत्त्वा कार्यो मारुतश्चरुर्न तस्य भयं विद्यत इति
प्रसिद्धं नामकरणम् ॥ ४

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने

चतुर्दशोऽध्यायः.

अथातोऽर्धमासेऽर्धमासेऽष्टम्यां ब्राह्मणाः ब्रह्मचारिणः स्त्रियश्च
पुत्रकामा आयुष्कामा आरोग्यकामा ब्रह्मवर्चसकामा-
स्तसौभाग्यकामा श्रोपवसन्ति ॥ १

अथ प्रदोषे ' रुद्रं विरूपाक्षं सपत्नीकं समुतं सगणं सपारि-
षत्कमावाहयामि ' इत्यावाह्य स्वागतेनाभिनन्दयति
स्वागतं पुनरागतम्* ॥ २

' भगवते महादेवाय विरूपाक्षाय सपत्नीकाय समुताय सग-
णाय सपारिषत्कायेत्येतदासनं क्लृप्तमत्रास्तां भगवान् म-
हादेवो विरूपाक्षस्सपत्नीकस्समुतस्सगणस्सपार्षत्कः '
इति ॥ ३

अथ कूर्चं ददाति—' भगवतोऽयं कूर्चः दर्भमयस्त्रिवृद्धरित-
स्सुवर्णमयस्तं जुषस्व ' इति प्रतिगृह्णातु भगवान् म-
हादेवो विरूपाक्षाय सपत्नीकाय समुताय सगणाय
सपार्षत्कायेति ॥ ४

अथात्र स्थानानि कल्पयति—' महाकालाय नमः शङ्कराय†
नमो बभ्रुकर्णाय नमो नन्दिकेश्वराय नमो दण्डिमुण्डाय
नमः चण्डिकेश्वराय नमः ' इति ॥ ५

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—
' आर्द्रया रुद्रं, हेती रुद्रस्य ' इति द्वाभ्याम् ॥ ६

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘ भवाय देवाय स्वाहा ’ इत्यादिभिश्च-
तुर्विंशतिभिः हुत्वा ‘ हव्यवाहं स्विष्टकृतम् ’ इति स्वि-
ष्टकृतं हुत्वाऽथाग्नेनाग्निमर्कपर्णेषु हुतशेषं निदधाति—
‘ यो रुद्रो अग्नौ ’ इति ॥ ७

शिष्टैर्गन्धमाल्यैरभ्यर्च्य रौद्रीभिः ऋग्यजुस्सामाथर्वभिस्तुतिभिः
स्तुत्वन्त्यार्षैस्तोत्रैः ॥ ८

देवतां प्रवाहयति—प्रयातु भगवान्—

ईशानस्सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनं प्रति ॥ इति ॥

प्रत्यभिपृशतेऽयनाय चेति ॥ ९

य एवं विद्वानाचरति पुत्रवान् पशुमान् भवति सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्यापपुनर्मृत्युं जयतीति ह स्माह भग-
वान् बोधायनः ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने

पञ्चदशोऽध्यायः.

अथ वृषोत्सर्गः—

कार्तिक्यां पौर्णमास्यां क्रियेतापि वा आश्वयुज्यां वैशाख्यां
वा गोष्ठे गवां मध्ये ॥ १

अथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘ पू-
षा गा अन्वेतु नः ’ इति पुरोनुवाक्यामनूच्य ‘ शुक्रं
ते अन्यत् ’ इति याज्यया जुहोति ॥ २

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘ इह धृतिस्स्वाहा । इह विधृतिस्स्वा-
हा । इह रन्तिस्स्वाहा । इह रमतिस्स्वाहा ’ इति
‘ उपसृजन्मात्रे वत्सं धारयन् धरुणो धयन्त्रायस्पोषमि-
षमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहा ’ इति । ‘ आ गावो अग्न-
न्नुत भद्रमक्रन् ’ इत्येतेन सूक्तेन ‘ नमस्ते रुद्र मन्यवे ’
इत्याऽन्तादनुवाकस्य ॥ ३

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

अथ रुद्रं जपित्वा गोमिथुनमध्वर्यवे ददाति ॥ ५

लाजमन्त्रेण त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रमयेदेकवर्णो द्विवर्णो*
वा यूधं छादयति । यूधस्य मुख्याश्चतस्रो वत्सतयः
स्नाप्याच्छाद्य तिलोदकं गृह्णाति—‘ ऋचां प्राची ’
इति ॥ ६

अवधूनुयुर्जलबिन्दून् पीत्वा—‘ वृषा यान्तु पितरः ’ इति ॥ ७

अथैनं मध्ये गोष्वपिसृजति—‘ एतं युवानं परि वो ददामि ’
इति ॥ ८

अपियन्तमनुमन्त्रयते—‘ त्वां गावः ’ इति ॥ ९

मध्यस्थमनुमन्त्रयते—‘ मयोभूर्वातो अभिवातूसाः ’ इति ॥ १०
सर्वासां पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् संपूज्याशि-
षो वाचयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां ददाति ॥ ११

तिर्यग्योनिगतान् ज्ञातीन् जात्यन्तरे वर्तमानान् दुष्कुलैरप-

*ख. एकवर्षो द्विवर्षो वा.

† ख. दुष्कृतै.

रुद्धान् दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकार्षींशतिं पङ्क्तिं
च पुनाति न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इति ॥ १.२

अथाप्युदाहरन्ति—

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ १.३

लोहितो यस्तु वर्णेन श्वेतलाङ्गूलक्षणः ।
सुरे ककुदि च श्वेतस्स वै नीलवृषस्मृतः ॥ १.४

इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १.५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
षोडशोऽध्यायः.

अथातस्तहस्रभोजनविधिं व्याख्यास्यामः—

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे त्रिजन्मनि दक्षिणायने वा क्रि-
येत ॥ १

सगृहे देवगृहे वा यत्र शुचिर्देशः स्यात्तत्र शुचिर्भूत्वा युग्मान्
ब्राह्मणान् सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य आसनं
कल्पयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य 'सङ्कल्पमिद्विर-
स्तु' इति वाचयित्वा त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान् स-
म्पूज्याशिषो वाचयित्वा प्रदक्षिणनमस्कारं विदधीत ॥ २

सहस्रात्मानमीश्वरं सहस्रभोजनेन सम्पूज्य 'एकस्मै स्वाहा
द्वाभ्यां स्वाहा' इति दशानुवाकान् भोजनान्ते द्वाद-

श ब्राह्मणाः श्राविताः भवन्ति षड्वा ॥ ३

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्तिकृद्धिम्' इति वा-
चयित्वाऽथ देवयजनोद्धेखनप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा 'पक्वा-
ज्जुहोति—'विष्णोर्नुकम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य
'विष्णो रराटमसि' इति याज्यया जुहोति ॥ ४

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'केशवाय स्वाहा' इत्यादिद्वादशना-
मधेयैस्वष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५

अथ विप्रान् भोजयित्वा गुळपायसं घृतं मिश्रमित्यन्नस्य व-
लिमुपहरति—'अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा' इति द्वाद-
शनामधेयैः ॥ ६

अथ ब्राह्मणेभ्यो निवेदयित्वा वस्त्रयुगानि कुण्डलयुगान्यङ्गु-
लीयकमुपानहौ छत्रं कमण्डलुमिति च दद्यात् ॥ ७

अन्नशेषमाज्यशेषं पक्वशेषं चोभौ जायापती प्राश्नीयातां स-
र्वान् कामानवाप्नोति सर्वकल्मषैः महापातकैः प्रमुच्यते
षष्टिर्वर्षसंहस्राणि ब्रह्मलोकमतीत्य विष्णुलोके महीयत
इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
सप्तदशोऽध्यायः

अथातस्तद्वहस्रभोजनसुत्यां व्याख्यास्यामः—

विपुवेऽयने जन्मनसूत्रे चन्द्रसूर्यग्रहणे ग्रहगृहीते व्याधिग्रस्ते
प्रजाकामोऽन्यकामो वा ब्राह्मणाननुज्ञाप्य अभीष्टमाहु-

वैरणं*कृत्वा सहस्रब्राह्मणान् वेदपारगान् भोजयित्वा
सहस्रसङ्ख्यापरिपूर्णे पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् द्वादश षड्रा
निमन्त्रयित्वा स्नानासनादिगन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्यथ
देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वोपोत्प्रायाग्रेणाग्निं
व्याहृतीभिर्विष्णुमावाह्य परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा
दैवतमर्चयति—‘ आपो हिष्टा मयोधुवः ’ इति तिसृभिः
‘ हिरण्यवर्णाः ’ इति चतसृभिः ‘ पवमानस्सुवर्जनः ’
इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्यथ
पक्वाज्जुहोति—‘ विष्णोर्नुकम् ’ इति पुरोनुवाक्यामनु-
च्य ‘ विष्णो रराटमसि ’ इति याज्यया जुहोति ॥ १

अथाज्याहुती रूपजुहोति—‘ केशवाय स्वाहा ’ इति द्वादशनाम-
धेयैः स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २

अथ विप्रान् भोजयित्वा गुलपायसं घृतमिश्रमित्यन्नस्य व-
लिमुपहरति ‘ अमुष्मै स्वाहा ’ इति द्वादशनामधेयैः ॥ ३

अथ ब्राह्मणेभ्यो वस्त्रयुगानि कुण्डलयुगान्यङ्गुलीयकमुपानहौ
छत्रकमण्डलुमिति च दद्यात् ॥ ४

अन्नशेषमाज्यशेषं पक्वशेषं चोभौ जायापती प्राश्रीयातां स-
र्वान् कामानवाप्नोति महापातकैः प्रमुच्यते षष्टिर्वर्षस-
हस्राणि ब्रह्मलोकमतीत्य विष्णुलोके महीयत इत्याहा
भगवान् बोधायनः ॥ ५

इति बोधायनगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
अष्टादशोऽध्यायः.

अथातो जीवश्राद्धं व्याख्यास्यामः—

यस्त्वात्मनश्श्रेय इच्छत्यपरपक्षे त्रयोदशीमुपोष्य तस्मिन्नेवाहीन
सम्भारानुपकल्पयते यान्यौर्ध्वदैहिकानि मृतानां—व-
स्त्रषट्कं सौवर्णी सूचीमङ्कुशं तान्तवं पाशं कन्थां प-
लाशवृन्तमौदुम्बरीमासन्दीं कलशानीयन्यान्यपि च ॥१॥

श्वोभूते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वोपोत्थाय 'पुण्याहं स्व-
स्ति ऋद्धिम्' इति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयकं दक्षिणां
दद्यात् सघृतपायसं दक्षिणामुखोऽश्रीयत् ॥ २

अथ श्राद्धविधिनाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखात्कृत्वा
पक्वाज्जुहोति—'चत्वारि शृङ्गा' इति पुरोनुवाक्यामनू-
च्य 'त्रिधा हितम्' इति याज्यया जुहोति 'तत्स-
वितुर्वरेण्यम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'योजयित्री
सूनृतानाम्' इति याज्यया जुहोति 'ये चत्वारः'
इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'द्वे स्त्रुती' इति याज्यया
जुहोति 'अग्ने नय' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'या
तिरश्ची' इति याज्यया जुहोति ॥ ३

अथाज्याहुतीरुपजाहोति—पुरुषसूक्तेनाष्टादशर्चेन हुत्वा गाय-
त्र्याऽष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात्स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

धार्य एवाग्निरा समाप्तेः ॥ ५

चतुष्पथं गत्वा सूचीमङ्कुशं कन्थां रज्जुमिति कृष्णतनवे
हृत्वाय ब्राह्मणाय दत्त्वा 'प्रीयन्तां यमकिङ्कराः'

इति वाचयित्वा व्रीहिषु कलशान् सादयेत् ॥ ६

तन्तुना परिवेष्ट्य जलपूर्णान् पुरुषाकृतिं कृत्वा त्रीणि शी-
र्ष्णि मुखे त्रीणि ग्रीवायामेकविंशतिं शरीरे चतुष्टयं
बाह्वोर्द्वे द्वे लिङ्गस्यैकं पादयोः पञ्च पञ्चेति 'प्रीतोऽ-
स्तु भगवान् यमः' इति ॥ ७

तत आसन्दीं कृत्वा पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य पलाशवृन्तैः कृ-
ष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा कलशपुरूपे प्राणानभिनि-
वेश्य वृन्तशरीरे देहमभिनिवेश्य स्वपेत् ॥ ८

उदिते सूर्ये कलशैर्देहं स्वयमेवाभिपेक्षयेत्पौरुषेण मृक्तेन प-
ञ्चगव्येन शुद्धोदकेन सायाह्ने सतिलमन्त्रं सर्पिपाऽश्री-
यात् ॥ ९

ब्राह्मणानपि यमकिङ्करतृप्तयं भोजयेत् ॥ १०

चतुर्थ्या यन्त्रदाहः ॥ ११

उदकं पिण्डं च 'अमुकगोत्राय मह्यं पिण्डमासुत्रिकं स्वधा'
इति नमस्कारान्तं कृत्वा समापयेत् ॥ १२

तत्राशौचं दशाहं स्यात्स्वस्य । ज्ञातेर्न विद्यते ॥ १३

एकादश्यामेकोदिष्टमिति प्रतिपद्यते ॥ १४

अथाप्युदहरन्ति—

आपन्नस्त्री च शूद्रश्च यन्त्रैर्दग्ध्वा स्वकां तनुम् ।

तद्वहैव क्रियास्सर्वाः कुर्यादिति हि वै श्रुतिः ॥ १५

स्त्रीणां तूष्णीं समन्त्रकं वा ॥ १६

मासिमास्येवं संवत्सरात्संवत्सरादूर्ध्वमाद्वादशाब्दात्ततो निवृत्तिः॥

यदा स्वयं न शक्नुयात्तदा पुत्रादयः कुर्युः ॥ १८

अथाप्युदाहरन्ति—

जीवन्नेवात्मनश्श्राद्धं कुर्यादन्येषु सत्स्वपि ।

यथाविधि प्रवर्त्यशु सपिण्डीकरणादृते ॥ इति ॥ १९

तस्योक्तं कालं न विळम्बयेद्यतोऽनित्यं जीवितमिति ह

स्माह भगवान् बोधायनः ॥ २०

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने

एकोनविंशोऽध्यायः.

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः—

दक्षिणोत्तरायणयोरपरपक्षस्य द्वादश्यां क्रियेत ॥ १

पूर्वेद्युर्द्वादश षड्वा ब्राह्मणान्निमन्त्रयते योनिगोत्रश्रुतवृत्तसम्पन्नान्॥

अथापरेद्युर्देवगृहे नदीतीरे वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य

आग्रणीताभ्यः कृत्वोपोत्थायाग्नेणाग्निं दैवतमावाहयति—

पुरुषसूक्ते द्वे ऋचौ जपित्वा व्याहृतिभिः पुरुषमावाह-

यति ॥ ३

अथैनं स्नापयति—पुरुषसूक्तेन ॥ ४

अथैनं गन्धपुष्पधूपद्वीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वाऽद्भिस्तर्पयति—‘के-

शवं तर्पयामि’ इति द्वादशनामभिः ॥ ५

परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘विष्णोर्नुकम्’

इति पुरोनुवाक्यामनूच्य 'परो मात्रया' इति याज्यया
जुहोति ॥ ६

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'केशवाय स्वाहा' इत्येतैरेव नाम-
धेयैः ॥ ७

अथ गुलपायसघृतमिश्रमन्नं निवेदयति—'देवस्य त्वा सवितुः
प्रशवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्यां विष्णवे महापुरु-
षाय हविर्निवेदयामि' इति सप्तव्याहृतिभिस्स्वाहाकारेण
जपति । व्याहृतिभिराचमनीयम् ॥ ८

अथ ब्राह्मणानाहूय सदभोपक्त्वृप्तेष्वासनेपूपवेश्याथैनान् व-
स्त्रगन्धपुष्पधूपदीपैर्माल्यैरभ्यर्च्यार्थाभ्यनुज्ञातस्तिलघृतमिश्रं
हविस्समुदायुत्य हस्ते जुहोति—'पितृभ्यस्स्वधा नमो
नारायणाय स्वाहा' इत्यादिचतुर्विंशतिः मन्त्रा ऊह्याः॥९

अथ 'अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमो नारायणाय
स्वाहा' इति ॥ १०

अथ ब्राह्मणानन्नेन परितोप्याचम्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां
ददाति ॥ ११

प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य दक्षिणेनार्घ्यं प्रागग्रान् दर्भान् सं-
स्तीर्य तेषु बलिं ददाति—'विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमस्मा-
ध्येभ्यो देवेभ्यो नमस्तर्वेभ्यो देवेभ्यो नमस्सर्वाभ्यो दे-
वताभ्यो नमो विष्णवे नमो नारायणाय नमस्सहस्र-
शीर्षाय नमो यज्ञात्मने नमो यज्ञपुरुषाय नमो विश्वा-

त्मने नमस्सर्वात्मने नमस्सर्वेश्वराय नमः' इति ॥ १२
स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १३

सर्वान् पितॄन् समधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयत इत्याह भग-
वान् बोधायनः ॥ १४

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
विंशोऽध्यायः.

अथातो नारायणबलिसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥
विषास्त्ररज्जुपाषाणदेशान्तरमृतेऽपि वा ॥

अभिशस्तसुरापात्मत्यागिनां द्विजहतानामन्येषां च द्वादश
वर्षाणि त्रीण्येकं वा यत्र मरणं यस्य तत्रतत्र
कुर्वीत ॥ १

असांहितानां पालाशाग्रमाहूयपर्ण*त्सरूणां कृष्णाजिने पुरु-
षाकृतिं कृत्वा होतृकल्पेन वा पितृमेधेन वा सं-
स्कुर्यात् ॥ २

अथ प्रयोगमन्त्रानपोद्धृत्य पुरुषसूक्तस्य प्रत्यूचं तत्तन्मन्त्राणां
स्थाने पृथक्पृथक्प्रयोगो भवति ॥ ३

अपि वा तूष्णीं सर्वं क्रियेत ॥ ४

याम्यसूक्तेनोपोषणम् ॥ ५

- पौरुषेणोपस्थानम् ॥ ६
- समानमत ऊर्ध्वम् ॥ ७
- तीर्थे स्नात्वा प्रेतायोदकक्रियां कृत्वा नामगोत्रे मनसा ब्रूते
'नारायणैतत् उदकम्' इति वाचाऽभिव्याहरेत् ॥ ८
- स एतमेव सायंप्रातर्दशरात्रं करोति ॥ ९
- त्रिरात्रेण वा ॥ १०
- पिण्डदाने 'असावेतत्ते पिण्डम्' इति विशेषः ॥ ११
- एकादश्यामेकोद्दिष्टम् ॥ १२
- एवं 'प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वाहा' इत्यग्नौ करणे वा ॥
- प्रतिग्रहणे प्रदाने विसर्जने च 'नारायणाय' इत्यनेन म-
न्त्रेण करोति ॥ १४
- सर्वं मनसा सङ्कल्पयेद्वाचाऽभिव्याहरेत् ॥ १५
- पूर्वत्रये च षाण्मासिके च समानम् ॥ १६
- संवत्सरे सपिण्डीकरणम्—
- सपिण्डीकरणस्थाने नारायणवलिक्रिया ॥ १७
- सायं प्रातर्न विद्यते सोयं बोधायनमतो यथा ॥ १८
- द्वयोरयनसङ्क्रान्त्योः पुण्येषु दिवसेषु वा ॥ १९
- अथ वाऽपरपक्षस्य क्रिया भवेत् ॥ २०
- सपिण्डीकरणमेतेषामन्येषां च समानम् ॥ २१
- प्रेतपात्रं पितृपात्रे निनयेत् । त्रिषु वाऽऽसिञ्चेत् । प्रेत-

पिण्डं पितृपिण्डेषु निदध्यात् 'असौ पितृभिः पितामहैः
प्रपितामहेःसंगच्छध्वं भूर्भुवस्सुवरोम्' इत्याह भगवान्
बोधायनः ॥ २२

इति बोधायनगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
एकविंशोऽध्यायः.

यस्त्वात्मनश्श्रेयांसमिच्छत्यौर्ध्वदैहिकं स्वस्य यदि भवति तदा-
दहनप्रभृति सपिण्डीकरणान्तं जीवन्नेवाधस्तथोक्तं स-
कलं कुर्यात् ॥ १

तथाऽऽह कण्वः—

जीवन्नेव च यः कुर्वन्नात्मनश्श्राद्धमिच्छति ।
यन्त्रेण कृत्वा संस्कारमुदकं बलिमेव च ॥ २
कृत्वाऽथ षोडशश्राद्धं दद्याद्यद्यत्प्रियं भवेत् ।
आत्मनस्तत्स्वयं दत्वा ततश्श्राद्धं समापयेत् ॥ ३
तत्राशौचं दशाहं स्यात् स्वस्य ज्ञातेर्न विद्यते ॥ इति ॥ ४

अत्रैव विष्णुः—

आत्मार्थं पारलौक्यं यत्तत्सर्वं समवाप्नुयात् ।
न हि कर्म कदाचित्तु क्षयमेति कृतं नरैः ॥ इति ॥ ५

तस्माद्यस्य न सन्ति कर्तारो ज्ञातयः पुत्रोऽन्तेवासिनो वा स
जीवन्नेव आमुष्मिकं सर्वमविकृतं कुर्वन् नामोच्चारणे
तद्गोत्राय तच्छर्मणे करिष्यते ॥ ६

अथ वा प्रविदानकल्पेन वा दद्यादितीदमप्येकम् ॥

७

इति बोधायनगृह्यशेषसूत्रे तृतीयप्रश्ने
द्वाविंशोऽध्यायः.

अथातश्शुभाशुभनिमित्तानां वायसानां बलि व्याख्यास्यामः—

शुक्लपक्षे प्रयोदश्यामष्टम्यां नवम्यां वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा
दिशमुपनिष्क्रम्य देवस्य गृहे गोष्ठे नदीतीरे गोमयेन
गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षण-
मुल्लिख्याद्विरभ्युक्ष्य प्रदक्षिणं दर्भैरासनानि कल्पयति—
'अङ्कतेभ्यः कल्पयामि । कङ्कतेभ्यः कल्पयामि ।
कद्रुपुत्रेभ्यः कल्पयामि । वायसेभ्यः कल्पयामि ।
ब्रह्मपुत्रेभ्यः कल्पयामि' इति तन्मध्ये ॥ १

अथैनानावाहयति—

न कपिलान्न लोहितान्नारिष्टान् न महारिष्टान् वायसमात्रकान् ॥ २
आयान्तु शकुनाऽऽशीघ्रा वायसा बलिभोजनाः ॥ ३
'अङ्कतानावाहयामि । कङ्कतानावाहयामि । कद्रुपुत्रानावाह-
यामि । वायसानावाहयामि । ब्रह्मपुत्रानावाहयामि'
इति मध्ये ॥ ४

अथैनान् स्नापयति—'आपो हिष्ठा मयो भुवः' इति तिसृ-
भिः 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः' इति चतसृभिः 'पवमा-
नस्सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वाऽथाग्नि-
स्तर्पयति—'अङ्कतेभ्यस्तर्पयामि । कङ्कतेभ्यस्तर्पयामि ।

कद्रुपुत्रेभ्यस्तर्पयामि । वायसेभ्यस्तर्पयामि । ब्रह्मपुत्रे-
भ्यस्तर्पयामि ' इति मध्ये ॥ ५

अथैनान् गन्धपुष्पधूपदीपैः 'अमुष्मै नमोऽमुष्मै नमः' इति पाय-
सं दध्योदनं वा हविर्निवेदयति—'अङ्कतेभ्यस्स्वाहा ।
कङ्कतेभ्यस्स्वाहा । कद्रुपुत्रेभ्यस्स्वाहा । वायसेभ्यस्स्वा-
हा । ब्रह्मपुत्रेभ्यस्स्वाहा ' इति मध्ये ॥ ६

अथैनान् ज्ञापयति—

सत्याः स्थ सत्यं वदत सत्ये रमत वायसाः ।
यत्सत्यमिह तद्गूयाद्यो मिथ्याबलिमश्रियात् ॥ ७

अथैते मातृघातेन पितृघातेन वा पुनः ।
तद्गुष्कृतं प्रतिगृह्णीयाद्यो मिथ्याबलिमश्रियात् ॥ ८

कपिलानां शतं हत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तद्गुष्कृतं प्रतिगृह्णीयाद्यो मिथ्याबलिमश्रियात् ॥ ९

भावाय पूर्वं गृह्णीयादभावायानु दक्षिणम् ।
नास्तीत्यपरं गृह्णीयाद्गविष्यत्यपिचोत्तरम् ॥ १०

मध्ये सर्वार्थलाभाय शाकुनेष्विदमुत्तमम् ।
इत्येवं ज्ञात्वा सर्वकर्माण्यारभत इत्याह भगवान् बोधा-
यनः ॥ ११

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्ने
त्रयोविंशोऽध्यायः.

अथातश्शुभाशुभनिमित्तानाम् । यस्त्वात्मनश्श्रेयांसमिच्छति ।

अथातो नारायणबलिसंस्कारविधिम् । अथातो नारा-
यणबलिम् । अथातो जीवश्राद्धम् । अथातस्सहस्र-
भोजनमुत्थाम् । अथातस्सहस्रभोजनविधिम् । अथ
वृषोत्सर्गम् । अथातोऽर्धमासेऽर्धमासे । अथातो
यमलकल्पम् । अथातश्शिशिलीकल्पम् । अथातोऽभि-
वृद्धिकल्पम् । अथातो मृत्युंजयकल्पम् । अथातो
विनायककल्पम् । अथातो ज्येष्ठाकल्पम् । अथातो
रविकल्पम् । अथातो विष्णुकल्पम् । अथातस्सर-
स्वतीकल्पम् । अथातश्श्रीकल्पम् । अथात उपश्रु-
तिकल्पम् । अथातो दुर्गाकल्पम् । अथातो व्या-
हृतिकल्पम् । अथातः पवित्राणाम् ॥ २३ ॥

अथातः पवित्राणाम् । अथातो व्याहृतिकल्पम् । अथातो
दुर्गाकल्पम् । अथात उपश्रुतिकल्पम् । अथातश्श्रीक-
ल्पम् । अथातस्सरस्वतीकल्पम् । अथातो विष्णुक-
ल्पम् । अथातो रविकल्पम् । अथातो ज्येष्ठाकल्पम् ।
अथातो विनायककल्पम् । अथातो मृत्युंजयकल्पम् ।
अथातोऽभिवृद्धिकल्पम् । अथातश्शिशिलीकल्पम् । अ-
थातो यमलकल्पम् । अथातोऽर्धमासेऽर्धमासे । अथ
वृषोत्सर्गः । अथातस्सहस्रभोजनविधिम् । अथातस्सह-

स्रभोजनसुखाम् । अथातो जीवश्राद्धम् । अथातो नारायणबलिम् । अथातो नारायणबलिसंस्कारम् । यस्त्वात्मनश्श्रेयांसमिच्छति । अथातश्शुभाशुभनिमित्तानाम् ॥ २३ ॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषे तृतीयप्रश्नस्समाप्तः.

चतुर्थप्रश्नप्रारम्भः.

अथातो मिथ्यासत्यबलिं व्याख्यास्यामः—

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः पञ्चगव्येन स्नात्वा ग्रामात्प्राचीं बोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य देवगृहे नदीतीरे वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्साऽग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—
'यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः' इति द्वाभ्याम् ॥ १

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'अपैतु मृत्युः, परं मृत्यो, मा नो महान्तं, मा नस्तोके, व्यम्बकं, ये ते सहस्रम्' इति 'विष्णोर्नुकं, जातवेदसे, अग्ने त्वं पारय' इति व्याहृतिभिः 'मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूस्स्वाहा । मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भुवस्स्वाहा । मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा' इति त्रिष्टुप्कृतप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २

अथाग्नेणाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—'यो रुद्रो अग्नौ' इति भस्मसमुल्लेखनम् ॥ ३

आचार्येभ्यो गोवत्सं दद्यात् ॥

४

अन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् संपूज्याशिषो वाचयित्वा ऋषभै-
कादश दक्षिणां दद्यादित्याह भगवान् बोधायनः ॥५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

आहुतानुकृतिर्बलिहरणानुकृतिर्धूर्तबलिः—

चतुर्षुचतुर्षु*मासेषु फाल्गुने मासि शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां क्रियेत ।
अपि वा त्रयोदश्यामेवमाषाढ एवं कार्तिके ॥ १

साधनानि पुरस्तादेवोपकल्पयते—वर्हिर्वैल्वानि चैव पञ्चदशेध्म-
दारूणि वैल्वं मेक्षणं परिधींश्च श्वेतरक्तं गन्धमाल्यं
श्वेतरक्तांश्च प्रतिसरान् धूपं श्रपयत्यन्नानि विविधांश्च
भक्ष्यान् स्थालीपाकं च श्रपयति ॥ २

अथैनानादाय सहान्तेवासीभिर्ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिश-
मुपनिष्क्रम्य यत्रापस्तद्वत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुर-
भिमत्याऽग्निलङ्गाभिर्वारूणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानी-
भिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणा-
यामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः षीडयित्वाऽन्यत्रप्रयतं
वासः परिधायाप आचम्य देवयजनमुदानयति ॥ ३
अथ शुचौ समे देशे वेदिं कुर्वन्ति पुरुषमात्रमपरिमितं वा ॥ ४
तस्याः पूर्वार्धे स्थण्डिलं कल्पयित्वोदुम्बरशाखां बहुपर्णां बहु-

शाखामप्रतिशुष्काग्रां निहत्य दर्भैर्भगवते धूर्ताय प्रति-
कृतिं कृत्वाऽपरेणोदुम्बरशाखां प्रतिष्ठाप्य प्रतिसरेण
सह शाखया परिव्ययन्ते ॥ ५

यज्ञोपवीतमुपव्ययन्ते—“ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्स-
हजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्रियं प्रातिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः ” इति ॥ ६

‘ तेन त्वामहं प्रतिगृह्णाम्यायुषा ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसाय ’ इति ॥

अपरार्धे वेद्यास्थण्डिलं कृत्वोल्लेखनप्रभृत्या पर्युक्षणात्कृत्वा
वेदिं स्तृणात्यनतिदृश्म ॥ ८

उत्तरेणार्धे प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्रा-
णि सादयित्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्गिरुत्तानानि पात्रा-
णि कृत्वा वित्तस्येध्वं त्रिस्सर्वाभिः प्रोक्ष्य दर्भेषु
दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं निधाय पक्व-
मोदनं पायसं वा याचितमद्गिरभ्युक्ष्याग्रावधिश्रित्याज्यं
निरुप्याधिश्रित्योभयं पर्यग्रे कृत्वाऽऽपरिधानात्कृत्वा
समन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु प्रदक्षिणमग्निं परिषिच्याथेध्मा-
त्समिधमभ्यज्यादधाति—‘ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे
रथमिव संमेहमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य
संसद्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव स्वाहा ’ इति ॥ ९

एवमेवाभ्यज्य द्वितीयामभ्यादधाति—‘ यस्मै त्वमायजसे ससा-
धयत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् । स तूताव नैन-

मन्त्रोत्पत्तिरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव स्वाहा ' इति ॥ १०

एवमेवाभ्यज्य तृतीयामभ्यादधाति—' शकेम त्वा समिधं साध-
या धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् । त्वमादिसा-
आवह तान् ह्युश्मस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव
स्वाहा ' इति ॥ ११

एवमेवाभ्यज्य चतुर्थीमभ्यादधाति—' तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे
दमे सोमाहुतो जरसे मृडयत्तमः । दधासि रत्नं द्रविणं
च दाशुषे अग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव स्वाहा ' इति ॥ १२

एवमेवाभ्यज्य पञ्चमीमभ्यादधाति—' तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृ-
तेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य स्वाहा ' इति ॥

एवमेवाभ्यज्य एकापचयेन ' भवे नमस्स्वाहा ' इति षडक्षरेण
परिशिष्टाः ॥ १४

आधारप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा दैवतमावाहयन्तो नृन्यन्तः त्रिः
प्रदक्षिणं परियन्ति— १५

यस्य सिंहा रथे युक्ता व्याघ्राश्चाप्यनुगामिनः ।

तमिमं पुत्रिकापुत्रं स्कन्दमावाहयाम्यहम् ॥ १६

आयातु देवोत्तमः कार्तिकेयो ब्रह्मण्यपुत्रस्सह मातृभिश्च ।

धात्र्या विशाखेन च विश्वरूपो जुष्टं बलिं सानुचरो जुषस्व ॥ १७

सप्ताहं जातयश्शक्तिस्सप्तपर्वमरिन्दमम्* ।

व्याघ्रावृतं महाधूर्तं प्रपद्ये संशितव्रतम् ॥ १८

*क.-सप्ताहजाता यश्शक्तिस्सप्तपर्वमरिन्दमः.

परं देवं वरदं प्रपद्ये धूर्तं सेनामुग्रसेनामपर्णासुतं कृत्तिकानां
षडास्यम् । अग्नेः पुत्रं शमयैर्यथोक्तैश्चातुर्मास्यैस्सप्तमीं
त्वामरण्ये ॥ गन्धैश्च भक्त्याच यजाम शक्ते वित्तं
वित्तान्यशसश्च राजन् । कामांश्च धूर्तः प्रयच्छतु नमश्श-
ङ्कराय नमश्च स्थान्ने नमो नीलग्रीवाय नमः कृत्तिका-
पुत्राय । प्रीयतां विनियोगः प्रीयतां विशाखः प्रीय-
तां कृत्तिकापुत्रः प्रीयतां नमः प्रीयतां नमोनमः
इति ॥ १९

तमायान्तमनुमन्त्रयते—‘स्वागतं पुनरागतं भगवते धूर्तायैतदा-
सनं कृत्तमत्रास्तां भगवान् महाधूर्तः’ इति ॥ २०

अत्र कूर्चमर्हणं च ददाति—‘भगवतोऽयं कूर्चः दर्भमयः
त्रिवृद्धरितस्सुवर्णमयस्तं जुषस्व’ इति ॥ २१

अथास्मै कंसे वा चमसे वा पुष्पफलाक्षतमिश्रैर्वर्षीयसा तेजोम-
येनापिधायार्हणीया आपो निवेदयन्ते—‘इमा आप-
श्शिवाश्शिवतमाः पूताः पूततमा मेध्या मेध्यतमा अमृ-
ता अमृतरसाः पाद्या अर्घ्या अभिषेचनीया आच-
मनीया मार्जनीयाश्च ता जुषन्तां प्रतिगृह्यन्तां प्रतिगृ-
ह्णातु भगवान् महाधूर्तः’ इति । ‘आपो हिष्ठा मयोभुव’
इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाः’ इति चतसृभिः ‘पव-
मानस्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा प्रदक्षिणः
मावृत्य प्रत्यङ्मावृत्य जघनेनाग्निमुपविश्यान्वारब्धेष्वाज्या-
हुतीर्जुहोति—‘स्कन्दाय स्वाहा । कुमाराय स्वाहा ।
बालाय स्वाहा । हिरण्यचूडाय स्वाहा । अङ्गिरसे

स्वाहा । गुहाय स्वाहा । भद्रासनाय स्वाहा । नी-
लग्रीवाय स्वाहा । भवपुत्राय स्वाहा । धूर्ताय
स्वाहा । पशुभुवे* स्वाहा । षष्ठ्यै स्वाहा । वि-
शाखाय स्वाहा । सनत्कुमाराय स्वाहा । स्कन्द-
पार्षदेभ्यस्स्वाहा । षष्ठिपार्षदेभ्यस्स्वाहा । इत्येतैरेव ना-
मधेयैः मेक्षणेनोपघातं पूर्वार्धे जुहोति ॥ २२

उत्तरार्धात् स्विष्टकृतमवदायान्तःपरिधिं सादयित्वोपोत्थाय दे-
वतर्पचयत्येतैरेव नामधेयैर्गन्धपुष्पधूपदीपैः 'अमुष्मै नमोऽ-
मुष्मै नमः' इति । अन्नेन 'अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा'
इति । फलोदकेन 'अमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामि' इति ॥

अत्र नमस्यति—'यं कामं कामयते तन्मे कामस्समृध्यतां
तस्मिन् कामे समृद्धे द्रोणमुपहरिष्यामि कामं वर्धय-
तु' इति । कामे समृद्धे द्रोणान्नमुपहरिष्यति ॥ २४

अथैनमुपतिष्ठते—

नमो भवोद्भव इति गुहो गुह्यपतिर्भवः ॥ २५

वसुर्वसुपतिः नमो धूर्तस्वामी प्रसीदतु ॥ २६

महायशा महातेजा महासेनो महारूपः ॥ २७

महातपा मे भक्तस्य प्रतिशृङ्गात्विमं बलिम् ॥ इति ॥ २८

अथोपविश्य स्विष्टकृतं हुत्वोपोत्थाय दैवतं प्रवाहयन्तो नृत्यन्त
स्त्रिरपसलैः परियन्ति—

सिंहव्याघ्रसमायुक्तस्सरथो रथिनां वरः ।

प्रयातु भगवान् धूर्तः प्रियवाणिः प्रियंकरः ॥ ओंनम
इति ॥ २९

अथोपविश्य जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३०

अथैनानां प्रतिकृतिमादाय शिरसि निधायावभृथमन्त्रेणाप्सु म-
प्लाव्यातिंशिष्टैर्गन्धमाल्यैरात्मानमलङ्कृत्य प्रतिसरं बध्नाति॥

अदित्या सुकृतं सूत्रमिन्द्रेण त्रिवृतं कृतम् ।

अश्विभ्यां ग्रथितो ग्रन्धिर्ब्रह्मणा प्रतिसरं कृतम् ॥

अभिचारं च सर्वं च यच्च मे दुष्कृतं कृतम् ।

सर्वतो मे भयं नास्ति यावत्सूत्रं धरिष्यति ॥ इति ॥ ३२

अथान्योन्यमपः प्रतिग्राहयन्ते 'प्रीयतां भगवान् महाधूर्तः'
इति ॥ ३३

अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति ॥ ३४

न स्त्रीकुमारौ प्राश्नीयाताम् ॥ ३५

तत्प्राशनमन्त्रः—'आयुरसि' इति ॥ ३६

प्राश्याप आचम्य जठरमाभिमुख्यति—'यत इन्द्र भयामहे, स्व-
स्तिदा विशस्पतिः' इति द्वाभ्याम् ॥ ३७

पुनःपुनरवोक्ष्यायान्त आयुष्यं वर्चस्यं राक्षोघ्नं स्वस्त्ययनमृद्ध-
मिति ॥ ३८

आहुतानुकृतिर्व्याख्यातो बलिहरणानुकृतिः ॥ ३९

दैवतमावाह्य गन्धपुष्पधूपदीपान्नफलोदकैरभ्यर्च्य नमस्कृत्य प्र-
वाहयन्ते ॥ ४०

धूर्तबलिं चतुषुचतुर्षु गार्ग्येष्टेन यजमानः चातुर्मास्यानां फल-
मवाप्नोतीति ह स्माह भगवान् बोधायनः ॥ ४१

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः

अथातो मृतबलिं व्याख्यास्यामः—

प्राग्दक्षिणायतनं चतुरश्रं गोमयेनोपलिप्य प्राचीनावीती द-
क्षिणामुखस्सव्यं जानुं निपात्य सकृदुल्लिख्याद्विरभ्युक्ष्य
दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्याद्विर्मार्जयित्वोपस्तीर्णाभिघा-
रितं सकृत्तिलमिश्रं चरुमवधति मुष्टिप्रमाणं कुकुटाण्ड-
प्रमाणं वा हस्तेन 'अमुकगोत्रायैतत्तं ओदनस्स्वधा नमः'
इति ॥ १

अथाङ्गुष्ठेनाभिमृश्याथाञ्जनाभ्यञ्जने मधु वासो दशोर्णा वा
गन्धपुष्पधूपदीपैर्हस्ताद्विपरीतात्सायं प्रातर्दशरात्रं कृत्वा
स्वस्तिग्रामं* भोजयित्वा दशम्यां विकृताहारं सायं
बलिं दत्त्वाऽथैकादश्यामेकोदिष्टं कुर्वन्ति ॥ २

न जातु श्येनकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् 'तद्रूपास्तस्य पि-
तरस्समायान्तीति वैदिकाः' इति विज्ञायते ॥ ३

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
तृतीयोऽध्यायः.

अथ प्रदुतानुकृतिः—धर्मोपभोगविधिं व्याख्यास्यामः—

सेतुबन्धनदीखाततटाकपुष्करिणीवापीकूपदेवगृहप्रासादवसतीनां
मोषधिवनस्पतीनां च पूर्तं भवति भूतिकामो निशि
जुहोति ॥ १

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे यज्ञद्रव्याण्यध्वर्युरूपक-
ल्पयते—खादिरं पालाशं वा त्र्यरत्रिमात्रं यूपं कृत्वा
सौवर्णसर्पांशिशुमारकूर्ममकरकर्कटकमलकुवलयकुमुदोत्पल-
कहारांश्च राजतान् हंसमत्स्यमण्डूकांश्च देवगृह-
प्रासादवसतीनां तदाकृतिवदोषधिवनस्पतीनां तत्फला-
कृतिवत् सुवर्णरत्नेषु सर्पिश्चरुतिलचूर्णपयोऽपूपधानान् स-
क्तून् करम्भान् गन्धपुष्पधूपदीपवासांसीध्मावर्हिषी च ॥ २

सप्रदोषे द्विजातीनां होमः ॥ ३

शूद्राणां नमस्कारैरावृत्तैर्वा ॥ ४

तटाकतीरे मध्यपूर्वे स्थण्डिलमुपलिप्य यूपावटं खात्वाऽध्वर्यु-
श्च यूपं प्रतिष्ठापयति—‘आब्रह्मन् ब्राह्मणः’ इति
ब्राह्मणस्य ‘आस्मिन् राष्ट्रे’ इति राजन्यस्य ‘दोग्ध्री
धेनुः’ इति वैश्यस्य ॥ ५

मणिमुक्ताप्रवाळसुवर्णरजताक्षतैरवकीर्य जघनेन यूपं स्थण्डिलं
कृत्वाऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वोषो-
त्थायाग्रेणाग्निं देवानावाहयति—‘ब्रह्मणे विष्णवे श्रि-
यै सूर्याय चन्द्रायाशये यमाय निर्ऋत्यै वरुणाय
वायवे सोमायेशानाय’ इत्यावाह्यं सुवर्णरजताक्षतैरवकीर्य

यूपदेवतां गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य यूपमुपतिष्ठते—‘त-
द्विष्णोः परमं पदम्’ इति ॥ ६

तं वासोभिर्वेष्टयित्वा तस्मिन्नूपाणि बध्वा परिधानप्रभृत्याग्नि-
मुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति—‘अवते हेडः, उदुत्तमम्’
इति द्वाभ्याम् ॥ ७

अधाज्याहुतीरुपजुहोति—‘कूप्याभ्यस्स्वाहा, अद्भ्यस्स्वाहा’
इत्येताभ्यामनुवाकाभ्याम् ‘इमं मे वरुण, तत्त्वा या-
मि, यच्चिद्धि, यत्किं चेदं, कितवासो, हिरण्यवर्णाश्शु-
चयः पावकाः, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्ने’ इति ॥

स्विष्टकृतोऽथ यूपाहुतीर्जुहोति—‘ब्रह्मणे स्वाहा । विष्णवे
स्वाहा । श्रियै स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्र-
मसे स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । अग्नये स्वाहा । यमाय
स्वाहा । निर्ऋत्यै स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । वा-
यवे स्वाहा । सोमाय स्वाहा । ईशानाय स्वाहा’
इति ॥ ९

अथौषधिवनस्पतीनां पक्वाज्जुहोति—‘या जाताः, शतं वो
अम्ब धामानि’ इति द्वाभ्याम् ॥ १०

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘पुष्पावतीः प्रसूवतीः, ओषधीभ्य-
स्स्वाहा, वनस्पतिभ्यस्स्वाहा’ इति त्रिभिरनुवाकैः प्र-
त्यृचम् ॥ ११

स्विष्टकृतोऽथ देवगृहेभ्यः पक्वाज्जुहोति—‘वास्तोष्पते, वा-
स्तोष्पते’ इति द्वाभ्याम् ॥ १२

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—‘वास्तोष्पते, ध्रुवास्थूणा’ इति षड्विंशतिः॥

स्विष्टकृतोऽथ ‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’ इत्यान्तादनुवाकस्य प्रत्युचम् ॥ १४

अथ कूश्माण्डानि हुत्वा पुरस्तात्स्विष्टकृतो ‘वैश्वानराय प्रतिवेदयामः’ इति ॥ १५

अथ चरुतिलचूर्णपयस्सर्पिमिश्रैरपूपैर्धानाभिस्सक्तून् करम्भान् दर्भेषु बलिमुपहरति—‘ब्रह्मणे नमः’ इति पूर्वोक्तद्वादशनामभिः ॥ १६

त्रिः प्रदक्षिणं यजमानो बलीन् सम्प्रकीर्य यमसूक्तं वाचयित्वा पुरुषसूक्तं चोर्मिमन्तमुदधिं कृत्वा स्नात्वाऽप आचम्य ब्राह्मणेभ्यो वासांसि दद्यादाचार्याय गोमिथुनं दद्याद्वृषभैकादश गा दद्यादाशिषो वाचयित्वा रूपाणि विसर्जयेत् ॥ १७

एवं प्रयुञ्जानो दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशतिं षड्विंशतिं च पुनाति ॥ १८

अथाप्युदाहरन्ति—नृत्तगीतवाद्यघोषैः प्रत्यूषे बोधयन्ति । एतेषां नष्टानां पुनः करणमधिकं फलमिति षष्टिर्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयत इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १९

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने

चतुर्थोऽध्यायः.

अथातः काम्यविधिं व्याख्यास्यामः—

अन्नकामस्य जुहोति—‘अन्नपतेऽन्नस्य नो भेहि, जातो यदग्ने, वषट्के, वास्तोष्पते, एवाबन्दस्व, आनो नियुद्धिः, हिरण्यवर्णाः, अश्वावतीः, त्वं वरुणा बृहस्पते, युव मिन्द्रश्च, स्वस्तिन इन्द्रः’ इत्येता अन्नहोमा बलयश्च॥

अथ समिद्धोमो—‘यदग्ने यानि कानि’ इति ॥ २

औदुम्बरीं शमीमयीं वा शान्तिकामः—‘शन्नो देवीरभिष्टये’ इति ॥ ३

दूर्वामायुष्कामः—‘आयुष्टे, आयुर्दा अग्ने, अपैतु, परं, वातं प्राणं, अमुत्र भूयात्, हरिं हरन्तं, मानो महान्तं, मानस्तोके, वास्तोष्पते, जातवेदसे, तत्सवितुर्वरेण्यं, ऋतेन, यमादिताः, प्रजापते’ इति ॥ ४

‘यदपामार्गहोमो भवति रक्षसामपहस्यै’ इति ब्राह्मणम् । सर्वस्य भेषजोऽपामार्गहोमः—‘यदपामार्गस्सपन्नहा सहस्राणां पुष्टिवर्धनाय । यन्मे शिरसि पापं केशेषु निहितं ललाटे पृष्ठे जठरे च यद्विश्वं सर्वस्य भेषजोऽपामार्गोऽवलुम्पतु स्वाहा’ इति ॥ ५

व्याहृतीभिस्तिलहोमो रक्षोघ्नः पापनाशनश्च ॥ ६

अथाप्युदाहरन्ति —

ओषध्यस्सक्तवः पुष्पं काष्ठं मूलं फलं तृणम् ॥ ७

एतद्वस्तेन होतव्यं नान्यत्किञ्चिदचोदनात् ॥ इति ॥ ८

इति बोधायनगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
पञ्चमोऽध्यायः.

अथातश्शौचविधिं व्याख्यास्यामः—

ग्रामादूरतो गत्वा यज्ञोपवीतं शिरसि दक्षिणे कर्णे वा कृत्वा
मृत्तिकां गृह्णाति ॥ १

काष्ठमन्तर्धाय मध्य उपविशेत् ॥ २

अहन्युत्तरत उपेयान्निशायां दक्षिणत उभयोस्सन्ध्ययोरुदङ्मुखः ॥

नार्घिं नापो न नग्धो वृक्षमूले पर्वतमूले चतुष्पथेऽग्रगारे
गवां मध्ये गोष्ठे दहनपुलिनवर्जमन्तर्जले देवगृहे व-
ल्मीके मूषिकस्थले प्रसार्घिं प्रति सूर्यं प्रसगारं प्रति गां
प्रति ब्राह्मणं च ॥ ४

एकां लिङ्गे मृदं दद्यात्सव्ये पाणौ मृदस्त्रयः ।

उभयोर्द्विर्भृदं दद्यान्मूत्रवज्ज्योचमिष्यते ॥ ५

पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ।

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥ ६

त्रिगुणं तु वनस्थस्य यतीनां तु चतुर्गुणम् ।

आचार्यगुरुदाराभिगमने नाभिभाषते ॥ ७

संस्थिते न म्रियते योनिसंस्कारादिति बोधायनः ॥ ८

इति बोधायनगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
षष्ठोऽध्यायः

अथात आचमनविधिं व्याख्यास्यामः—

प्रादुख उददुखो वा वद्धशिखो यज्ञोपवीतो नोष्णाभिर्न
क्षाराभिर्न विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः न सफेनाभि-
र्न चैकहस्ताभिर्न दूषिताभिर्न बहिर्जानुभिर्न विरळा-
ङ्गुलीभिर्न बुद्धदाभिर्न तिष्ठन्न हसन् न जल्पन् न
विलोकयन्न प्रह्वो न प्रणतो न रोचयन् ॥ १

ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते पञ्च तीर्थानि भवन्ति—अङ्गुली-
मध्ये देवतीर्थमङ्गुल्यग्र आर्षं तीर्थं मध्येऽग्नितीर्थम-
ङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये पैतृकतीर्थमङ्गुष्ठतलेऽतिहृत् पश्चाल्लेखं
तद्ब्रह्मतीर्थम् ॥ २

माषपत्रं तु तन्मात्रं प्रतिगृह्य त्रिः पिबेदपो गोकर्णवद्धस्तेन
त्रिराचामेत् ॥ ३

प्रथमं यत्पिबति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं तेन यजु-
र्वेदं प्रीणाति यत्तृतीयं तेन सामवेदं प्रीणाति प्रथमं
यत्परिमृजति तेनार्थर्ववेदं प्रीणाति यद्वितीयं तेनेति-
हासपुराणानि यन्मुखं तेनार्घिं यत्सव्यं पाणिमभ्यु-
क्षति तेन नक्षत्राणि यत्पादमभ्युक्षति तेन विष्णुं
यच्चक्षुषी तेन चन्द्रादिसौ यन्नासिके तेन प्राणापानौ
यच्छ्रोत्रं तेन दिशो यद्बाहू तेनेन्द्रं यद्धृदयं तेन रुद्रं
यन्नाभिं तेन पृथिवीं यदङ्गुष्ठयोस्त्रवन्सापः कुबेरादयः
सर्वा देवताः प्रीणन्त्यग्निर्वायुः प्रजापतिरर्कचन्द्रौ म-
घवानिति वैदिकाः ॥ ४

अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां चक्षुषी समुपस्पृशेत् । प्रादेशिन्यङ्गुष्ठा-
भ्यां तु नासिके अङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां तु श्रोत्रे अ-
ङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां तु बाहू चतुरङ्गुलीभिर्हृदयमङ्गुष्ठेन
नाभिं सर्वैर्भूर्धानं समुपस्पृशेदेतेन विधिना युक्ता न
लिप्यन्ते कदाचनेति ॥ ५

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने

सप्तमोऽध्यायः.

अथ वै भवति 'आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्
प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भू-
त्वाचरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमाट् साऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत् तत्पृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्'
इति तदु हैकं जौपासनमेवोपासते स्त्रिया एव संस्का-
रार्थमौपासनो निस्रो धार्योऽनुगतो मन्थ्यः श्रोत्रिया-
गाराद्वाऽऽहार्यो द्वादशाहं विच्छिन्नः पुनराधेयोऽथ य-
दि द्वादशाहं विच्छिन्नः पुनराधेयस्याद्या प्रकृतिस्तत
आहरणमित्युक्तमेतत्सन्तिष्ठते ॥ १

अथ गृहस्थस्यौपासनम्—षण्मासान्नाजुहवुर्यथोपपादमाहृषाग्निं
प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य द्वादशाहप्रायश्चित्तं हुत्वा तदा-
नीमेव सम्परिस्तीर्याऽप्रणीताभ्यः कृत्वा चतुश्शराव-
मोदनं श्रपयित्वाऽभिघार्योदञ्चमुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिघार्य
परिधानप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा मेक्षणेनोपघातं पक्वाज्जु-
होति—'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नयेऽन्नवते

स्वाहाऽग्नयेऽन्नादाय स्वाहाऽग्नयेन्नपतये स्वाहाऽग्नये प-
वमानाय स्वाहाऽग्नये पावकाय स्वाहाऽग्नये शुचये
स्वाहाऽग्नये ज्योतिष्मते स्वाहाऽग्नये व्रतपतये स्वा-
हाऽग्नये पथिकृते स्वाहाऽग्नये तन्तुमते स्वाहाऽग्नये
वैश्वानराय स्वाहा सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा
ब्रह्मणे स्वाहा भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा भू-
र्भुवस्सुवस्स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इत्युत्तरार्ध-
पूर्वार्धे ॥ २

तूष्णीं मेक्षणमभ्याधाय जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३

अथास्तमित आदित्ये व्रीहिभिर्घ्नैर्वा हस्तेनैते आहुती जुहोति—
'अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा' इति सायं 'सू-
र्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहा' इति प्रातरप्यग्निहो-
त्रहविषामन्यतमेन जुहुयात् ॥ ४

पर्वणि पर्वणि चाग्नेयस्थालीपाकेन यजेत ॥ ५

उपवास एव कालान्तरे भोजनमतृप्तिश्चान्नस्य च ॥ ६

एवमेव सायंहोमेन प्रतिपद्यते सन्तिष्ठत औपासनतन्त्रम् ॥ ७

इति बोधायनगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने

अष्टमोऽध्यायः.

कथमु खल्वनाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासौ भवत इति ॥ १

पौर्णमास्याममावास्यायामिध्वावर्हिस्सन्नहोपवसथस्य रूपं कृ-
त्वोपवसति ॥ २

अथ श्वोभूतेऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य दक्षिणतो ब्राह्म-
णमुपवेशयति ॥ ३

उत्तरत उदपात्रमिति निधाय जघनेनाग्निं कृष्णाजिने व्री-
हीन्निर्वपति ॥ ४

अथ तिरःपवित्रं स्थाल्यामपः पयो वाऽऽनीयाधिशृत्य प-
र्याग्निं कृत्वा सूक्स्रुवं मेक्षणमिति सम्मृज्याथैतं चरं
श्रपयित्वाऽभिघार्योदञ्चमुद्रास्य प्रतिष्ठितमभिघारयति ॥

परिधानप्रभृसाग्निमुखात्कृत्वा पकाज्जुहोति—‘अग्निर्मूर्धा, भु-
वः’ इति द्वाभ्याम् ॥ ६

चतुरवत्तं पुरस्तादुपस्तरणं पूर्वार्धादपरार्धादवदानमभिघारणं
मध्यात्पूर्वार्धादपरार्धादवदानं पश्चावत्तिनामभिघारणं प्र-
त्यञ्जनम् ॥ ७

अथ पुरस्तात्स्विष्टकृतः ॥ ८

पौर्णमास्यां—‘ऋषभं वाजिनं वयम्’ इति । अमावास्यायां—
‘अमावास्या सुभगा’ इत्याज्याहुती ‘हव्यवाहं स्वि-
ष्टम्’ इति स्विष्टकृतं हुत्वा मेक्षणमभ्याधाय संस्नावे-
णाभिहुत्वा सूचाऽद्विरन्तःपरिधिं निनयति—‘वैश्व-
नरे हविरिदं जुहोमि’ इति ॥ ९

सुचं प्रक्षालय निष्टप्यद्भिः पूरयित्वा वहिःपरिधिं निनयति—
‘इमं समुद्रं शतधारम्’ इति । जयप्रभृति सिद्धमाधेनुव-
रप्रदानात् ॥ १०

अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति—‘आयुरसि’ इति ॥ ११

प्राश्याप आचम्य जठरमभिमृशति—‘यत इन्द्रभयामहे, स्व-
स्तिदा विशस्पतिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ १२

प्रथमे स्थालीपाक आज्यं संस्कृत्य कूश्माण्डैर्जुहुयात्—‘क-
र्मादिष्वेतैर्जुहुयात् पूतो देवलोकान् समश्नुते’ इति ब्रा-
ह्मणम् ॥ १३

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
नवमोऽध्यायः.

अथ गृहस्थस्तु द्वे भार्ये विन्देत कथं तत्र कुर्यादिति ॥ १

यस्मिन्काले विन्देतोभावाग्निं परिचरेत् ॥ २

अपराग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय सुक्स्तुवं
निष्टप्य सम्मृज्य स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वारब्धा-
यां यजमानो जुहोति—‘नमस्त ऋषे गद । अव्य-
थायै त्वा स्वधायै त्वा । मा न इन्द्राभितस्त्वदृष्वा-
रिष्टासः । एवाब्रह्मन् तवेदस्तु स्वाहा’ इति ॥ ३

अथ समारोपयति—‘अयं ते योनिर् ऋत्विजः’ इति ॥ ४

अथ पूर्वाग्निमुपसमाधाय—‘आजुह्वानः, उदुध्यस्वाग्ने’ इति
समिधमाधाय सम्परिस्तीर्य आज्यं विलाप्योत्पूय
सुक्स्तुवं निष्टप्य सम्मृज्य स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयोर्यजमानो जुहोति—‘यो ब्रह्मा

ब्रह्मणः' इत्यान्तेन सूक्तेनैकैकं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
जुहोति ॥ ६

प्रसिद्धमग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जहोति—'समितं संकल्पेथाम्' इति
पुरोनुवाक्यामनूच्य 'अग्ने पुरीष्य' इति याज्यया
जुहोति ॥ ६

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'पुरीष्यस्त्वमग्ने' इत्यान्तादनुवाकस्या
स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ७

अथाग्नेणार्घिं दर्भस्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति—'ब्रह्म जज्ञानं, पिता-
विराजा' इति द्वाभ्याम् ॥ ८

प्रसिद्धमौपासने पार्वणानि कुर्यात्सन्तिष्ठत औपासनतन्त्रः॥९
इति बोधायनगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
दशमोऽध्यायः.

अथ वै भवति 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरऋणवा जा-
यते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि-
तृभ्यः' इति 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' इत्येत-
स्माद्ब्राह्मणादाहिताग्नेर्दशवर्षाणामूर्ध्वं यदि प्रजा नो-
त्पद्येत कथं तत्र कुर्यादिति ॥ १

पुनरेव कुमारीं संस्कृत्य दशमेऽहन्येकादशाहे द्वादशाहे वाऽ-
रण्योरग्निं समारोप्योदवसाय मथित्वाऽग्नीन् विहृत्यो-
द्वासन्येष्येद्वा ॥ २

तदानीमेवारण्योरग्नीन् समारोप्यौपासने ब्रह्मौदनं श्रपयित्वा-
पवसथहविःप्रभृति सिद्धमग्न्याधेयं कुर्वन्ति ॥ ३

तस्मिन् संस्थिते पवित्रेष्ट्या यजेत ॥ ४

तस्यां संस्थितायां तन्तुमतीं निर्वपेत् ॥ ५

तस्यां संस्थितायां त्रैधातवीयां निर्वपेत् ॥ ६

अपि वैन्द्राग्नेन पशुना यजेत । पुनराधेयं वा कुर्यात् ॥ ७

अथ यद्येको बह्वीर्जायाः प्रयुञ्जान एवमेवैतत्कुर्यात् 'तस्मा-
देको बह्वीर्जाया विन्दते' इति ब्राह्मणम् ॥ ८

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने

एकादशोऽध्यायः.

अथ यद्यग्निविमोकमीक्षेताग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याज्यं वि-
लाप्योत्पूय स्तुक्स्तुवं निष्टप्य संमृज्य स्तुचि चतुर्गृ-
हीतं गृहीत्वा द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयोर्यजमानो जुहो-
ति—'इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने सरि-
रस्य मध्ये । उत्सं जुपस्व मधुमन्तमूर्वं समुद्रियं
सदनमाविशस्व स्वाहा' इत्यग्निविमोकं हुत्वा तमन-
लंविभजेत् ॥ १

नस्संयोगो न भवति 'विभक्तं न हि संलुजेत्' इति
स्मरणात् ॥ २

वैस्मिन्नग्नौ यदि विवहेत् स हि साधारणो भवति न तत्र
विभाग एकत्वादग्नेरित्याह भगवान् बोधायनः ॥ ३

इति बोधायनगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने

द्वादशोऽध्यायः.

अथ लौकिकौपासनग्रहणधारणोपावरोहणविधिं व्याख्यास्यामः—
त्रिविधं समारोपणमात्मन्यरण्योस्समिधीति ॥ १

समिधिं समारोपयति—पालाशीमाश्वत्थीं खादिरीमौदुम्बरीं
शमीमयीं वा समिधमादाय समारोपयति—‘अयं ते
योनिर ऋत्विजः’ इति ॥ २

अरण्योर्वा समारोप्य मथित्वा जुहुयात् ॥ ३

अपि वाऽऽत्मनि समारोपणं भवति—‘या ते अग्ने यज्ञिया
तनूः’ इति ॥ ४

अथैनमुपावरोहयति—‘उपावरोह जातवेदः’ इति ॥ ५

यत्र गच्छेत्तत्र नो हरेत्तत्र प्राप्य लौकिकमग्निमाहृत्य न्युप्योप-
समाधाय तां समिधमादधाति यस्यात्मनि समाख्यो
भवति—‘आजुह्वानः, उद्गृध्यत्वाग्ने’ इति द्वाभ्याम् ॥ ६

अथाग्निं परिचरति व्रीहिभिर्यवैर्वा ॥ ७

यवैर्ग्रामिकामस्य तण्डुलैरोजस्कामस्य पयसा पशुकामस्य द-
धेन्द्रियकामस्याज्येन तेजस्कामस्य ॥ ८

अथातिपन्नाः प्रतिजुहोति ॥ ९

प्रसिद्धमग्निपरिचरणम् ॥ १०

प्रसिद्धं दर्शपूर्णमासाभ्यां रजनम् ॥ ११

प्रसिद्धः पञ्चानां महायज्ञानामनुप्रयोगः ॥ १२

एतदेव विधानमहरहरध्वनि वर्तते ॥

१३

लौकिको व्याख्यातः ॥

१४

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
त्रयोदशोऽध्यायः.

अथ गृहस्थस्यौपासनं विच्छिद्येत प्राणेषूत्क्रान्तेषूभयोः श्रो-
त्रिययोर्वचनादुद्धरेत् । श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहृत्य व्याहृती-
भिर्नियुष्योपसमाधाय पर्युक्ष्य परिस्तीर्याज्यं विला-
प्योत्पूय सुक्लृवं निष्टप्य संमृज्य सुचि चतुर्गृहीतं
गृहीत्वाऽन्वारब्धो यजमानो जुहोति—‘सप्त ते अग्ने’
सप्तव्याहृतिभिश्च, ‘पूर्वं देवा अपरेण, प्राणापानौ’
इति द्वाभ्यां ‘मा त्वा वृक्षौ सम्वाधिष्ठाम्, मा त्वा
वृक्षौ सम्वाधेथाम्’ इति द्वाभ्याम् ‘अग्नेऽभ्यावर्तिन्,
अग्ने अङ्गिरः’ इति द्वाभ्यामेकैकं प्रति चतुर्गृहीतं गृ-
हीत्वा जुहोति ॥ १

न च ब्रह्मा न च प्रणीता न चरुर्न च स्विष्टकृतम् ॥

अथ ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥

२

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
चतुर्दशोऽध्यायः.

अथ यद्याहिताग्निर्द्वे भार्ये विन्देत प्राक्संयोगान्घ्रियेत कथं
तर्हि कुर्यादिति ॥ १

औपासनं संपरिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय स्तुक्स्तुवं निष्टप्य
 सम्मृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्वत्यग्नौ परि-
 श्रिते पूर्णाहुतिं जुहोति—‘समितं सङ्करपेथाम्’ इति
 मिन्दाहुती व्याहृतीभिश्च हुत्वा तमग्निं—‘अयं ते
 योनिः’ इति समिधि समारोप्य गार्हपत्ये समिधमा-
 दधाति—‘भवतं नस्तमनसौ’ इति । गार्हपत्य आ-
 ज्यं विलाप्योत्पूय स्तुक्स्तुवं निष्टप्य सम्मृज्य स्रुचि
 चतुर्गृहीतं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहोति—‘अग्नावग्निश्चरति
 प्रविष्टः’ इति ॥ २

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा गार्हपत्य एव जुहोति—‘चित्ति-
 स्तुक्’ इति ॥ ३

अथ गार्हपत्ये सुवाहुतीर्जुहोति—‘ब्राह्मण एकहोता’ इति
 दशभिः ॥ ४

अथ प्राचीनावीतं कृत्वाऽन्वाहार्यपचने जुहोति—‘ये समा-
 नाः, ये सजाताः’ इति द्वाभ्याम् ॥ ५

अथान्वाहार्यपचन एव सुवाहुतीर्जुहोति—‘अग्नये कव्य-
 वाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमस्स्वाहा’ इति ॥ ६

अथ यज्ञोपवीतं कृत्वा द्वादशगृहीतेन स्तुचं पूरयित्वा पुरु-
 षसूक्तेन मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहोति ॥ ७

अथ सुवाहुतीर्जुहोति—‘अग्नये विविचये स्वाहाऽग्नये व्रतप-
 तये स्वाहाऽग्नये पवमानाय स्वाहाऽग्नये प्रावकाय स्वा-

हाऽग्नये शुचये स्वाहाऽग्नये पथिकृते स्वाहाऽग्नये त-
न्तुमते स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा ' इति ॥ ८

अथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा मनस्वंतीं जुहोति—' मनो
ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।
या इष्टा उपसो निम्रुचश्च तास्मंदधामि हविषा घृतेन
स्वाहा ' इति ॥ ९

अत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ १०

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
षड्दशोऽध्यायः.

अथातः कपिलसंन्यासविधिं व्याख्यास्यामः—

अनशिकस्तु मुण्डी शिखी वाऽहोरात्रोपोषितः स्नात्वाऽप आ-
चम्याप एव पाणिनाऽप्स्वाहुतीः जुहोति—' आपो वै
सर्वा देवतास्स्वाहा ' इति ॥ १

' पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च सर्वभूतेभ्यश्च
व्युत्थितोऽहं स्वाहा ' इति ॥ २

' संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया ' इति त्रिरूपां-
शूक्त्वा त्रिरुच्चेः ' त्रिषत्या हि देवाः ' इति विज्ञा-
यते ॥ ३

' अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तस्स्वाहा ' इति दण्डान् गृहीत्वा
जलपवित्रं ' पवित्रम् ' इति समादाय पुत्रमित्रसुहृद्वन्धुजा-

- तिसन्निधौ त्यक्त्वाऽथ ग्रामादाहृत्यैकपात्रमुदकेनाष्ठा-
व्य सकृदल्पेन भुञ्जीत ॥ ४
- न केन चित्सह सम्भाषेत ॥ ५
- न किञ्चन याचेत ॥ ६
- पर्वतगुहानदीपुल्लिनशून्यागारे देवतायतने बिलदर्योर्निवसेत्* ॥ ७
- स्वयं पतितं प्रक्षाल्य जीवितमुक्तम् † ॥ ८
- जीर्णमानीयाहतानि दृढान्यजिनानि यदर्थं विभृयात् ॥ ९
- सूर्योदयहीनयाचितेन कार्यं कुर्वीत ॥ १०
- व्रतं स्नानासमर्थो न लभेत् ॥ ११
- अथ प्रक्षाल्य जलार्द्रेण कर्पटेन सशिरस्कजलापकर्षणं कृ-
त्वाऽन्तर्वासाः परितस्सन्ध्यामुपासीत ॥ १२
- नित्यं मध्याह्ने प्रातस्स्नायीतित्याह भगवान् बोधायनः ॥ १३
- इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
षोडशोऽध्यायः.

अथातस्सम्प्रवक्ष्यामि संस्कारविधिसुत्तमम् ।

समाहितानां युक्तानां यतीनां च महात्मनाम् ॥ १

शुचौ देशे तु सावित्र्या देहं प्रक्षाल्य यत्रतः ।

अलङ्कृत्य च गायत्र्या गन्धैर्माल्यैः पृथक्पृथक् ॥ २

वहन्ति ब्राह्मणा ये वै शुचयस्सर्व एव ते ।

तेषां तु वहतां सम्यक्सद्यश्शौचं विधीयते ॥ ३

*वित्त्वदर्थं सृजेत्.

† जीवितसमुत्त.

प्रसालनादि तत्कर्म ये कुर्वन्ति महीयसाम् ।

तेषामपि तथा सद्यश्शौचमेव विधीयते ॥ ४

पुत्रो वा सन्निवृष्टो वा शुचौ देशे निधाय तम् ।

उपावरोहमन्त्रेण तस्याग्नीनवरोप्य तु ॥ ५

तूर्णीं सम्माजनं कृत्वा व्याहृतीभिश्च सप्तभिः ।

प्रोक्ष्य काष्ठं च यदेहं निधाय तु समन्त्रकम् ॥ ६

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति मुखे जलपावित्रकम् ।

पवित्रं तेति मन्त्रेण निदधाति तथा पुनः ॥ ७

त्रिदण्डं दक्षिणे हस्ते वैष्णव्यर्चा निधाय च ।

उदरे च तथा पात्रं सावित्र्या निदधाति वै ॥ ८

यदस्य पारे रजसस्सव्ये शिख्यं निधाय च ।

गुह्ये कण्डलुं चैव भूमिर्भूमिप्रगादिति ॥ ९

पितृमेधप्रयोगेण दहेदग्निभिरेव हि ।

संस्कर्तुश्च तथा तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥ १०

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत संन्यस्तानां कदाचन ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ ११

द्वादश्यामह्नि वा पुण्ये नारायणबलिर्भवेत् ।

सर्वं नारायणोद्देशमेकोद्दिष्टवदाचरेत् ॥ १२

अनाहिताग्निनां चैव संन्यस्तानां महात्मनाम् ।

अपि होतृविधानेन गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ १३

अप्राकृतानां महतां ब्रह्मनिष्ठमनस्विनाम् ।

तेषां तु खननं कार्यमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४

तिसृभिव्याहृतीभिस्तु खात्वा दण्डप्रमाणतः ।

त्रिदण्डादीन् यथास्थानममन्त्रैस्स्थापयेद्बुधः ॥ १५

प्रच्छादयेदसंस्पृष्टं सृगालश्वपदादिभिः ।

श्वादयो यदि खादन्ति महान् दोषो भविष्यति ॥ १६

तस्माद्भूमिं भृशं खात्वा सम्यक्प्रच्छादयेद्यतीन् ।

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ॥ १७

न तस्य दहनं कुर्यान्नाशौचं नोदकक्रिया ।

निषेकाद्याश्मशानान्तास्सत्क्रिया ब्राह्मणाश्रिताः ॥ १८

तस्माद्यत्रेन संस्कारः कर्तव्यो गृहमेधिभिः ।

ये वहन्ति महात्मानं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा द्विजातयः ॥ १९

हयमेधफलं तेषामस्तीत्येवं विदुर्बुधाः ॥

२०

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने

सप्तदशोऽध्यायः.

अथातोऽङ्कुरार्पणविधिं व्याख्यास्यामः—

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य 'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति
बाचयित्वा शुचौ समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं च-
तुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्याक्षतान् सम्प्रकीर्याद्भिरभ्युक्ष्य
पञ्च पालिकास्सौवर्णा राजतास्ताम्रा मृण्मयीर्वा यथा-
सम्भवं गृह्णाति ॥

१

मध्ये चतुर्मुखं विन्द्यात् पूर्वे वज्रिणमेव च ।

दक्षिणे तु यमं विन्द्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।

उत्तरे शशिनं विन्द्यात्पालिकास्थापनं क्रमात् ॥ २

वल्मीकमृत्तिकां हृत्वा गोमयं च तथैव च ।

एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाक्रमम् ॥ ३

दूर्वाभिश्चत्थपत्रं च शिरीषं विल्वपत्रकम् ।

तासां मूलेषु वधीयाच्छ्वेतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥ ४

मध्यमायां व्याहृतीभिर्ब्रह्माणमावाहयति—‘ओं भूः ब्रह्माण-
मावाह्याम्यो भुवः प्रजापतिमावाह्याम्यो सुवः चतु-
र्मुखमावाह्याम्यो भूर्भुवस्सुवः हिरण्यगर्भमावाहयामि’
इति । एताभिरेव प्राच्याम्—‘इन्द्रं वज्रिणं शचीप-
तिं शतक्रतुम्’ इति । एताभिरेव दक्षिणस्याम्—
‘यमं वैवस्वतं पितृपतिं धर्मराजम्’ इति । एता-
भिरेव प्रतीच्याम्—‘वरुणं प्रचेतसं सुरूपिणमपांपतिम्’
इति । एताभिरेवोदीच्याम्—‘शशिनं निशाकरं चन्द्रं
सोमम्’ इति ॥ ५

अथैनान् स्नापयति—‘आपो हिष्ठा मयोभुवः’ इति तिसृ-
भिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावकाः’ इति चतसृभिः
‘पवमानस्सुवर्जनः’ इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वाऽथैनान्
गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्चयति—‘अमुष्मै नमोऽमुष्मै नमः’
इति ॥ ६

अथैनानुपतिष्ठते—

दिशां पतीन् नमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।

कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥ इति ॥

ब्रीहियवमाषतिलमुद्गसर्षपान् मिश्रीकृत्य क्षीरेण प्रक्षाल्यौष-
धिसूक्तेन 'या जाताः' इत्यनुवाकेनाभिमन्त्र्य यथा-
क्रमं निवपति—'ब्रह्म जज्ञानं, पिता विराजाम्' इति
द्वाभ्यां मध्यमायां 'यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विश-
स्पतिः' इति द्वाभ्यां प्राच्यां 'योऽस्य कौष्ठ्य, यमं
गाय' इति द्वाभ्यां दक्षिणस्यां 'इमं मे वरुण, त-
त्त्वा यामि' इति द्वाभ्यां प्रतीच्यां 'सोमो धेनुम्,
आप्यायस्व' इति द्वाभ्यामुत्तरस्याम् ॥ ८

यथाक्रमं शुद्धाभिस्सिकताभिः प्रच्छादयेत् ॥ ९

पञ्चगव्येन यथाक्रमं सेचयेत् ॥ १०

प्रणवेनैव सापिधानं कृत्वा यावत्कर्म तावत् सुरक्षितं गोपा-
येत् ॥ ११

समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणान् पञ्च भोजयेत् ॥ १२

व्याहृतीभिः देवता यथाक्रममुद्रासयेत् ॥ १३

आसप्तमात्प्रजाकाम आषष्ठात्पुत्रनाशनम् ।

पञ्चमे भक्तिकामानां विष्णोस्सर्वात्मनस्तथा ॥ १४

चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात्पापीयान् जायते तु सः ।

त्रियहे सर्वकामानां सद्यो वाऽप्यङ्कुरार्पणम् ॥ १५

इत्याह भगवान् बोधायनः ॥

१६

इति बोधायनगृह्यशेषमूत्रे चतुर्थप्रश्ने
अष्टादशोऽध्यायः.

अथातो नान्दीमुखं व्याख्यास्यामः—

आदित एव द्वौ विप्रौ निमन्त्र्य चतुरवरांश्च पित्रर्थानथ
श्मश्रुकर्माभ्यञ्जनस्तानैर्यथोपपादं सम्पूज्याग्निमुपसमाधाय
सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय दद्या घृतेन संयुत्य
स्रुवं सम्मृज्य देवार्थौ विप्राबुपवेश्यालङ्कृत्यानुदेश्य द्विः-
पवित्र एव यवोदकं निधाय पुष्पफलाक्षतमिश्रं भो-
जनस्थानेषवासनेषु यवान् सिकताश्च सम्प्रकीर्य पित्र-
र्थानुपवेश्य तेषां सपवित्रेषु पाणिषु 'नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्ताम्' इत्यनेन मन्त्रेण पात्रान्तरेणोपह-
स यवोदकं दत्वा द्विरथालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाऽग्नौकर-
णमनुज्ञाप्यालङ्कृत्य पृषदाज्यात् स्रुवेणोपहस 'नान्दी-
मुखेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा' इत्येतावदग्नौ कृत्वाऽन्नमुप-
स्तीर्णाभिघारितं पात्रेषूद्धृत्य पृषदाज्येन संसृज्य द-
र्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रतिच्छाद्य 'नान्दीमुखार्थानां
पितॄणां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोके' इति मन्त्रमूह्या-
भिमृश्य विप्रेभ्यो द्विरुपस्तीर्याभिमृष्टस्यान्नस्य द्विरव-
दाय द्विरभिघार्य यथावद्भोजयेत् ॥ १

पितृसामान्यवाचिस्वधायुक्तानि ब्रह्माण्यमिश्राव्य भुक्तवत्स्वा-
चान्तेषूपलिप्याशयेषु दध्योदनं सम्प्रकीर्य संक्षाल-

नेन प्रदक्षिणं द्विःपरिषिच्य पूर्ववद्यवोदकं दत्त्वा दक्षिणां प्रदाय 'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्' इति वाचयित्वाऽभिवाद्य स्वधायै स्थाने सर्वैस्समानं दक्षिणं जानुं निपात्य सव्यमुद्धृत्य जपति—'इडा देव-हूः' इत्याऽन्तादनुवाकस्य जपित्वा 'नान्दीमुखाः पि-तरः प्रीयन्ताम्' इत्यपो निनीय ब्राह्मणानुत्थाप्य प्रसाद्य संसाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्य देवतां च विसृज्य दक्षिणेनार्घ्यं प्रागग्रेषु दर्भेषु नान्दीमुखे-भ्यः पितृभ्यो दद्यात्—'नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यस्स्वा-हा' इति संक्षालनेन प्रदक्षिणं परिषिच्य 'ऊर्जं व हन्तीः' इति भाविजयाद्यर्थेन कालहोमान् पृषदा-ज्येन पूर्ववद्धोमं केचिदिच्छन्तीत्युक्तमेतन्नान्दीमुखम् ॥ २

इति बोधायनगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
एकोनविंशोऽध्यायः.

अथातो ग्रामस्योत्पातशान्तिं व्याख्यास्यामः—

अग्निदाहे व्याघ्रादिभिरभिभूते सृगालपीडने ग्रामादन्तश्चाण्डा-
लाध्यवसिते ग्रामस्य स्थूणावारोहणे मधुन उपवेशने
बलश्रीकपुष्करोत्पन्ने देवगात्रस्वेदकम्पने ज्वराभिभूते ब-
हुब्राह्मणमरणे ग्राममध्ये श्मशाने वा दस्युभिश्चापि
पीडिते रात्रौ तटाकक्षेतुभङ्गे जले विवर्णे वा स्व-
न्तस्थेऽशनिपाते चिरकालशून्यग्रामप्रवेशे तेष्वन्येषु चो-
त्पातेषु शान्तिं कुर्यात् ॥ १

शुभ्वारे शुभनक्षत्रे शुभलग्ने विष्णोस्त्नापनार्थं महादेवाभिषे-
कार्थं द्रौद्रौ ब्राह्मणौ कल्पयित्वा नवग्रहशान्त्यर्थं
चतुरो ब्राह्मणांस्तथैव सङ्ख्यया ग्रामशान्तिहोमार्थं
कल्पयित्वाऽथ ग्रामशान्तिहोमे ग्रामस्योत्तरपूर्वदेशे
देवागारे चतुष्पथे वा शुचौ समे देशे गोम-
येन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलमुपलिप्य तिलस-
र्षपलाजैर्गन्धपुष्पाक्षतैरवकीर्य स्थण्डिलं कल्पयित्वा
कुम्भस्थापनं कृत्वाऽग्निमुपममाधाय सम्परिस्तीर्याप्रणी-
ताभ्यः कृत्वोपोत्थायाग्नेणाग्निं देवताश्चावाहयति—
व्याहृतीभिः ‘यज्ञपुरुषमावाहयामि’ देवस्य दक्षिणतो
‘ब्रह्माणमावाहयामि’ उत्तरतः ‘त्रियम्बकमावाहयामि’
देवस्याग्रे ‘वास्तुपुरुषमावाहयामि, इन्द्रादिदेवताश्चावा-
हयामि’ इत्यावाह्य पुरुषसूक्तेन विष्णुमभ्यर्च्य ब्रह्म-
सूक्तेन चतुर्भुवं रुद्रसूक्तेन त्रियम्बकं चाभ्यर्च्या-
न्येषां देवानामावाहनादिक्रमेण स्वैस्त्वैर्नामभिरभ्यर्च्या-
परेणाग्निं प्राञ्जुस्व उपविश्याग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहो-
ति—‘वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्’ इति पुरोनुवा-
क्यामनूच्य ‘वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते’ इति
याज्यया जुहोति ॥ २

तेनैव मन्त्रेण शमीमयीं समिधमष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् । ‘वा-
स्तोष्पते प्रतरणो न एधि’ इत्यष्टोत्तरसहस्रमन्नाहुती-
र्जुहुयात् ॥ ३

‘अमीवहा वास्तोष्पते’ इत्यष्टोत्तरसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ४

मृगारेष्टिवत् 'अंहोमुचे' इत्यभिज्ञैः प्रत्यृचमाज्याहुतीर्हुत्वा
 'या वामन्द्रावरुणा' इति द्वादशाहुतीर्हुत्वा 'पवमान-
 स्सुवर्जनः' इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यृचमाज्याहुतीर्हुत्वा
 पुरुषसूक्तेन ब्रह्मसूक्तेन रुद्रसूक्तेन च प्रत्यृचं हुत्वा
 'यत इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः' इति
 द्वाभ्याम् 'अग्निरायुष्मान्' इति पञ्चभिः 'अग्ने
 नय सुपथा' इति षड्भिः 'योऽस्य कौष्ठ्य' इति
 'एष ते निरृक्ते भागः' इति 'इमं मे वरुण,
 तत्त्वा यामि' इति द्वाभ्यां 'समुद्राय त्वा वाताय
 स्वाहा' इति त्रयोदशाहुतीः 'आ प्यायस्व, संते
 पयांसि' इति द्वाभ्यां 'ईशानस्तर्वविद्यानां, त्रिय-
 म्बकं यजामहे' इति प्रत्येकमाज्याहुतीर्हुत्वा 'आस-
 त्येन' इत्यादि 'केतुं कृण्वन्नकेतवे' इत्यन्तं नवग्रह-
 मन्त्रेणाज्याहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदा-
 नात् ॥ ५

अथाग्नेणाग्निं शमीपत्रेषु हुतशेषं निदधाति—'यो रुद्रो अ-
 ग्नौ' इति ॥ ६

अथ देवताभ्यो हविर्निवेदयेत् ॥ ७

अथोपतिष्ठते—'हेतयो नाम स्थ' इति ॥ ८

यथाक्रमं दिश उपस्थाय पुण्याहं वाचयित्वा उदकुम्भं
 चान्वारभ्य पञ्चशान्तिं च जपित्वा हुतशेषमाज्यशेषं
 च पूर्णकुम्भे निक्षिप्य उदुम्बरशाखया शमीशाखया
 दर्भमुष्टिना वा 'शिवं शिवं, शं नो देवीरभिष्टये' इति

च शाकुनेन सूक्तेन ग्रामं त्रिः प्रदक्षिणं परिषिच्य
ब्राह्मणेभ्यो भूरिदक्षिणां दत्त्वैवं सप्ताहं द्वादशाहं वा
कुर्यात्सप्तस्तोत्पातशान्तिरित्याह भगवान् बोधायनः ॥९॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषे चतुर्थप्रश्ने
विंशोऽध्यायः.

अथाशनिपाते भूमिं जानुदघ्नमुद्धृत्य अग्निः प्रोक्ष्य.....

....पत्रावकां च संस्थाप्य ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य
'पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिम्' इति वाचयित्वा खनना-
त्पश्चात् स्थण्डिलं कृत्वा परिधानप्रभृत्यग्निमुखपर्यन्तं
कृत्वा 'शं न इन्द्राग्नी' इति त्रिभिर्मन्त्रैराज्याहुतीर्हुत्वा
'स प्रवथा सहसा जायमानः' इति सूक्तेन चरुणा
जुहोति ॥ १

'स्वस्ति नो मिमीताम्' इति प्रतिपद्य 'स्वस्ति नो बृहस्पतिर्द-
धातु' इति स्वस्त्यात्रेयं जपित्वा ब्राह्मणान् सम्पू-
ज्याशिषो वाचयित्वाऽऽचार्याय दक्षिणां ददाति ॥ २

चरुं विद्यावन्तं ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ ३

गन्धभूमिसमं ब्राह्मणाय दद्यात् जीवनागन्धमियदिति स्वर्णं
ददातीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ४

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्ने
एकविंशोऽध्यायः.

अथाशनिपाते । अथातो ग्रामस्योत्पातशान्तिम् । अथा-
तो नान्दीमुखम् । अथातोऽङ्कुरार्पणविधिम् । अथात-
स्सं प्रवक्ष्यामि । अथातः कपिलसंन्यासविधिम् ।
अथ यद्याहिताग्निः । अथ गृहस्थस्यौपासनम् । अथ
लौकिकौपासनग्रहणधारणोपावरोहणविधिम् । अथ
यद्यग्निविमोकम् । अथ वै भवति जायमानः । अथ
गृहस्थस्तु । कथमु खल्वनाहिताग्नेः । अथ वै भव-
त्यापः । अथात आचमनविधिम् । अथातश्शौच-
विधिम् । अथातः काम्यविधिम् । अथ प्रहुतानु-
कृतिर्धर्मोपभोगविधिम् । अथातो मृतबलिम् । आ-
हुतानुकृतिर्वलिहरणानुकृतिर्धूर्तबलिः । अथातो मिथ्या-
सस्यबलिम् ॥ २१ ॥

अथातो मिथ्यासस्यबलिम् । आहुतानुकृतिर्वलिहरणानुकृति-
र्धूर्तबलिः । अथातो मृतबलिम् । अथ प्रहुतानुकृति-
र्धर्मोपभोगविधिम् । अथातः काम्यविधिम् । अथा-
तश्शौचविधिम् । अथात आचमनविधिम् । अथ वै
भवत्यापः । कथमु खल्वनाहिताग्नेः । अथ गृहस्थस्तु ।
अथ वै भवति जायमानः । अथ यद्यग्निविमोकम् ।
अथ लौकिकौपासनग्रहणधारणोपावरोहणविधिम् ।
अथ गृहस्थस्यौपासनम् । अथ यद्याहिताग्निः । अ-
थातः कपिलसंन्यासविधिम् । अथातस्सं प्रवक्ष्या-
मि । अथातोऽङ्कुरार्पणविधिम् । अथातो नान्दीमु-
खम् । अथातो ग्रामस्योत्पातशान्तिम् । अथाशनिपाते ॥ २१

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे चतुर्थप्रश्नः

समाप्तः.

अथ पञ्चमप्रश्नः.

—C O —

अथाग्निमुखप्रयोगः ॥

१

युचौ समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्य तत्र प्राङ्मुखस्नानादिपञ्चकं कृत्वोपविश्य स्फ्येनोद्धृत्यावोक्ष्य पञ्चप्रस्थसिकताभिस्स्थण्डिलकरणं व्याहृतीभिर्नियुप्यारत्रिमात्रं समचतुरश्रं कृत्वा तस्मिन् प्रादेशमात्रं चतुरश्रं दर्भैः त्रिःप्राचीनमुल्लिखेदङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कनिष्ठिकया वा 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति मध्ये । दक्षिणे 'नाके सुपर्णम्' उत्तरे 'आप्यायस्व' इति त्रिरुदीचीनम् । मध्ये 'यो रुद्रः' इत्यथ उपस्पृश्य पश्चिमे 'इदं विष्णुः' प्राच्यां 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' इति । दर्भं निरख्याप उपस्पृश्याग्नेरासनं कल्पयित्वा यथोक्तमग्निं पत्न्याऽऽहृतमङ्गाररूपं व्याहृतीभिर्नियुप्य तत्पात्रेऽक्षतजलं निनयेत् ॥ २

अथ प्रोक्षितस्थूलकाष्ठत्रयेण तूष्णीमन्वाधायोपतिष्ठतेऽग्निम्—
'जुष्टो दमूनाः' इति ॥ ३

अथासनं कल्पयित्वा तृणं निरख्याप उपस्पृश्यात्र वा पूर्वे-
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतोऽथैनं प्रदक्षिणमग्निं परिसमूह्य
पर्युक्ष्य परिस्तीर्य दक्षिणानुत्तरानुत्तरानधरान् ॥ ४

तत्रोत्तरासनं ब्रह्मदक्षिणासनं प्रणीतोत्तरासनं पश्चादात्मासनं
सर्वं कल्पयित्वा पात्राणि सादयेदाज्यस्थालीं सुव

च जुहूं प्रणीतां च चरुस्थालीं प्रोक्षणीं चेध्वाव-
हिंश्चेधमप्रत्रश्चनानि मेक्षणं च सादयित्वा दर्भैः प्र-
तिच्छाद्य शूर्पं कृष्णाजिनं चेत्यत्र दर्वीहोमो विकल्पे ॥ ५

अथ वर्हिषः पवित्रे कुरुते प्रादेशमात्रे समे अप्रतिच्छिन्नाग्रे
अनसृच्छिन्ने तरुणे तूष्णीमद्विरनुमृज्य कृत्वा प्रोक्ष-
ण्यां निवायाः आसीय त्रिरुत्पूयाद्भिः प्रोक्ष्योत्तानानि
पात्राणि कृत्वा विसृज्येधं त्रिः प्रोक्ष्य ब्राह्मणमि-
ष्टिवर्द्धित उपवेद्य 'ओं भूर्भुवस्सुवर्ब्रह्मन् ब्रह्मासि
नमस्ते ब्रह्मा ब्रह्मणे' इति ब्राह्मणमुपतिष्ठत आदिशो
व्युन्नयनादास्ते ॥ ६

यद्वा कूर्चमुपवेश्याभ्यर्च्य प्रणीतायां सपवित्रायां वरुणं पूज-
यित्वा सह पवित्रेण नासिकासमपुत्थाप्योत्तरतस्माद-
यति—'भूर्भुवस्सुवरो वरुणोसि धृतव्रतो वारुणमसि'
इति तमभ्यर्च्य दर्भैः प्रतिच्छाद्याथ व्रीहीन्निर्वपति—
'अमुष्मै वो जुष्टं निर्वपामि' इति वा तूष्णीं वा ।
एवं त्रिस्सृक्तूष्णीम् ॥ ७

तथा तानभ्युक्ष्यावहत्य त्रिष्कलीकृत्य त्रिःप्रक्षाल्य निद-
धाति । तण्डुला वा निर्वपति । तानभ्युक्ष्य त्रिः
प्रक्षाल्यैवं निदधाति । स्थाल्यामपः पयो वाऽऽनीया-
धिश्रित्य निरपयित्रं तण्डुलानावपति ॥ ८

अथ पक्वमोदनं पायसं वा याचति ॥ ९

तमभ्युक्ष्य क्षुवेण प्रणीताजलं निनयति ॥ १०

अग्रावीधिश्रित्याथाज्यस्थालयामाज्यं निरूप्योदीचोऽङ्गारान्निरुह्य
व्यन्तान् कृत्वा तेष्वधिश्रित्याभिद्योतनेनाभिद्योत्य द्वे
दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रक्षाल्य प्रत्यस्य पुनरभिद्योत्यो-
भयं त्रिः पर्यग्नि कृत्वा वर्त्म कुर्वन्नुदगुद्रास्य प्रत्यूह्या-
ङ्गारानथैनदुदीचीनाग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रि-
रूप्य विस्रस्य पवित्रे अद्रिस्संस्पृश्याग्नावनुप्रहरति ॥

अथ त्वं जुहूं भक्षणं च सम्मृज्य त्रिरन्तरतस्त्रिर्वाह्यतस्त-
था मूलैर्मूलं सम्मृज्याद्रिस्संस्पृश्य पुनर्निष्टप्य निदधा-
ति क्रमेण ॥ १२

अथ दर्भानद्रिस्संस्पृश्याग्नावनुप्रहरति ॥ १३

पश्चादग्नेर्बहिस्तीर्त्वा तत्राज्यं निदधाति चरुमभिघार्योदञ्च-
मुद्रास्य बहिष्यासाद्य प्रतिष्ठितमभिघारयति ॥ १४

अविष्टो मध्यमो द्राघीयान् दक्षिणतोऽणिष्ठो हसिष्ठ उत्तरत
ऊर्ध्वं समिधावादधाति ॥ १५

अथाग्निं परिषिञ्चति—‘अदितेऽनुमन्यस्व’ इति दक्षिणतः
प्राचीनम् ‘अनुमतेऽनुमन्यस्व’ इति पश्चादुदीचीनं
‘सरस्वतेऽनुमन्यस्व’ इत्युत्तरतः प्राचीनं ‘देव सवि-
तः प्रसुव’ इति समन्तं प्रदक्षिणम् । समन्तमेव वा
तूर्णीं परिषिञ्चति ॥ १६

अथाम्रिमैन्द्रादिक्रमेणाभ्यर्च्य परिसमिधं शिनष्टि । ब्राह्मणेना-
नुज्ञातस्स्वाहाकारेणाभ्याधायानूयाजसमिधमिध्मसन्नहनं

प्रणीतापात्रं निधायाधारावाधारयति—‘प्रजापतये स्वाहा’ इति मनसोत्तरे परिधिसन्धौ संस्पृश्याक्षण्या सन्ततम् । ‘इन्द्राय स्वाहा’ इत्युपांशु दक्षिणे परिधिसन्धौ संस्पृश्याक्षण्या सन्ततम् ॥ १७

अथाज्यभागौ जुहोति—‘अग्नये स्वाहा’ इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे ॥
प्रतिमुखं प्रवाहुर्जुहोति—‘सोमाय स्वाहा’ इति दक्षिणार्धपूर्वार्धेऽथाग्निमुखं जुहोति—‘युक्तः, चतस्रः’ आरभ्य व्याहृत्यन्तं हुत्वाऽथ चरुप्रायश्चित्तं हुत्वा चरुमभिवार्याथाव्रत्यप्रायश्चित्तं कृत्वा सुवेण जुह्वामुपस्तीर्य मेक्षणेन चरुमालोडय पूर्वार्धादवदायापरार्धादवद्यत्यभिधारयति प्रत्यनक्ति पुरस्तात् सुवाहुतिं हुत्वा यथोक्तं पक्वाज्जुहोत्युपरिष्ठात् सुवाहुतिं च ॥ १९

अथोपस्तीर्योत्तरार्धात् स्विष्टकृत्सकृदवद्यति द्विरभिधारयति न प्रत्यनक्त्यन्तःपरिधि सह मेक्षणेन सादयित्वा यथोक्तमाज्याहुतीर्जुहोति ॥ २०

अथ पुरस्तात्सुवाहुतिं स्विष्टकृतमुपरिष्ठात् सुवाहुतिं च हुत्वाऽप उपस्पृश्य मेक्षणमग्नौ प्रहृत्याथैनत्संस्त्रावेणाभिजुहोति सुक्त्सुवाभ्याम् ॥ २१

जुहूसङ्कालनमन्तःपरिधिं निनयति ॥ २२

निर्णिज्य सुचं निष्टप्याद्भिः पूरयित्वा बहिःपरिधिं निनयति ॥

स्थालीपाकेऽन्तःपरिधिं बहिःपरिधिं समन्त्रकम् ॥ २४

अथानूयाजसमिधमाधायेध्मसन्नहनमद्भिस्संस्पृश्याग्नावनुप्रहरति ॥

अथ जयानभ्यातानान् राष्ट्रभृतोऽमात्यहोमांश्च हुत्वाऽथ च-
तुर्गृहीतेन स्तुवेण वा प्राजापत्यं हुत्वा इध्मप्रव्रश्चना-
न्यभ्याधाय प्रायश्चित्तानि सौविष्टकृतं च हुत्वा स्तु-
वेण परिधीननक्ति ॥ २६

अथ परिस्तरात्समुल्लिप्याज्यस्थाल्यां प्रस्तरवद्धर्हिरक्त्वा तृणं
प्रच्छाद्याग्नावनुप्रहरति ॥ २७

अप उपस्पृश्य तृणं च मध्यमं परिधिमनुप्रहरति ॥ २८

अथेतरावुपसमस्यत्यूर्ध्वसमिधौ च ॥ २९

अथैनान् संस्त्रावेणाभिजुहोति—‘ वसुभ्यः ’ इति ॥ ३०

अत्र बलिं प्राशनं चान्यत्रोपनयनादन्यानि तत्तदुक्तकर्माणि ॥

अथाग्निं परिषिञ्चति—‘ अन्वमः स्थाः, प्रासावीः ’ इति ॥ ३२

वरुणमुद्रात्स्य वर्हिषि दिशो व्युन्नीय ‘ प्राच्याम् ’ इत्यादि-
ना स्वयं च प्रोक्ष्य ब्रह्मणे वरं दत्वा चरुशेषं सघृ-
तं वा ब्रह्माणं विसृजति ॥ ३३

स्थालीपाकनक्षत्रहोमायुष्यहोमादिषु प्राशनमुक्तम् ॥ ३४

पञ्चावत्तिनां पञ्चावदानं मध्यात् पूर्वार्धादपरार्धादवद्यति ॥ ३५

सिष्टकृत उत्तरार्धाद्विरवद्यति ॥ ३६

शेषं पूर्ववत् ॥ ३७

अथ बहुदेवत्ये द्वितीयमवदानमपरार्धादवदाय पूर्वार्धादव-
द्यति । सर्वमेवमाऽन्तात् ॥ ३८

अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्य यावती देवतासङ्ख्या तावदवदानं
सकृत्सकृत् । शेषं समानम् ॥ ३९

तथा मध्यादपरार्धात्पूर्वार्धादवद्यति ॥ ४०

स्विष्टकृतो द्विद्विरवद्यति । शेषं समानं भवति ॥ ४१

सर्वन्यायं ज्ञात्वाऽऽचार्यमुखेन कुर्यात् ॥ ४२

इति बोधायनगृह्यशेषे पञ्चमप्रश्ने
प्रथमोऽध्यायः.

अथ विवाहकन्यारजस्वलाप्रायश्चित्तादिविधिं व्यख्यास्यामः—

विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते ।

कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ १

यजुःपवित्रैस्सावित्र्या प्रोक्षयेत्पूतवारिभिः ।

अनेन चानुवाकेन पवमानस्सुवादिना ॥ २

स्नापयित्वाऽथ विद्वद्विरन्यवस्त्रादलङ्कृताम् ।

पूर्णाहुत्यथ मिन्दाभ्यां महाव्याहृतिभिस्सह ॥ ३

हुत्वा तन्तुमतीं चैव व्याहृतीभिस्तथैव च ।

अनाज्ञातं च विद्वद्विशेषं कार्यं समाचरेत् ॥ ४

प्रधानहोमे निर्वृत्ते मलवद्वाससी भवेत् ।

त्रियहे पर्यवेतेऽथ शेषकार्यं समाचरेत् ॥ ५

राजमाज्यं स्रवं चैव प्रणीताश्मानमेव च ।

सर्वमभ्यन्तरं कृत्वा ब्रह्मैवैको बहिर्भवेत् ॥ ६

दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठति ।

दम्पत्यो रक्षणार्थाय ब्रह्मैवैको बहिर्भवेत् ॥ ७

अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्यं न कृत्वाऽञ्जलिभेदनम् ।

अञ्जलेर्वाप्तभागेन लाजहोम इति स्मृतः ॥ ८

आद्यं प्रदक्षिणं कुर्याद्ब्रह्मणा सह मानवः ।

प्रदक्षिणत्रयं पश्चाद्विना तन्निति केचन ॥ ९

नामादिनान्दीकरणमाशिषं द्विजभोजनम् ।

रक्षाबन्धनमन्त्रादि चौलाग्रङ्कुरमेव च ॥ १०

गर्भवर्जोत्सवात्पूर्वमयुगेऽह्यङ्कुरार्पणम् ।

प्रदोषे वाऽथ सायाह्ने गुणाधिक्येऽह्नि वेप्यते ॥ ११

आधानगर्भसंस्कारजातकर्माणि नाम च ।

हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलाङ्कुरवापनम् ॥ १२

पुंसि नामान्नबौल्लोपस्नानपाणिग्रहेषु च ।

अग्न्याधाने च सोमे च दशस्वभ्युदयं स्मृतम् ॥ १३

आधाने सोमयागे च दम्पत्योरुभयोरपि ।

सीमन्ते पुंसवे गर्भे स्त्रिया एव तु कौतुकम् ॥ १४

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे पञ्चमप्रश्ने
द्वितीयोऽध्यायः.

अथ ऋतुशान्तिं व्याख्यास्यामः—

तिथिवारनक्षत्रयोगकरणलग्नदोषशान्त्यर्थं चतुर्थे वा पञ्चमेऽह्नि
वा शान्तिस्नानं प्रकुर्वीत ॥ १

देवालये गृहे वा प्रस्थाष्टभिर्धान्यैस्तदर्धं तण्डुलैस्तदर्धं तिलै-
श्चोपर्युपरि चतुरश्रमरन्निमात्रं चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा
तन्मध्ये नलिनमुल्लिख्य तस्मिन् तन्तुवेष्टितं कुम्भं नि-
धाय तूष्णीं संस्कृताभिरद्भिः प्रोक्ष्य 'ब्रह्म जज्ञानम्'
इति कुम्भं निधाय सपवित्रेण 'आपो वा इदं सर्वम्'
इत्येतेनानुवाकेन अब्लिङ्गाभिश्च कुम्भमुदकैः पूरयित्वा
गन्धादिभिरलङ्कृत्य कूर्चमन्तर्धाय ॥

गजाश्वरथवल्मीकमृदमाहृत्य गोकुलात् ।

चतुष्पथाद्राजगृहात्तलसीबिल्वमूलयोः ॥ २

देवालयात्पर्वताद्वा गृहीयात्पञ्च मृत्तिकाः ।

पालाशोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकयाज्ञिषु ॥ ३

जम्बूबिल्वकपित्थाग्नशिरीषेषु च पल्लवान् ।

तेषां त्वचश्च पञ्चैव गृहीयात्संभवेषु वै ॥ ४

इत्युत्तराया पञ्च मृत्तिकाः पञ्च पल्लवान् पञ्च त्वचश्च निक्षिप्य
नवरत्नमीषत्काञ्चनं नववस्त्रेणाच्छाद्य चूतपल्लवैर्बिल्वप-
ल्लवैर्वाऽवकीर्य नालिकेरफलेनापिधाय दूर्भैर्दूर्वादिना
प्रतिच्छाद्यालङ्कृत्य सम्परिस्तीर्य पुरुषं पुण्डरीकाक्षं
ध्यात्वा कुम्भं सम्पूज्य श्रोत्रियान् विप्रान् षडष्टौ
वा वरणपूर्वकमभ्यर्च्यार्च्यं चाभ्यर्चयेत् ॥ ५

त ऋत्विजः कुम्भमन्वारभ्य वैष्णवीं गायत्रीमष्टसहस्रमष्टशतं
वा वदन्तो वेदादीन् 'आपो हिष्ठा मयोभुवः' इति
तिस्रः 'हिरण्यवर्णाः, पवमानः' इत्यनुवाकौ वरुण-
सूक्तं श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तं पञ्चशान्तिम् 'ऋचां प्रा-
ची' इत्येतमनुवाकं च जपेयुः । 'नमो ब्रह्मण इति
परिधानीयां त्रिरन्वाह' इति ब्राह्मणम् ॥ ६

प्रणवेनोत्थाप्य 'आभिर्गीर्भिः' इति जपेयुः ॥ ७

अथालङ्कृतामङ्कण उरुविष्टर आसीनां 'देवस्य त्वा' इति
त्रिभिः प्रोक्ष्य 'ऋतं च सत्यं च' इति त्रिभिर्म-
न्त्रैः ऋत्विजः स्नापयेयुः ॥ ८

ततो नारीं पञ्चगव्यं प्राशयेत् ॥ ९

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥

तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

इति पञ्चगव्यम् ॥ १०

अथ शुचौ समे देशे गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रमुपलिप्य
लौकिकमग्निं श्रोत्रियागारादाहृत्य स्वगृहोक्तविधानेनाऽ-
ग्निमुखात् कृत्वा पालाशसमिद्रिष्टोत्तरशतं विष्णुसू-
क्तेन जुहुयात् ॥ ११

तथा ब्रह्मसूक्तेनान्नं रुद्रसूक्तेनाज्यम् ॥ १२

एतानि सूक्तान्यष्टादशकृत्वः प्रत्येकमावर्तयेत्तदानीं अष्टोत्तर-
शतं सम्पद्यते ॥ १३

अथर्तुनक्षत्रस्य समिदन्नाज्याहुतीः प्रत्येकमष्टाविंशतिकृत्वः त-
न्मन्त्रेण जुहुयात् ॥ १४

मन्त्रौ चतुर्दशकृत्य आवर्तयेत् ॥ १५

अथ त्रियम्बकेन तिलहोममष्टोत्तरशतं जुहुयात् ॥ १६

अथाज्याहुतीर्घृतसूक्तेनाष्टौ जुहुयात् ॥ १७

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ २८

अथ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददात्याचार्याय विशेषतः ॥ १९

एवं यदि शान्तिं कुर्यात्ततो नारी दोषान्मुच्यते सर्वारि-
ष्टशान्तिरस्वित्याह भगवान् बोधायनः ॥ २०

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे पञ्चमप्रश्ने

तृतीयोऽध्यायः.

अथातो मृत्तिकाल्लानविधिं व्याख्यास्यामः—

ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजको वा 'अश्वक्रान्ते,
सहस्रपरमा देवी' इति भूमिं दूर्वाभिरभिमन्त्र्य 'उ-
द्धृताऽसि' इति नदीतटे लोष्टमादाय 'काण्डात्काण्डा-
त्परोहन्ती' इति द्वाभ्यां दूर्वामादाय 'मृत्तिके हन मे
पापम्' इति दूर्वां लोष्टे प्रतिष्ठाप्य 'यत इन्द्र भ-
यामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः, स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध-
श्रवाः, त्रातारमिन्द्रम्, आपान्तमन्युः, परं मृत्यो

अनु परेहि' इति षड्भिः प्रतिमन्त्रं प्रदीक्षणं प्रतिदिशं
लोष्टमुत्सृज्य 'गन्धद्वाराम्' इति लोष्टमादाय 'उदुत्यं
जातेवदसम्' इति लोष्टमादित्यं दर्शयित्वा 'श्रीर्मे
भजत्वलक्ष्मीर्मे नश्यतु' इति शिरः प्रदीक्षणीकृत्य
'सहस्रशीर्षा' इति शिर आलिप्य 'विष्णुमुखाः' इति
मुखम् 'ओजो ग्रीवा' इति ग्रीवां 'महा- इन्द्रो व-
ज्रबाहुः' इति बाहू 'सोमान् स्वरणम्' इति क-
क्षौ 'शरीरं यज्ञशमलम्' इति शरीरं 'नाभिर्मे
चित्तम्' इति नाभिं 'आपान्तमन्युः' इति कटिम्
'विष्णो रराटमसि' इति पृष्ठम् 'वरुणस्य स्कम्भ-
नमसि' इति मेढ्रम् 'आनन्दनन्दौ' इत्यण्डौ
'ऊरुवोरोजः' इत्यूरू 'ऊरू अरन्वी' इति जा-
नुनी 'जङ्घाभ्याम्' इति जङ्घयोः 'चरणं पवि-
त्रम्' इति चरणौ 'इदं विष्णुः, त्रीणि पदा' इति
द्वाभ्यां पादौ 'सजोपा इन्द्र' इति शेषं दूर्वासहितं
लोष्टं शिरसि निधाय 'हिरण्यशृङ्गम्' इति तीर्थं गत्वा
'सुमित्रा न आप ओषधयस्सन्तु' इत्यात्मानमभि-
षिञ्चेत् ॥ १

उदकाञ्जलिमादाय लोष्टदेशे निनीय 'दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः'
इति प्रथमं 'योऽस्मान् द्वेष्टि' इति द्वितीयं 'यं च
वयं द्विष्यः' इति तृतीयम् । 'हिरण्यशृङ्गम्' इति
चतुर्थं 'आपो हिष्ठा मयोभुवः' इति तिसृभिः 'हिर-
ण्यवर्णाः' इति चतसृभिः 'पवमानस्सुवर्जनः' इत्यनु-
वाकेन च मार्जयित्वा 'नमोऽग्नयेऽप्सुमते' इति नमस्कृत्य

‘यदपां क्रूरम्’ इत्यग्निः त्रिरावृत्य ‘इमं मे गङ्गे’
इत्यभिमन्त्र्य ‘ऋतं च सत्यं च’ इत्यधमर्षणसूक्ते-
नापोऽवगाह्य ‘एष भूतस्य’ इति मार्जयित्वा ‘आर्द्रं
ज्वलति’ इति पीत्वा ‘अकार्यकारी’ इति पुनरव-
गाह्य देवानृषीन् पितॄन् तर्पयित्वा—

येकेचास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

इति वस्त्रं निष्पीड्य ‘शुची वो हव्या’ इति वस्त्रं
प्रोक्ष्य ‘देवस्य त्वा’ इति वस्त्रमादाय ‘अवधूतम्’
इत्यवधूय ‘उदुत्यं, चित्रम्’ इमति वस्त्रमादित्यं
दर्शयित्वा ‘आवहन्ती वितन्वाना’ इति वासः प-
रिधाय द्विराचम्योत्क्रामन्तु—

भूतप्रेतपिशाचाद्यास्मर्त्वे ते भूमिभारकाः ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ॥

इति दर्भासनं प्रतिष्ठाप्योप्यग्निः प्राणानायम्याष्टो-
त्तरशतं गायत्रीं जपेत् ॥ २

ब्राह्मणः पूतो भवति ॥ ३

ब्रह्महत्यागोवधगुरुतल्पसुरापानसुवर्णस्तेयादिसर्वपापप्रणाशनमि-
ति विज्ञायते ॥ ४

हित्वा तद्देहं जनार्दनं प्रपद्यत इत्याह भगवान् बोधायनः ॥५

इति बोधायनगृह्यशेषे पञ्चमब्रह्मे

चतुर्थोऽध्यायः.

अथातोऽर्कोद्वाहं व्याख्यास्यामः—

मृकान्धवधिरादीनां जडानां च तृतीयविवाहिनां च ॥ १

पूर्वपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पूर्वाह्णे ब्रह्मसमूहे ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं
वा दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रैको बालोऽर्को भवति त-
स्योत्तरत उपलिप्य स्वयं स्नात्वाऽर्कं च स्नापयित्वा
पादौ प्रक्षाल्याचम्यालङ्कृत्य तन्त्रेण नान्दीमुखं कृत्वा
स्वस्तिसूक्तं वाचयित्वा यत्किंचिद्धिरण्यं गृहीत्वा
'आस्त्येन' इति जपित्वा ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽल-
ङ्कृत्यार्कं स्पृष्ट्वाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—'सूर्यो देवीम्' इति
पञ्चभिः ॥ २

अथ बह्वं माङ्गल्यमूत्रं चार्कं वध्वा—'पुण्याहम् स्वस्त्यु-
द्धिम्' इति वाचयेदादित्योत्र देवता ॥ ३

पूर्वोक्तविधिनाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याज्यं संस्कृत्य स्तु-
क्त्तुवं सम्पृज्यादित्यं ध्यायन्नर्कं गृह्णाति—'हस्तं प्र-
यच्छत्वमृतम्' इति ॥ ४

अथार्घिं प्रदक्षिणं करोति—'परि त्वाऽग्ने पुरं वयम्' इति ॥ ५

अथार्कमूलं स्पृष्ट्वाऽऽदित्यमीक्षते—'अभीवृतं शकुनैर्विश्वरूपम्'
इति ॥ ६

अथ व्याहृतीर्हुत्वा स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा जुहोति—
'उद्वयं तमसस्परि, उदुत्यं, चित्रम्' इति ॥ ७

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—मनस्वतीं जुहोति—‘मनो ज्यो-
तिः’ इति ॥ ८

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा लाजमन्त्रेण द्विरावर्त्य जुहोति ॥
अथ स्तुवेण व्याहृतीर्हुत्वा समाप्यादित्यं व्रतऋग्भ्यामुपति-
ष्ठते—‘अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशत्, त्रिरन्तरिक्षं
सविता महित्वना’ इति द्वाभ्याम् ॥ १०

अथ गोक्रीरमर्कं स्पृष्ट्वा आयुष्यमुक्तमुक्त्वा प्राश्याचम्य पु-
नरादित्यमुपतिष्ठते—‘अचिच्ची यच्चकुम्’ इति ॥ ११

अथार्काधिदैवतमुद्रास्यार्कमुत्पाद्य व्रातीभिरग्नौ दग्ध्वा स्ना-
त्वा यत्किञ्चिदत्वा शुद्धो भवति ॥ १२

सद्य एवं कदलीविवाहं कुर्यात् ॥ १३

कदलीं छित्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवति ॥ १४

अथाप्युदाहरन्ति—

अर्कोद्गाहो जडादीनामुच्यते तु यवीयसः ।

विवाहार्थं मुनिश्रेष्ठैः तमुत्पाद्य दहेत्तदा ॥

व्याहृतीभिस्तदा दत्त्वा यथाशक्ति हिरण्यकम् ।

स्नात्वा सद्यश्शुचिर्भूयादुद्गाहे च तृतीयके ॥

तृतीया स्त्री म्रियेच्छीघ्रं तस्मादेवं चरेद्बुधः ।

रम्भोद्गाहं तथा कुर्याच्छित्वा तत्रैव मानवः ॥

त्रिरात्रं सूतकं भूयादिति बोधायनोऽब्रवीत् ॥ १५

इति बोधायनगृह्यशेषे पञ्चमप्रश्ने

पञ्चमोऽध्यायः

अथातः पञ्चमीश्राद्धं व्याख्यास्यामः—

गार्गीशीर्ष्यां माध्यां प्रोष्ठपद्यां वोपरिष्ठात्पञ्चम्यामारभ्य संव-
त्सरं वा कुर्यात् ॥ १

पूर्वादिने व्रती भूयात् 'इदं करिष्याम्येवं करिष्यामि' इति ॥ २

ब्राह्मणान्निमन्त्रयते योनिगोत्रश्रुतवृत्तसम्पन्नान् ॥ ३

प्रसबन्धानपि श्रुतवृत्तसम्पन्नान्निमन्त्रयते ॥ ४

स्य मासि श्राद्ध उक्त एतावदेव नाना ॥ ५

स्तास्विष्टकृत एता आहुतीर्जुहोति—'आयुष्टे, आयुर्दा
अग्ने, जातो यदग्ने, अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि' इति
चतस्रः ॥ ६

विष्णुमूक्तेन चान्नस्य जुहोति ॥ ७

अथ लाजैर्जुहोति पुरुषमूक्तेन प्रत्यृचम् ॥ ८

अथ तिलैर्जुहोति—'शन्नो देवीः, प्रजापते, इमं यम प्रस्त-
रम्' व्याहृतीभिश्च ॥ ९

अथाज्यस्य जुहोति—'अग्न आयूंषि पवसे, अग्ने पवस्व'
'यस्त्वा हृदा कीरिणा' इति चतस्रः 'धाता ददातु
नो रयिमीशानः' इत्यान्तादनुवाकस्य प्रत्यृचम् 'अव
ते हेडः, उदुत्तमम्, इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, त्वं
नो अग्ने, सत्त्वं नो अग्ने, त्वमग्ने अयाऽसि, उद्वयं
तमसस्परि, उदुत्तयं, चित्रं, वैश्वानरो न ऊत्या, पृष्टो
दिवि, सोमो धेनुम्' इति दशहोत्राद्यैष्पङ्गिः 'ब्राह्मण

एकहोता ' इति दशभिस्स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमापिण्डा-
नात् ॥ १०

दक्षिणेनार्शं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वन्नशेषैस्त्रीन्
पिण्डान् ददाति ॥ ११

दशमेऽहनि वैवाहिकश्चाद्धवत् भूमौ लेपमन्त्रत्रयान्तं कृत्वाऽ-
थैनान् संक्षालनेन त्रिरपसलैः परिषिञ्चति—' ऊर्ज
वहन्तीः ' इति ॥ १२

अथ मध्यमपिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति—' वीरं मे दत्त पितरः '
इति ॥ १३

तं पत्नी प्राश्नाति—' आद्यत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस-
जम् । यथेह पुरुषो हसत् ' इति ' पुमांस एव मे
पुत्रा जायेरन् ' इति ब्राह्मणम् ॥ १४

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ १५

यदि जीवपिता पिण्डं न दद्यात् ' पितृभ्यस्स्वधा ' इति
मन्त्रान् सन्नमय्य प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
चतुष्पथे दर्भस्तम्बेषु बलिमुपहरति— १६

नमस्त्र्यै नमः पुंसे नमस्सवयसे नमः ।

शुक्लाय कृष्णदन्ताय पापिनां पतये नमः ॥ १७

ये मे प्रजामुपलोपयन्ति ग्रामे वसन्त उत वाऽरण्ये ।

तेभ्यो नमो अस्तु बलिमेतेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु

प्रजां मे दध इति ॥ १८

‘सह देवमनुष्या अस्मिन् लोके पुरा बभूवुरथ देवाः कर्म-
भिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्यास्तेषां ये तथा कर्माण्या-
रभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन् लोके भवन्त्यथैत-
न्मनुश्श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिश्रेयसाय इति
‘पञ्चम्यां श्राद्धेन बह्वपत्यो भवति । न चानपत्यः
प्रमीयते । श्राद्धेन वार्षयो दिवमागच्छन्’ इति ॥ १९

विज्ञायते च—‘प्रजामनुप्रजायसे । तदुते मर्त्यामृतम्’ इति ॥ २०

तस्मिन्प्रजापतौ यन्नः कार्यः । अत्रोदाहरन्ति— २१

परानपहरेद्यस्तु बालवृक्षान् छिनत्ति यः ।

भक्षयन्दण्डिशिशुकान्गुरुन्वा सवर्दा द्विषन् ॥ २२

परपुत्रांश्च यो द्वेष्टि क्रीडन् वद्धमृगादिभिः ।

निर्दयः सर्वभूतेषु पितृपूजां विलोपयन् ॥ २३

स वध्यो मृतपुत्रो वा भवेत्तेषां तु निष्कृतिः ।

मौनी व्रती हविष्याशी हूयते नियतेन्द्रियः ॥ २४

जुहा घृतेन कूश्माण्डैर्गणानष्टौ घृतोदनैः ।

जपन् वा पौरुषं सूक्तं हेमगोभूतिलान् ददत् ॥ २५

कृच्छ्रातिकृच्छ्रैः जपकृन्मुच्यते सौंऽहसः क्षणात् ।

इसाह भगवान् बोधायनः ॥ २६

इति बोधायनगृह्यशेषे पञ्चमप्रश्ने

षष्ठोऽध्यायः.

अथातो वनस्पतिहोमं व्याख्यास्यामः—

ऋमुकपनसनाळिकेरकदलीष्वन्यस्मिन् पक्षे ब्राह्मणैर्वन्धुभिस्स-
हागत्य यजमानः ऋमुकादिवृक्षमध्ये अथ देव-
यजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वाऽग्नेर्दक्षिणतो व्रीहीनव-
कीर्य 'मेधां म इन्द्रः' इति श्रीदेवीं सरस्व-
तीमावाह्य प्रागाद्यष्टदिवपालानावाह्य चतुरः प्रतिदिशं
ऋमुकादिवृक्षानर्चयित्वा चतस्र ओषधीस्तेषां पार्श्वे
निधाय 'उच्छ्रयस्व वनस्पते' इति गोमयं ऋमुक-
मूले निधाय लाजैः पुष्पैरक्षतैस्संप्रकीर्य पूर्णपात्रं नि-
धाय 'क्षेत्रस्य पते' इति क्षेत्रमभ्यर्च्य 'या जाता
ओषधयः, या ते धामानि, या ओषधयस्सोमरा-
ज्ञीः, शतं वो अम्ब, अश्रवं हि भूरिदावत्तरावाम्'
इति 'वनस्पतिभ्यस्स्वाहा' इत्येतेनानुवाकेन हविरा-
ज्यचरून् हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्तं
कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिस्सम्पूज्य
स्वस्तिसूक्तेनाध्वर्युराशिषो वाचयित्वाऽऽचार्याय दक्षि-
णां ददातीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ १

इति बोधायनगृह्यशेषे पञ्चमप्रश्ने
सप्तमोऽध्यायः.

अथात उग्ररथशान्तिविधिं व्याख्यास्यामः—

ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां जन्मदिनादारभ्य षष्टितमसंवत्सरे
जन्ममासे जन्मनक्षत्रे गोमयेन गोचर्ममात्रं चतु-
रश्रं स्थण्डिलं कृत्वा तस्याग्नेयदिग्भागे निष्कद्वयेन
मृत्युप्रतिमां कृत्वा धान्यानामुपरि यथाविधि कल-

- शस्थापनं कृत्वा कलशस्योपरि प्रतिमां पूजयेत्—
 'अपैतु मृत्युः, परं मृत्यो, मा नो महान्तम्, मा नस्तोके,
 त्रियम्बकम्' इत्यष्टोत्तरशतवारं जपित्वाऽथ देवयज-
 नोल्लेखनप्रभृत्यग्निमुखान्तं कृत्वा पक्वाज्जुहोति द्विर-
 वदानम्—'मा नो महान्तम्' इति पुरोनुवाक्यामनूच्य
 'मा नस्तोके' इति याज्यया जुहोति ॥ १
- अथाज्याहुतीरुपजुहोति—घृतसूक्तेन प्रत्यृचम् ॥ २
- त्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ३
- अथाग्नेर्णाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति ॥ ४
- अपरेर्णाग्निं प्राञ्जुस्व उपविश्य मृत्युसूक्तायुष्यसूक्तपुराणमन्त्रैः
 कलशोदकेनात्मानमभिषिच्यार्च्यं संपूज्य ऋत्विग्भ्यो
 यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयेदित्याह
 भगवान् बोधायनः ॥ ५
- इति बोधायनीयगृह्यशेषे पञ्चमप्रश्ने
 अष्टमोऽध्यायः.

अथात उग्ररथशान्तिविधिम् । अथातो वनस्पतिहोमम् ।
 अथातः पञ्चमीश्राद्धम् । अथातोऽर्कोद्वाहम् । अ-
 थातो मृत्तिकास्नानविधिम् । अथर्तुशान्तिम् । अथ
 विवाहकन्या । अथाग्निमुखप्रयोगः ॥ ८ ॥

अथाग्निमुखप्रयोगः । अथ विवाहकन्या । अथर्तुशा-
 न्तिम् । अथातो मृत्तिकास्नानम् । अथातोऽर्कोद्वा-
 हम् । अथातः पञ्चमीश्राद्धम् । अथातो वनस्पति-
 होमम् । अथात उग्ररथशान्तिविधिम् ॥ ८ ॥

इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रे पञ्चमप्रश्नः.
 इति बोधायनीयगृह्यशेषसूत्रं समाप्तम्.

अथ बोधायनीयं पितृमेधसूत्रम्.

प्रथमः प्रश्नः.

अथ यद्याहिताग्निर्निर्मारं गच्छत्युपतपता वा जरया वाऽ-
ग्निष्ठ * एवास्य यजमानायतने शयनं कल्पयेयुर्ज-
घनेन गार्हपत्यम् ॥ १

तदस्मै भक्षानाहरन्ति यावदलं भक्षाय मन्यते ॥ २

त यद्यु हागदो भवति पुनरेति । यद्यु वै प्रैति न पय-
स्समासिञ्चति ॥ ३

अथैतदग्निहोत्रं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमित्याचार्या ब्रुवते ॥ ४

त्रोदाहरन्ति—स यदि सायं हुतेऽग्निहोत्रे प्रेयात् प्रतिकृष्य
प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ ५

अथ यदि प्रातरग्निहोत्रे हुते कुशलम् ॥ ६

अथेमौ दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमावमावास्यासंस्थावित्या-
चार्या ब्रुवते ॥ ७

त्रोदाहरन्ति—स यदि पौर्णमास्यां वृत्तायां प्रेयात् प्रति-
कृष्यामावास्यां यजेत ॥ ८

अथ यद्यमावास्यायां वृत्तायां कुशलम् ॥ ९

अथ यस्योभे पर्वणी अतिपन्ने स्यातामतिपन्नप्रायश्चित्तं
कुर्वति ॥ १०

अथ यद्यार्तस्याग्निहोत्रं विञ्छिद्येत यद्यस्य पुत्रो वाऽन्तेवा-
सी वाऽलं कर्मणस्स्यात् । सोऽरण्योरग्नीन् समारो-
होदवसाय मथित्वाऽग्नीन् विहृत्याग्नये तन्तुमते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपति शरावं दक्षिणां ददाति
सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्तिष्ठते ॥ ११

अथ यदि विप्रक्रान्ते प्रेयात्तूष्णीमेतत्तन्त्रं संस्थाप्यापो भ-
क्षानभ्यवहरेयुः—‘अपो भक्षानभ्यवहरन्ति’ इति वि-
ज्ञायते ॥ १२

अथास्याग्नीनुपनिहृत्येमां दिशं विहारं कल्पयित्वा दक्षिणा-
प्राचीम्—‘एषा हि पितृणां प्राची दिक्’ इति वि-
ज्ञायते ॥ १३

अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमुप-
सादयन्त्यत्र हविर्निरूप्यत इति ॥ १४

अथैनमादायान्तर्वेदि प्राक्शिरसमासादयन्त्यत्र हविरासाद्यत इति॥

अथ गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृ-
हीत्वा प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्याहवनीये जुहोति॥

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

प्रथमैः खण्डः.

‘परेयुवांसं प्रवतो महीरन्तु बहुभ्यः पन्थामपनस्पशानम् । वै-
वस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्यत
स्वाहा’ इति ॥ १

एतेनैव गार्हपत्ये जुहोति । तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा ॥
अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करावुदङ्कुपनिर्हृत्याथैनं परिश्रयन्ति ॥

तस्य दक्षिणाद्वारं कुर्वन्ति ॥ ४

अथास्य केशश्मश्रुणी वापयित्वा लोमानि संहृत्य नखानि
निकृन्तयीत ॥ ५

अथास्य दक्षिणं कुक्षिमपावृत्य निष्पुरीषं कृत्वाऽद्भिः प्र-
क्षाळ्य सर्पिषाऽऽन्त्राणि पूरयित्वा दर्भैः संसीव्यति ॥ ६

तद् तथा न कुर्यात् ‘क्षोधुकाऽस्य प्रजा भवति’ इति
विज्ञायते ॥ ७

अपि वा सपुरीषमेवाप्लाव्याच्छाद्यालङ्कृत्याथैनमादायान्तरेण वे-
द्युत्करौ प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमासन्ध्यां कृष्णाजिने
दक्षिणाशिरसं संवेद्य शिरस्तो नळदमालां प्रतिमुच्य
पत्तो दशेनाहतेन वाससा प्रोर्णोति ॥ ८

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
द्वितीयः खण्डः.

‘इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वागन्’ इति ॥ १

अथैतरदपोहति—‘अपैतदूह यदिहाविभः पुरा । इष्टापूर्त-
मनुसम्पश्य दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा विबन्धुषु’
इति ॥ २

तस्य पुत्रोऽन्ते वासी वा पत्नी वा परिदर्शित तद् हा-
जरसमेव वसीताहश्शेषं वा ॥ ३

अथ त्रीन् छगलानुपकल्पयते ॥ ४

अय यदि न छगला भवन्त्यन्तर्वेदि परागवहतानां कृ-
ष्णानां ब्रीहीणामन्वाहार्यपचने त्रीन् चरुच्छ्रपयन्त्येकं
वा ॥ ५

गार्हपत्य आमिक्षां श्रपयन्ति ॥ ६

अथैनान् सम्भारानुपकल्पयते—दधि च सर्पिमिश्रमाज्यं चो-
दकुम्भं च दर्भाश्च परिस्तरणीयान् हिरण्यं चाजं
च* शासं चेडसूनं च कुम्भीं च प्रच्यावनीं सिक-
ताश्च शुल्बे च तिस्रश्च पर्णशाखाः ॥ ६

‘कथमु खल्वेनं दहेयुरिति?—यो बहुयाजी स्यात्तं पूर्वाग्निना
दहेयुरित्येतदेकं† निर्मन्थ्यैरेनं दहेयुरित्येतदेकमुत्त-
पनीयैरेनं दहेयुरित्येतदेकमपि वा तिस्र उलपरा‡-
जीरादीप्य यत्राग्रयस्सङ्गच्छेरंस्तत्रोलमुकमादीप्य तेनैनं द-
हेयुरित्येतदपरम् ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

तृतीयः खण्डः.

*ख. चाजिनं च. †ख. ‘अजश्चैरेनं दहेयुरित्येतदेकम्’ इत्यधिकम्. ‡ख. उलूमपरा.

अथातोऽनुस्तरणीकल्पः —

आनयन्त्येतां कृष्णां कूटां* जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्तर-
णीं पदिबद्धाम् । 'सव्यपदि बद्धा भवति' इति विज्ञा-
यते ॥ १

एतस्मिन् कालेऽस्यामात्यास्तिसृभित्तिसृभिरङ्गुलीभिरुपहत्य पां-
सूनंसेष्वावपन्ते—'खल्वघन्वा स्यादघं नो एवाघम्'
इति ॥ २

अस्य भार्याः कनिष्ठप्रथमाः प्रकीर्णकेशयो व्रजेयुः पांसू-
नंसेष्वावपमानाः—'खल्वघन्वा स्यादघं नो एवाघम्'
इति ॥ ३

एतस्मिन् काले गार्हपत्ये पालाशं काष्ठमादीप्याथोल्मुकप्र-
थमाः प्रतिपद्यन्तेऽथ स्वधितिरथाग्नयोऽथ पात्राणि द-
ध्याज्यं दर्भा राजगवीति यच्चान्यदप्येवंयुक्तमिति ॥ ४

अथैनमेतयाऽऽसन्द्या तल्पेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्र-
वयसो वा वहेयुः ॥ ५

अथैनमनसा वहन्तीत्येकेषाम् ॥ ६

अनश्चेद्युञ्ज्यात्—'इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे ।
याभ्यां यमस्य सादनं सुकृतां चापि गच्छतात्' इति
समारोप्याग्नीन् हरन्ति । समारोप्य वाऽन्तरेण वा कृ-
त्वाऽग्नीन् हरन्त्यथैनमाददते ॥ ७

आदीयमानमनुमन्त्रयते—‘पूषा त्वेतश्चयावयतु प्रविद्वाननष्टपशु-
भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्नि-
र्देवेभ्यस्सुविदत्रेभ्यः ’ इति ॥ ८

तृतीयमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति ॥ ९

अथैतेषां छगलानामेकमशस्त्रेण प्लक्ष्णोति ॥ १०

अथ यदि न छगला भवन्ति चरुं मेषक्षणेन प्रयौति ॥ ११

यद्यु वा एक एव च भवति चरोस्तृतीयं मेषक्षणेन प्रयौय
लोष्ठानुपसंहृत्य तेषूपमृज्य कनिष्ठप्रथमाः प्रकीर्णकेशा-
स्त्रिरपसलैः परियन्ति सिग्भिरुपवातयन्तः ॥ १२

एवममात्या एवं स्त्रियः संयम्य केशान्यथेतं त्रिः पुनः प्रति
परियन्ति ॥ १३

अथैनमाददते ॥ १४

आदीयमानमनुमन्त्रयते ॥ १५

इति बोधायनीयापिट्टमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

चतुर्थः खण्डः.

‘पूषेमा आशा अनुवेद सर्वास्सो अस्मा५ अभयतमेन नेषत् ।
स्वस्तिदा अघृणिस्सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रवि-
द्वान् ’ इति ॥ १

अर्धमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति ॥ २

अथैतेषां छगलानामेकमशस्त्रेण प्लक्ष्णोति ॥ ३

अथ यदि न छगला भवन्ति चरुं मेक्षणेन प्रयौति ॥ ४

यद्यु वा एक एव भवति चरोरर्धं मेक्षणेन प्रयौय लोष्ठानुप-
संहृत्य तेषूपमृज्य कनिष्ठप्रथमाः प्रकीर्णकेशास्त्रिरपसलैः
परियन्ति सिग्भिरुपवातयन्तः ॥ ५

एवममात्या एवं स्त्रियः ॥ ६

संयम्य केशान्यथेतं त्रिः पुनः प्रति परियन्त्यथैनमाददते ॥ ७

आदीयमानमनुमन्त्रयते — 'आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यत्रासते सुकृतो
यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवस्सविता दधातु' इति ॥ ८

समस्तमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति ॥ ९

अथैतेषां छगलानामेकमशस्त्रेण प्लक्ष्णोति ॥ १०

अथ यदि न छगला भवन्ति चरुं मेक्षणेन प्रयौति ॥ ११

यद्युवा एक एव भवति चरोवशिष्टं मेक्षणेन प्रयौय लोष्ठा-
नुपसंहृत्य तेषूपमृज्य कनिष्ठप्रथमाः प्रकीर्णकेशास्त्रि-
रपसलैः परियन्ति सिग्भिरुपवातयन्तः ॥ १२

एवममात्या एवं स्त्रियः ॥ १३

संयम्य केशान्यथेतं पुनः प्रतिपरियन्त्यथैतां चरुस्थालीं सु-
सम्भिन्नां भिनत्ति यथाऽस्यै कपालेषूदकं न तिष्ठेदिति ॥

यच्चातस्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥

१५

इति बोधायनीयपितृमेघसूत्रे प्रथमप्रश्ने
पञ्चमः खण्डः.

अथास्यावकाशं जोषयते—पश्चादुदकमनूषरमनुपहतमविसृक्
दार्यमनिरिणमसुषिरमभङ्गुरमजागर्तिबहुलोषधि यत्र क्षी-
रिणो वृक्षा ओषधयो वाऽभ्याशं न स्युर्यस्मादक्षिणा-
प्रतीच्य आपश्शनैर्गत्वा प्रतिष्ठेरंस्ताः प्रदक्षिणमभिप-
र्यावृत्य महानदीमभ्यवेत्त प्राच्यस्सम्पद्येरन् दक्षि-
णाप्रत्यक्प्रवणमित्येकेषामुदक्प्रत्यक्प्रवणमित्येकेषामपि वा
यस्समभूमिः ॥ १

तस्माद्वीरुध उद्धारयन्ति—काळां च पृश्निपर्णीं च तिल्वकां
चापरकां चापामार्गं च शुण्ठीं च बहुपुत्रिकां च
विस्रंसिकां च राजक्षपर्णीं* च याश्चान्याः क्षी-
रिण्य ओषधयो भवन्ति ॥ २

अथैनं मध्ये शकलेनोद्धृत्यावोक्ष्यं हिरण्येन परिक्रीय पर्ण-
शाखया पेटयति† ‘अपेत वीत वि च सर्पतातो
येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अहोभिरिद्रिक्तु-
भिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै’ इति ॥ ३

तद्दारुचितां कुर्वन्ति दक्षिणाप्राचीम्—‘एषा हि पितृणां
प्राची दिक्’ इति विज्ञायते ॥ ४

जघनेन चितां दक्षिणाप्राचीं विहारं कल्पयित्वा दर्भैरग्निं
चितां चापसलैः परिस्तीर्य दक्षिणेन विहारं दक्षि-
णाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेकैकशो न्यञ्चि पात्रा-
णि संसादयति ॥ ५

एकपवित्रेण प्रोक्षणीं संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य प्रेतं चि-
तां चाज्यं निरुप्याधिश्रित्य पर्याग्निकृत्वोद्घास्योत्पूय तू-
ष्णीं दर्भैः पात्राणि संमृज्य तूष्णीं दार्शिकपौर्णमासि-
कान्याज्यानि गृहीत्वाऽथास्य राजगवीमुपाकरोति ॥ ६

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

षष्ठः खण्डः.

‘भुवनस्य पत इदं हविः । अग्नये रयिमते स्वाहा’ इति ॥

तस्यां निपद्यमानायां सव्यानि जानून्युपनिघ्नन्ते—‘पुरुष-
स्य सयावर्ष्यपेदघानि मृज्महे । यथा नो अत्र ना-
परः पुरा जरस आयति’ इति ॥ २

तामन्यत्रैव शस्त्रात् घ्नन्ति ॥ ३

अथास्यै प्राणान्विस्त्रस्यमानाननुमन्त्रयते—‘पुरुषस्य सया-
वरि वि ते प्राणमसिस्त्रसम् । शरीरेण महीमिहि स्वध-
येहि पितृनुप प्रजयाऽस्मानिहावह’ इति ॥ ४

उपोत्थाय पांसूनवमृशन्ते—‘मैवं मांस्ता प्रियेऽहं देवी
सती पितृलोकं यदैषि । विश्ववारा नभसा सं
व्ययन्त्युभौ नो लोकौ पयसाऽभ्याववृथ्स्व’ इति ॥ ५

अथ संशास्त्रज्ञादज्ञादनस्थिकानि पिशितानि प्रच्छिद्य संहा-
दयन्तः* प्राच्यावयन्त एकोल्लुकेन श्रपयन्तः प्रज्ञातां
वपां निधत्त प्रज्ञातं हृदयं प्रज्ञातौ च मतलू प्रज्ञा-
ता जिह्वा प्रज्ञातं चर्म सशीर्षवालपादं प्रज्ञातं मेद
इति ॥ ६

अथास्य भार्यामुपसंवेशयति ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
सप्तमः खण्डः.

‘इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्यप्रेतम् ।
विश्वं पुराणमनु पालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह
धेहि’ इति ॥ १

तां प्रतिहितस्त्वव्ये पाणावभिपाद्योत्थापयति—‘उदीर्ष्व ना-
र्यभि जीवलोकमितामुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य
दिधिषोस्त्वमेतत्पत्युर्जनित्वमभि सम्बभूव’ इति ॥ २

अथास्य सुवर्णेन हस्तौ निमृजते—‘स्वर्णं हस्तादाददाना
मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय । अत्रैव त्व-
मिह वयं सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिपातीर्जयेम’ इति
ब्राह्मणस्य ॥ ३

‘धनुर्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय । अत्रैव

त्वमिह वयं सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम'
इति क्षत्रियस्य ॥ ४

मणिं हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै विशे पुष्ट्यै बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा विश्वा स्पृधो अभिमा-
तीर्जयेम' इति वैश्यस्य ॥ ५

चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ६

थैनमेतयाऽऽसन्ध्या सह चितायामवादधाति ॥ ७

पकृष्य रज्जुमासन्दीमपविध्यन्ति ॥ ८

ज्ज्णाजिने चैव रज्जुषु चोत्तानश्शेते ॥ ९

स्य प्राणेषु हिरण्यशकलान् प्रत्यस्य नाना चतुर्गृहीताभ्या-
मक्ष्णोर्जुहोति—'चित्रं देवानामुदगादनीकम्' इत्यर्ध-
र्चाभ्यां जुहोतीति विज्ञायते ॥ १०

थमु खल्वस्य पात्राणि नियुञ्ज्यादिति ? दध्ना सर्पिर्मि-
श्रेण पूरयित्वा मुखेऽग्निहोत्रहवर्णीं नासिकयोस्तुवा
वक्ष्णोर्हिरण्यशकलावाज्यस्तुवौ वा प्रत्यस्य कर्णयोः
प्राशिन्नहरणं भित्त्वा शिरसि कपालानि ललाट ए-
ककपालं शिरस्तः प्रणीताप्रणयनं चमसं निदधाति ॥ ११

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्नः

अष्टमः खण्डः.

'इममग्ने चमसं मा विजीह्वरः प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादय-
न्ताम्' इति ॥ १

दक्षिणे हस्ते जुहूं सव्य उपभृतमुरसि ध्रुवामरणी च द-
क्षिणेऽसे मेक्षणं सव्ये पिष्टोद्वपनीं पृष्ठे स्फ्यमुदरे दा-
रुपात्रीं पार्श्वयोश्शूर्पं छित्वा वैकं कुक्ष्योश्चमसौ सा-
न्नाय्यापिधानीं चेडोपहवनं च वङ्गयोस्सान्नाय्यकु-
म्भ्यौ श्रोण्योरन्वाहार्यस्थालीं चरुस्थालीं च पाद-
योरग्निहोत्रस्थालीमाज्यस्थालीं चोर्वोरलूखलमुसले अ-
ण्डयोः दृषदुपले शिश्रे वृषारवं शम्भ्यां च शिरस्त
उपसादनीयं कूर्चं निदधाति पत्त उपावहरणीयम-
थातिशिष्टानि पात्राण्यन्तरेण सक्थिनी निर्वपेयुः ॥ २

अपो मृण्मयान्यभ्यवहरेयुरपो मृण्मयान्यभ्यवहरेयुः 'अपो
मृण्मयान्यभ्यवहरन्ति' इति विज्ञायते ॥ ३

अत्रैव वा निदध्युः ॥ ४

ब्राह्मणेभ्योऽयस्मयानि च लोहमयानि च दद्युः ॥ ५

तेषां यान्यासेचनवन्ति* तानि दध्ना सर्पिर्मिश्रेण पूरयेत्सं
स्पृशेदितराण्यरिक्तानि पात्राणि भवन्तीति विज्ञायते ॥ ६

अत्रैव वाऽध्यस्यन्त्युपवाजिनं स्वारीं नल्वमिति ॥ ७

अथास्यामीक्षां व्युद्धृत्य पाण्योरादध्यात्—'श्यामशबळाभ्यां
त्वा' इति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यं हृदये हृ-
दयमास्ये जिह्वां यथाङ्गमङ्गैरितराणि सम्प्रच्छाद्य व-
पयाऽस्य मुखं प्रच्छादयति 'मेदसा स्तुचौ प्रोर्णोति'
इति विज्ञायते ॥ ८

अथैनं चर्मणा सशीर्षवालपादेनोत्तरलोम्ना प्रोर्णोति ॥ ९

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

नवमः खण्डः.

‘अग्नेर्वर्म परिगोभिर्व्ययस्व संप्रोर्णुष्व मेदसा पीवसा च ।
नेत्त्वा धृष्णुर्हरसा जर्हृषाणो दधद्विधक्ष्यन्पर्यङ्क्यातै’
इति । ‘स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं
लोकमेति’ इति विज्ञायते ॥ १

अथ यद्यनुस्ततरणीं नानुस्तरिष्यन्तो भवन्त्युत्सृजेद्वैनां ब्रा-
ह्मणाय वा दद्यात् । ‘दत्ता त्वेव श्रेयसे भवति’
इति विज्ञायते ॥ २

अथ यद्युत्सृक्ष्यन् भवति तां त्रिरपसलैरार्धं पर्याणयति—
‘अपश्याम युवतिमाचरन्तीम्’ इति तिसृभिस्त्रिः पर्या-
णीयोत्तरतः प्रतिष्ठितामनुमन्त्रयते—‘ये जीवा ये च
मृता ये जाता ये च जन्त्याः’ इति ॥ ३

अथास्याः कर्णलोमान्युत्पात्र्य पाण्योरेवादध्यादक्षिणे दक्षि-
णानि सव्ये सव्यानि ॥ ४

अथैनामुत्सृजति—‘माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसाऽऽ-
दित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रणुनोचं चिकितुषे
जनाय मा गामनागामदितं वधिष्ट । पिबतूदकं तृ-
णान्यत्तु । ओमुत्सृजत’ इति ॥ ५

अथैनमुपोषयति पुरस्तादाहवनीयेन दक्षिणतोऽन्वाहार्यपच-
नेन पश्चात् गार्हपत्येनोत्तरतस्सभ्यावसथ्याभ्याम् ॥ ६

अत्राप्युत्प्रेक्षा भवन्ति तं यद्याहवनीयः प्रथममभ्युज्ज्वलये-
देवलोकमभ्यजैषीदित्येनं जानीयादथ यद्यन्वाहार्यपचनः
पितृलोकमथ यदि गार्हपत्यो गन्धर्वलोकमथ यदि
सभ्यावसथ्यौ सप्तर्षीणां लोकमथ यदि सर्व एव
सहाभ्युज्ज्वलयेयुः ब्रह्मलोकमभ्यजैषीदित्येनं जानीया-
द्यच्चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
दशमः खण्डः.

अथैनमादीपयत्यादीप्यमानमनुमन्त्रयते—‘मैनमग्ने विदहो माऽ-
भिशोचो माऽस्य त्वचं चिक्षिपो मा शरीरम् ।
यदा शृतं करवो जातवेदोऽथेमेनं प्रहिणुतात्पितृभ्यः’
इति ॥ १

प्रज्वलितमनुमन्त्रयते—‘शृतं यदा करसि जातवेदोऽथेमेनं
परिदत्तात्पितृभ्यः । यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा
देवानां वशिनीर्भवाति’ इति ॥ २

अत्र षष्ठोत्तरं व्याचष्टे—‘सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा
द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो वा ग-
च्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः’
इति ॥ ३

अत्रैतमर्जं चित्यन्तेऽबलेन शुल्बेन बध्नाति—‘अजो भाग-
स्तपसा तं तपस्व तं ते शोचिस्तपतु तं ते अर्चिः ।
यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदस्ताभिर्वहेमं सुकृतां यत्र
लोकाः’ इति ॥ ४

स यद्यहो द्रवति नैनं प्रत्यानयति । प्रागुहैक उपोषणात् ।
उदकुम्भेन त्रिरपसलैः परिषिञ्चति वारुणीभिः ॥ ५

तत्प्रच्छाद्येन पर्णमेयेन स्रुवेणोपघातं जुहोति—‘य एतस्य
मथो गोप्तास्तेभ्यस्स्वाहा’ इति नव स्रुवाहुतीः ॥ ६

अथान्यां जुहोति—‘अयं वै त्वमस्मादधि त्वमेतदयं वै तद-
स्य योनिरसि । वैश्वानरः पुत्रः पित्रे लोककृज्जा-
तवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोकास्स्वाहा’ इति ॥ ७

अत्रैव स्रुवमनु प्रहरति ॥ ८

अत्रैतान्यवदानानीडसूने प्रच्छाद्यौ *दुम्बर्या दव्योपघातं जु-
होति—‘अग्नये रयिमते स्वाहा’ इति ॥ ९

अत्रैव दर्वीमनु प्रहरति जघनेन चिताम् ॥ १०

अथैनं नवर्चेन याम्येन सूक्तेनोपतिष्ठते—‘प्रकेतुना बृहता
भात्यग्निः’ इति ॥ ११

आसीनः पराचाऽनुशंसति वा ॥ १२

जघनेन दहनं तिस्रो दक्षिणाप्राचीः कर्षूः कुर्वन्ति ॥ १३

अथैना अद्विरनुष्ठाव्य सिकताभिरनुप्रकीर्य सङ्गाहन्ते यवी-
यान्यवीवान् पूर्वःपूर्वस्सङ्गाहन्ते ॥ १४

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
एकादशः खण्डः.

‘अश्मन्वती रेवतीस्संरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अ-
त्रा जहाम ये असन्नशेवाश्शिवान् वयमभि वाजानु-
त्तरेम ’ इति ॥ १

जघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्याबलेन शुल्बेन बध्वा वि-
निस्सर्पन्ति—‘यद्वै देवस्य सवितुः पवित्रं सहस्रधारं
विततमन्तरिक्षे । येनापुनादिन्द्रमनार्तमार्त्यै तेनाहं मां
सर्वतनुं पुनामि’ इति ॥ २

जघन्यो व्युदस्यति—‘या राष्ट्रात्पन्नादपयन्ति शाखा अभि-
मृता नृपतिमिच्छमानाः । धातुस्तास्सर्वाः पवनेन पूताः
प्रजयाऽस्मान्नय्या वर्चसा संसृजाथ ’ इति ॥ ३

यत्रापस्तद्यन्त्यनवेक्षमाणा अपस्तचेला दक्षिणामुखास्समृत्ति-
का आप्लावन्ते*—‘धाता पुनातु सविता पुनातु’
इति ॥ ४

नामग्राहं त्रिरुदकमुत्सिच्योत्तीर्याचम्यादित्यमुपतिष्ठते—‘उद्वयं
तमसस्पारि’ इति ॥ ५

अथ ग्रहानायान्ति यच्चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ६

एतस्मिन् कालेऽस्यामात्याः केशश्मश्रूणि वापयन्ते ये स-
न्निधाने भवन्ति । विकल्पमितरेषु वापयेरन्वा निव-
र्तयेरन् वा ॥ ७

श्रुतवता तु वप्तव्यमेवासन्निधानेऽपीति बोधायनस्य कल्पः ॥८

न समावृत्ता वापेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ९

मातरि पितर्याचार्य इति त्रिरात्रमक्षारलवणभोजनमधश्शयनं ब्र-
ह्मचर्यं त्र्यहं षडहं द्वादशाहं संवत्सरं यावत्ग्रहणं
द्वादशाहावरार्ध्यं परमगुरुष्वेवमघोदकमितरेषु त्रिरात्रं
यावज्जीवं प्रेतपत्नी ॥ १०

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

द्वादशः खण्डः.

अथ यद्याहिताग्निरन्यत्र प्रेयाद्दीप्यमानैराहूयमानैरासीरन्या-
वदस्य शरीरमाग्निभिस्समागमयेरन्निति ॥ १

अथैनदभिवान्यायै पयो दोहयित्वा गार्हपत्येऽभिविष्यन्द-
यित्वाऽऽहवनीयेऽभिविष्यन्दयेत्—‘अधस्तात् समिधमा-
हरन्त्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्यो हरन्ति’ इति विज्ञायते ॥२

अथैनमादायान्तरेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य प्रसिद्धमुपोषेयुरिति ॥

अथ यदि दग्धस्स्यादस्थान्याहृत्यान्तर्वेदि शरीराणां कृष्णा-
जिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तेषूपरि पात्राणि चित्वा कु-
शतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्रसिद्धमुपोषेयुरिति ॥ ४

अथ यद्यस्थानि न विन्देयुरन्तर्वेदि त्रीणि षष्टिशतान्या-
हृत्य पर्णत्सरूणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा ते-
षूपरि पात्राणि चित्वा कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्र-
सिद्धमुपोषेयुः ॥ ५

अथ यदि दिगेव प्रज्ञायते तां दिशं विहारं कल्पयित्वा
'असावेहि' इति नामग्राहमाहूय पर्णत्सरूणामेव कृ-
ष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तेषूपरि पात्राणि चित्वा
कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्रसिद्धमुपोषेयुरिति ॥ ६

अथ यदि दिगपि न प्रज्ञायते इमां दिशं विहारं कल्प-
यित्वा 'असावेहि' इति नामग्राहमाहूय पर्णत्सरू-
णामेव कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तेषूपरि पा-
त्राणि चित्वा कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्रसिद्धमुपो-
षेयुरिति ॥ ७

अथ 'यद्याहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञ पात्रैश्च' इति विज्ञायते ।
'पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा' इत्येतामनुव्याख्यां दहनस्य
ब्रुवतेऽथाप्युदाहरन्ति—'शरीरदायादा ह वा अग्नयो
भवन्ति' इति ॥ ८

तदपिदाशतये विज्ञायते—'शतमिदं शरदो अन्ति देवा
यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पित-
रो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः' इति ॥ ९

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

त्रयोदशः खण्डः.

अथातस्सञ्चयनम्—एकस्यां व्युष्टायां तिसृषु वा पञ्चसु वा
सप्तसु नवसु वैकादसु वा युग्मा रात्रीरर्धमासान्मा-
सानृतून् संवत्सरं वा संपाद्य संचिनुयुरिति ॥ १

स उपकल्पयते—सतं च क्षीरं चाज्यं चोदकुम्भं च द-
र्भीश्च परिस्तरणीयान् नीललोहिते सूत्रे बृहतीफलं
चाश्मानं चापामार्गं च वेतसशाखां च सिकताश्च
शुल्बं च पर्णखाखे च ॥ २

अत एव दहनादङ्गाराभिवर्त्य तिस्रोऽवसर्जनीया जुहोति—
'अवसृज पुनरग्रे पितृभ्यः' 'संगच्छस्व पितृभिः'
'यत्ते कृष्णशकुन आतुतोद' इति ॥ ३

अथैतस्मिन् सते क्षीरं चोदकुम्भं च निषिच्य वेतसशाखयाऽ-
वोक्ष्यन् सम्पादयत्यप्रकाथ*यच्छरीराणि—'यं ते अ-
ग्निममन्थाम' इति षड्भिः ॥ ४

प्रथमां वोत्तमां वा द्विरभ्यावर्तयेयुः ॥ ५

अथैनदादहनमुदकुम्भैः स्ववोक्षितमवोक्ष्य याऽस्य स्त्रीणां मु-
ख्या सव्ये पाणौ बृहतीफलं नीललोहिताभ्यां सू-
त्राभ्यां विग्रथ्याश्मानमन्वास्थायापामार्गेण सकृदुपमृ-
ज्यानन्वीक्षमाणा पक्षिशिरस्तो वाऽस्थि गृह्णाति—'उ-
त्तिष्ठातस्तनुवं सम्भरस्व मेह गात्रमवहा मा शरी-
रम् । यत्र भूम्यै वृणसे तत्र गच्छ तत्र त्वा दे-
वस्सविता दधातु' इति । 'इदं त एकम्' इति द्विती-

यम् । 'पर ऊत एकम्' इति तृतीयम् । 'तृतीयेन
ज्योतिषा संविशस्व' इति चतुर्थम् । 'संवेशनस्तनुवै
चारुरेधि' इति पञ्चमम् । 'प्रियो देवानां परमे
सधस्थे' इति षष्ठम् ॥ ६

अथैनं सुसञ्चितं सञ्चित्य भस्म पिण्डं करोति तं तथा क-
रोति यथाऽस्य कपोतः छायायां नोपविशेदिति ॥ ७

अथैनमपरिमितैः क्षुद्रमिश्रैरश्मिभिः परिचिनोति न तेन प-
रिचिनुयात् यथाऽस्य कपोतः छायायामुपविशे-
दिति ॥ ८

अथैतान्यस्थान्यद्भिः प्रक्षाळ्य कुम्भे वा सते वा कृत्वाऽऽ-
दायोपोत्तिष्ठति ॥ ९

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

चतुर्दशः खण्डः.

'उत्तिष्ठ मेहि प्रद्वौकः कृणुष्व परमे व्योमन् । यमेन
त्वं यम्या संविदानोत्तमं नाकमधिरोहेमम्' इति ॥ १

तं गर्तदेशं* कुम्भं निधायाथातो हविर्यज्ञियं निवपनम्—
यं कामयेतानन्तलोकस्स्यादिति तमस्या उद्धते सि-
कतोपोसे परिश्रिते निदधाति—'पृथिव्यास्त्वा अ-
क्षित्या अपामोषधीनां रसे स्वर्गे लोके नाकस्य त्वा

पृष्ठे ब्रध्नस्य त्वा विष्टपे सादयाम्यसावित्यन्तलो-
को हैव भवति' इति विज्ञायते ॥ २

जघनेन कुम्भं तिस्रो दक्षिणाग्रचीः कर्षूः कुर्वन्तीति तत्पुर-
स्ताद्व्याख्यातम् ॥ ३

जघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्याबलेन शुल्बेन बध्वा विनि-
स्सर्पन्तीति तत्पुरस्ताद्व्याख्यातम् ॥ ४

यत्रापस्तद्यन्त्यनवेक्षमाणा अपस्सचेला दक्षिणामुखास्समृत्तिका
आप्लावन्ते*—'धाता पुनातु सविता पुनातु' इति ॥

नामग्राहं त्रिरुदकमुत्तिसच्योत्तीर्याचम्यादित्यमुपतिष्ठते—'उद्वयं
तमसस्परि' इति ॥ ६

अथ ग्रहानायन्ति । यच्चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

पञ्चदशः खण्डः.

ते यदि पुनर्धक्ष्यन्तो भवन्ति पुरस्तादेवावशेषयेयुर्जुहं
चारणीं च कृष्णाजिने† दृषदुपले शम्यामिति ॥ १

अथ यद्यनु प्रहृतानि स्युर्यस्य चैवैकस्याश्वत्थस्यारणी गृही-
त्वाऽग्निं मथित्वोपसमाधाय सम्परिस्तीर्य दक्षिणेनान्निं
दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूपरि कृष्णाजिने श-
म्यायां दृषदुपले युक्त्वाऽथैतान्यस्थान्येवाञ्जनं पी-

*आप्लावन्ते.

†ख. कृष्णाजिनं.

ष्टा पुराणसर्पिषा समुदायुत्य जुह्वा प्रसेकं जुहो-
ति—‘अस्मात्त्वमधि जातोऽस्ययं त्वदधिजायताम् ।
अग्नये वैश्वानराय सुवर्गाय लोकाय स्वाहा ’ इति ॥ २

अत्रैवानुग्रहरति जुहूं चारणीं च कृष्णाजिनं दृषदुपले श-
म्यामिति ॥ ३

अत्राप्युत्प्रेक्षा भवन्ति तं यदि ज्वालोर्ध्वमभ्युज्ज्वलयेत् देव-
लोकमभ्यजैषीदित्येनं जानीयादथ यदि मुहूर्तमुदेत्य
व्याभ्रमेदन्तरिक्षलोकमित्येनं जानीयादथ यदि भूम्या-
मनुविनये*दिहैवेति जानीयाद्यच्चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कु-
र्वन्ति ॥ ४

न चास्यात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियेताकृतीर्वा स्याद्दहने
वपेदपस्याभिर्वा परिचिनुयात् ॥ ५

तमभ्येवादित्यस्तपत्यभिवातः पवते तमापस्पृशन्ति स ना-
दित्यस्य सकाशान्न वायोर्नापां स्पर्शाच्छिद्यते यमेवं
निदध्युर्य उ चैनदेवं विदुरेवमु हाहीना † हाश्वत्थ्या हाय-
नास्तं हो हैवं चक्रे तस्यो हेमेऽहीना हाश्वत्थ्या हायना-
श्रेयसि श्रेयसि ह्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यस्मै व-
स्यसी वस्यसी प्रजा भवति यमेवं निदध्युर्य उ चै-
नदेवं विदुरेतां ह कौषीतकिर्विदांचकार तस्यो हेमे
कौषीतकिनश्श्रेयसि श्रेयसि ह्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यस्मै

वस्यसी वस्यसी प्रजा भवति यमेवं निदध्यु उ
चैनदेवं विदुर्य उ चैनदेवं विदुः ॥ ६

इति बोधायनीयापितमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
षोडशः खण्डः.

एकाहं धुनुयुस्त्रीण्यहानि धुनुयुः पञ्चसप्तनवैकादशाहान्यर्ध-
मासं धुनुरयुग्मा रात्रीरर्धमासान्मासानृतून् संवत्सरं
वा संपाद्य संधुनुयुरिति ॥ १

स उपकल्पयते—दधि च वाजिनमिश्रं कुम्भी च शतातृ-
णां त्रिस्रः पालाशयो मेध्यो रोहितं चर्मानुदुहमाह-
ननार्थमपसलावृत्तां रज्जुं परिश्रयणी षट्पतानीष्टका-
आममया अपरिमिताश्च लोकंपृणा द्वयाधानास्तिलमि-
श्राश्चातिलमिश्राश्चाभिवान्यायै दुग्धमर्धपात्रं समूलं
वर्हिन्लेपीकां भुक्तभोगं च वासः क्षेत्रवितृर्णीं
चतुरो लोष्टान् पञ्च चरून् पञ्चापूपान् तेषां
घृतेनैकोऽभिघारितः शृतेनैकः क्षीरेणैको दध्नैको
मधुनैकश्चतुरस्तम्बानर्जुनस्तम्बं दूर्वास्तम्बं कुशस्तम्बं
काशस्तम्बं चतुरो नानावृक्ष्यान् परिधीन् पर्णमयवा-
रणवैतसशमीमयान् द्वे शाखे वारणशाखां च शमी-
शाखां च यवान् सर्वौषधं सिकताश्च शुल्बे च ति-
क्तश्च पर्णशाखाः ॥ २

अथान्तरेण ग्रामं च श्मशानं चागारं वा विमितं वा
कारितं भवति ॥ ३

तद्वृधाऽग्निमुपसमाधाय जघनेनाग्निं तिस्रः पालाशयो मेश्यो
 निहत्य तासामन्तरेणास्थिकुम्भं निधाय तदुपरिष्ठाच्छ-
 तातृष्णामध्युद्यम्य तद्वा वाजिनमिश्रेण पूरयति—
 'वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि, इमं समुद्रं शतधारम्'
 इति द्वाभ्याम् ॥ ४

द्रप्सानुमन्त्रयते—'द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्याम्' इति ॥ ५
 अथैनं रोहितेनानहुदेन चर्मणाऽभिघातमभिघातं त्रिरपसलैः
 पर्यन्ति—'अजिनमौ अजिनमौ' इति । त्रिस्त्रिरेव
 रात्रेः पर्यन्ति त्रिरहः ॥ ६

एवममात्या एवं स्त्रियः ॥ ७

तदनु नर्तक्यश्चानुनृत्येयुः ॥ ८

यश्चापहन्यते खार्या वा पल्वले वा समवशमयन्ते ॥ ९

यदेपां समवशमैतव्यं भवति ते न तथा प्रययुर्यदहर्न पुर-
 स्तात् न पश्चाच्चन्द्रमसं पश्येयुः ॥ १०

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

सप्तदशः खण्डः.

तं महारात्र उत्थाय प्रययुर्ज्ञात्वा श्मशानकरणम् ॥ १

अथैते ब्राह्मणा अन्त्रिमादायोत्तरतो गत्वा लोष्ठानुपसंहर-
 न्तीष्टिका वा ॥ २

अथैनदादहनमुदकुम्भैः स्ववोक्षितमवोक्षति—‘अपेत वीत वि च
सर्पतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूतनाः । अहोभि-
रद्विरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै’ इति ॥ ३

‘थाजीवमुपसर्पेद्विज्ञायते—‘न जीवन्तमभि निदध्याज्जीव न्त-
मभि निदध्याज्जीवतो ह्येष प्राणानभि निदध्यात्’ इति॥

‘र्णशाखया पेटयित्वाऽपसलावृत्तया रज्ज्वा पर्यन्ति—‘प्रेमां
मात्रामुपलुहि’ इति ॥ ५

‘स्य मात्रा यदि ग्रीवद्वं पश्चात्पुरस्तान्नाभिद्वं यदि नाभिद-
द्वं पश्चात्पुरस्ताज्जानुद्वं यदि जानुद्वं पश्चात्पुरस्ता-
दुल्फद्वं यदि गुल्फद्वं पश्चात्सं भूमेः पश्चात्
पुरुषमात्रं भवतीति विज्ञायते ॥ ६

‘क्तविधाभ्यां समनु स्पन्द्यां लेखां लिखति ॥ ७

‘अपोद्धस्य स्पन्द्यां कर्पूः स्वानयन्ति । उच्छ्रयन्त्यपस्याः । द-
क्षिणतश्च पश्चाच्च हसियसीः कुर्वन्ति ॥ ८

‘अथ द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृह्णीते—‘मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं,
यो नो अग्निः’ इति ॥ ९

‘स्वयं चितिं जपति—‘यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम’
इति ॥ १०

‘श्वेतमश्वमभिमृश्यान्तश्शर्करामिमामुपदधाति—‘प्रजापतिस्त्वा सा-
दयतु तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद’ इति ॥ ११

अथास्यैतत्पुरस्तादेवौदुम्बरं युगलाङ्गलं कारितं भवति सप्त-
गवं वा त्रयोदशगवं वा युग्मा युक्तस्य भवति ॥१२

अथानडुहो युनक्ति—‘सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरु-
पस्थ आदधे । तेभिर्युज्यन्तामग्निः’ इति ॥ १३

कृषति—‘शुनं वाहाश्शुनं नाराः, शुनासीराविमां वाचम्’
इति द्वाभ्याम् ॥ १४

सीतां प्रत्यवेक्षते—‘सीते वन्दामहे त्वाऽर्वाची सुभगे भवा
यथा नस्सुभगा ससि यथा नस्सुफला ससि’ इति ॥

अथास्थिकुम्भं सीतायां निदधाति—‘सवितैतानि शरीराणि
पृथिव्यै मातुरुपस्थ आदधे । तेभिरिदिते शं भव’
इति ॥ १६

अथानडुहो विमुञ्चति—‘विमुच्यध्वमग्निः देवयाना अता-
रिष्म तमसस्पारमस्य । ज्योतिरापाम सुवरगन्म’ इति ॥

त एतेऽध्वर्यवो भवन्ति यदि दक्षिणावान् पितृमेधः ।
यद्यु वै सत्रियोऽग्निर्यथागवं व्युदञ्चन्ति ॥ १८

यत्रैवानडाहस्तद्युगलाङ्गलम् ॥ १९

अथैनमुपवातयति—‘प्रवाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ इति ॥

अग्निवत्स*वौषधीर्वपति—‘यथा यमाय हार्म्यम्’ इति ॥ २१

अत्र सिकता निवपति—‘अग्ने तव श्रवो वयः’ इति
षड्भिरनुच्छन्दसम् ॥ २२

अथोर्ध्वचित उपदधाति—‘चितस्स्थ परिचित ऊर्ध्वचितश्च-
यध्वं पितरो देवता । प्रजापतिर्वस्सादयतु तया दे-
वतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद’ इति ॥ २३

अथानुव्यूहति—‘आ प्यायस्व’ इति गायत्र्या ब्राह्मणस्य ।
‘संते पयाऽसि’ इति त्रिष्टुभा राजन्यस्य ॥ २४

यथासुष्टु यथाशर्करमनुव्यूहति ॥ २५

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
अष्टादशः खण्डः.

अथ द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृह्णीते—‘मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं,
यो नो अग्निः’ इति द्वाभ्याम् ॥ १

स्वयं चितिं जपति—‘यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम’
इति ॥ २

श्वेतमश्वमभिमृश्याधिद्रवणं जपति—‘अपामिदं न्ययनं, नम-
स्ते’ इति द्वाभ्याम् ॥ ३

अथ क्षेत्रवितृष्णीं चतुरो लोष्ठानुपदधाति—‘उत्ते तन्नोमि
पृथिवीम्’ इति पुरस्तादुपदधाति ॥ ४

‘उपसर्प मातरम्’ इत्युत्तरतः ॥ ५

‘उद्भञ्जस्व पृथिवि मा विबाधिताः’ इति पश्चात् ॥ ६

‘उद्भञ्जमाना पृथिवी हि तिष्ठसि’ इति दक्षिणतः ॥ ७

तया देवतं कृत्वा सूददोहसः* करोति ॥ ८

अथैनं तिलमिश्राभिर्धानाभिरुपकिरति—‘एणीर्धाना हरिणीः’
इति ॥ ९

अथैतदभिवान्यायै दुग्धमर्धपात्रं दक्षिणत उपदधाति—‘ए-
पा ते यमसादने स्वधा निधीयते गृहे । अक्षितिर्ना-
म ते असौ’ इति अत्र यजमानस्य नाम गृह्णाति ॥

तया देवतं कृत्वा सूददोहसः करोति ॥ ११

अथ दक्षिणतस्समूलं वर्हिर्निदधाति—‘इदं पितृभ्यः प्रभरेम
वर्हिः’ इति ॥ १२

तया देवतं कृत्वा सूददोहसं करोति ॥ १३

अथ नलेषिकामुपदधाति—‘नलं पुत्रमारोह’ इति ॥ १४

तया देवतं कृत्वा सूददोहसं करोति ॥ १५

अथास्थिकुम्भं भुक्तभोगेन वाससा निर्णिज्य यथाऽङ्गं चि-
नोति—‘सवितैतानि शरीराणि पृथिव्यै मातुरुपस्थ
आदधे । तेभ्यः पृथिवि शं भव’ इति ॥ १६

अत्र षड्वीतारं व्याचष्टे—‘षड्वीता सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु वा-
तमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो

वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रतितिष्ठा
शरीरैः' इति । 'परं मृत्यो अनु परोहि पन्थाम्'
इति च ॥ १६

अथैनमुपवातयति—'शं वातश्शं हिते घृणिश्शमु ते सन्त्वो-
षधीः । कल्पन्तां मे दिशश्शग्माः' इति ॥ १७

अथैनान् पञ्च चरुन् सापूपान् उपदधाति—'अपूपवान् घृत-
वाञ्श्चरुरेह सीदतूत्तधुवन् पृथिवीं द्यामुतोपरि ।
योनिकृतः पथिकृतस्सपर्यत ये देवानां घृतभागा
इह स्थ । एषा ते यमसादने स्वधा निधीयते
गृहेऽसौ' इत्यत्र यजमानस्य नाम गृह्णाति ॥ १८

'दशाक्षरा ताञ् रक्षस्व' इति पुरस्तादुपदधाति 'अपूपवान्
शृतवान्' इत्युत्तरतः 'अपूपवान् क्षीरवान्' इति प-
श्चात् 'अपूपवान् दधिवान्' इति दक्षिणतः 'अ-
पूपवान् मधुमान्' इति मध्ये 'शताक्षरा सहस्राक्ष-
राऽयुताक्षराऽच्युताक्षरा' इति प्रतिदिशमनुषजति ॥ १९

तथादेवतं कृत्वा सूददोहसः करोति ॥ २०

अथैनं तिलमिश्राभिर्धानाभिरुपकिरति—'एतास्ते स्वधा अ-
मृताः करोमि' इति ॥ २१

अथ चतुरस्तम्बान् उपदधाति चरुणामुपरिष्ठात्—'त्वामर्जुनौ-
षधीनाम्' इति पुरस्तादर्जुनस्तम्बं 'दूर्वाणां स्तम्बमा-
हर' इत्युत्तरतो दूर्वास्तम्बं 'काशानां स्तम्बमाहर'
49

इति पश्चात् काशस्तम्बं 'दर्भाणां स्तम्बमाहर' इति
दक्षिणतो दर्भस्तम्बम् ॥ २२

चतुर्णां स्तम्बानामग्रैर्मध्यमं चरुमपि दधात्येतैरेव चतुर्भिर्मन्त्रैः ॥

तया देवतं कृत्वा सूददोहसः करोति ॥ २४

अथ चतुरो नानावृक्ष्यान् परिधीन् परिदधाति—'मा त्वा
वृक्षौ सम्बाधिष्टाम्' इति पर्णमयवारणौ पुरस्ताच्चो-
त्तरतश्च । 'मा त्वा वृक्षौ सम्बाधेथाम्' इति वैतसशमी-
मयौ पश्चाच्च दक्षिणतश्च ॥ २५

तया देवतं कृत्वा सूददोहसौ करोति ॥ २६

अत्र नळेपीकावित्येके ॥ २७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने

एकोनविंशः खण्डः.

— — —

अथ लोष्ठानुपदधाति ॥ १.

'पृथिव्यास्त्वा लोके सादयाम्यमुष्य शर्माऽसि पितरो देवता ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीद' इति शतं पुरस्तादुपदधाति । 'अन्तरिक्षस्य त्वा
लोके सादयामि' इति शतमुत्तरतः । 'दिवस्त्वा लो-
के सादयामि' इति शतं पश्चात् । 'दिशां त्वा लोके
सादयामि' इति शतं दक्षिणतः । 'नाकस्य त्वा पृष्ठे
ब्रह्मस्य त्वा विष्टपे सादयामि' इति द्विशतं मध्ये ॥ २

तथा देवतं कृत्वा मृददोहसः करोति ॥ ३

अथ लोकंपृणा उपदधाति—‘लोकं पृणच्छिद्रं पृण’ इति
लोकंपृणाभिस्सहस्रं सम्पद्यते ॥ ४

द्विषाहस्रादिष्वेतान्येव पुनःपुनरुपदध्यात् ॥ ५

काठकाग्निचितावपि पञ्चाशीतिशतमुपदध्यात् ॥ ६

विज्ञायते—‘आग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्याऽऽ-
मिक्षया वा’ इति काठकाग्निनां ब्राह्मणम् ॥ ७

तथादेवतं कृत्वा मृददोहसः करोति ॥ ८

अथावद्भुत्य कृष्णमश्वमभिमृश्य तनुपुरीषमुपदधाति—‘पृष्ठो
दिवि’ इति ॥ ९

तथादेवतं कृत्वा मृददोहसं करोति ॥ १०

अथैनमुपवातयति—‘शं वातश्शं हिते घृणिश्शमु ते सन्त्वो-
षधीः । कल्पन्तां ते दिशस्सर्वाः’ इति ॥ ११

अथैनमभिमृशति—‘इदमेव मेतोऽपराम्’ इति ॥ १२

पुस्ताद्वारणीशाखां निदधाति—‘वरणो वारयात्’ इति ॥ १३

उत्तरतः क्षेत्रवितृष्णीं निदधाति—‘विधृतिरसि’ इति ॥ १४

पश्चाच्छमीशाखां निदधाति—‘शमि शमयास्मदधाद्वेषाऽसि’
इति ॥ १५

दक्षिणतो यवान्निदधाति—‘यव यवयास्मदधाद्वेषांसि’
इति ॥ १६

अथैनमुपतिष्ठते—‘पृथिवीं गच्छान्तरिक्षं गच्छ’ इति ॥ १७

जघनेन चितां तिस्रः दक्षिणाप्राचीः कर्षूः कुर्वन्ति । तत्पुर-
स्ताद्व्याख्यातम् ॥ १८

जघनेन कर्षूः पर्णशाखे निहत्यावलेन शुल्बेन बध्वा विनि-
स्सर्पन्ति । तत्पुरस्ताद्व्याख्यातम् ॥ १९

यत्रापस्तद्यन्त्यनवेक्षमाणा अपस्सचेला दक्षिणामुखास्समृत्तिका
आप्लवन्ते—‘धाता पुनातु सविता पुनातु’ इति ॥

नामग्राहं त्रिरुदकमुत्सिच्योत्तीर्याचम्यादित्यमुपतिष्ठते—‘उद्वयं
तमसस्परि’ इति ॥ २१

अथ गृहानायन्ति । यच्चात्र स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ २२
अत्र शान्तिं कुर्वन्ति सौत्रामण्याः प्रत्याभ्नायो भवत्यामिक्ष-
या चेति ॥ २३

सन्तिष्ठते लोष्टचितिस्सन्तिष्ठते लोष्टचितिः ॥ २४

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे प्रथमप्रश्ने
विंशः खण्डः.

— — —

अथ गृहानेप्यन्नुपकल्पयते—वारणं सुक्त्तुवं च वारणान्
परिधीन् कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिधमं रोहितं चर्मा-

नडुहं नवं च सर्पिराञ्जनं चाश्मानं चानड्वाहं च
शमीशाखां च कुशतरुणकानि च दर्भस्तम्बं चाञ्जनं
च यवांश्चेति ॥ १

अथान्तरेण ग्रामं च श्मशानं च तद्रूपाऽग्निमुपसमाधाय कुश-
मयं वह्निस्तीर्त्वा वारणान् परिधीन् परिधाय पर्ण-
मयमिध्ममभ्यज्य स्वाहाकारेणाभ्याधायथैतद्रोहितं चर्मा-
नडुहं जघनेनाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ॥ २

तदारोहन्ति यावन्तोऽस्य ज्ञातयो भवन्ति—‘आरोहतायु-
र्जरसं गृणानाः’ इति ॥ ३

अथैनाननुपूर्वं कल्पयति—‘यथाऽहान्यनुपूर्वं भवन्ति’ इति ॥ ४

अथ वारणेन स्तुवेण वारण्यां स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
जुहोति—‘न हि ते अग्ने तनुवै क्रूरं चकार मर्त्यः । क-
पिर्वभस्ति ते जनं पुनर्जरायु गौरिव । अप नश्शोशुचदध-
मग्ने शुशुध्या रयिम् । अप नश्शोशुचदधं मृत्यवे स्वाहा’
इति ॥ ५

अथ वारणेन स्तुवेणोपघातं जुहोति—‘अप नश्शोशुचदधम्’
इति द्वादश स्तुवाहुतीः ॥ ६

अथोपोत्थायानड्वाहमन्वारभन्ते—‘अनड्वाहमन्वारभामहे स्व-
स्तये । स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निस्संपारणो भव’
इति ॥ ७

प्राञ्चो यान्ति—‘इमे जीवा विमृतैः’ इति ॥ ८

जघन्यश्शमीशाखया पदानि संलोपयन्ते—‘मृत्योः पदम्’
इति ॥ ९

अथान्तरेणाग्निं च श्मशानं चाश्मानमुपदधाति—‘इमं जी-
वेभ्यः परिधिं दधामि’ इति ॥ १०

अथैताः पत्नयो नवेन सर्पिषा संमृशन्ति—‘इमा नारीरवि-
धवाः’ इति ॥ ११

कुशतरुणकैस्त्रैककुदेनाजनेनाङ्गे—‘यदाञ्जनं त्रैककुदं जातं हि-
मवतस्परि’ इति ॥ १२

अथैतानि कुशतरुणकानि समुच्चित्य दर्भस्तम्बे निदधाति—
‘यथा त्वमुद्गिनत्स्योषधे’ इति ॥ १३

प्रत्येत्य गृहानासन्दीं प्रोष्ठादय आरोहन्ति*—‘अनश्रवो
अनमीवास्सुशेवा आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे’ इति ॥

अजं चैतदहः पचन्ते यवोदनं च ॥ १५

अजस्याश्रन्ति—‘अजोऽस्यजास्मदघाद्वेषांसि’ इति ॥ १६

यवोदनस्य च प्राशन्ति—‘यवोसि यवयास्मदघाद्वेषांसि’
इति ॥ १७

अथास्य श्राद्धं कुर्वन्ति । एकस्यां व्युष्टायां तिसृषु वा
पञ्चसु वा सप्तसु वा नवसु वैकादशसु वाऽयुग्मेष्व-
हस्स्वर्धमासेषु मासेष्वृतुषु संवत्सरेषु वा दद्यात् । काम-

महरहरेकादशमासान्नयन्ति । न द्वादशमासमभ्यारोहन्ति ।
संवत्सरेसंवत्सर एतस्मिन्नद्वनि दद्यात् ॥ १८

य एष एवं विहितोऽनाहिताग्नेः स्त्रियाः पुल्लिङ्गपात्रचयनेष्ट-
काः केशवपनवर्जं पितुर्मातुराचार्यस्य वा क्रियेत ॥

तत्सदक्षिणो वाऽप्यन्यस्य पितृमेधः ॥ २०

अन्तिष्ठते पितृमेधस्मन्तिष्ठते पितृमेधः ॥ २१

इति बोधायनपितृमेधे प्रथमप्रश्ने
एकविंशः खण्डः.

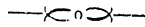
अथ गृहानेष्यन् । पृथिव्यास्त्वा लोके । अथ द्वाभ्यामात्म-
न्यग्निम् । ते महारात्र उत्थाय । एकाहं धुनुयुः ।
ते यदि पुनर्थक्ष्यन्तः । उत्तिष्ठ प्रेहि । अथातस्संच-
यनम् । अथ यद्याहिताग्निः । अश्मन्वती । अथैनमा-
दीपयति । अग्नेर्वर्म । इममग्ने । इयं नारी । भु-
वनस्य पते । अथास्यावकाशम् । पूषेमाः । अथा-
तोऽनुस्तरणीकल्पम् । इदं त्वा वस्त्रम् । परेयुवां-
सम् । अथ यद्याहिताग्निः ॥ २१

अथ यद्याहिताग्निः । परेयुवांसम् । इदं त्वा वस्त्रम् । अथातोऽ-
नुस्तरणीकल्पम् । पूषेमाः । अथास्यावकाशम् । भुवन-
स्य पते । इयं नारी । इममग्ने । अग्नेर्वर्म । अथै-
नमादीपयति । अश्मन्वती । अथ यद्याहिताग्निः । अथा-

तस्मंचयनम् । उत्तिष्ठ प्रेहि । ते यदि पुनर्धक्ष्यन्तः ।
एकाहं धुनुयुः । ते महारात्र उत्थाय । अथ द्वाभ्या-
मात्मन्यग्निम् । पृथिव्यास्त्वा लोके । अथ गृहानेष्यन् ॥

इति बोधायनीये पितृमेधसूत्रे

प्रथमः प्रश्नः.

यथो एतदाहिताग्नेर्निमारं गच्छतः प्रतिकृष्य प्रातरग्निहोत्रं
जुहुयात् प्रतिकृष्यामावास्यां यजेतेति तथैते कर्मणी
अभिसञ्चरेद्यथा जीवतः कृते स्याताम् ॥ १

स उ चेदहुते प्रातरग्निहोत्रेऽनिष्टायाममावास्यायां प्रेयात्तदानी-
मेवास्य तूष्णीं प्रातरग्निहोत्रं यादृक्कीदृक्च होतव्यं त-
दानीमेवास्य तूष्णीममावास्यां यादृशीं कीदृशीं च
यजेतेति ॥ २

स उ चेत्पुनरागतस्स्यात् पुनरेवास्य प्रातरग्निहोत्रं काल्यमव्या-
पन्नं होतव्यं पुनरेवामावास्यां काल्यमव्यापन्नां यजे-
तेति ॥ ३

यथो एतन्न पयस्समासिञ्चन्तीत्यामिक्षार्थं पयोऽवशेषेयु-
रित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ४

यथो एतदासन्ध्यामौदुम्बर्यामासन्ध्यामित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ५

यो एतदन्तर्वेदि शरीराणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
तेषूपरि पात्राणि चित्वा कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य
प्रसिद्धमुपोषेयुरिति पात्रचयनप्रभृति सिद्धमत ऊर्ध्वम् ॥६

एतावदेव नाना नात्र गोरालम्भोऽनुस्तरणीकाले कुशतरुणकै-
श्शुष्कगोमयैर्धृतेनेत्यनुस्तरणीयात् 'अग्नेर्वर्म परि गो-
भिर्व्यस्व' इत्येतदेव पर्णत्सरुषु । अपि वा यथेष्टि-
कल्पे । अपि वा तूष्णीं सर्वं कृत्वाऽन्यत्र गोराल-
म्भादिति । अपि वा तूष्णीमेव पात्राणि चित्वा
कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्रसिद्धमुपोषेयुरिति । अपि वाऽ-
न्यत्र चैव गोरालम्भादिति ॥ ७

इति बोधावनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
प्रथमः खण्डः.

अथ वै भवति प्रजापतिः प्रजास्मृष्ट्वा वृत्तोऽशयत्तं देवा
भूतानां* रसं तेजस्संभृत्य तेनैनमभिषज्यन्निति तत्पृ-
च्छन्ति कतमद्ब्राह्मणानां तेजो रसो येनैनमभिषज्य-
न्निति चतुर्होतार इत्येव ब्रूयात् ॥ १

तस्य सग्रहैर्होतृभिर्होमो भर्तृसूक्तेन भरणं पत्नीभिरुपसंवेशनं
दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्माणं हृदयैः हिरण्यशकलान्† स-
म्भारैः पात्रचयः ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणा-
भ्यां 'ब्राह्मणं एकहोता' इति चोपस्थानं 'प्रया-
साय स्वाहा' इत्याज्याहुतीः 'चित्तं सन्तानेन' इति

हविराहुतीः मृत्युसूक्तेनानुशंसनं सौम्यया संग्राहनी-
युष्ट्याऽवगाहनं सौर्येणादित्यस्योपस्थानमिति तानेतान्
परं ब्रह्मेसाचक्षते ॥ २

तान्न साधारणे श्मशाने प्रयुञ्जीत नानाचार्याय नाश्रोत्रि-
याय नागुरवे* ॥ ३

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
द्वितीयः खण्डः.

यथो एतद्धविर्यज्ञियं निवपनं पुनर्दाहश्चेति यदहस्सश्चिनुया-
त्तदहरेवैतत्कुर्यात् ॥ १

कुम्भान्तमनाहिताग्नेस्त्रियाश्च निवपनान्तं हविर्यज्ञयाजिनः†
पुनर्दहनान्तं सोमायाजिनश्चित्यन्तमग्निचितो यदीतरं
यदीतरमघोदकमुत्तिच्य दशरात्रमाशौचम् ॥ २

दशरात्रे शौचं कृत्वा शान्तिः ॥ ३

अथ यदि चितिश्रित्यन्ते शौचम् ॥ ४

चित्याः प्राक्कर्षूभ्यः कृत्वा श्वोभूते धवनेनैव प्रतिपद्यते ॥ ५

प्रसिद्धमतऊर्ध्वमथैते§षामुदकम् ॥ ६

सपिण्डानां सबान्धवानां मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितु-
श्चासप्तमात् पुरुषादाचार्यान्तेवासिनोश्च सप्तव्रीकानां सा-
पत्यानां सपिण्डानां दशरात्रं त्रिरात्रमितरेषाम् ॥ ७

* ख. 'नाब्रह्मविदे कामं पित्रे च' इत्यधिकम्. †ख. हविर्याजिनः.

§ख. अथैते.

बाले देशान्तरस्थे च सद्यश्शौचमित्येके ॥	८
एवं निखोदकतर्पणेऽनुस्मरणं स्त्रीयाज्यशिष्याणाम् ॥	९
न प्राक् चौळान् प्रमीतानां दहनं विद्यते ॥	१०
नानुपनीतानां कन्यानां वा पितृमेधः ॥	११
अनुपनीतानां कन्यानां वा पुनर्दहनमन्त्रेण दहेयुः ॥	१२
नानाहिताग्नेः पात्रचयो विद्यते ॥	१३
नापथुबन्धयाजिनां गौच्छगलाः ॥	१४
नासन्नयतामामिक्षा ॥	१५
नाग्निचितां चितिः ॥	१६
न स्त्रीणां केशवपनं विद्यते न चितिर्नेष्टका न पुनर्दाहो दा- रुवत्स्त्रीणां पात्राणि भवन्तीति विज्ञायते ॥	१७
बहृचां पितृमेधे स्त्रीणामिमान्मन्त्रानुपोद्धरेत् ॥	१८

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

तृतीयः खण्डः.

‘इयं नारी पतिलोकम्, उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं, सुवर्णं
हस्तात्, धनुर्हस्तात्, मणिं हस्तात्, मैनमग्ने, शृतं यदा,
अजो भागस्तपसा, अयं वै त्वम्, इदं त एकम्, यौ
ते श्वानौ, यत्ते कृष्णः, उत्तिष्ठ प्रेहि, अस्मात्त्वम्, अ-
पेत वीत, उद्धमञ्जस्व पृथिवि मा विबाधित्वाः’ इति ॥ १

मृतपत्नीकः ऋतूनाहरिष्यन् जायामुपयम्याग्नीनादध्यात् । वि-
ज्ञायते च—‘तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, तस्मादेको
बह्वीर्जाया विन्दते’ इति च ॥ २

मृतपतिकाया औपासने पितृमेधः ॥ ३

न ह्यस्या अपतित्वात् पुनरग्न्याधेयं विद्यते । विज्ञायते च—
‘तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते’ इति ॥ ४

‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च’ इत्यविशेषाज्जायापसोरा-
हिताग्नयोरित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ५

तयोर्यः पूर्वो म्रियेत तस्याग्नित्रेतया यज्ञपात्रैश्च पितृमेधो
यः पश्चात्तस्यौपासनेन ॥ ६

सह प्रसीतयोस्सहैकः पितृमेधः ॥ ७

औपासनस्योल्मुकार्थत्वादौपासनेऽविद्यमाने निर्मन्थ्येन पितृ-
मेधः ॥ ८

‘औपासनेनानाहिताग्निम्’ इत्यविशेषाज्जायापसोरनाहिताग्नयो-
रित्येवेदमुक्तं भवति ॥ ९

तयोर्यः पूर्वो म्रियेत तस्यौपासनेन पितृमेधो यः पश्चात्तस्य
निर्मन्थ्येन ॥ १०

उत्तपनीयमेके समामनन्ति ॥ ११

निर्मन्थ्येन स्त्रीकुमाराणां दहेयुरित्येकेषाम् ॥ १२

मृतपत्नीकस्याग्निभिर्जायायां दग्धायामौपासने का प्रतिपत्ति-
रिति ॥ १३

- क्रतुश्चेदाहरिष्यन् स्याद्ब्रह्मौदनिकमेनं कुर्यात् ॥ १४
- वनं चेदातिष्ठेदौपासनमेवोपास्यन् स्यात् ॥ १५
- आत्मानं चेद्युञ्ज्यादात्मन्येनं समारोपयेत् ॥ १६
- अथ चेत्संन्यसेत् नैनमाद्रियेत ॥ १७
- यथो एतत् ग्रहानेष्यन्नुपकल्पयत इति स्वान् स्वान् गृहस्थ-
धर्मान् प्रतिपत्स्यन्नित्येवेदमुक्तं भवति ॥ १८
- नाशुचिः काम्यं तप आतिष्ठेन्न यजेन्न स्वाध्यायमधीयीता-
न्यत्राग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाभ्यां न दद्यात् काममृत्विग्भ्ये-
दद्यात् ॥ १९
- कथमु खलु प्राचीनावीतिना पितृमेधः कर्तव्योऽन्यत्र यज्ञो-
पवीतिनेति । प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात् । विज्ञायते
च—‘पितृणां वा एष मेधो देवानां वा अन्ये
मेधाः’ इति ॥ २०
- निवीतिनस्त्वेवैनं वहेयुश्चितायां चादधुः ॥ २१

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
चतुर्थः खण्डः.

अथ यदि नष्टाग्निरपहृताग्निर्विधुराग्निर्विच्छिन्नाग्निरुत्पृष्टाग्निरस्स-
मारूढाग्निर्वा यजमानः प्रेयाद्यद्यस्य पुत्रोवाऽन्तेवासी
वाऽलं कर्मणस्स्यात् प्राचीनावीतं कृत्वोद्धृत्यावोक्ष्य
यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यस्यायतनेऽरणीं
निधाय प्रेतस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य मन्धति—‘येऽ-

स्याग्रयो जुह्वतो मांसकामास्सङ्कल्पयन्ते यजमानं जाय-
न्तु ते हविषे स्वादिताय स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयन्तु'
इति ॥ १

मथित्वाऽग्नीन्विहृत्य तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा गार्हपत्य आज्यं
विलाप्योत्पूय द्वादशगृहीतेन स्तुचं पूरयित्वा पुरुषसू-
क्तेन मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहोति ॥ २

एतेनैव गार्हपत्ये जुहोति ॥ ३

तूष्णीमन्वाहार्यपचने हुत्वा तदूर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रति-
पद्यते ॥ ४

अथ यद्यात्मनि समारूढेष्वग्निष्वरण्योर्वा यजमानो म्रियेत
यद्यस्य पुत्रोऽन्वेवासी वाऽलं कर्मणस्स्यात् प्राचीनावीतं
कृत्वोद्धत्यावोक्ष्य यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हप-
त्यस्यायतने लौकिकमग्निमुपसमाधाय प्रेतस्य दक्षिणं
बाहुमन्वारभ्य जपति—‘उपावरोह जातेवद इमं तं
स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिम-
स्मासु धेहि प्रेताहुतीश्चास्य जुषस्व सर्वाः’ इति ॥

अपि वाऽरण्योरुपावरोह्य मथित्वा तूष्णीं विहारं कल्पयित्वा
गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय गार्हपत्ये जुहोति—
‘हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे’ इत्यान्तादनुवाकस्य प्रत्यृचं
हुत्वा पूर्णाहुतिं हुत्वाऽत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रतिप-
द्यते ॥ ६

अथ यदि समारूढस्थान्मध्यमानेऽन्वारभ्यैतामृचं जपति । प्र-
सिद्धमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

पञ्चमः खण्डः.

अथो एतत्परोक्षप्रेतस्य यजमानस्यास्थान्याहुत्य संस्क्रुर्या-
दिति कथमत्राहरणं विद्यत इति ॥ १

श्विरस्तः प्रथमं गृहीत्वाऽथोरस्तोऽथो जठरतोऽथोरुवाहुभ्या-
मथ पक्ष इति त्रयस्त्रिंशत्तमस्थानि गृह्णातीति विज्ञायते—
'त्रयस्त्रिंशत्पुरुषः' इति ॥ २

अथैतान्यस्थान्यद्भिः प्रक्षाल्य कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलो-
मास्तीर्य तस्मिन्नस्थानि सम्भरति—'इन्द्रो दधीचो
अस्थभिः' इत्येतेनानुवाकेन ॥ ३

अत्र तयादेवतं करोति—'तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद'
इति ॥ ४

अथ सूददोहसं करोति—'ता अस्य सूददोहसस्सोमं श्रीण-
न्ति पृश्नयः । जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने
दिवः' इति ॥ ५

दीर्घवंशे विश्वथ्याक्षारलवणाशिनो मृण्मयभोजना आहरन्ति ॥ ६

तानि ग्राममर्यादायां निधायाग्रीनुपनिर्हृत्य पैतृमेधिकं कर्म-
प्रतिपद्यते ॥ ७

नासति यजमाने ग्राममर्यादामतिहरेयुः ॥ ८

यद्यतिहरेयुरग्नयो लौकिकास्सम्पद्येरन् । विज्ञायते—'प्रवस-
त्य वसति यजमानोऽग्निभ्यः परिदाय गृह्णानेति तस्मा-
त् ग्राममर्यादां नाति व्रजन्ति' इति ॥ ९

अथ यदि परोक्षप्रेतस्य यजमानस्य दिगेव प्रज्ञायते तां दिशं
विहारं कल्पयित्वा 'असावेहि' इति नामग्राहमाह-

य पर्णत्सरूणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तेषूपरि
पात्राणि चित्वा कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्रसिद्धमु-
पोषेयुरिति ॥ १०

अथ यदि परोक्षप्रेतस्य यजमानस्य दिगपि न प्रज्ञायते
इमां दिशं विहारं कल्पयित्वा 'असावेहि' इति नाम-
ग्राहमाहूय पर्णत्सरूणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
तेषूपरि पात्राणि चित्वा कुशतरुणकैः प्रतिच्छाद्य प्र-
सिद्धमुपोषेयुरिति ॥ ११

अथ यदि यजमाने अत्रियमाणे पत्न्यालम्बुका*स्वात् कथं तत्र
प्रायश्चित्तं ? । द्वादशगृहीतेन स्तुचं पूरयित्वा दुर्गाभनस्व-
तीमहाव्याहृतीहुत्वा 'तद्यमो राजा' इति द्वाभ्यां
पूर्णाहुतिं हुत्वा यद्यर्थिनो विन्देरंस्तेभ्यो धेनुं दद्या-
दिति ॥ १२

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
षष्ठः खण्डः.

यद्येवं कृतेऽग्निभिर्यजमानः पुनरागच्छेत् कथं तत्र कुर्यादिति॥
यज्ञियात् काष्ठादग्निं मथित्वाऽग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्या-
ग्निमुखात् कृत्वा पक्वाज्जुहोति—'हिरण्यगर्भस्समवर्त-
ताग्ने' इति द्वाभ्याम् ॥ १

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'सहस्रशीर्षा' इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यु-
चम् ॥ ३

स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ४

अपरेणाग्निं सौवर्णेन पात्रेण घटेन वा मृण्मयेन कृष्णाजि-
नेन वा दृतीभूतेन घृतेनाद्भिः पूरयित्वा जीवपितुश्चेत्
पिताऽभिमन्त्रयते—‘ विष्णुर्योनिं कल्पयतु ’ इति ॥ ५

अथैनं प्रवेशयति—‘ त्वां पूषंच्छिवतमामेरयस्व ’ इति ॥ ६

स गर्भो भूत्वा कृष्णाजिनद्रुतावेतां रात्रीं वसति ॥ ७

व्युष्टायां पुंसवनप्रभृत्या जातकर्मणः कारयित्वा जघनार्धादा-
त्मानमपकृष्य जायेत ॥ ८

जातस्य जातकर्मप्रभृति संस्कारान् कारयित्वा द्वादशरात्र-
मेतत् व्रतं चरेत् ॥ ९

तथैव भार्ययाऽग्नीनाधाय ब्राह्मेनैन्द्राग्नेन पशुना यजेत ॥ १०

गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदायुष्मतीं शतकृष्णलाम् ॥

दिशामवेष्ट्या वा यजेत ॥ १२

अत ऊर्ध्वमीप्सितैः यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञायते ॥ १३

हिरण्यगर्भस्सम्भूतो ब्राह्मणश्चीर्णनिर्णयः* ।

प्रत्युत्थानं न कस्यापि कुर्याद्देवसमस्तु सः ॥ इति विज्ञायते ॥

तस्मात्प्रोषिते यजमाने चतुर्विंशतिवर्षाणि परिपाल्याग्निहोत्रं
संस्कुर्याद्यद्यश्रुतं स्यादिति ॥ १५

अथ यद्याग्रयणेष्टिपशुचातुर्मास्याध्वराणामसमाप्तानां व्रतान्त-
राळे प्रमीयेत यद्यस्य पुत्रोऽन्तेवासी वा शेषांश्चैकतन्त्रे
समाप्नुयात् ॥ १६

पश्वलाभे तत्तद्देवत्यं पुरोडाशमाभिक्षां वा यजेत ॥ १७

अथ वै भवति 'तमसो वा एष तमः प्रविशति य आहिता-
ग्निमन्यैरग्निभिस्संस्कुर्यात्' इति ॥ १८

अथाप्युदाहरन्ति—'शरीरदायादा ह वाऽग्नयो भवन्ति' इति ।
मरणे श्रेयोऽवाप्तिः । 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते
सौर्येण पथा स्वर्गं लोकमेत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते चा-
न्द्रमसेन पथा पितृलोकमेति' इति विज्ञायते ॥ १९

'ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वभृत्तमा महत्' इत्याहुतिभिष्पङ्क्तिरेवैनं
पूर्वपक्ष उदगयन आहरेदिति ॥ २०

'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे दिवा क्रत्वन्ते श्रेयो मरणम्'
इत्युपदिशन्ति ॥ २१

अन्येषु वा नियमीभूतेषु सत्रेषु दीक्षतप्रमीतप्रायश्चित्तवदेका-
हेऽहीने च कुर्यादिति कुर्यादिति ॥ २२

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

सप्तमः खण्डः.

अथ द्विजातीनां पापकर्मणामज्ञातमृतानां मुख्यमेव शरीरसं-
स्कारं कुर्वन्ति । तदानीमेव प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति ॥ १

सर्पदष्टमृतानां 'नमो अस्तु सर्पेभ्यः' इति तिस्र आहुतीर्जु-
हुयात् ॥ २

जले मृतानां 'इमं मे वरुण, तत्त्वा याभि' इति द्वाभ्याम् ॥ ३

सद्रमे मृतानां 'समुद्राय वयुनाय' इत्यृचा ॥ ४

पश्वादिभ्यो मृतानां 'आ गावः, इन्द्रो यज्वने' इति द्वाभ्याम् ॥

अशनिपातमृतानां 'अग्निर्मूर्धा, भुवः' इति द्वाभ्याम् । 'मूर्धा-
नं दिवः' इत्येतया वा ॥ ६

अथ सूतिकाया उदक्यायाः आशौचिनां वा मरणे आशौ-
चकालेऽतीते वा तावत्कालं शरीररक्षणाशक्तौ मृद्गस्म-
मिश्रितेन पञ्चगव्येन गोमूत्रेण वा कुशैः प्रोक्षति । सुर-
भिभत्याऽव्लिङ्गाभिर्वीरुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानी-
भिर्व्याहृतीभिरिति ॥ ७

तरद्रियेण 'अग्निर्मूर्धा' इत्यनुवाकेन चेत्येके ॥ ८

थान्येन वासमाऽऽच्छाद्य विधिना दहेत् ॥ ९

थानाहिताग्नेरौपासनं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमित्यादि स-
मानं भवति ॥ १०

अथ यद्यार्तस्स्यादौपासनं विच्छिद्येत द्वादशाहादूर्ध्वमिष्टिं वा
कर्तुमशक्तः आज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतेनाज्येन यावदा-
म्नातमाज्याहुतीर्जुहोति ॥ ११

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

अष्टमः खण्डः.

अथैकोद्विष्टेष्वादित एव प्रचीनावीतं कृत्वा दक्षिणाप्र-
त्यक्प्रवणं स्थाण्डिलं कृत्वा सकृदुल्लिख्याद्विरभ्युक्ष्यार्घिं
प्रतिष्ठाप्य परिस्तृणाति—पुरस्तादक्षिणाग्रानुत्तरतः प्रा-

*एतन्नवमखण्डमारभ्य चत्वारः खण्डाः कपुस्तकमात्रे वर्तन्ते.

गग्रान् पश्चादक्षिणाग्रान् दक्षिणतः प्रागग्रानुत्तरानुत्तरान् दक्षिणानधरान् ॥ १

दक्षिणेनार्घ्यं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेकैकशो न्यञ्चि पात्राणि संसादयति—अथाज्यस्थालीं सुवमौदुम्बर्दर्वीं तिलोदकपात्रं प्रोक्षणीपात्रमुद्धरणीयं पात्रमिति ॥

तूष्णीं संस्कृताभिरद्रिहृत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्ष्य सिद्धमोदनं सविशेषमानीय दक्षिणतो निधाय नात्रापमथाज्यं निर्वपति ॥ ३

दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरूह्य तेष्वधिश्चिसाभिद्योतनेनाभिद्योत्य दर्भाग्रं प्रत्यस्य पुनरभिद्योत्य सिद्धमोदनं सहापसलैः पर्यग्निकृत्वा सुवं च दर्वीं च सम्मृज्य सविशेषमोदनं प्रतिष्ठितमभिधारयति ॥ ४

पवित्रं कृत्वा तिलोदकपात्रे निधायानयन्नाह—‘आम आगच्छतु प्रेतो देवयानान् समुद्रान् सलिलान् सवर्णानस्मिन् यज्ञे सर्वकामं लभतेऽक्षीयमाणामुपदुह्यतामिमां प्रेताय वो गृह्णामि’ इति पुंसाम् । ‘प्रेता देवयानान्.... प्रेतायै वो गृह्णामि’ इति स्त्रीणाम् ॥ ५

अपोद्धृत्य पवित्रं तिलानावपति—‘तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रववद्भिः प्रवयेहि प्रेतमिमान् लोकान् प्रीणयाहि नः’ इति पुंसाम् । ‘प्रेताम्’ इति स्त्रीणाम् ॥ ६

अथ तिरः पवित्रं मध्वानयति—‘मधु वाता ऋतायते’ इति तिस्रभिरनुच्छन्दसम् ॥ ७

अथैनत्सर्वाभिरङ्गुलीभिस्समुदायुत्याभिमृशति—‘सोमस्य त्वि-
षिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादमृतमंसि मृत्योर्मा पाहि
दिद्योन्मा पाहि’ इति ॥ ८

तस्मिंश्चित्किञ्चिदापतितं स्यात्तदङ्गुष्ठेन च महानाम्न्या चोप-
सङ्गृह्येमां दिशं निरस्यति—‘अवेष्टा दन्दशूका निरस्तं
नमुचेरिश्नरः’ इति ॥ ९

अथाप उपस्पृश्य पुनरेवाभिमृशति—‘शं नो देवीरभिष्टये ।
आपो भवन्तु पीतथे । शंयोरभिस्रवन्तु नः’ इति ॥ १०

अथैनद्वन्धपुष्पैरभ्यर्च्य दक्षिणाग्रैर्दभैः प्रतिच्छाद्य भोजनस्थाने-
ष्वासनेषु च तिलान् सिकताश्च सम्प्रकिरति—
‘अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृ-
थिवीमनु । अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रास्य गतं मनः’
इति पुंसाम् । ‘यत्रास्या गतं मनः’ इति स्त्रीणाम् ॥ ११

अथैनदद्गिरवोक्षति—‘उदीर्तामवर उत्पर उन्मध्यमः प्रेत-
स्सौम्यः । असुं य इयायावृक ऋतज्ञस्स नोऽवतु प्रेतो
हवेषु’ इति पुंसाम् । ‘उदीर्तामवरोत्परोन्मध्यमा प्रेता
सौम्या । असुं येयायावृकर्तज्ञा सा नोऽवतु प्रेता
हवेषु’ इति स्त्रीणाम् ॥ १२

अथ प्रेतमावाहयति—‘आयाहि प्रेत सौम्य गम्भीरैः पथिभिः
पूर्वैः । प्रजामस्मभ्यं ददद्रायिं च दीर्घायुत्वं च श-
तशारदं च’ इति पुंसाम् । ‘आयाहि प्रेते सौम्ये
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । प्रजामस्मभ्यं ददती रायिं

च दीर्घायुत्वं च सतशारदं च' इति स्त्रीणाम् ॥१३

अथ ब्राह्मणानाहूय सुप्रक्षालितपाणिपादानप आचमय्य स-
दर्भोपकृष्टेष्व्वासनेषूपवेश्य तेषां सपवित्रेषु पाणिषु
तिलोदकं ददाति—'अमुष्मै तृप्तिरस्तु' इति 'अस्तु
तृप्तिः' इतीतरेषां प्रतिवचवम् ॥ १४

अथैनान् वस्त्रगन्धपुष्पमाल्यैस्सम्पूज्य शुद्धोदकं दत्वा पूर्वव-
त्तिलोदकम् ॥ १५

अथैनान् पृच्छति—'करिष्यामि' इति । 'कुरुष्व' इती-
तरे प्रत्याहुः ॥ १६

अथाभ्यनुज्ञातो दर्व्यामुपस्तीर्य सर्वस्मात्सकृत्सकृत्समवदाया-
भिघार्य दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरूढ्य तेषु जुहु-
यात्—'प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वाहा' इति । तद्धु-
तमहुतं च भवति ॥ १७

अथैतानि ब्राह्मणेभ्य उपनिक्षिप्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु साद-
यित्वा दर्भैः प्रतिच्छाद्याभिमृशति—'पृथिवी ते पात्रं
द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य त्वा विद्यावतः प्राणापान-
योर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रेतस्य क्षेप्टा अमुत्रामुष्मिन् लोके'
इति ॥ १८

अथैतानि ब्राह्मणेभ्य उपनिक्षिप्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानखेना-
नुदिशति—'अमुष्मा उपतिष्ठतु' इति । भुञ्जानान्
समीक्षते—'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि' इति पञ्च
'ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय' इत्यात्मानम् । न चात
ऊर्ध्वं निरीक्षते ॥ १९

तृप्तानप आचमय्य 'स्वदितमुच्यताम्' इति 'अस्तु स्वदि-
तम्' इतीतरेषां प्रतिवचनम् ॥ २०

पूर्ववत्तिलोदकं दत्त्वाऽऽशयेष्वन्नशेषैः पिण्डान् ददाति—'अ-
मुष्मा उपतिष्ठतु' इति सङ्काळनेनापसव्यं 'तृप्यस्व'
इति परिषिच्य दक्षिणां दत्त्वाऽक्षयं वाचयित्वा य-
ज्ञोपवीत्यभिवादनं कृत्वा उत्थाप्य प्रसाद्य संसाद्य
प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाप्यैतेनैव यथेतमेत्यान्नशेषान्नि-
वेदयते । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यात् । तृतीये पक्षे द्वि-
तीयम् । सन्ततमेकैकेनैकादश मासान्नयन्ति । न द्वाद-
शमासमभ्यारोहन्ति ॥ २१

इति बोधायनीयपितृमेवसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
नवमः खण्डः.

अथैकोदिष्टे प्राप्ते विप्राभावे द्रव्याभावे वा कथमत्र कुर्यादि-
ति ? । द्वात्रिंशत्कवळेन सघृतपायसेनाग्नावेव कुर्यादिति
विज्ञायते ॥ १

अथ कर्ता स्नात्वा शुचौ देवे ब्राह्मणानाहूयानुज्ञाप्य पू-
र्ववत्प्रेतावाहनान्तं कृत्वाऽग्निं प्रेताकारं ध्यात्वाऽऽसनं
पाद्यमाचमनीयं तिलोदकं चाग्निसमीपे दक्षिणतो दत्त्वाऽ-
थ तिलगन्धपुष्पमाल्यैराग्निमभ्यर्च्य तथा तिलोदकम् ।
अथ ब्राह्मणैरनुज्ञातोऽग्निं परिषिच्य व्याहृतीभिर्हुत्वा प्रे-
ताहुतिं जुहुयात् । तस्मिन् हविषि मुष्टिप्रमाणं घृतति-
लमिश्रमुपस्तीर्णाभिघारितं द्वात्रिंशत्कवळं दर्व्या लु-
होति—'यमाय सोमं, यमाय घृतवत्' इति द्वाभ्याम् ॥

अथ दर्वीं प्रहृत्याभिहुत्य तिलोदकं चरुशेषेण पिण्डं
च दत्त्वा तिलोदकपात्रमानीय 'तृप्तिरस्तु' इति परि-
षिच्यापसव्यमथ ब्रह्मसमूहमग्निं च प्रदक्षिणीकृत्य
यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा 'प्रेततृप्तिरस्तु' इति वाच-
यित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽथ व्याहृतीभिर्हुत्वा दर्भान्
प्रहृत्याग्निं परिषिच्य पिण्डमप्सु प्रक्षिप्य स्नात्वा पु-
ण्याहं वाचयित्वा प्रोक्षति ॥ ३

अथाप्युदाहरन्ति—आद्यश्राद्धे तु सम्प्राप्ते विप्राभावे कथं
भवेत् । द्रव्याभावे तु कुर्वीत चरुणा पायसेन तु ॥ ४

अग्नौ हुत्वा यमायेति द्वाभ्यां द्वात्रिंशदाहुतीः ।

प्रेततृप्तिमवाप्नोति पुण्यलोके महीयते इति ॥ ५

अथ नवश्राद्धं विच्छिद्येतैतस्मिन्नह्नि कुर्यात् अथाप्युदाहरन्ति—
चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ ६

एकोद्दिष्टे नवश्राद्धे यदि विघ्नः प्रवर्तते ।

तिथिवारादिभिः कुर्यात्प्राप्तमेकादशेऽहनि इति ॥ ७

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

दशमः खण्डः.

'संवत्सरे सपिण्डीकरणं साग्नौ करणम्' इति तत्पुरस्ता-
द्द्रव्याख्यातमेतावदेव नाना ॥ १

द्वे स्थण्डिले करोति दक्षिणतश्चोत्तरतश्च दक्षिणतो मासिश्रा-
द्धवदुत्तरत एकोद्दिष्टवत् । दक्षिणतोऽथ देवयजनो-

ह्येखनप्रभृत्या प्रणीताभ्यः कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यो
ब्राह्मणावुपवेक्ष्य गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य वैश्वदेवेन च-
रुणाऽनुदिश्य ' विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वाहा ' इत्यथ प्राची-
नावीतं कृत्वा पूर्ववत्तिलोदकं संयुज्याथोत्तरत उल्ले-
खनप्रभृत्या परिषेचनात्कृत्वा पवित्रं कृत्वा तिलोदक-
पात्रे निधायाप आनयन्नाह—' आम आगच्छतु प्रेतो
देवयानान्समुद्रान्मलिलान्सवर्णान् । अस्मिन् यज्ञे स-
र्वकामं लभतेऽक्षीयमाणमुपदुह्यतामिमाम् । प्रेताय वो
गृह्णामि ' इति पुंसाम् । ' प्रेता देवयानान्....प्रेतायै वो
गृह्णामि ' इति स्त्रीणाम् ॥ २

अपोद्धृत्य पवित्रं तिलानावपति—' तिलोसि सोमदेवत्यो गो-
सवो देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्नस्वधयेहि प्रेतमिमान् लो-
कान् प्रीणयाहि नः स्वधानमः ' इति पुंसाम् । ' प्रेताम् '
इति स्त्रीणाम् । स्वधाशब्दो नमस्कारशब्दो नमस्का-
राभिधेयत्वात् ॥ ३

ध्वानयनप्रभृति समानमा प्रेतावाहनात् ॥ ४

दक्षिणस्य पितृणामावाहनप्रभृति तिलोदकदानान्तं कृत्वाऽथो-
त्तरस्य ' अमुष्मै स्वधानमः ' इति तथाऽलङ्कृत्य ददा-
ति । ' अग्नौ करिष्यामि ' इति ' कुरुष्व ' इतीतरे
प्रत्याहुः ॥ ५

अथाभ्यनुज्ञातः परिधानप्रभृताऽन्नाभिमर्शनात्कृत्वाऽथोत्तरस्य
परिषेकं कृत्वा व्याहृतीभिर्दत्त्वा दर्व्यामुपस्तीर्य सर्वस्मा-

त्सकृत्सकृदवदायाभिघार्य दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारा-
न्निरूह्य तेषु जुहुयात्—‘प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वधा-
नमस्स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधान-
मस्स्वाहा’ इति दक्षिणार्धपूर्वार्धे ॥ ६

अथोदनं पात्रेषूद्धृत्य दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रतिच्छाद्या-
भिमृशति—‘पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य
त्वा विद्यावतः प्राणापानयोर्युहोम्यक्षितमसि मा प्रेतस्य
क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोके’ इत्यभिमृश्य निधायाथ दक्षि-
णस्य ब्राह्मणानामङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति—‘अमुष्मै
स्वधानमोऽमुष्मै स्वधानमः’ इति ॥ ७

अथोत्तरस्य तन्मन्त्रेणानुमन्त्रणं परिषेचनादि तत्राभिश्चावणा-
न्तं कृत्वा तृप्तानप आचमय्याशयेऽन्नशेषान् सम्प्रकीर्य
संक्षाळनेनावकीर्य दक्षिणां दत्त्वाऽक्षय्यं वाचयित्वा
यज्ञोपवीत्यभिवादनं कृत्वाऽथोत्तरस्याशयेपूपलिप्य दक्षि-
णाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेष्वन्नशेषैः ददाति—‘अ-
मुष्मा उपतिष्ठतु’ इति संक्षाळनेनापसव्यं ‘तृप्यस्व’
इति परिषिच्य दक्षिणां दत्त्वाऽक्षय्यं वाचयित्वाऽभि-
वाद्य स्वधां वाचयित्वोत्थाप्य प्रसाद्य संसाद्य प्रदक्षिणी-
कृत्य शेषमनुज्ञाप्येतैनैव यथेतमेत्याथोत्तरे व्याहृती-
हुत्वा दर्भान् प्रहृत्य परिषिच्य दक्षिणे चतुर्विंशतिपि-
ण्डान् दत्त्वा प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु निनयेत्—मधुम-
तोभिः, ‘सङ्गच्छध्वम्’ इति द्वाभ्याम् । प्रेतपिण्डं
पितृपिण्डेषु निदध्यात्—‘समानो मन्त्रस्समितिः, स-
मानीव आकूतिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ ८

अथैनानुपतिष्ठते—‘ये समानाः, ये सजाताः’ इति द्वाभ्याम् ॥९॥
संक्षालनप्रभृति सिद्धमत ऊर्ध्वम् ॥ १०

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने
एकादशः खण्डः.

संवत्सरे सपिण्डीकरणमेकादशे मासि षष्ठे चतुर्थे द्वादशेऽङ्गि वा ॥
पितृणामावाहनं सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठोपकानिष्ठिकया चाङ्गुल्या
चारभ्य पृथिवीं जपेत् । ‘ये पार्थिवासः पितरो ये
अन्तरिक्षे ये दिवि ये वा मृता बभूवुः । ते अस्मिन्
यज्ञे समवयन्ताम्’ इति चत्वारि पात्राणि तिलमिश्र-
गन्धोदकेन पूरयित्वा एकं प्रेतस्य त्रीणि पितृणामे-
कमथ वाऽथ प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु निनयेत्—मधुमती-
भिः, ‘सङ्गच्छध्वम्’ इति द्वाभ्याम् प्रेतपिण्डं पितृपि-
ण्डेषु निदध्यात्—‘समानो मन्त्रः, समानी व आकू-
तिः’ इति द्वाभ्याम् ॥ २

अथैनानुपतिष्ठते—‘ये समानाः, ये सजाताः’ इति द्वाभ्याम् ॥
पिण्डानुपस्थायैकं वा पितृपात्रं ‘आसौ पितृभिः पितामहैः
प्रपितामहैस्सहैतत्ते तिलोदकम्’ इति तिलोदकप्रदानं
नेह रणमन्नप्रदाने यथार्थमूहेदास्वादनेष्वाशयेष्वेव ॥ ४
पिण्डो व्याख्यातः ॥ ५

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्ने

द्वादशः खण्डः.

संवत्सरे सपिण्डीकरणमेकादशे । संवत्सरे सपिण्डीकरणम् ।
 अथैकोदिष्टे प्राप्ते । अथैकोदिष्टेषु । अथ द्विजातीनाम् ।
 यद्येवं कृतेऽग्निभिर्यजमानः । अथ यदि परोक्षप्रेतस्य ।
 अथ यदि नष्टाग्निः । इयं नारी । यथो एतद्वि-
 र्यज्ञियं निवपनम् । अथ वै भवति । यथो एतदाहि-
 ताग्नेः ॥ १२

यथो एतदाहिताग्नेः । अथ वै भवति । यथो एतद्वि-
 र्यज्ञियम् । इयं नारी । अथ यदि नष्टाग्निः । अथ
 यदि परोक्षप्रेतस्य । यद्येवं कृतेऽग्निभिर्यजमानः ।
 अथ द्विजातीनाम् । अथैकोदिष्टेषु । अथैकोदिष्टे
 प्राप्ते । संवत्सरे सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे सपिण्डी-
 करणमेकादशे ॥ १२

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे द्वितीयप्रश्नः.

अथ तृतीयप्रश्नः.

अथातो द्विजातीनां दहनकल्पं व्याख्यास्यामः—

जातस्य वै मनुष्यस्य ध्रुवं मरणमिति विजानीयान्तस्माज्जा-
 ते न प्रहृष्येन्मृते च न विषीदेत् ॥ २

अकस्मादागतं भूतमकस्मादेव गच्छति ।

तस्माज्जातं मृतं चैव सम्पश्यन्ति सुचेतसः ॥ इति ॥

तस्माज्जातस्य वै मनुष्यस्य द्वौ संस्कारावृणभूतौ भवतः जातसं-
 स्कारः मृतसंस्कारश्चेति । विज्ञायते—‘जातसंस्कारेण-

- मं लोकमभिजयति मृतसंस्कारेणामुं लोकम् ' ॥ ४
- तस्मान्मातरं पितरभाचार्यं पत्नीं पुत्रं शिष्यमन्तेवासिनं पितृव्यं
मातुलं सगोत्रमसगोत्रं वा दायमुपयच्छेदहनसंस्कारेण
संस्कुर्वन्ति ॥ ५
- त एव शवभर्तारोऽन्ये समानगोत्रा वा ॥ ६
- राजन्यस्य पुरोहितः सहस्रदक्षिणो ब्राह्मणः ॥ ७
- वैश्यस्य सप्तगुणा वा ॥ ८
- अथाहिताग्निमाग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ॥ ९
- ग्रहस्थमौपासनेन ॥ १०
- ब्रह्मचारिणं कपालसन्तपनाग्निना ॥ ११
- उत्तपनीयेनेतरान् ॥ १२
- एवं स्त्रियम् ॥ १३
- अथ यद्याहिताग्निर्भवति पौर्णमासेन हविषेष्ट्वा सायं हुत्वा
वा प्रमीयेताथ गार्हपत्यं आज्यं विलाप्योत्पूय सुक्स्तु-
वं निष्टप्य संमृज्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहित्वोत्तरतो
दक्षिणामुख उपविश्य गार्हपत्ये जुहोति—'मृत्योरधि-
ष्ठानाय स्वाहा' इति ॥ १४
- एवमेव प्रह्वोऽन्वाहार्यपचने तिष्ठन्नाहवनीये ॥ १५
- दक्षिणतस्सकृदतिवात्य वेद्यै दक्षिणैःसे दक्षिणाग्रं सुचं निधाय
प्राचीनावीतं कृत्वा दक्षिणोत्तानेन पाणिना दक्षिण-

तस्तुचं सम्मार्ष्टि—‘पितृभ्यस्त्वा मृत्युं जिन्व’ इति
वा । तूष्णीं वा ॥ १६

अथाप उपस्पृश्याङ्गुल्या सकृत्प्राश्याप आचम्य निर्णिज्य
स्तुचं निष्टप्याद्भिः पूरयित्वा प्रेतस्य प्राणस्थानेषु नि-
नीयं यथायतनं* स्तुचं विमुञ्चति—‘सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः’ इति ब्राह्मणम् ॥ १७

अथैनं मरणसंशये यजमानायतने सिकतास्संप्रकीर्य दक्षि-
णाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दक्षिणाशिरसमेनं नि-
पात्य दक्षिणे कर्णे जपति—‘आयुषः प्राणं सन्तनु-
इत्येतमनुवाकम् ॥ १८

‘संज्ञानं विज्ञानम्’ इति षोडशानुवाकानेवमुत्तरे ॥ १९

अथ प्राणेषूत्क्रान्तेषु हिरण्यशकलमास्ये निधायाध्वर्युरूपकल्प-
यते—सर्वौषधं चोदकुम्भं चाहतं च वासस्समूलं बर्हि-
हिरण्यं च हिरण्यशकलांश्च गां रोहिणीं परशुमन्मानं
चोर्णामूत्रमौदुम्बरं तल्पमौदुम्बरीं शाखां दधिमधुघृतमि-
ति तिलतण्डुलांश्च याज्ञिकानि च काष्ठानि च स्पन्ध्यां
शंकूनित्येतेऽस्य सम्भारा उपकृता भवन्ति ॥ २०

अथैषा पत्नी केशान् विस्रस्याद्भिरेनं स्नापयति भ्राता पुत्रो
वा तूष्णीम् ॥ २१

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने

प्रथमः खण्डः.

अथाध्वर्युः प्राचीनावीती सर्वौषधेनोदकुम्भं पूरयित्वा तेन दशहोत्रा
पत्तोऽग्रं स्नापयाति—‘चित्तिस्तुक्’ इत्येतेनानुवाकेन॥१

अथ ग्राम्येणालङ्कारेणालंकृत्य शिरस्तो नळदमलामाबद्धयौ-
दुम्बरं तल्पं समारोप्याङ्गुष्ठबन्धं करोति ॥ २

अथैनमहतेनोदीचीनदशेन वाससां मुखं प्रच्छाद्य भर्तारो
ग्रामादुपनिष्क्रम्याग्निभिस्तह यज्ञायुधानि च सम्भारांश्च
तस्याग्नेण सम्भारान् दक्षिणतः पात्राणि पश्चादग्नि-
मिति निधायापसलैः परिस्तीर्य तं बान्धवास्सिगवाते-
नोपवीजयन्तस्त्रिरपसव्यं परियन्ति—‘वातास्ते वान्तु
पथि पुण्यगन्धाः मनश्शुभा गात्रशुभा अनुलोमाः ।
त्वचस्सुखा मांससुखा अस्थिसौख्या वहन्तु त्वा मरुत-
स्सुकृतां यत्र लोकाः’ इति ॥ ३

यथेतं त्रिः पुनः परियन्ति ॥ ४

एवं पथि चितायाम् ॥ ५

चितायामित्येके ॥ ६

श्मशानं नीत्वा दहनं जोषयते ॥ ७

तस्य दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमनिरिणमभङ्गुरमसुषिरमवलमीकमजाग-
तिवहुलौषधि गोचर्ममात्रं स्थण्डिलं भवति ब्राह्मणस्य
धनुष्कोटिमात्रं राजन्यस्य रथचक्रमात्रं वैश्यस्य विमाय
शङ्खुभिः परिणिहृत्य समन्तं स्पन्दय्या परितनोति ॥८

अथैनं मध्ये शकलेनोद्धत्वावोक्ष्य औदुम्बर्या शाखया पला-
शशाखया शमीशाखया वा सम्मार्ष्टि—‘अपेत वीत वि

चसर्पत' इति । दक्षिणतश्शाखां निरस्याद्भिरवोक्षति—
 'अदादिदं यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो
 लोकमस्मै' इति । हिरण्यशकलमवदधाति—'अपसर्पत-
 प्रेता ये के चेह पूर्वजास्वस्ति नः कुरुत माऽश्रुपातः
 पुनरागमिष्यामहे' इति ॥ ९

स्फ्येन वा परशुना वा दक्षिणापवर्गास्तिस्रः कर्षूः खात्वा
 तिलतण्डुलानां मुष्टिं पूरयित्वा—'यमाय दहनपतये पि-
 तृभ्यस्स्वधा नमः' इति प्रथमायां निवपति । 'का-
 लाय दहनपतये पितृभ्यः स्वधा नमः' इति द्वितीया-
 यां 'मृत्वे दहनपतये पितृभ्यस्स्वधानमः' इति तृ-
 तीयायाम् ॥ १०

प्रथमेनैव मन्त्रेण तिसृषु निवपतीत्येके ॥ ११

अथावशिष्टांस्तिलतण्डुलान् सर्वतस्त्रिरपसव्यं* प्रकिरति ॥ १२

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
 द्वितीयः खण्डः.

'यथा पिता पुत्रं पश्यति सखा वा सखिमागतम् । एवमिमं
 पूर्वसङ्क्रान्ताः †प्रेताः पश्यत माऽन्यथा' इति दक्षिणा-
 ग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दक्षिणाग्रैर्याज्ञिकैः काष्ठै-
 श्चितां कल्पयित्वा चितायां दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृ-
 ष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमास्तृणाति ॥ १

तस्मिन् दक्षिणाशिरसमुत्तानं प्रेतं निधायापसलैः परिस्ती-
 र्य चितामूर्णासूत्रेणापसलैः परिवेष्टयति ॥ २

तदग्रिमपसलैः परिस्तृणाति ॥ ३

दक्षिणेनार्घिं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तार्य तेष्वेकैकशो न्यञ्चि
पात्राणि सादयित्वा तूष्णीं संस्कृताभिरद्गिरुतानानि
पात्राणि कृत्वा प्रेतं पात्राणि दारुचितां च प्रोक्ष्याज्यं
संस्कृत्य स्तुक्स्तुवं निष्टप्य सम्मृज्य स्तुचि चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा व्याहृतीर्जुहोति ॥ ४

अथाख्य सप्तप्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान् प्रत्यस्यत्यास्ये
नासिकयोरक्ष्णोः कर्णयोरिति ॥ ५

अलाभ आज्यविन्दन्वा ॥ ६

मुखे प्रथममाज्यमानीय दधि मधु घृतमिति तिलतण्डुलांश्च
समुदायुत्यास्ये निवपति ॥ ७

अथ दशहोतारमेवाग्रे नासिकयोर्द्विर्जपेत् ॥ ८

‘आसीत्’ इति सर्वेषु होतृपदेष्वनुषजत्यन्यत्र षड्द्वोतृपदेभ्यः ।

‘आस्ताम्’ इति द्वित्ववाचिषु ॥ ९

चतुर्होतारं मुखे । अक्षिकटकयोर्द्विःपञ्चहोतारम् । कर्णयोर्द्विषड्वो-
तारम् । कीकसासु द्विस्सप्तहोतारमिति ॥ १०

अथ स्तुक्षु ग्रहान् गृह्णाति—तूष्णीं चतुर्जुह्वां घृतं चतुर एव
दध्नुषभृति ध्रुवायां मध्वानीय सकृदधि च द्विर्घृतं च-
तुत्सम्पादयति चतुर एव पयोऽग्निहोत्रहवण्याम् । अपि
वाऽऽज्यमेव सर्वासु ॥ ११

अत्र पात्राण्युपचिनोति—तस्य दक्षिणहस्ते स्फ्यं जुहूं च साद-
यति सव्य उपभृतं पृषदाज्यग्रहणीं चोरासि ध्रुवामर-
णी च मुखेऽग्निहोत्रहवणीमेरकां च नासिकयोस्तुवा-
वाग्निहोत्रिकं पैतृयज्ञिकं चाक्ष्णोर्हिरण्यशकलावाज्यसु-
वावाश्विनकपाले च कर्णयोः प्राशित्रहरणं भित्त्वो-
र्वोरूलूखलमुसले दत्सु ग्राव्णो यदि ग्रावाणो भवन्ति
शिरसि कपालान्युपवर्हणं च ललाट एककपालमुदरे
पिष्ठोर्ध्वपनीं* नाभ्यामाज्यस्थालीं जघनेन दारुपात्रीं
पार्श्वयोश्शूर्पं छित्वा वंक्ष्णयोस्सान्नाय्यकुम्भ्यौ यदि स-
न्नयन् भवत्यण्डयोर्दृषदुपले शिश्वे वृषारवं शम्यां च
पृष्ठयोर्ऽग्निहोत्रस्थालीमन्वाहार्यस्थालीं च पत्त उपावहर-
णीयां† कूर्चं शिरस्त उपसादनीयं वेदं शिखायामिडा
पात्रं च प्रणीताप्रणयनं च ॥ १२

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने

तृतीयः खण्डः.

‘इममग्ने चमसम्’ इति चमसमवशिष्टानि पत्नीसन्नहनानि
सुचोऽथेताराणि सर्वाणि सन्नह्य चान्तरेण सक्थिनी
निवपति ॥ १

तं बान्धवासिस्ग्वातेनोपवीजयन्ति ॥ २

अथ पत्न्युदकुम्भमादाय शीर्षिन्नधिनिधाय त्रिरपसलैः परि-
षिञ्चति ॥ ३

तमश्मना परशुना वा किञ्चिदधस्तात् प्रहरति । तां धारा-
मनुमन्त्रयते—‘इमा आपो मधुमत्योऽस्मिंस्ते लोक
उपदुह्यन्ताम्’ इति ॥ ४

द्वितीयं परिगतायां प्रहरति । तां धारामनुमन्त्रयते—‘इमा-
धारा मधुमत्योऽन्तरिक्षे ते लोक उपदुह्यन्ताम्’ इति ॥ ५

तृतीयं परिगतायां प्रहरति । तां धारामनुमन्त्रयते—‘इमा
आपो मधुमत्यस्स्वर्गे ते लोक उपदुह्यन्ताम्’ इति ॥ ६

अथाध्वर्युर्वा कुम्भं भिनत्ति—‘यदि पुरस्तात्पतति पापी-
यान् भवति यदि पश्चात्पतति वसीयान् भवति’
इति ब्राह्मणम् ॥ ७

अत्रैवोपसीदति आर्द्रानोषधिवनस्पतीनारभ्योपोत्थाय कपा-
लशेषा अपः प्रेतस्य प्राणस्थानेषु निनयति—‘दिवि
जाताः’ इति ॥ ८

गां पश्यति । ब्राह्मणान् पश्यति । हिरण्यमालभते । अत्र
गुरवे वरं ददाति ॥ ९

अथैनमहतेनोदीचीनदेशेन वाससा कृष्णाजिनेन वा दक्षिणा-
ग्रीवेणोत्तरलोम्ना प्रोणोति ॥ १०

अङ्गुष्ठबन्धं विस्रस्याथाग्नीनादीपयति—‘भूः पृथिवीं गच्छ-
तु’ इति वायव्यां गार्हपत्यं ‘भुवोऽन्तरिक्षं गच्छतु’
इति नैऋत्यामन्वाहार्यपचनं ‘सुवर्दिवं गच्छतु’

इत्यैन्द्रया* माहवनीयं पुरस्तात् सभ्यावसथ्यौ तूष्णीं
वायव्यामेवोत्तरेष्वग्निषु ॥ ११

अथ सम्भारैश्च पत्नीभिश्चोपोषेत् ॥ १२

ग्रहैः ऋतुमुखीयेन 'ब्राह्मण एकहोता' इति चोपस्थानम् ॥ १३

सुसमिद्धेष्वग्निषु तं घर्ममनुमन्त्रयते—'यं घर्मो अग्निमभिजिह-
र्ति होमान्यां गतिं यान्ति युधि युद्धशूरास्सुगतिनः
अग्निहोत्रनिष्ठास्तनुत्यजो मोक्षविदो मनीषिणो विधूत-
पापा विरजा विशोकास्तान् लोकान् गच्छ सुगतिं
नाकपृष्ठं स्वधा नमः' इति ॥ १४

यद्युवाऽनाहिताग्निर्भवति तं घर्ममनुमन्त्रयते—'यं घर्मो अग्नि-
मभिजिहर्ति होमान्यां गतिं यान्ति वै युधि युद्धशूरा-
स्तनुत्यजो मोक्षविदो मनीषिणो विधूतपापा विरजा
विशोकास्तान् लोकान् सुगतिं नाकपृष्ठं स्वधानमः'
इति ॥ १५

अथाप्रतीक्षास्तीर्थमायान्ति । तान् गोत्रमैथुनो राजपुरुषो वा
वारयति पर्णशाखायामवतरतेति । 'न पुनःपुनरागमि-
ष्यामहे' इत्युक्त्वा केशानोप्यातुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ।
पांसूनोप्यैकैकवाससो दक्षिणामुखास्सकृदुन्मच्च्योत्तीर्यो-
पविशन्ति ॥ १६

बद्धशिखा यज्ञोपवीतिनोप आचम्य प्राचीनावीतं कृत्वा दक्षि-

णाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दूर्वाञ्जलिनोदकमादाय
सव्यं जानुं निपात्य दक्षिणामुखास्तिलमिश्रा अपस्तं
प्रति 'असावेतत्त उदकम्' इति ॥ १७

एवं द्वितीयं तृतीयं च कृत्वा स्नात्वाऽप आचम्य 'सं त्वा
सिञ्चामि यजुषा' इति शान्तिं कृत्वा ज्योतिष्म-
त्याऽऽदित्यमुपतिष्ठते—'उद्वयं तमसस्परि' इति ॥ १८

आथाप्रतीक्षा कनिष्ठप्रथमा ग्राममायान्ति ॥ १९

गृहद्वारे निम्बपत्रं प्राश्याप आचम्य गोशकृत्सुवर्णापोभिगौर-
सर्षपान् संस्पृश्याश्मनि तिष्ठन्तीत्येके ॥ २०

यत्र च प्रेतस्य प्राणा उत्क्रान्ता भवन्ति तत्रोदकमिश्रांस्ति-
लतण्डुलान् सम्प्रकिरन्ति—'स्वस्त्यस्तु वोऽगृहाणाम-
शेषे शिवं वास्त्वास्ताम्' इति ज्योतिष्कृत्वाऽगारं प्रव-
शन्ति ॥ २१

एकारात्रमुपोष्य तेषामक्षारलवणभोजनमधश्शयनं ब्रह्मचर्यं चा
दशरात्रात् सायंप्रातः स्तूष्णीमुपलेषु पिण्डं निवृणुयात्†
सायंप्रातस्तकृदुदकक्रिया ॥ • २२

अथैषा पत्नी नाश्नीयात् पक्वान्नस्य ॥ २३

दशमेऽहनि त्रिरुदकमुत्सिञ्चति सर्वेऽमात्याः ॥ २४

अथैकादश्यामेकोदिष्टं कुर्वन्ति ॥ २५

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
चतुर्थः खण्डः.

अथैके 'तूष्णीमितरेषाम्' इत्यत्रोदाहरन्ति—

भार्यासंज्ञिका नारी पुरुषो ब्राह्मणसंज्ञकः ।

त एते होतृसंस्कारा इतरे मन्त्रसंस्कृताः* ॥ इति ॥१॥

ता अनु व्याख्यास्यामः—अनुपेत उन्मत्तः जलोऽन्धो मूको
बाधिरः पङ्गुषण्डः कुष्ठीः किलासी कुब्जः खड्गः कुणि-
र्व्यसनी हीनाङ्गोऽधिकाङ्गस्सभागतो ब्राह्मणोऽनाथो राज-
न्योऽनाहिताग्निर्वैश्यस्त्रियोऽनुत्पन्नपुत्राः कन्या विधवा
कुत्सिनी वन्ध्याचेति । तेषां प्राणेषेषूत्क्रान्तेषु
हिरण्यशकलमास्ये निधाय तूष्णीं स्नापयेत् । श्मशानं
नीत्वाऽमन्त्रेण शाखया सम्मृजेत् । तूष्णीं तिलतण्डु-
लान् सन्निवपेत् । सम्प्रकीर्य चितां कल्पयित्वा चि-
तायां प्रेतं निधायांपसलैः परिस्तीर्याज्यमास्ये निन-
येत्—'इदं त. आत्मनश्शरीरमयं त आत्माऽऽत्मनस्त
आत्मानं शरीरात् ब्रह्म निर्भिनत्ति भूर्भुवस्सुवरसौ स्वाहा'
इति । सा हि पूर्णाहुतिः । अपि वा—'अस्मात्त्वमाधि
जातोऽस्ययं त्वदधिजायताम् । अग्नये वैश्वानराय सुव-

र्गाय लोकाय स्वाहा ' इत्यनयर्चावा ' वसुभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो मरुद्भ्य
ऋभुभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा ' इत्यनेन यजुषा वा । अत्रैव म-
न्त्रेण सिग्वातेनोपवीजयन्ति । तूष्णीमुदकुम्भेनापसव्यं
परिषिञ्चेत् । उत्तपनीयेनाग्निना संयोजयेत् । नातीर्थेऽ-
भिषिञ्चेत् । प्रसिद्धमेकादश्यामेकोदिष्टं कुर्वन्ति ॥ २

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने

पञ्चमः खण्डः

यथो एतन्न प्राक्चौळात्प्रमीतानां दहनं विद्यते नानुपनीतानां
कन्यानां वा पितृमेध इत्युक्तम् । कथमु, खल्वेषामुक्त-
स्संस्कारो विद्यत इति ॥ १

असमाप्तशरीराणां गर्भाणां स्रवणमित्येके । गर्भस्रवणे ' इयं
वा अग्निर्वैश्वानरोऽस्यामेवैनं जुहोति ' इति ब्राह्मणम् ।
भूमौ निहत्य सचेलोऽवगाहेत सद्यश्शौचम् ॥ २

अदन्तजातानां निखननं प्रणवेन वा ॥ ३

दन्तजातानां व्याहृतिविधानेन वा । तस्य कः कर्मण उपक्रमो
भवति ? निर्मन्थ्यं कुर्यान्निर्मन्थ्येन स्त्रीकुमाराणां द-
हेयुरित्युक्तत्वात् । अथ ग्राम्येणालङ्कारेणालङ्कृत्य श्म-
शानं निर्हृत्य प्रेतं तत्रैव निधायाख्यातं चितायामुप-
कल्पनम् ॥ ४

अपरेण चितामग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्योत्पूय
 स्तुक्स्तुवं निष्टप्य सम्मृज्य पर्णमयेन स्तुवेण मध्यमेन
 पलाशपर्णेन वा 'तथ्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यनुद्रुत्यैकादश-
 कृत्वो गृह्णाति—'प्रजापतये स्वाहा' इति प्रथमामाहु-
 तिं जुहोति 'प्रेतायामुष्मै यमाय वैवस्वताय स्वाहा'
 इति द्वितीयां 'दश वै पशोः प्राणा आस्मैकादशो या-
 वानेव पथस्तथ्सर्वं जुहोति' इति ब्राह्मणम् ॥ ५

पर्णमयस्तुवं प्रेतस्योपरिष्ठान्निधाय 'भूः' इति मनसा ध्या-
 यन्नुपोषेत् । 'भुवः' इत्युपस्थानं 'सुवः' इत्यवगा-
 ह्याप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्योतीर्याचम्यैकमुदकाज्जलिं ददाति ॥

न चास्यात ऊर्ध्वं श्मशानं कर्तुमाद्रियेत नोदकक्रिया वा ॥ ७

अयुग्मादिवसे त्रीन् पञ्च सप्त ब्राह्मणान् भोजयेदेकमपि
 वा ॥ ८

भवत्यामैर्वा मूलफलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं
 सर्वेषु होतृपरेषु स्वधास्थानेषु कुर्यात् 'अमुष्मा उप-
 तिष्ठतु' इति ॥ ९

इति बोधायननीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने

षष्ठः खण्डः.

आपद्युक्तं प्रेतविधानमेवं शस्त्रविषरज्जुजलाचलमारुततरूपाषाण.
 हुताशनानुच्छ्वासनादिना मृतानां शरीरसंस्कारं वर्ज-
 येत् ॥ १

देशान्तरमृते सङ्ग्रामहते व्याघ्रहते वा शरीरमादाय विधिना
दाहयेत् ॥ २

अथ यद्येकाङ्गदर्शने पराङ्गस्य 'सप्तप्राणास्तदाश्रयाः' इति
मधुना सर्पिषा वाऽभ्यज्य विधिना दाहयेदस्थान्या-
हृत्य तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा मधुना सर्पिषा
वाऽभ्यज्य विधिना दाहयेत् । हस्तकौशलैः पृथिवीशरीरं
कृत्वा मधुना सर्पिषा वाऽभ्यज्य विधिना दाहयेत् ।
यदि तावन्न विन्देत पलाशवृन्तानां त्रीणि षष्टिश-
तान्याहृत्य तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा मधुना
सर्पिषा वाऽभ्यज्य विधिना दाहयेत् ॥ ३

अथ यदि जीवन् पुनरागच्छेत् घृतकुण्डे निमज्ज्योत्तीर्य स्ना-
पयित्वा जातकर्मादिसंस्कारान् क्रियेरन् द्वादशरात्रा-
न्तानि व्रतानि त्रिरात्रान्तानि वा ॥ ४

अथ स्नानं ततस्तामेव जायां प्रतिपद्येत । तस्यामविद्यमा-
नायाम्बुन्यां कुमारीं विन्देताथाग्नीनाधाय व्रात्येनैन्द्राग्नेन,
पशुनेष्ट्वा गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टि* निर्वपेदत
ऊर्ध्वमीप्सितैर्यज्ञक्रतुभिर्यजेतेति विज्ञायते ॥ ५

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
सप्तमः खण्डः.

*गत्वाऽऽयुष्मतीमिष्टि.

आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् अग्नेयत् पुनस्संस्कारविधिं व्याख्यास्या-
 मः—दर्भान् समान् संस्तीर्य तस्मिन् पलाशवृन्तैः
 पुरुषविकल्पं करोति चत्वारिंशता शिरः प्रकल्पयते द-
 शभिग्रीवां विंशत्योरास्त्रिंशतोदरं पञ्चाशतापञ्चाशतैकैकं
 बाहुं तेषामेव पञ्चभिःपञ्चभिरङ्गुलीरूपकल्पयते । सप्त-
 त्यासप्तत्यैकैकं पादं तेषामेव पञ्चभिः पञ्चभिरङ्गु-
 लीरूपकल्पयते । अष्टाभिश्चिश्च द्वादशभिर्पृष्णमित्ये-
 तानि प्रोक्ष्याथ भूमौ हिरण्यं निधायारणी निधाय यां
 दिशं यजमानो गच्छेत्तां दिशं प्रेक्षमाणो जपति—
 ‘उपावरोह जातवेदः’ इति विहारं कल्पयित्वा गा-
 र्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्तुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा
 आहवनीये पूर्णाहुतिं जुहोति—‘सप्त ते अग्ने समिध
 स्सप्त जिह्वाः’ इति ॥ १

अथ प्रेतसंस्कारमर्हतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥ २

इति बोधायनपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने

अष्टमः खण्डः.

अथ गर्भिण्यामन्तर्वत्न्यां अग्नेयतात् ऊर्ध्वं श्मशानं नीत्वा
 दहनं जोषयेत् ॥ १

तस्य चितामपरेण सव्येन वा प्रेतस्योदरं लिखेत्—‘हिरण्य-
 गर्भस्समवर्तताग्रे’ इत्यनुलेखनम् । कुमारं दृष्टमनुमन्त्रयते—
 ‘जीवतु मम पुत्रो दीर्घायुत्वाय वर्चसे’ इति ॥ २

अथ कुमारं स्नापयेयुर्हिरण्यमन्तर्धाय जीवता ग्राममायान्ति—
 ‘यस्ते स्तनश्शशयः’ इति स्तनं प्रदाय तस्मिन्नुदरेऽज्या-

नीर्जुहोति । 'शतायुधाय शतवीर्याय' इति पञ्च 'प्र-
यासाय स्वाहा, पूष्णे स्वाहा' इत्येतेनानुवाकेन च ॥ ३

अथ सूच्याऽव्रणं कुर्यात् प्रेतं चितामारोप्य विधिना दाह-
येत् ॥ ४

अष्टकाधेनुं तिलधेनुं भूमिधेनुमिति च दद्यात् ॥ ५

प्रसिद्धमेकादश्यामेकोद्दिष्टं कुर्वन्ति ॥ ६

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
नवमः खण्डः.

अथातोऽस्थिसञ्चयनं व्याख्यास्यामः—निवृत्तेऽग्नौ करणे द्व्यहे
व्यहे चतुरहे सप्ताहे वा नवकुम्भमादाय श्मशानं नी-
त्वा तं देशं गत्वा पालाशशङ्खून्चोदुम्बरशङ्खून्वा निहत्य
अङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया मध्यमया वा सर्वाभिरङ्गुली-
भिस्सर्वास्थीनि समुच्चित्य क्षीरेण प्रक्षाल्य कुम्भेऽव-
धाय क्षीरेण प्लावयित्वा घृतं निनयेत्—'इदं त आ-
त्मनश्शरीरमयं त आत्मा आत्मनस्त आत्मानं शरीरात्
ब्रह्म निर्भिनत्ति भूर्भुवस्सुवरसौ स्वाहा' इति व्याहृ-
तिभिरपि वा ॥ १

निवृत्ताऽन्नेन कुम्भमभ्यर्च्यार्थं यदि न दहेयुरूल्मुकात् पुनर्दहे-
युः—'अस्माच्चमधिजातोऽस्थयं त्वदधिजायताम् । अग्नये
वैश्वानराय सुवर्गाय लोकाय स्वाहा' इति ॥ २

तथैवा पिधानात्कृत्वाऽस्थिकुम्भमादाय नदीतीर्थसमुद्रेषु वाऽ-
भ्यवहरन्त्यपि वा पुरुषसम्भितं गर्तं खात्वा तस्मिन्

कुम्भमवधाय पुनरभ्यर्च्य पुरीषेण प्रच्छादयेत् एत-
द्यावद्रसति तावत्स्वर्गे मंहीयते ॥ ३

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
दशमः खण्डः.

अथातः परिव्राजकस्य संस्कारविधिं व्याख्यास्यामः—पृथि-
व्यां ‘अक्षीभ्यामोषधीभ्याम्’ इति शरीरं निधाय
‘भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः
पथुभिर्यो नो द्रेष्टि स भिद्यताम्’ इति उदरे पात्रं
निधायान्नं होतारमधीत्य तस्य दक्षिणे हस्ते कमण्ड-
लुं निदधाति व्याहृतीभिर्देवयजनं पूरयेत् ‘अग्निनाऽग्नि-
स्समिध्यते’ इत्यशेषसंस्कारोऽश्वमेधफलं तत्रोदाहरन्ति ॥

सृगालश्ववायसाः खादन्ति चेद्दोषमाहारयेत् कर्तुस्तस्माद-
विशङ्कां वेदिं प्रच्छादयेदिति बोधायनः ॥ २

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
एकादशः खण्डः.

अथैषा पत्नी संवत्सरमधश्शयीत क्षारलवणमधुमांसानि कोशी-
धान्यं वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः ॥ १

सहस्रदक्षिणो वा पितृमेधस्तस्यार्धं कुर्वन्ति ॥ २

एतेन विधिना प्रेतं निर्हरति पश्याति पुत्रं पश्याति पौत्रं न शूद्रेषु
जायते नानपत्यो जायते इत्याह भगवान् बोधायनः ॥ ३

इति बोधायनीयपितृमेधसूत्रे तृतीयप्रश्ने
द्वादशः खण्डः

अथैषां पत्नी । अथातः परिव्राजकस्य । अथातोऽस्थिसं-
चयम् । अथ यद्यन्तर्वद्वी । आहिताग्निश्चेत् । आ-
पद्युक्तम् । यथो एतन्न प्राक्चौळात् । अथ हैके
तूष्णीम् । इममग्ने चमसम् । यथा पिता पुत्रं पश्यति ।
अथाध्वर्युः प्राचीनावीती । अथातो द्विजातीनां दहन-
कल्पम् ॥ १२

अथातो द्विजातीनां दहनकल्पम् । अथाध्वर्युः प्राचीनावीती ।
यथा पिता पुत्रं पश्यति । इममग्ने चमसम् । अथ
हैके तूष्णीम् । यथो एतन्न प्राक्चौळात् । आपद्यु-
क्तम् । आहिताग्निश्चेत् । अथ यद्यन्तर्वद्वी । अथा-
तोऽस्थिसंचयम् । अथातः परिव्राजकस्य । अथैषा
पत्नी ॥ १२

इति बोधायनीये पितृमेधसूत्रे

तृतीयः प्रश्नः समाप्तः.

पितृमेधसूत्रं समाप्तम्.

अथ पितृमेधशेषसूत्रम्.

अथावशिष्टप्रयोगे मरणसंशये ब्रह्म संस्मृत्य दश दानानि
कृत्वा उत्क्रान्तिगां दद्यात् ॥ १

अत्युत्क्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखोत्क्रान्तिविमुक्तये ।

तुभ्यं संप्रददाम्येनां गामत्रोत्क्रान्तिसंज्ञिताम् ॥ इति ॥ २

अथ पुत्रः पौत्रो दत्तको वा पत्नी दौहित्रो भ्राता तत्पुत्रः
पिता स्वस्तीयस्सपिण्डो जामाता वा यथाक्रमं संस्कर्ता

पितृमेधेन वा होतृफलेन वा ब्रह्ममेधेन वा यथा प्राप्तं
संस्कुर्यात् ॥ ३

‘ब्रह्म वै चतुर् होतांरः’ इति ब्रह्मचारिणं होतृकल्पेनैव ।
दुर्मृतानामुक्तकाले नारायणसंस्कारविधिना जलदीनां
कन्याकुमाराणामेकर्चा । अथ त्रिवर्षात् पूर्वं मृतानां
व्याहृतीभिः दहेदथवा निखनेत् । दन्तजातानां प्रण-
वेन निखनेत् । अजातमृतानां तूष्णीं निखनेदिति ।
यथाविधि संस्कुर्यात् ॥ ४

अनुपनीतः पत्नी वा कर्ता चेन्मन्त्रवद्दहनमन्यत्सर्वं कारयेत् ॥ ५
द्विवर्षात् प्रागूढा बाला मृता स्यात्तां यामं भूमौ निक्षिप्य पि-
तृमेधेन दहेदथ चिताम् । ब्राह्मणा भर्तारः कर्तारश्च
भवन्ति ॥ ६

अथ ये तत्र प्रेतानुगास्ते सचेलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वाऽऽज्यं प्राश्य
पुनरपि स्नात्वा पुनः प्राणानायम्योत्तीर्य शुष्कवस्त्रं
परिधाय पुनरपि स्नात्वा ततश्शुद्धा भवन्ति ॥ ७

कन्यामनुपनीतमनाथमनूचानं यज्वानं यदि प्रेतमनुव्रजन् घृ-
ताग्रयादिकं न भवेदाग्निघृताद्यसम्भवे गायत्र्याऽभिमन्य
दशकृत्वोऽपः पीत्वा पुनस्नानेन शुद्धिर्भवन्ति ॥ ८

अथ वाहका ब्राह्मणाः परिषदं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्वाऽ-
सपिण्डश्वहरणप्रायश्चित्तमभ्यनुज्ञाप्य अहश्शेषं रात्रिशेषं
वाऽतिक्रम्य ग्रामं प्रविश्य पञ्चगव्यं प्राश्य गोश्रासं
दत्वा देवतादर्शनं कृत्वा यथाशक्तिगायत्रीं जपित्वा
ततश्शुद्धा भवन्ति । गायत्रीमेव वा जपेयुरित्येके ॥ ९

अथ शुक्रवारे निशायां वा दहेत्तदौरसव्यतिरिक्ता न वा-
पयेयुरपरेद्युः कुर्युः । पुत्रस्त्वकृतचौलोपि मातरं पि-
तरं वा दग्ध्वा तदा चौलवत्तूष्णीं वपनम् । पश्चा-
द्यथाकाले विधिवत्कुर्यात् । मातृपितृव्यतिरिक्तदहने तु
न वापयेत् ॥ १०

इति बोधायनीयपितृमेधशेषसूत्रे

प्रथमः खण्डः.

अथ कर्ता ज्ञायतश्च कनिष्ठप्रथमा ग्रामं प्रयान्ति । मृतदेशे
सर्षपतण्डुलान् विकीर्य नग्नप्रच्छादनश्राद्धं कृत्वा
नदीतीरं तटाकान्तं वा गत्वा स्नात्वा सार्द्रवस्त्रो द-
क्षिणामुख उपविश्य शिलां स्थापयेदक्षिणान्ताम्—‘ब्र-
ह्मात्मकं यमाकारममुं प्रेतमावाहयामि । विष्ण्वात्मक-
मन्तकाकारममुं प्रेतं आवाहयामि । शिवात्मकं वैव-
स्वताकारममुं प्रेतमावाहयामि ’ शयावाह्य क्षुत्तृष्णादाहो-
पशमनार्थं तिलोदकवासोदकप्रदानानि कुर्युः । कनि-
ष्ठप्रथमास्सपिण्डा ज्ञातयस्त्रिस्त्रिरैकैकोत्तरमग्निदः स्समानो-
दकास्तृप्यन्तु । नित्यमेकैकमञ्जलिमिव वस्त्राणि च
सम्पीड्य जलघटं शिरसि निधाय गृहं गत्वा वाम-
पार्श्वे पूर्ववत्तिस्रश्शिलाः स्थाप्य तासु वस्त्राणि सम्पीड्य
सायमारभ्य वालिं दत्वा पिण्डं काकेभ्यो दत्वाऽ-
प्सु वा प्राक्षिप्यैकोत्तरवृद्धिश्राद्धं दत्वा नवश्राद्धदि-
वसेन नवश्राद्धं च स्नात्वा सपिण्डान्तं ब्रह्मचारी भ-
वति । द्वितीयादिदिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात् । दशाह-

मध्ये सङ्क्रान्तिर्वा दर्शो वा भवेत्तदानीमेवैरसदत्तकव्य-
तिरिक्तानां समापयेत् ॥ १

इति बोधायनीयपितृमेधशेषसूत्रे
द्वितीयः खण्डः.

अथ दशमेऽहनि कर्ता ज्ञातयश्च प्रकोष्ठभूशिखावर्जं सर्वाङ्ग-
वपनं कुर्युः । पिण्डान्ते प्रभूतवर्लिं दत्वा सुवस्त्रीपरि-
कंसे उदकवास आसीर्य तस्मिन् पिण्डौ निक्षिप्य
शिला उद्रास्य पिण्डे निक्षिप्य जपादिभिरभ्यर्च्य
शिरसि निधाय तटाकान्तं गत्वा तत्र शिला अन्य-
पिण्डे निक्षिप्य जलं गत्वाऽनवेक्षमाण उदङ्मुखो दक्षि-
णतः प्रसृज्य स्नात्वा वापयित्वा शान्तिहोमं कृत्वा
श्वोभूते वृषमुत्सृज्य नवश्राद्धं कृत्वाऽद्यश्राद्धं द्विजेऽग्नौ
वा कृत्वा वृद्धिश्राद्धं षोडशश्राद्धं वा कृत्वा द्वादशेऽ
हनि वा पञ्चदशश्राद्धं सोदकुम्भश्राद्धं च दत्वा सपि-
ण्डीकरणं कृत्वाऽत ऊर्ध्वं पार्वणेन मासिकानि कुर्या-
दाब्दिकपर्यन्तं दर्शादिश्राद्धं न कुर्यात् । सोदकुम्भा-
दिनित्यश्राद्धं च कुर्यात् । ज्येष्ठ औपासने पित्रोस्स-
पिण्डीकरणं कुर्याद्वर्षेवर्षे मृततिथौ श्राद्धं कुर्याद्विभक्त-
स्तु पृथक्कुर्यात् प्रतिसांवत्सरादिकमिति ॥ १

इति बोधायनीयपितृमेधशेषसूत्रे
तृतीयः खण्डः.

संमोक्षं चेदं बोधायनीयपितृमेधशेषसूत्रम्.

शुभमस्तु.

ओम्.

बोधायनशृङ्खलामूत्रोदाहृतमन्त्राणां वर्णक्रमानुक्रमणिका.

आकरप्रदर्शिनी च.

—००—

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
	अ	
348	अकार्यकारी ...	... तै. आ. 6-1.
101	अक्षितोऽस्यक्षित्यै	... तै. सं. 1-6-3.
86	अक्षिस्पन्देऽङ्गचले	... सौत्रं.
428	अक्षीभ्यामोषधीभ्याम्	... ”
58	अग्न आयाहि ...	... सा. सं. 1-1-1.
174	अग्न आयाहि वीतये	... तै. ब्रा. 3-5-2.
134	अग्न आयूंषि पवसे	... तै. सं. 1-3-14.
89	अग्नय आयुष्मते वो जुष्टम्	... सौत्रं.
12	अग्नये ...	... ”
324	अग्नये कव्यवाहनाय	... ”
129	अग्नये कव्यवाहनाय	... तै. मं. 2-19.
65	” ” ...	... ” 2-21
69	अग्नये काण्डक्रषये	... सौत्रं.
102	अग्नये क्षामवते ...	... तै. सं. 2-2-2.
15	अग्नये जनिविदे ...	... तै. मं. 1-4.
187	अग्नये रक्षोघ्ने ...	... तै. सं. 1-8-7.
371	अग्नये रयिमते ...	... तै. आ. 4-1.
324	अग्नये विविचये ...	... सौत्रं.
50	अग्नये स्वाहा ...	... ”
54	” ” ...	... तै. मं. 1-1.
54	अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा	... ”
324	अग्नावग्निश्चरति ...	... तै. सं. 1-3-7.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
257	अग्नाविष्णू ...	तै. सं. 4-7-1.
428	अग्निनाऽग्निस्समिध्यते ...	„ 1-4-46.
58	अग्निमीळे ...	ऋ. सं. 1-1-1.
33	अग्निरायुष्मान् ...	तै. मं. 2-14.
187	„ ...	तै. सं. 2-3-10.
15	अग्निरैतु प्रथमः ...	तै. मं. 1-4.
193	अग्निर्दा द्रविणम् ...	तै. सं. 2-2-12.
187	अग्निर्नः पातु ...	तै. ब्रा. 3-1-1.
104	अग्निर्भूतानामधिपतिः ...	तै. सं. 3-4-5.
192	अग्निर्मूर्धा ...	„ 1-5-5.
20	„ ...	„ 4-4-4.
255	अग्निर्मे वाचि श्रितः ...	तै. ब्रा. 3-10-9.
193	अग्निं दूतम् ...	„ 3-5-2.
8	अग्निः प्रथमः ...	„ 2-4-8.
8	„ ...	तै. मं. 2-10.
148	अग्ने अङ्गिरः ...	तै. सं. 4-2-1.
383	अग्ने तव श्रवः ...	„ 4-2-7.
269	अग्ने त्वं पारय ...	तै. आ. 6-1.
292	अग्ने नय ...	तै. सं. 1-1-14.
147	अग्ने नया देवानाम् ...	„ 1-2-11.
134	अग्ने पवस्व स्वपाः ...	„ 1-3-14.
320	अग्ने पुरीष्य ...	„ 4-2-5.
22	अग्ने प्रायश्चित्ते ...	तै. मं. 1-10.
148	अग्नेऽभ्यावर्तिन् ...	तै. सं. 4-2-1.
187	अग्ने यशस्विन् ...	„ 5-7-4.
187	अग्नेर्मन्वे ...	„ 4-7-15.
369	अग्नेर्वर्म ...	तै. आ. 4-1.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्,	आकरः.
76	अग्ने व्रतपत उपनयनं व्रतम् ...	तै. आ. 7-41.
19	अग्ने व्रतपत उपनिषदं व्रतम् ...	,, 7-41.
82	अग्ने व्रतपते शुक्रियं व्रतम् ...	,, 7-41.
78	अग्ने व्रतपतेऽष्टाचत्वारिंशत्सस्मितं	,, 7-41.
44	अग्ने व्रतपते सावित्रं व्रतम् ...	,, 7-41.
72	अग्ने व्रतपते होतारं व्रतम् ...	,, 7-41.
15	अग्ने शर्ध ...	तै. ब्रा. 2-4-1.
3	अघोरचक्षुः ...	तै. मं. १-१.
34	अघोराय ...	सौत्रं.
256	अघोरेभ्यः ...	तै. आ. 6-45.
299	अङ्कतानावाहयामि ...	सौत्रं.
299	अङ्कतेभ्यः ...	,,
33	अङ्गादङ्गात्सं भवसि ...	तै. मं. 2-14
63	अङ्गिरस्वन्तमूतये ...	सौत्रं.
54	अचलायै देव्यै ...	,,
350	अचिन्ती यच्चकृम ...	तै. सं. 4-1-11.
54	अच्युतक्षितये ...	तै. मं. 1-1.
380	अजिनमौ ...	सौत्रं.
236	अजिनं वासो वा ...	तै. आ. 2-1.
371	अजो भागस्तपसा ...	,, 4-1.
390	अजोऽस्यजास्मत् ...	,, 4-10.
240	अतो देवा अवन्तु नः ...	ऋक्सं. 1-2-7.
69	अथर्ववेदाय ...	सौत्रं.
69	अथर्वाङ्गिरसे ...	,,
416	अदादिदम् ...	तै. सं. 4-2-4.
350	अदाभ्यो भुवनानि ...	ऋक्सं. 3-8-4.
133	अदितिः पुत्रकामा ...	तै. सं. 6-5-5.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
12	अदितेऽनुमन्यस्व...	... तै. मं. I-1.
56	अद्भ्यस्स्वाहा ...	... तै. सं. 1-8-13.
311	„ ...	... „ 7-4-14.
54	„ ...	... तै. मं. 1-1.
33	अद्भ्यस्संभूतः ...	... तै. आ. 3-13.
57	अधरायै दिशे ...	... „ 2-20.
54	अधर्माय स्वाहा ...	... तै. मं. 1-1.
389	अनङ्गाहमन्वारभामहे	... तै. आ. 4-10.
390	अनश्रवो अनमीवाः	... „ „
147	अनाज्ञातम् ...	... तै. ब्रा. 3-7-11.
184	अनु नोऽद्यानुमतिः	... तै. सं. 3-3-11.
12	अनुमतेऽनुमन्यस्य	... तै. मं. 1-1.
103	अनुहवं परिहवम्	... „ 1-14.
2	अनृक्षराः ...	... „ 1-1.
106	अनृणा अस्मिन्नङ्गुणाः	... तै. आ. 2-15.
386	अन्तरिक्षस्य त्वा...	... „ 4-7.
55	अन्तरिक्षाय ...	... तै. सं. 1-8-13.
56	„ ...	... तै. मं. 1-1.
63	अन्तर्दध्य ऋतुभिः	... „ 2-19.
63	अन्तर्दध्ये पर्वतैः ...	... „ 2-19.
313	अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि	... तै. सं. 4-2-3.
144	अन्नमस्यन्नं मा कुरु	... सौत्रं.
135	अन्नादमेवैनं करोति	... तै. सं. 2-2-4.
140	अन्नाद्याय व्यपोहध्वम्	... तै. मं. 2-7.
149	अन्वग्निरुषसाम् ...	... तै. सं. 4-1-2.
17	अन्वमंस्थाः ...	... तै. मं. 1-1.
389	अपनश्शोशुचदधम्	... तै. आ. 4-10.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
369	अपश्याम युवतिम् ...	तै. आ. 4-12.
416	अपसर्पत प्रेताः ...	सौत्रं.
105	अपहता असुराः...	”
383	अपामिदम् ...	तै. सं. 4-6-1.
141	अपाशोसि ...	तै. मं. 2-7.
215	अपां यो द्रवणे ...	तै. ब्रा. 2-7-7.
231	अपि समिधम् ...	तै. आ. 2-10.
385	अपूपवान् ...	” 4-8.
385	अपूपवान् क्षीरवान् ...	” ”
385	अपूपवाम् दधिधान् ...	” ”
385	अपूपवान् मधुमान् ...	” ”
385	अपूपवान् शृतवान् ...	” ”
415	अपेत वीत ...	तै. सं. 4-2-4.
364	” ...	तै. आ. 4-6.
360	अपैतदूह ...	” 4-1.
280	अपैतु मृत्युः ...	” 6-5.
313	” ...	याज्ञिकी 45.
355	” ...	तै. ब्रा. 3-7-14.
232	अप्यपः ...	तै. आ. 2-10.
16	अप्रजस्ताम् ...	बै. मं. 1-4.
140	अप्सरासु यो गन्धः ...	” 2-7.
193	अप्सु मे सोमः ...	तै. ब्रा. 2-5-8.
83	अबद्धं मनो दरिद्रम् ...	तै. सं. 3-1-1.
269	अभयं कृणोतु ...	” 4-6-9.
325	अभयं सर्वभूतेभ्यः ...	सौत्रं.
101	अभिन्नो घर्मः ...	तै. सं. 1-5-10.
349	अभीष्टतम् ...	सौत्रं.

पुठसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
3	अभ्रातृघ्नीम्	.. तै. मं. 1-1.
318	अमावास्या सुभगा	.. तै. ब्रा. 3-7-5.
87	अमीवहा वास्तोष्पते	.. तै. मं. 2-15.
313	अमुत्र भूयात्	.. याज्ञि. 48.
26	अमूहमास्मि	.. तै. मं. 1-3.
185	अमृतं वा आपः	.. तै. सं. 5-6-2.
7	अमृतापिधानमसि	.. तै. मं. 2-10.
6	अमृतोपस्तरणमसि	.. ”
54	अम्बिकायै स्वाहा	.. सौत्रं.
283	अयमुते समुतसि	.. ”
319	अयं ते योनिः	.. तै. सं. 1-5-5.
149	”	.. ” 4-2-4.
110	”	.. ” 4-7-13.
105	अयं नो मह्याः पारम्	.. तै. मं. 1-7.
187	अयं पुरो हरिकेशः	.. तै. सं. 4-4-3.
371	अयं वै त्वमस्मात्	.. तै. आ. 4-1.
50	अयाश्चाग्नेऽसि	.. तै. मं. 1-5.
194	अर्यमणम्	.. तै. सं. 1-7-10.
23	अर्यम्णो अग्निम्	.. तै. मं. 1-1.
223	अव ज्यामिव धन्वनः	.. ” 2-22.
239	अव ते हेडः	.. तै. सं. 1-5-11.
348	अवधूतम्	... ” 1-1-6.
55	अवसानपतिभ्यः	... तै. मं. 1-1.
55	अवसानेभ्यः	.. ”
375	अवसृज पुनरग्ने	... तै. आ. 4-4.
55	अवान्तरिक्षाय	.. सौत्रं.
127	अवेष्टा दंदशूकाः	... तै. सं. 1-8-14.

पुस्तकस्थानं.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
372	अश्मन्वती रेवतीः	... तै. आ. 4-3.
33	अश्मा भव	... तै. मं 2-14.
354	अश्रवं हि भूरिदावत्तरा	... तै. सं. 1-1-14.
346	अश्वक्रान्ते	... तै. आ. 6-1.
234	अश्वत्थे वो निषदनम्	.. तै. सं 4-2-6.
272	अश्वपूर्वाम्	... श्रीसूक्तं.
269	अश्वावतीः	.. तै. सं. 4-2-6.
313	"	... तै. ब्रा. 2-8-9.
206	अश्विभ्यां स्वाहा	... ,, 3-1-5.
193	असुन्वन्तम्	.. तै. सं. 4-2-5.
170	असंस्कृताभिः	... सौत्रं.
378	अस्मात्त्वमश्रिजातोसि	... तै. आ. 4-4.
29	अस्मे देवासः	... तै. सं 3-2-8.
26	अहं गर्भमदधाम	... तै. मं. 1-12.
116	अहं त्वदस्मि मदसि	.. तै. ब्रा. 1-2-1.
37	अहमस्मि प्रथमजा	.. ,, 2-8-8.
42	अहं वृक्षस्य रेखिवा	... तै. आ. 5-10.
36	अंहोयचमाङ्गिरसम्	.. ऋक्सं. खिलम्.
334	अंहोमुचे	... तै. सं. 1-6-12.
आ		
162	आकूतिं देवीं मनसः	... तै. ब्रा. 2-5-3.
162	अकूतिमस्यावसे	... ,, "
162	आकूत्यै त्वा	... ,, "
53	आगावो अगमन्	... ,, 2-8-8.
110	आजुह्वानः	... तै. सं 4-7-13.
106	आतिष्ठ वृत्रहन् रथम्	.. ,, 1-4-37.
16	आतिष्ठेममश्मानम्	.. तै. मं. 1-5.
207	अतून इन्द्र क्षुमन्तम्	.. ऋक्सं 6-5-37.

शुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
230	आत्वा जिघर्मि ...	तै. सं. 4-1-2.
51	आत्वा वहन्तु ...	तै. सं. 2-18.
215	आदित्पश्यामि ...	तै. सं. 5-6-1.
225	आदित्यं नावमारोक्ष्ये ...	सौत्रं.
22	आदित्य प्रायश्चित्ते ...	तै. सं. 1-10.
19	आदित्य व्रतपते ...	तै. आ. 7-41-
56	आदित्येभ्यः ...	सौत्रं.
163	आदेवानामपि पन्थाम् ...	तै. सं. 1-1-14.
352	आधत्त पितरः ...	सौत्रं.
347	आनन्दनन्दौ ...	तै. ब्रा. 2-6-5.
273	आनो दिवः ...	तै. सं. 1-8-22.
193	आनो नियुद्धिः ...	तै. ब्रा. 2-8-1.
13	आनो भद्राः ...	सौत्रं.
5	आपः पादावनेजनीः ...	तै. सं. 2-9.
38	आप ऊन्दन्तु ...	„ 2-1.
34	आपस्सुमेषु ...	„ 2-13.
215	आपो भद्राः ...	तै. सं. 5-6-1.
346	आपान्तमन्युः ...	„ 2-2-12.
253	आपो वा इदम् ...	तै. आ. 6-22.
316	आपो वा इदमग्रे ...	तै. सं. 7-1-5.
185	आपो वै देवानाम् ...	तै. ब्रा. 3-2-4.
185	आपो वै रक्षोघ्नीः ...	„ 3-2-4.
99	आपो वै शान्ताः ...	तै. सं. 5-4-4.
185	आपो वै सर्वाः ...	तै. ब्रा. 3-2-4.
31	आपो हिष्ठा ...	तै. सं. 2-7.
172	आप्यायस्व समेतु ते ...	तै. सं. 1-4-32.
310	आब्रह्मन् ब्राह्मणः ...	„ 7-5-18.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
345	आभिर्गीभिः ..	.. तै. आ. 7-42.
275	आभिर्विश्वा अभियुजः	.. तै. ब्रा. 2-3-3.
409	आम आगच्छतु	... सौत्रं.
126	आम आगन्तु पितरः	.. "
6	आम आगाद्वर्चसा	.. तै. मं. 2-9.
48	आमायन्तु ब्रह्मचारिणः	.. तै. आ. 5-4.
193	आप्यं गौः ...	.. तै. सं. 1-5-3.
127	आयात पितरस्सोम्याः	.. सौत्रं.
225	आयातु देवस्सवितोपयातु	... तै. ब्रा. 3-1-1.
209	आयातु देवस्सुमनाभिः	.. तै. आ. 4-5.
243	आयातु भगवान्	... सौत्रं
405	आयाहि प्रेत	.. "
91	आयुरसि विश्वायुरसि	.. तै. ब्रा. 2-5-7.
89	आयुर्दा अग्ने हविषः	.. तै. सं. 1-3-14.
40	अयुर्दा देव	.. तै. मं. 2-2.
363	आयुर्विश्वायुः	.. तै. आ. 4-1.
414	आयुषः प्राणं संतनु	... तै. ब्रा. 1-5-7.
89	आयुष्टे विश्वतो दधत्	... तै. सं. 1-3-14.
141	आयुष्यं वर्चस्यम्	... तै. मं. 2-8.
252	आरात्ते अग्निः	.. " 1-14.
389	आरोहतायुः	... तै. आ. 4-10
38	आरोह प्रोष्टम् ..	.. तै. ब्रा. 2-7-17.
348	आर्द्रं ज्वलति	... तै. आ. 6-1.
92	आर्द्रया रुद्रः	.. तै. ब्रा. 3-1-1.
48	आवहन्ती वितन्वाना.	... तै. आ. 5-4.
226	आविश्वदेवम्	... तै. सं. 3-4-10.
35	आवेशिना व्यश्रुष्वी	.. सौत्रं.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
103	आवो राजानम्	... तै. सं 1-3-14.
187	आशुशिशानः	... ,, 4-6-4.
96	आश्रेषाभ्यस्त्वाहा	... तै. ब्रा. 3-1-4.
192	आसत्येन	... तै. सं. 3-4-11.
310	आऽस्मिन् राष्ट्रे	... ,, 7-5-18.
इ		
3	इडा देवहः	... तै. सं 3-3-2.
69	इतिहासपुराणेभ्यः	... सौत्रं.
422	इदं त आत्मनः	... सौत्रं.
395	इदं त एकम्	... तै. आ. 4-3.
375	„	... ,, 4-4.
144	इदं ते बलं हरामि	... सौत्रं.
360	इदं त्वा वस्त्रम्	... तै. आ. 4-1.
383	इदं पितृभ्यः	... ,, 4-7.
105	इदं मिथुनमायुष्मत्	... सौत्रं.
172	इदं विष्णुः	... तै. सं. 1-2-13.
96	इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु	... तै. ब्रा. 3-1-1.
3	इदमहं या	... तै. सं 1-1.
140	इदमहममुष्यामुष्यायणस्य	... ,, 2-7.
387	इदमेव मेतः	... तै. आ 4-9.
147	इध्मो वेदिः परिधयश्च	... तै. सं. 1-5-10.
102	इन्द्रं नरः	... ,, 1-6-12.
172	इन्द्रं विश्वा अववृधन्	... ,, 4-6-3.
102	इन्द्रं वो विश्वतस्पारि	... ,, 1-6-12.
193	इन्द्र मरुत्वः	... ,, 1-4-18.
152	इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा	... सौत्रं.
88	इन्द्राग्नी रोचना	... तै. सं. 4-2-11.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
193	इन्द्राणीम् ...	तै. सं. 1-7-13.
56	इन्द्राय स्वाहा ...	तै. सं. 1-1.
12	„ ..	सौत्रं.
104	इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः ..	तै. सं. 3-4-5.
277	इन्द्रो ज्येष्ठामनु ..	तै. ब्रा. 3-1-2.
187	इन्द्रो दधीचः ..	„ 1-5-8.
403	इन्द्रो यज्वने ..	„ 2-8-8.
390	इमं जीवेभ्यः ..	तै. आ. 4-10.
348	इमं मे गङ्गं ...	„ 6-1.
311	इमं मे वरुण ..	तै. सं. 2-1-11.
351	„ ..	तै. सं. 1-4.
193	इमं यम प्रस्तरम् ...	तै. सं. 2-6-12.
139	इमं विष्यामि ...	तै. सं. 1-5.
318	इमं समुद्रं शतधारम् ..	तै. आ. 4-6.
321	इमं स्तनमूर्जस्वन्तम् ..	तै. सं. 5-5-10.
138	इमं स्तोममर्हते ..	तै. सं. 2-7.
367	इममग्ने चमसम् ..	तै. आ. 4-1.
241	इमा आपश्शान्ताः ..	सौत्रं.
250	इमा आपश्शिवाः ..	„
419	इमा आपो मधुमत्यः ..	„
273	इमा जुह्वाना ..	तै. ब्रा. 2-4-6.
419	इमा धारा मधुमत्यः ..	सौत्रम्.
390	इमा नारीरविधवाः ..	तै. आ. 4-10.
15	इमामग्निस्त्रायताम् ..	तै. सं. 1-4.
92	इमा रुद्राय स्थिरधन्वने ..	तै. ब्रा. 2-8-6.
15	इमां त्वमिन्द्र ..	तै. सं. 1-4.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
241	इमे गन्धाश्शुभाः	सौत्र.
389	इमे जीवा विमृतैः	तै. आ. 4-10.
241	इमे पुण्याश्शुभाः	सौत्र.
251	इमे पुष्पाश्शुभाः...	"
241	इमे माल्याश्शुभाः	"
361	इमौ युनज्मि ते ...	तै. आ. 4-1.
41	इयं दुरुक्तात् ..	तै. सं. 2-2.
366	इयं नारी पतिलोकम्	तै. आ. 4-1.
16	इयं नार्युपब्रूते ..	तै. सं. 1-5.
64	इयमेव सा या ..	" 2-20.
141	इयमोषधे त्रायमाणा	" 2-7.
244	इरावती ..	तै. सं. 1-2-13.
210	इषमिषं स्वध्वा ..	सौत्र.
60	इषश्चोर्जश्च ..	तै. सं. 1-4-14.
58	इषे त्वोर्जे त्वा ..	" 1-1-1.
126	इष्टेभ्यस्स्वाहा ..	तै. ब्रा. 3-7-11.
19	इह गावः प्रजायध्वम्	तै. सं. 1-9.
143	इह धृतिरिह विधृतिः	" 2-18.
106	इहधृतिस्स्वाहा ..	" "
188	" ..	तै. सं. 7-1-12.
	ई	
64	ईयुष्टे ये ..	तै. सं. 1-4-33.
334	ईशानस्सर्वविद्यानाम्	तै. आ. 6-47.
52	ईशानं त्वा भुवनानाम्	तै. ब्रा. 2-4-7.
54	ईशानाय ..	संत्र.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
51	ईशानाय त्वा जुष्टां प्रोक्षामि ..	सौत्र.
51	ईशानाय त्वा जुष्टामुपाकरोमि ..	"
	उ	
141	उच्चैर्वाजि पृतनासाहम् ..	तै. मं. 2-8.
383	उच्छमञ्चमाना ...	तै. आ. 4-7.
334	उच्छमञ्चस्व ...	"
354	उच्छ्रयस्व वनस्पते ...	सौत्र.
273	उत नः प्रियाप्रियासु ...	तै. ब्रा. 2-4-6.
274	उत्तमे शिखरे देवि ...	तै. आ. 6 30.
376	उत्तिष्ठ प्रेहि ...	" 4-4.
134	उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ...	" 7-2.
375	उत्तिष्ठातस्तनुवम् ...	" 4-4.
383	उत्ते तन्नोमि ...	" 4-7.
226	उदस्तांप्सति ...	तै. ब्रा. 3-7-10.
101	उदस्थाद्देव्यदितिः ...	" 1-4-3.
226	उदायुषा ...	तै. मं. 2-5. सं. 1-2-8.
57	उदीच्यै दिशे ...	तै. आ. 2-20.
127	उदीरतामवरे ...	तै. सं. 2 6-12.
405	उदीर्तामवरः ...	" "
366	उदीर्ष्व नार्यमि ...	तै. आ. 4-1.
23	उदीर्ष्वीतः ...	तै. मं. 1-10.
189	उदुत्तमं वरुण ...	तै. ब्रा. 2-8-1.
215	" ...	तै. सं. 1-5-11.
105	उदुत्यं जातवेदसम् ..	" 1-4-43.
240	" ..	" 1-2-8.
103	उद्गातेव शकुने साम ..	तै. मं. 1-14.
244	उद्दीप्यस्व ..	" 1-9,
"	" ...	तै. आ. 6-1.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
346	उद्धृताऽसिं ..	.. तै. आ. 6-1.
110	उद्बुध्यस्वाग्ने ..	.. तै. सं. 4-7-13.
211	उद्वयं तमसस्परि ..	.. तै. आ. 4-3.
377	” ..	.. ” 4-4.
388	” ..	.. ” 4-9.
45	” ..	.. तै. सं. 4-1-7.
83	उन्दतीर्बलं धत्त ..	.. ” 3-1-1.
383	उपसर्प मातरम् ..	.. तै. आ. 4-7.
288	उपसृजन्मात्रे ...	.. सौत्रं.
149	उपावरोह जातवेदः ..	.. तै. ब्रा. 2-5-8.
272	उपैतु मास् ..	.. श्रीसू.
211	उरुं हि राजा ..	.. तै. सं. 1-4-45.
210	उरुणसावसुतृपौ ..	.. तै. आ. 4-3.
55	उलूखलमुसलाभ्याम् ..	.. सौत्रं.
229	उशन्तस्त्वा हवामहे ..	.. तै. सं. 2-6-11.
38	उष्णेन वायुबुद्धकेन ..	.. तै. मं. 2-1.
ऊ		
347	ऊरुवोरोजः ..	.. तै. सं. 5-5-9.
347	ऊरू अरत्नी ..	.. तै. ब्रा. 2-6-5.
42	ऊर्गस्यूर्जम् ..	.. तै. सं. 1-8 15.
66	ऊर्जे वहन्तीः ..	.. सौत्रं.
20	ऊर्जः पृथिव्याः ..	.. ”
27	ऊर्जस्वान्पयस्वान् ..	.. तै. सं. 4-2-5.
57	ऊर्ध्वायै दिशे ..	.. तै. आ. 2-20.
ऋ		
69	ऋग्वेदाय ..	.. सौत्रं.

पुस्तक्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
288	ऋचां प्राची ..	.. तै. ब्रा. 3-12-9.
42	ऋतस्य गोप्त्री ..	.. तै. सं. 2-2.
162	ऋताषाडृतधामाग्निः ..	.. तै. सं. 3-4-7.
142	ऋतुभिस्त्वार्यैः ..	.. सौत्रं.
184	ऋतुभ्यस्स्वाहा ..	.. तै. ब्रा. 3-1-6.
313	ऋतेन ..	.. तै. सं. 2-1-11-
345	ऋतं च सत्यं च ..	.. तै. आ. 6-1.
187	ऋध्याम् ..	.. तै. ब्रा. 3-1-2.
55	ऋषभाय ..	.. सौत्रं.
318	ऋषभं वाजिनम् ..	.. तै. ब्रा. 3-7-5.
56	ऋषिभ्यः ..	.. सौत्रं.
	ए	
90	एकः पुरस्ताद्य इदम् ..	.. "
3	एकभिधे ..	.. तै. ब्रा. 3-7-7.
118	एकविंशत्या पचयति ..	.. सौत्रं.
289	एकस्मै स्वाहा ..	.. तै. सं. 7-2-11.
383	एणीर्धानाः ..	.. तै. आ. 4-7.
288	एतं युवानं परि ..	.. तै. सं. 3-3-9.
129	एतत्ते ततासौ ..	.. तै. सं. 2-20.
129	एतत्ते पितामहासौ ..	.. " "
130	एतत्ते प्रपितामहासौ ..	.. " "
121	एतद्वै यज्ञस्य ..	.. तै. सं. 7-5-25.
59	एतानि वै सतोऽगारे ..	.. सौत्रं.
385	एतास्ते स्वधाः ..	.. तै. आ. 4-9.
269	एवावन्दस्व ..	.. तै. ब्रा. 2-5-8.
334	एष ते निर्ऋते भागः ..	.. तै. सं. 1-8-1.
348	एष भूतस्य ..	.. तै. आ. 6-1,

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
131	एष वा अग्निर्वैश्वानरः ..	तै. ब्रा. 2-1-4.
115	एष वा अनृणो बः पुत्री ..	तै. सं 6-3-10.
383	एषा ते यम सादने ..	तै. आ. 4-7.
116	एषाऽस्य दैवी प्रजा भवति ..	सौत्रं.
	ऐ	
137	ऐन्द्रं वै ..	सौत्रं.
138	ऐन्द्राग्रं वै ..	"
	ओ	
347	ओजो ग्रीवाभिः ..	तै. सं. 5-7-18.
42	ओजोऽस्योजः ..	सौत्रं.
55	ओषधिवनस्पतिभ्यः ..	तै. सं. 1-1.
56	ओषधीभ्यः ..	तै. सं. 1-8-13
311	ओषधीभ्यस्स्वाहा ..	" 7-3-19.
39	ओषधे त्रायस्व ..	" 1-2-1.
225	ओं नमो भगवते ..	सौत्रं.
121	ओं ब्रह्मन् ..	"
174	ओं भूर्भुवस्सुवरो ब्रह्मन् ..	"
120	ओमिति ब्रह्म ..	तै. आ. 5-8.
	क	
249	कद्रुद्राय ..	तै. आ. 6-17.
54	कद्रुवे नाकमात्रे ..	सौत्रं.
15	कन्यला पितृभ्यः ..	तै. सं. 1-4.
88	कया नश्चित्रः ..	तै. सं. 4-2-11.
56	करस्कराभ्याम् ..	सौत्रं.
236	कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ..	तै. आ. 5-4.
271	कर्दमेन ..	श्रीसू.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
319	कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात्	.. तै. आ. 2-7.
94	काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती	... तै. सं. 4-2-9.
55	कामाय स्वाहा	... सौत्रं.
56	कालेभ्यः	... ”
385	काशानां स्तम्बम्	... तै. आ. 4-9.
272	कांसोस्मि ताम्	... श्रीसू.
311	कितवासः	.. तै. सं 3-4-11.
275	किमिच्छे विष्णो	.. ” 1-2-12.
311	कूप्याभ्यस्स्वाहा	.. ” 7-4-13.
34	कृणुष्व पाजः	.. ” 1-2-14.
104	कृतं तीर्थम्	... तै. मं. 1-7.
192	केतुं कृण्वन्	.. तै. सं 7-4-20.
88	को अद्य युङ्क्ते	... ” 4-2-11.
43	को नामासि	... तै. मं. 2-3.
272	श्रुत्पिपासाम्	... श्रीसू.
139	श्रुरो नामासि स्वधिते	... तै. मं. 2-7.
193	क्षेत्रस्य पतिना	... तै. सं. 1-1-14.
”	क्षेत्रस्य पते	... ” ”
33	क्षेत्रियै त्वा	.. तै. मं 2-12.
ख		
361	खल्वघन्वा स्यात्	.. सौत्रं.
ग		
54	गणपतिभ्यः	.. सौत्रं.
193	गणानां त्वा	... तै. सं. 2-3-14.
54	गणेभ्यः	... सौत्रं.
244	गन्धद्वाराम्	... तै. आ. 6-1.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
15	गन्धर्वाय जनिविदे	... तै. सं. 1-4.
26	गर्भे धेहि सिनीवालि	... „ 1-13.
29	गर्भो अस्योषधीनाम्	... तै. सं. 4-2-3.
183	गायत्री त्रिष्टुप्	... „ 5-2-11.
14	गृष्णामि ते	... तै. सं. 1-3.
55	गृहराजाय	... सौत्रं.
„	गृहाय	... „
86	गृह्यं भयम्	... „
55	गृह्याभ्यः	... तै. सं. 1-1.
274	गोभिर्जुष्टम्	... तै. आ. 6-2-
7	गौरस्यपहतपाप्मा	... तै. सं. 2-10.
193	गौरी मिमाय	... तै. ब्रा. 2-4-6.
3	गौर्भेनुभव्या	... तै. सं. 2-10.
घ		
152	घृतं घृतपावानः	... तै. सं. 1-3-10.
276	घृणिस्सूर्यः	... तै. आ. 6-15.
101	घर्मो देवानप्येतु	... तै. सं. 1-5-10.
च		
14	चक्रवाकं संवननम्	... सौत्रं.
187	चक्षुषो हे ते	... तै. ब्रा. 2-4-2.
340	चतस्र आशाः	... तै. सं. 5-7-8.
12	„	... तै. ब्रा. 2-8-8.
292	चत्वारि शृङ्गा	... तै. आ. 6-10.
56	चन्द्रमसे स्वाहा	... तै. सं. 1-8-13.
184	„	... तै. ब्रा. 3-1-6.
272	चन्द्रां प्रभासाम्	... श्रीसूक्तं.

पुठसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
272	चन्द्रां हिरण्मयीम्	... श्रीसू.
347	चरणं पवित्रम्	... तै. ब्रा. 3-12-3.
56	चराचरेभ्यः	... तै. सं. 1-8-13.
82	चितस्स्थ परिचितः	... तै. आ. 7-5.
167	चित्तं च स्वाहा	.. तै. सं. 3-4-4.
393	चित्तं सन्तानेन	.. तै. आ. 3-21.
324	चित्तिस्सुक्	.. ,, 3-1.
105	चित्रं देवानमुदगात्	.. तै. सं. 1-4-43.
273	चोदयित्री सूनृतानाम्	.. ,, 4-1-11.
ज		
230	जनस्य गोपाः	... ,, 4-4-4.
54	जयन्ताय	... सौत्रं.
144	जहि मे पाप्मानम्	.. ,,
105	जातवेदसे	.. तै. आ. 6-1.
152	जातवेदो वपया	... तै. सं. 3-1-4.
269	जातो यदग्ने	.. ,, 1-5-11.
113	जायमानो वै ब्राह्मणः	.. ,, 6-3-10.
230	जिघर्ष्यग्निम्	... ,, 4-1-2.
426	जीवतु मम पुत्रः	.. सौत्रं.
23	जीवां रुदन्ती	.. तै. मं. 1-1.
46	जुषस्व नस्समिधमग्ने	... ऋक्सं 5-2-1.
10	जुष्टो दमूनाः	.. तै. ब्रा. 2-4-1.
56	ज्येष्ठाभ्याम्	... सौत्रं.
221	ज्येष्ठाव स्वाहा	.. ,,
39	ज्योक्च सूर्यं दशे	... तै. मं. 2-5.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
242	ज्योतिश्शुक्रश्च ...	... सौत्रं.
347	जङ्घाभ्याम् ...	... तै. ब्रा. 2-6-5.
	त	
217	तच्चक्षुः ...	... तै. आ. 7-42.
88	तच्छंयोरावृणीमहे	... तै. ब्रा. 3-5-11.
107	ततं म आपः ...	... ,, 3-7-11.
305	तत्ते भद्रम् ...	... सौत्रं.
351	तत्त्वा यामि ...	... तै. मं. 1-4.
311	” ...	... तै. सं. 2-1-11.
257	तत्पुरुषाय ...	... तै. आ. 6-46.
44	तत्सवितुर्वरेण्यम्	... तै. मं. 2-4.
221	” ...	... तै. आ. 1-11.
261	” ...	... तै. सं. 1-5-6.
292	” ...	... ,, 4-1-11.
221	तत्सवितुर्वृणीमहे	... तै. आ. 1-11.
206	तदश्विनावश्वयुजा	... तै. ब्रा. 3-1-2.
31	तदस्य प्रियम् ...	... ,, 2-4-6.
242	” ...	... ,, 2-8-3.
400	तद्यमो राजा ...	... ,, 3-1-2.
103	तद्विष्णोः परमम्...	... तै. सं. 1-3-6.
148	तन्तुं तन्वन् ...	... ,, 3-4-2.
60	तपश्च तपस्यश्च ...	... ,, 1-4-11.
399	तया देवतया ...	... ,, 4-2-9.
159	तस्मादनस्वी च रथी च	... ,, 5-2-2.
321	तस्मादेको बद्धीः	... ,, 6-6-1.
181	तस्माद्दिनामा ...	... ,, 6-3-1.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
49	तस्मिन् सहस्रशाखे	... तै. आ. 5-4.
26	तस्यै खर्वः ...	... तै. सं. 2-5-1.
305	तं त्वा समिद्भिः...	... तै. ब्रा. 1-2-1.
399	ता अस्य सूद ...	... तै. सं. 4-2-4.
269	तामग्निवर्णाम् ...	... तै. आ. 6-1.
187	ता सूर्याचन्द्रमसा	... तै. ब्रा. 2-8-9,
223	तिलदेऽवपद्यस्व...	... तै. मं. 2-11.
127	तिलोसि सोमदेवत्यः	... सौत्रं.
16	तुभ्यमग्रे पर्यवहन्	... तै. मं. 1-5.
288	तृप्ता यान्तु पितरः	... सौत्रं.
122	तेजसैवैनं समर्धयति	... ”
239	तेजोसि ...	... तै. सं. 1-1-10.
304	तेन त्वामहम् ...	... सौत्रं.
39	तेभ्यो निधानम् ...*	... तै. ब्रा. 2-7-17.
97	ते मायिनो ममिरे	... ऋक्सं. 2-3-2.
”	ते सूनवस्स्वपसः	... ” ”
148	त्रयस्त्रिंशत्तन्तवः	... तै. सं. 1-5-10.
210	त्रयोऽभि स्वर्गम्...	... सौत्रं.
6	त्रयै विंशत्यै ...	... तै. मं. 2-10.
193	त्रातारमिन्द्रम्	... तै. सं. 1-6-12.
292	त्रिधाहितम्	... तै. आ. 6-10.
350	त्रिरन्तरिक्षम्	... ऋक्सं. 3-8-4.
31	त्रिर्देवः	... तै. ब्रा. 2-4-3.
242	” ...	... ” 2-8-3.
325	त्रिषत्या हि देवाः	... तै. सं. 6-3-10.
244	त्रीणि पदा विचक्रमे	... तै. ब्रा. 2-4-6.
193	त्र्यम्बकं यजामहे	... तै. सं. 1-8-6.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
281	त्र्यम्बकं यजामहे	... तै. आ. 6-56.
139	त्र्यायुषं जमदग्नेः	... तै. मं. 2-7.
102	त्वमग्ने अयाऽसि	... „ 1-4.
103	त्वमग्ने रुद्रः ...	... तै. सं. 1-3-14.
147	त्वमग्ने व्रतपाः ...	... „ 1-1-14.
102	त्वं नो अग्ने ...	... तै. मं. 1-4.
311	„ ...	... तै. सं. 2-5-12.
269	त्वं वरुणः ...	... तै. ब्रा. 3-5-2.
87	त्वं विप्रस्त्वं कविः	... ऋक्सं. 6-8-8.
230	त्वामग्ने मानुषीः	... तै. सं. 3-3-11.
385	त्वामर्जुनौषधीनाम्	... तै. आ. 4-9.
243	त्वामेकमाद्यस् ...	... सौत्रं.
288	त्वां गावः ...	... तै. सं. 3-3-9.
27	त्वां पूषन् ...	... तै. मं. 1-11.
	द	
56	दक्षिणायै दिशे ...	... तै. आ. 2-20.
210	दधिक्रावृष्णः ...	... तै. सं. 1-5-11.
96	दन्दशूकेभ्यस्स्वाहा	... तै. ब्रा. 3-1-4.
386	दर्भाणां स्तम्बमाहर	... तै. आ. 4-9.
385	दशाक्षरा तां रक्षस्व	... „ 4-8.
90	दाक्षायण्यस्सर्वयोन्यः	... सौत्रं.
152	दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यस्स्वाहा	... तै. सं. 1-3-10.
386	दिवत्त्वा लोके ...	... तै. आ. 4-7.
419	दिवि जाताः ...	... सौत्रं.
56	दिवे स्वाहा ...	... तै. सं. 1-8-13.
244	दिवो घा विष्णो ...	... „ 1-2-13.
90	दिव्या गणा बहुरूपाः	... सौत्रं.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्,	आकरः.
142	दिव्योसि सुपर्णः...	... सौत्रं.
152	दिशः प्रदिश आदिशः	... तै. सं. 1-3-10.
386	दिशां त्वा लोके ..	... तै. आ. 4-7.
103	दीर्घमुखि दुर्हणु	.. ,, 7-32
28	दीर्घायुत्वाय ..	.. तै. सं. 1-2-1.
347	दुर्मित्रास्तस्मै ...	... तै. आ. 6-1.
86	दुस्स्वप्ने पापस्वप्ने	... सौत्रं.
215	दुन्दुभीन् समाम्नन्ति	.. तै सं 7-5-9.
385	दूर्वाणां स्तम्बमाहर	.. तै. आ. 4-9.
55	दृषदुपलाभ्याम् ..	. सौत्रं.
12	देव सवितः प्रसुव	... तै. सं. 1-1.
173	देवस्य त्वा सवितुः	... तै. सं. 1-1-4.
345	,, ..	... तै. ब्रा. 2-6-5.
43	,,	.. तै. मं. 2-3.
6	,,	... ,, 2-9.
101	,,	... सौत्रं.
115	देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्	... तै. सं. 2-1-9.
142	देवीष्पदुर्वीरुरुणः	.. तै. मं. 2-9.
273	देवीं वाचमजनयन्त	.. तै. ब्रा. 2-4-6.
233	देवेभ्यस्त्वा ...	.. सौत्रं.
43	देवेभ्यस्त्वा परि ददामि	... ,,
56	देवेभ्यस्स्वाहा	.. तै. सं. 3-1-4.
,,	देशेभ्यस्स्वाहा ...	. सौत्रं.
310	दोग्ध्री धेनुः ...	. तै. सं. 7-5-18.
142	द्यौरसि ...	.. तै. ब्रा. 2-7-15.
34	द्यौस्ते षष्ठम् ...	.. तै. मं. 1-4.
84	द्यौस्सामित् ...	.. तै. आ. 7-41.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
380	द्रप्सश्चस्कन्द ...	... तै. सं. 3-1-3.
249	द्रापे अन्धसस्पते	.. ,, 4-5-10.
92	द्वादश सम्पद्यन्ते	... ,, 1-5-7.
103	द्विपञ्चतुष्पदस्माकम्	... ,, 4-2-6.
183	द्विपदा ...	... ,, 5-2-11.
154	द्विर्जुहोति ...	... सौत्रं.
292	द्वे सुती ..	... तै. ब्रा. 1-4-2.
ध		
55	धनधान्याभ्याम् ...	... सौत्रं.
366	धनुर्हस्तादाददाना	... तै. आ. 4-1.
54	धन्वन्तरये स्वाहा	... सौत्रं.
..	धर्मरुचये स्वाहा	.. ,,
227	धर्माय त्वा गृह्णामि	.. ,,
54	धर्माय स्वाहा	... तै. मं. 1-1.
29	धाता ददातु	... ,, 2-11.
372	धाता पुनातु सविता	... तै. आ. 4-3.
377	..	... ,, 4-4.
388	..	.. ,, 4-9.
29	धाता प्रजायाः	... तै. मं. 2-11.
55	धात्रे स्वाहा ...	... सौत्रं.
54	ध्रुवक्षितये स्वाहा	... तै. मं. 1-1.
..	ध्रुवाय भूमाय स्वाहा	.. ,, ,,
19	ध्रुवोसि ध्रुवक्षितिः	... ,, 1-9.
न		
56	नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा	... तै. सं. 1-8-13.
60	नभश्च नभस्यश्च	... ,, 1-4-14.
38	नर्ते ब्रह्मणः	.. तै. ब्रा. 2-7-17

मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
नम आख्याधिनीभ्यः	... तै. सं. 4-5-4.
नमश्शकृत्सदे	.. तै. मं. 1-14.
नमश्शकृजज्ञभाभ्याम्	... ,, 2-7.
नमस्त ऋषे गद	... तै. ब्रा. 2-7-16.
नमस्ते अस्तु	... तै. सं 4-5-1.
नेमस्त रुद्र मन्यवे	... ,, "
नमस्ते हरसे ...	... ,, 4-6-1.
नमस्त्रियै नमः पुंसे	... सौत्रं
नमस्सुते निऋक्ते	... तै. सं 4-2-5.
नमो अस्तु नीलग्रीवाय	... ,, 4-5-1.
नमो अस्तु सर्पभ्यः	... तै. मं 2-17.
नमोऽग्नयेऽप्सुमते	... तै. आ. 6-1.
नमोऽग्नये सप्तार्चिः	... सौत्रं.
नमो धात्रे नमः ..	.. "
नमो नमस्करकूपे	.. "
नमो ब्रह्मणे ..	... तै. आ. 2-12.
नमो रुद्राय भगवते	... सौत्रं.
नमो रुद्राय भौमाय	.. "
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये	... तै. ब्रा. 3-7-9.
नमो वाचे नमो वाचस्पतये	... तै. आ. 2-11.
नमो हिरण्यवाहवे	... तै. सं 4-5-2.
नवो नवो भवति. ..	.. तै. ब्रा. 3-1-3.
,, ...	... तै. सं. 2-4-14.
न हि ते अग्ने तनुवै	... तै. आ. 4-10.
नलं प्लवमारोह ..	... तै. आ. 4-7.
नाकस्य त्वा पृष्ठे...	... ,, 4-7.
नाके सुपर्णम् ..	... तै. ब्रा. 2-5-8.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
211	नाके सुपर्णम् ..	.. तै. आ. 4-3.
347	नाभिर्मे चित्तम् ..	.. तै. ब्रा. 2-6-5.
77	नाहं करोमि ..	.. तै. आ. 6-61, 62
122	निकृच्छ्रतिगृहीता	.. सौत्रं.
57	निकृच्छ्रत्यै ..	.. ”
155	निवीतं मनुष्याणाम्	.. तै. सं. 2-5-11.
19	नीललोहिते भवतः	.. तै. मं. 1-6.
26	नेजमेष परापत ..	.. ” 1-13.
7	नेष्टावृद्धिं कृन्तामि	.. सौत्रं.
25	नैनया सह संवदेत	.. तै. सं. 2-5-1.
	प	
231	पञ्च वा एते ...	... तै. आ. 2-10.
106	पथस्पथः परिपतिम्	.. तै. सं. 1-1-14.
280	परं मृत्यो ...	... तै. आ. 6-46.
313	”	.. याज्ञिकी 46.
346	”	... तै. आ. 3-15.
385	”	... ” 4-7.
355	”	... तै. ब्रा. 3-7-14.
54	परमेष्ठिने ...	... सौत्रं.
189	परिणो रुद्रस्य ...	... तै. ब्रा. 2-8-6.
14	परि त्वाऽग्ने पुरम्	... तै. सं. 1-5-6.
41	परिधत्तधत्त ...	... तै. मं. 2-2.
56	परिप्लवेभ्यः ...	... तै. सं. 1-8-13.
54	परिषद्भ्यः ...	... सौत्रं.
359	परे युवांसम् ...	.. तै. आ. 4-1.
31	परो मात्रया ..	.. तै. ब्रा. 2-8-3.
31	पवमानस्सुवर्जनः	... ” 1-4-8.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
242	पवित्रं ते विततम्	... तै. आ. 1-11.
118	पवित्रं वै दर्भाः ...	... सौत्रं.
56	पशुपतये ..	... "
56	पशुभ्यः ...	... "
273	पावीरवी कन्या ...	.. तै. सं. 4-1-11.
111	पद्महि नो अग्न एनसे	.. तै. आ. 6-5.
167	पितरः पितामहाः	.. तै. सं. 3-4-5.
56	पितामहेभ्यः ...	... सौत्रं.
61	पितामहेभ्यस्त्वा...	... "
259	पिता विराजाम् ..	.. तै. ब्रा. 2-8-8.
132	पितृणामनृणः ...	.. तै. आ. 6-63.
56	पितृभ्यः ...	.. सौत्रं.
61	पितृभ्यस्त्वा ...	... "
414	पितृभ्यस्त्वा मृत्युम्	... "
64	पितृभ्यस्स्वधानमस्स्वाहा	... "
325	पुत्रेषणायाश्च ..	... "
47	पुनरग्निश्चक्षुरदात्	.. तै. सं. 3-2-5.
148	पुनरूर्जा ..	... , 4-2-1.
136	पुनस्त्वाऽऽदित्याः...	.. , 4-2-3.
16	पुनः पत्नीमग्निरदात्	... तै. सं. 1-5.
102	पुमांसौ मित्रावरुणौ	... सौत्रं.
277	पुरन्दराय ..	.. तै. ब्रा. 3-1-2.
320	पुरीष्यस्त्वमग्ने ..	.. तै. सं. 4-2-5.
147	पुरुषसम्मिताः ...	... तै. ब्रा. 3-7-11.
365	पुरुषस्य सयावरिविते	.. तै. आ. 4-1.
365	पुरुषस्य सयावर्यपेत्	... " "
374	पुरुषाहुतिः ...	... तै. सं. 2-2-2.

पुस्तकं वा.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
122	पुरोऽनुवाक्यामनूच्य	... तै. सं. 3-4-9.
42	पुष्टिरसि पुष्टिम् ..	.. सौत्रं.
55	पुष्ट्यै ..	.. ”
311	पुष्पावतीः ..	.. तै. सं. 4-2-6
323	पूर्वं देवा अपरेण ..	.. तै. ब्रा. 2-5-6.
287	पूषा गा अन्वेतु नः	.. तै. सं. 4-1-11.
362	पूषा त्वेतश्चयावयतु	.. तै. आ. 4-1.
18	पूषा त्वेतो नयतु	.. तै. मं. 1-2.
362	पूषेमा आशा अनु	.. तै. आ. 4-1.
427	पूष्णे स्वाहा ..	.. ” 7-16.
101	पृथिवि देवयजनि	.. तै. सं. 1-1-9.
65	पृथिवी ते पात्रम् ..	.. तै. मं. 2-20.
82	पृथिवी समित् ..	.. तै. आ. 7-41.
388	पृथिवीं गच्छ ..	.. ” 4-9.
142	पृथिव्यासि ..	.. तै. ब्रा. 2-7-15.
376	पृथिव्यास्त्वा अक्षित्यै	.. सौत्रं.
386	पृथिव्यास्त्वा लोके	.. तै. आ. 1-7.
56	पृथिव्यै स्वाहा ..	.. तै. सं. 1-8-13.
351	पृष्टो दिवि ..	.. ” 1-5-11.
371	प्रकेतुना वृहता ..	.. तै. आ. 4-3.
255	प्रजनने ब्रह्मा ..	.. सौत्रं.
20	प्रजया त्वा पशुभिः	.. ”
20	प्रजया त्वा संसृजामि	.. ”
115	प्रजया पितृभ्यः ..	.. तै. सं. 6-3-10.
320	प्रजातन्तुं मा ..	.. तै. आ. 5-11.
69	प्रजापतये काण्डर्षये	.. सौत्रं.
54	प्रजापतये स्वाहा	.. तै. मं. 1-1.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
12	प्रजापतये स्वाहा	.. सौत्रं.
2	प्रजापतिस्त्रियाम्	.. तै. ब्रा. 2-4-6.
381	प्रजापतिस्त्वा सादयतु	.. तै. आ. 4-6.
153	प्रजापतिः प्रजा असृजत	.. तै. सं. 2-2-1.
29	प्रजापते तन्वं मे	.. तै. सं. 1-11.
193	प्रजापते न त्वत् ..	.. तै. सं. 1-8-14. तै. सं. 2-22.
22	प्रजापते प्रायश्चित्ते	.. तै. सं. 1-10.
23	प्रजायै त्वा ..	.. सौत्रं.
26	प्रजावती भूयासम्	... "
"	प्रजावान् पशुमान्	.. "
273	प्रणो देवी ..	.. तै. सं. 1-8 22.
214	प्रतप्ते अद्य शिपिविष्ट	.. " 2-2-12.
31	प्रतद्विष्णुः ..	.. तै. ब्रा. 2-4-8.
242	"	.. " 2-8-3.
106	प्रति क्षत्र प्रति तिष्ठामि	.. तै. सं. 2-18.
28	प्रतियुता वरुणस्य	.. तै. सं. 1-4-45.
49	प्रतिवेशोसि प्र मा भाह	.. तै. आ. 5-4.
56	प्रतीच्यै दिशे ..	.. तै. आ. 2-20.
"	प्रपितामहेभ्यः ..	.. सौत्रं.
61	प्रपितामहेभ्यस्त्वा	.. "
55	प्रभूत्यै स्वाहा ..	.. "
245	प्रयातु भगवान् ...	... "
393	प्रयासाय स्वाहा	... तै. आ. 3-20.
211	प्रवक्तावभृथे ...	... सौत्रं.
192	प्र वदशुक्राय ...	... तै. ब्रा. 2-8-2.
382	प्र वाता वान्ति ...	... तै. आ. 4-6.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
221	प्रवेधसे कवये ..	.. तै. ब्रा. 1-2-1.
1	प्रसुग्मन्ता ..	.. तै. मं. 1-1.
341	प्राच्यां दिशि देवाः ..	.. तै. सं. 1-6-5.
56	प्राच्यै दिशे ..	.. तै. आ. 2-20.
137	प्राजापत्यं वै ..	... सौत्रम्.
42	प्राणानां ग्रन्थिरसि ..	.. ”
323	प्राणापानौ ..	... तै. ब्रा. 2-5-6.
89	प्राणाय वो जुष्टम् ..	.. सौत्रं.
65	प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ..	... तै. मं. 2-20.
33	प्राणो रक्षति ...	... तै. ब्रा. 2-5-1.
17	प्रासावीः ..	.. तै. मं. 1-1.
98	प्रेतायामुष्मै यमाय च ..	... सौत्रं.
15	प्रेतो मुञ्चति ...	... तै. मं. 1-4.
381	प्रेमां मात्राम् ..	.. सौत्रं.
	ब	
42	बलमसि बलम् ..	.. ”
39	बलं ते बाहुवोः ...	... तै. ब्रा. 2-7-17.
11	वाद्रदर्वी तेजस्कामस्य ..	.. सौत्रं.
137	बार्हस्पत्यं वै ...	... ” ”
190	बृहत्साम ...	... तै. सं. 4-1-12.
143	बृहदसि ...	... सौत्रं.
56	बृहस्पतये स्वाहा ..	.. तै. मं. 1-1.
192	बृहस्पते अति ..	.. तै. सं. 1-8-22.
269	बृहस्पते युवम् ...	... तै. ब्रा. 2-5-6.
134	बोधो नो अस्य ...	... तै. सं. 4-2-3.
45	ब्रह्मचार्यस्यपोशान ..	.. तै. मं. 2-6.
43	ब्रह्मजज्ञानम् ..	... तै. सं. 4-2-8.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
189	ब्रह्मजज्ञानम् ..	... तै. ब्रा. 2-8-8.
90	ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्म ..	.. सौत्रं.
65	ब्रह्मणि म आत्मा ..	.. तै. सं. 2-20.
56	ब्रह्मणे स्वाहा ..	.. " 1-1.
311	,, ..	.. सौत्रं.
144	ब्रह्मन् त्वाऽश्रामि	.. "
42	ब्रह्मवर्चसमसि ..	.. "
430	ब्रह्म वै चतुर्होतारः	.. तै. ब्रा. 3-12-5.
79	ब्रह्मणं तर्पयामि	.. सौत्रं.
193	ब्रह्मा देवानाम् ..	.. तै. सं. 3-4-11.
110	ब्राह्मण एकहोता ..	.. तै. आ. 3-7.
117	ब्राह्मणा वै छन्दांसि	.. तै. सं. 2-6-9.
"	ब्राह्मणो वा अष्टाविंशः	.. तै. ब्रा. 1-5-3.
131	ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः	.. " 1-4-4.
भ		
211	भक्षोऽस्यमृतभक्षः	.. " 3-10-8.
286	भगवते महादेवाय	.. सौत्रं.
243	भगवतोऽयं कूर्चः	.. "
55	भगाय स्वाहा ..	.. "
18	भद्रान् गृहान् ..	.. तै. सं. 1-8.
88	भवतं नस्समनसौ	.. तै. सं. 4-2-5-
52	भवस्य देवस्य पत्न्यै	.. तै. सं. 2-18.
"	भवस्य देवस्य सुताय	.. सौत्रं.
"	भवाय देवाय स्वाहा	.. तै. सं. 2-18.
305	भवे नमस्स्वाहा	.. सौत्रं.
256	भवेभवे ..	.. तै. आ. 6-43.
"	भवोद्भवाय ..	.. " 6-43.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
137	भाग्यं वै ..	सौत्रं.
365	भुवनस्यपत इदम्	तै. आ. 4-1.
167	भुवनस्य पते ..	तै. सं. 3-4-7.
54	भुवस्स्वाहा ...	सौत्रं.
20	भुवो यज्ञस्य ..	तै. सं. 4-4-4.
229	भुवो वायुम् ..	तै. ब्रा. 3-10-2.
208	भूतेभ्यस्स्वाहा ..	सौत्रं.
55	भूत्यै स्वाहा ..	"
8	भूतम् ..	तै. सं. 2-10.
187	भूतं भव्यं भविष्यत्	तै. सं. 7-3-13
279	भूतपतये नमः ..	सौत्रं.
428	भूमिर्भूमिमगात् ..	तै. सं. 2-15.
229	भूरग्निं च ..	तै. ब्रा. 3-10-2.
101	भूरायुर्मे धारयत ..	सौत्रं.
229	भूर्भुवस्सुवः । ओजो बलम्	तै. ब्रा. 3-10-5.
38	भूर्भुवस्सुवरपाम् ..	तै. सं. 2-14.
133	भूर्भुवस्सुवरोम् ..	तै. आ. 6-27.
186	" ..	याज्ञिकी 34.
229	भूर्भुवस्सुवश्चन्द्रमसम्	तै. ब्रा. 3-10-2.
54	भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा	सौत्रं.
23	भूस्स्वाहा ..	तै. सं. 1-10.
46	" ..	" 2-12.
54	" ..	सौत्रं.
419	भूः पृथिवीं गच्छतु	"
187	भ्रातृव्यं पादयामसि	तै. ब्रा. 2-4-2.
	म	
367	मणिं हस्तात् ..	तै. आ. 4-1.

पुठसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
186	मदे चिदस्य	.. तै. सं. 1-2-14.
14	मधुगे मध्वगाहे	... सौत्रं.
119	मधु मनिष्ये	.. तै. सं. 3-3-2.
127	मधुवाता ऋतायते	... „ 4-2-9.
60	मधुश्च माधवश्च	... „ 1-4-14.
112	मधुश्च स्वाहा	... तै. सं. 1-10.
272	मनसः कामम्	... श्रीसूक्तं.
325	मनो ज्योतिः	... तै. सं. 1-5-3.
107	„	... „ 1-5-10.
13	मम हृदये	.. सौत्रं.
187	ममाग्ने वचो विहवेषु	... तै. सं. 4-7-14.
169	मयि गृह्णाम्यग्ने	... „ 5-7-9.
5	मयि महः	... तै. सं. 2-9.
46	मयि मेधाम्	... तै. सं. 3-3-1.
6	मयोन्द्रियं वीर्यम्	... तै. सं. 2-9.
288	मयोभूर्वातः	... तै. सं. 7-4-17.
286	महाकालाय नमः	... सौत्रं.
187	महां इन्द्रः	... तै. सं. 1-4-41.
34	मा छिदो मृत्यो	... तै. आ. 3-15.
369	माता रुद्राणाम्	... „ 4-12.
39	मा ते केशाननुगात्	.. तै. ब्रा. 2-7-17.
15	मा ते गृहे	... तै. सं. 1-4.
323	मा त्वा वृक्षौ संबाधेष्टाम्	... तै. आ. 4-7.
„	मा त्वा वृक्षौ संबाधेथाम्	... „
91	मा नस्तोके	... तै. सं. 4-5-10.
236	„	... „ 3-4-0.

पुस्तकस्था.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
313	मा नस्तोके	... याज्ञिकी. 53.
281	"	... तै. आ. 6-53.
91	मा नो महान्तम्	... तै. सं. 4-5-10.
313	"	... याज्ञिकी. 52.
281	"	... तै. आ. 6-52.
92	मा नो हिंसीत्	... तै. मं. 1-9.
14	मां ते मनः	... सौत्रं.
42	मित्रस्य चक्षुः	... तै. मं. 2-2.
3	मित्रोसि	... तै. सं. 1-8-16.
106	मिथुनस्य स्वस्त्ययनी	... " 1-2-9.
194	मूर्धानं दिवः	... " 1-4-13.
346	मृत्तिके हन	... तै. आ. 6-1.
281	मृत्युर्नश्यतु	... सौत्रं.
413	मृत्योरधिष्ठानाय	... "
390	मृत्योः पदम्	... तै. आ. 4-10.
368	मेदसा रुचौ	... तै. सं. 6-3-11.
354	मेधां मं इन्द्रः	... तै. आ. 6-40.
370	मैनमग्ने विदहः	... " 4-1.
365	मैवं मांस्ता	... " "
य		
307	यं कामं कामयते	... सौत्रं.
420	यं घर्मो अग्निम्	... "
347	यं च वयम्	... तै. आ. 6-1.
375	यं ते अग्निममन्थाम	... " 4-4.
130	य आमा ये पक्वाः	... सौत्रं.
217	य उदगात्	... तै. आ. 7-42.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
371	य एतस्य पथः	... तै. आ. 4-2.
311	यच्चिद्धि	... तै. सं. 3-4-11.
69	यजुर्वेदाय	... सौत्रं.
114	यज्ञेन देवेभ्यः	... तै. सं. 6-3-10.
40	यज्ञोपवीतं परमम्	... सौत्रं.
185	यज्ञो वा आपः	... तै. ब्रा. 3-2-4.
57	अज्ञो वा एष पञ्चमः	... सौत्रं.
88	यत इन्द्र	... तै. ब्रा. 3-7-11.
231	यत्किञ्चिद्दाति	... तै. आ. 2-13.
311	यत्किं चेदम्	... तै. सं. 3-4-11.
139	यत्क्षुरेण वर्चयसि	... तै. सं. 2-1.
46	यत्ते अग्ने तेजः	... तै. सं. 3-5-3.
375	यत्ते कृष्णः	... तै. आ. 4-4.
193	यत्ते देवी	... तै. सं. 4-2-5.
274	यत्ते पवित्रम्	... तै. ब्रा. 1-4-8.
282	यत्पर्यपश्यत्	... ,, 1-2-1.
107	यत्पाकत्रा	... ,, 3-7-11.
10	यत्सह सर्वाणि	... तै. सं. 1-6-8.
26	यथाऽग्निगर्भा	... तै. सं. 1-13.
390	यथा त्वमुज्जिनत्सि	... तै. आ. 4-10.
27	यथा त्वं वनस्पते ऊर्जा	... सौत्रं.
,,	यथा त्वं वनस्पते फल	... ,,
229	यथा नदश्रेयसः करत्	... तै. सं. 1-8-6.
49	यथाऽऽपः प्रवता यन्ति	... तै. आ. 5-4.
416	यथा पिता	... सौत्रं.
382	यथा यमाय	... तै. आ. 4-6
389	यथाऽहान्यजुपूर्वम्	... ,, 4-10.

पुटः कृया.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
223	यथैव वायुः पवते	... तै. मं 2-11.
64	यदग्ने कव्यवाहन	... तै. सं. 2-6-12.
313	यदग्ने यानि कानि	... ,, 4-1-10.
348	यदपां क्ररम्	... तै. आ. 6-1.
313	यदपामार्गः	... सौत्रं.
107	यदस्मिन् कर्मणि	... ,,
17	यदस्य कर्मणः	... ,,
390	यदाञ्जनम्	... तै. अ. 4-10.
142	”	... तै. मं. 2-8.
55	यदेजति जगति	... ,, 1-1.
58	यदेवा देवहेडनम्	... तै. आ. 2-3.
167	”	... तै. ब्रा. 3-7-12.
63	यद्वः क्रव्यादम्	... सौत्रं.
273	यद्वान्वदन्ती	... तै. ब्रा. 2-4-6.
376	यद्व देवस्य सवितुः	... तै. आ. 4-3.
147	यद्वो वयम्	... तै. सं 1-1-14.
47	यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्	... तै. ,, 3-2-5.
7	यन्मधुनो मधव्यम्	... तै. मं. 2-10.
129	यन्मे पितामही प्रलुलोभ	... तै. ,, 2-19.
129	यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ	... ,, ,,
142	यन्मे मनः परागतम्	... तै. मं. 2-9.
63	यन्मे माता प्रलुलोभ	... ,, 2-19.
330	यमं गाय	... तै. आ. 4-5.
210	यमभिवादयन्ते	... सौत्रं.
185	यमादित्या अंशुम्	... तै. सं. 2-4-14.
409	यमाय घृतवत्	... तै. आ. 4-5.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
416	यमाय दहनपतये	... सौत्रं.
210	यमाय सोमम्	... तै. आ. 4-5.
57	यमाय स्वाहा ...	... सौत्रं.
131	यमायाङ्गिरस्वते ...	... ,,
209	यमे इव यतमाने...	... तै. आ. 4-5.
211	यमेन दत्तं त्रित एनम्	... तै. सं. 4-6-7.
193	यमो दाधार ...	... तै. भा. 4-5.
388	यवयास्मत् ...	... ,, 4-9.
30	यवोसि यवय ...	... तै. सं. 1-3-1.
390	,, ..	... तै. आ. 4-10.
141	यशो मा कुरु ब्राह्मणेषु	... तै. मं. 2-8.
43	यश्छन्दसाम्	.. तै. आ. 5-4.
33	यस्ते स्तनश्शशयः	.. ,, 7-8.
22	यस्त्वा हृदा ...	... तै. मं. 2-11.
228	,, ...	.. तै. सं. 1-4-46.
43	यस्मिन् भूतं च ...	... तै. मं. 2-5.
210	यस्मै कामाय ..	... सौत्रं.
22	यस्मै त्वम् ...	... तै. मं. 2-11.
228	यस्मै त्वं सुकृते ...	.. तै. सं. 1-4-46.
304	यस्मै त्वया यजसे	... सौत्रं.
47	यस्य ते प्रथमवास्यम्	... तै. मं. 2-6.
132	यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते ...	... सौत्रं.
119	यस्यैकाह्ना पित्रयम्	... ,,
222	यां कामयेत ..	... तै. ब्रा. 1-5-2.
217	याः प्राचीः ...	.. तै. सं. 5-2-10.
63	याः प्राचीस्सम्भवन्ति	.. सौत्रं.
41	या भृन्तश्च वयन्	... तै. मं. 2-2.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्,	आकरः..
217	या ऊर्ध्वाः ...	... तै. सं. 5-2-10.
18	या ओषधयः ...	... तै. सं. 1-7.
354	या ओषधयस्सोम राक्षीः	... तै. सं. 4-2-6.
37	या जाता ओषधयः	... " "
69	याज्ञिकीभ्यो देवताभ्यः	... सौत्र.
249	या त इषुश्शिवतमा	.. तै सं. 4-5-1.
13	या तिरश्ची	... तै. सं. 2-8.
149	या ते अग्ने यज्ञिया	.. तै. ब्रा. 2-5-8.
354	या ते धामानि	... तै. सं. 4-6-2.
115	यानुत्पादयते	... सौत्र.
372	या राष्ट्रात्पन्नात्	.. तै. आ. 4-3,
231	यावत्तरसम्	... " 2-15.
187	या वामिन्द्रावरूणा	... तै. सं. 2-3-13.
94	या शतेन प्रतनोषि	... " 4-2-9.
217	यासु गन्धा रसा वर्णाः	.. सौत्र.
381	यास्ते अग्ने	... तै. सं. 5-7-8.
30	यास्ते राके	.. तै. सं. 2-11.
12	युक्तो वह	.. सौत्र.
231	युञ्जते मनः ...	... तै. सं. 1-2-13.
130	ये कुमारं यास्त्रियः	... सौत्र.
38	ये केशिनः	.. तै. ब्रा. 2-7-17,
65	येऽग्निदग्धा जाताः	.. सौत्र.
292	ये चत्वारः	.. तै. सं. 5-7-2.
369	ये जीवा ये च मृताः	... तै. आ. 4-12.
273	ये ते सरस्वः	... तै. सं. 3-1-11.
194	ये ते सहस्रस	... तै. ब्रा. 3-10-8.
28	"	.. तै. आ. 6-57.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
187	ये देवाः पुरस्सदः	... तै. सं. 1-8-7.
105	ये देवा यज्ञहनः	.. ,, 3-5-4.
104	ये देवा याश्च देवीः	... सौत्रं
130	ये नः पतिता गर्भाः	.. "
136	येन देवाः पवित्रेण	.. तै. ब्रा. 1-4-8
182	येन प्राच्यै	.. ,, 2-5-1.
39	येनावपत्सविता	.. तै. सं. 2-1, तै. ब्रा. 2-7-17.
411	ये पार्थिवासः	.. सौत्रं
57	ये भूताः प्रचरन्ति	... तै. सं. 1-1.
18	ये बध्वश्चन्द्रम्	... ,, 1-6.
193	येषामीशे	... तै. सं. 3-1-4.
130	ये सजाताः	... तै. ब्रा. 2-6-3.
"	ये समानाः	... ,, "
397	येऽस्याग्नयः	... सौत्रं
206	यो अश्वत्थः	... तै. ब्रा. 1-2-1.
292	योजयित्री सूनृतानाम्	... तै. सं. 4-1-11.
169	यो नो अग्निः पितरः	... ,, 5-7-9.
90	यो ब्रह्मा ब्रह्मणः	सौत्रं
53	यो रुद्रो अग्नौ	तै. सं. 5-5-9.
207	यो वा अश्वस्य	तै. ब्रा. 3-9-23.
"	"	तै. सं. 7-5-25.
187	यो वामिन्द्रावरुणौ	.. 2-3-13.
121	यो वै यज्ञस्य	.. 7-5-25.
347	योऽस्मान् द्वेष्टि	तै. आ. 6-1.
210	योऽस्य कौष्ठ्य	.. 4-5.
"	यौ ते श्वानौ यम	.. 4-3.
206	यौ देवानां भिषजौ	तै. ब्रा. 3-1-2.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
	र	
55	रक्षोदेवजनेभ्यः	तै. मं. 1-1.
57	रक्षोभ्यः	... सौत्रं
238	रक्षोहणं वाजिनम्	... तै. सं. 1-2-14.
143	रथन्तरमसि	... सौत्रं
,,	रथं वामश्विना	... तै. मं. 2-21.
30	राकामहम्	... ,, 2-11.
270	रात्र्यै देव्यै स्वाहा	... सौत्रं
5	राष्ट्रभृदसि	... तै. मं. 2-9.
44	,,	... ,, 2-4.
55	रुद्राण्यै	... सौत्रं.
,,	रुद्राय	... ,,
56	रुद्रेभ्यः	... ,,
99	रुद्रो वै कुरो देवनाम्	... ,,
286	रुद्रं विरूपाक्षम्	... ,,
	ल	
56	लोकेभ्यः	... ,,
387	लोकं पृण	... तै. सं. 4-2-4.
	व	
185	वज्रो वा आपः	... तै. ब्रा. 3-2-4.
141	वध्यं हि प्रत्यञ्चम्	... तै. सं. 6-3-6.
153	वनस्पतये स्वाहा	... सौत्रं
56	वनस्पतिभ्यस्स्वाहा	... तै. सं. 1-8-13.
311	,,	... ,, 7-3-20.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
242	वनस्पतिरसो धूपः	.. सौत्रं.
82	वयस्सुपर्णाः ..	.. तै. आ. 7-42.
352	वरं मे दत्त पितरः	.. सौत्रं.
387	वरणो वारयात्	.. तै. आ. 4-9.
183	वरुणस्य स्कम्भनमसि	.. तै. सं. 1-2-8.
"	वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि	.. " "
54	वरुणाय स्वाहा ..	.. सौत्र.
174	वरुणोसि धृतव्रतः	.. तै. सं. 1-2-10.
269	वषट्के विष्णो ..	.. " 2-3-12
56	वसुभ्यस्स्वार्हो ...	... सौत्रं.
423	वसुभ्यो रुद्रेभ्यः	... "
90	वसुध्रुद्रानादित्यान्	.. "
513	वानं प्राणं मनसा	.. याज्ञिको 47.
415	वातास्ते वान्तु	.. सौत्र.
256	वामदेवाय नमः ..	.. तै. आ. 6-44.
143	वामदेव्यमसि ..	... सौत्रं.
22	वायो प्रायश्चित्ते	.. तै. सं. 1-10.
19	वायो व्रतपते ...	.. तै. आ. 7-41.
69	वारुणीभ्यः ...	.. सौत्रं.
242	वासुदेवाय स्वाहा	.. "
54	वास्तुपात्यै सगणायै	.. "
56	वास्तोष्पतये स्वाहा	.. "
86	वास्तोष्पते ध्रुवा	.. ऋक्सं 6-1-24.
87	वास्तोष्पते प्रतरणः	.. तै. सं. 2-15.
86	वास्तोष्पते प्रति जानीहि	.. " "
88	"	.. तै. सं. 3-4 5.
86	वास्तोष्पते शम्भया	.. तै. सं. 2-15.

सूक्तसंख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
88	वास्तोष्पते शग्मया	.. तै. सं. 3-4-10.
252	विकिरिद विलोहित	.. , 4-5-10.
279	विघ्नाय स्वाहा ..	.. सौत्रं.
31	विचक्रमे पृथिवीम्	.. तै. ब्रा. 2-4-3.
242	.. ..	.. , 2-8-3.
54	विद्यायै स्वाहा ..	.. सौत्रं.
55	विधात्रे स्वाहा ..	.. ,
387	विधृतिरसि ..	.. तै. आ. 4-9.
116	विभूरसि प्रवाहणः	... तै. सं. 1-3-3.
90	विभ्राजमानस्सरिरस्य	.. सौत्रं.
382	विमुच्यध्वमग्निः	... तै. आ. 4-6.
141	विराजं च स्वराजं च	.. तै. मं. 2-8.
6	विराजोसि विराजः	.. , 2-9.
9	विराडसि विराट्	.. सौत्रं.
13	विरूपाक्षमहं यजे ..	.. ,
..	विरूपाक्ष मा विबाधिष्ठाः	.. ,
243	विश्वभुजे नमः	.. ,
16	विश्वा उत त्वया वयम्	.. तै. सं. 1-5.
125	विश्वे देवाः ..	.. तै. सं. 2-4-14.
36	विश्वे देवा नो ..	.. ऋक्सं. 4-3-7.
54	विश्वेभ्यो देवेभ्यः	.. तै. मं. 1-1.
69	.. ..	... सौत्रं.
295	विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः	.. ,
55	विष्णवे स्वाहा ..	.. ,
347	विष्णुमुखा वै देवाः	... तै. सं. 5-2-1.
26	विष्णुर्योनि कल्पतु	.. तै. मं. 1-13.
193	विष्णो रराटमसि	... तै. सं. 1-2-13.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
30	विष्णोर्नुकम् ..	... तै. सं. 1-2-13.
31	” ..	... तै. ब्रा. 2-8-3.
122	वैकङ्कती स्तुगाकृतिर्भवति	.. सौत्रं.
55	वैश्रवणाय स्वाहा	.. ”
312	वैश्वानराय प्रति वेद्यामः	... तै. आ. 2-6.
318	वैश्वानरे हविरिदम्	... ” 4-6.
351	वैश्वानरा न ऊत्या	... तै. सं. 1-5-11.
92	वैष्णवा वै वनस्पतयः	... सौत्रं.
19	व्रतानां व्रतपते ...	... तै. आ. 7-41.
	श	कृक्सं 5-3-8.
187	शं च मे मयश्च मे	.. तै. सं. 4-7-3.
335	शं न इन्द्राग्नी ...	... कृक्सं. ५-३-८.
58	शं नो देवीरभिष्टये	.. तै. ब्रा. 1-2-1.
335	शं वातश्शं हि ते वृणिः	... तै. आ. 4-7.
305	शकेम त्वा समिधम्	... सौत्रं.
311	शतं वो अस्व धामानि	.. तै. सं. 4-2-6.
374	शतमिन्नु शरदः ..	... तै. मं. 2-4.
385	शताक्षरा सहस्राक्षरा	.. तै. आ. 4-8.
187	शतायुधाय ...	... तै. सं. 5-7-2.
387	शमि शमयास्मत्	... तै. आ. 4-9.
44	शरीरं मे विचर्षणम्	.. ” 5-4
347	शरीरं यज्ञशमलम्	... तै. सं. 7-3-11.
139	शिवा मे भवथ ..	... सौत्रं.
334	शिवं शिवम् ..	.. तै. मं. 2-15.
287	शुक्रं ते अन्यत्	.. तै. सं. 4-1-11.
261	शुक्रमसि ..	.. ” 1-1-10.
60	शुक्रश्च शुचिश्च ..	.. ” 1-4-14.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
348	शुची वो हव्या ..	तै. ब्रा. 2-8-5.
382	शुनं वाहाः ..	तै. आ. 4-6.
141	शुनीमीवाहं हिरण्यस्य	तै. मं. 2-8.
142	शुभेके शिर आरोह	.. " "
70	शृतं यदा करसे	तै. आ. 4-1.
152	अथद्वत्रिंशम् ...	तै. सं. 4-2-11.
368	श्यामशबलाभ्याम्	.. सौत्र.
185	श्रद्धा वा आपः ...	तै. ब्रा. 3-2-4.
90	श्रियं लक्ष्मीमौपलाम्	.. सौत्रम्.
55	श्रियै स्वाहा ..	.. " "
347	श्रीमे भजतु ...	तै. आ. 6-1.
144	श्रेष्ठं मासं भिषति कुरु	.. सौत्र.
182	श्रोत्रेण भद्रम् ...	तै. ब्रा. 2-5-1.
	ष	
383	षड्धांता सूर्यम् ..	तै. आ. 4-7.
46	षोढा विहितो वै...	तै. सं. 3-6-9.
	स	
148	सखा मे गोपाय ..	.. सौत्र.
4	सखायस्सप्तपदाः	तै. ब्रा. 3-7-7.
193	सचित्रचित्रम् ..	.. ऋक्सं 4-5-8.
187	सजोषा इन्द्र ..	तै. सं. 1-4-42.
102	स त्वं नो अग्ने ...	.. " 2-5-12.
311	" ...	तै. मं. 1-4.
69	सदसस्पतिमद्भुतम्	.. " 1-9.
283	" ..	तै. आ. 6-1.
34	सद्यश्चकमानाय ..	.. " 3-15
256	सद्योजातम् ..	.. " 6-43.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
193	सधमादो बुद्धिनीः	.. तै. सं. 1-8-15.
167	स नो भुवनस्य पते	.. „ 3-4-7.
136	सप्त ते अग्ने समिधः	.. „ 1-5-3.
425	सप्त प्राणास्तदाश्रयाः	... सौत्रं.
19	सप्तर्षयः प्रथमाम्	... तै. मं. 1-9.
35	सप्रत्नथा ...	... ऋक्सं 1-7-3,
134	स बोधि सूरिः ..	.. तै. सं. 4-2-3-
410	समानीव आकूतिः	... तै. ब्रा. 2-4-4.
..	समानो मन्त्रः ...	.. „ „
144	समावतु ..	... सौत्रं.
320	समितं सङ्कल्पेथाम्	... तै. सं. 4-2-5.
96	समोची नामासि प्राची	.. तै. मं. 2-17.
187	.. ..	.. तै. सं 5-5-11.
153	समुद्रं गच्छ स्वाहा	.. „ 1-3-11.
6	समुद्रं वः प्रहिणोमि	.. तै. मं. 2-9.
334	समुद्राय त्वा ..	.. तै. आ. 7-9.
105	समुद्राय वयुनाय	.. तै. सं. 4-6-2.
55	समूहन्यै देव्यै स्वाहा	.. सौत्रं.
14	सरस्वति प्रेदमव. .	.. तै. मं. 1-3.
12	सरस्वतेऽनुमन्यस्व	... „ 1-1.
56	सरीसृपेभ्यस्स्वाहा	.. तै. सं. 1-8-13.
55	सर्पदेवजनेभ्यस्स्वाहा	.. सौत्रं.
96	सर्पेभ्यस्स्वाहा ..	.. तै. ब्रा. 3-1-4.
55	सर्वभूतेभ्यस्स्वाहा	... तै. मं. 1-1.
69	.. ..	... सौत्रं.
211	सर्वाता यम आहिता	.. तै. आ. 4-5.
69	सर्वाभ्यस्स्वाहा ..	.. सौत्रम्

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	आकरः.
54	सर्वाभ्यो देवताभ्यस्स्वाहा	.. सौत्रं
115	सर्वेण वै यज्ञेन देवाः	.. तै. सं. 1-7-1.
54	सर्वेभ्यस्स्वाहा ..	.. सौत्रं.
,,	सर्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा	... ,,
249	सर्वो वै रुद्रः ..	.. तै. आ. 6-16.
382	सवितैतानि शरीराणि	.. ,, 4-6.
383	" ..	.. ,, 4-7.
353	सह देवमनुष्याः ..	.. सौत्रं.
148	सह रय्या ...	.. तै. सं. 4-2-1.
60	सहश्च सहस्यश्च..	... ,, 1-4-14.
346	सहस्रपरमा देवी...	.. तै. आ. 6-1.
347	सहस्रशीर्षा ..	... ,, 3-12.
193	सहस्राणि सहस्रधा	.. तै. सं. 4-5-10.
51	सहस्राणि सहस्रशः	.. ,, 4-5-11.
410	संगच्छध्वम् ..	.. तै. ब्रा. 2-4-4.
375	संगच्छस्व पितृभिः	.. तै. आ. 4-4.
414	संज्ञानं विज्ञानम् ..	.. तै. ब्रा. 3-10-1.
334	सं ते पयांसि ..	... तै. आ. 4-6.
383	" ..	.. तै. सं. 4-2-7.
421	सं त्वा सिञ्चामि...	.. ,, 1-6-1.
21	सं ना मनस्सं हृदयानि	... सौत्रं.
125	सं नौ मनस्सं हृदयानि	... ,,
325	संन्यस्तं मया ...	.. ,,
15	संराधिन्यै देव्यै ...	.. तै. मं. 2-8.
64	संवत्सरस्य प्रथिमानम्	.. तै. ब्रा. 2-5-8.
184	संतत्सराय स्वाहा	... ,, 3-1-6.
60	संसर्पोऽस्यंहस्पत्याय त्वा	... तै. सं. 1-4-14.

पुटसङ्ख्या.	सन्धप्रतीकम्.	भाकरः.
54	साध्येभ्यो देवेभ्यः	.. सौत्रं.
69	सामवेदाय ...	.. "
137	सावित्रं वै ...	... "
69	सांहितीभ्यः ..	.. "
103	सिगसि नसि ..	... तै. मं 1-14.
187	सिंहे व्याघ्रे ..	.. तै. ब्रा. 2-7-7.
382	सीते वन्दामहे ..	... तै. आ. 4-6.
33	सीद त्वं मातुरस्याः	... तै. सं. 4-2-1.
18	सुगं पन्थानम् ...	.. तै. मं 1-6.
8	सुभूतम् ..	.. " 2-10.
21	सुमङ्गलीरियम् ..	.. " 1-9.
347	सुमित्रा न आपः ...	... तै. आ. 6-1.
244	सुमृडीका भवन्तु नः	.. तै. ब्रा. 2-4-6.
229	सुवरादित्यं च ...	.. " 3-10-2.
395	सुवर्णं हस्तात् ...	... तै. आ. 4-1.
54	सुवस्स्वाहा ..	... सौत्रं.
46	सुश्रवस्सुश्रवसम्	.. तै. मं. 2-5.
143	सूपस्था अद्य देवः	... तै. सं 1-2-2.
370	सूर्ये ते चक्षुः ..	... तै. आ. 4-1.
56	सूर्याय स्वाहा ...	.. तै. सं. 1-8-13
50	" ..	.. सौत्रं.
226	सूर्यो देधीम् ..	... तै. ब्रा. 2-8-7.
414	सैव ततः प्रायश्चित्तिः	... " 3-7-1
30	सोम एव नः ..	.. तै. मं 2-11.
127	सोमस्य त्विषिरसि	... तै. सं. 1-8-14.
194	सोमं राजानम् ...	... " 1-7-10
14	सोमः प्रथमः ..	... तै. मं. 1-3.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकानि.	आकरः.
347	सोमानं स्वरणम् ..	.. तै. सं. 1-5-6.
69	सोमाय काण्डक्रपये	.. सौत्रं.
15	सोमाय जनिविदे ..	.. तै. मं. 1-4.
131	सोमाय पितृपीताय	.. सौत्रं.
63	सोमाय पितृमते ...	... "
12	सोमाय स्वाहा ..	... "
54	" ..	... तै. मं. 1-1.
14	सोमोऽदत् ..	... तै. मं. 1-3.
193	सोमो धेनुम् ..	... तै. ब्रा. 2-8-3.
42	सोमोसि सोमपम्	... सौत्रं
135	सौराष्ट्रं सिन्धुसौवीरम्	... "
306	स्कन्दाय स्वाहा ...	... "
226	स्थविरे स्वाहा ...	... "
14	स्पृशामि तेऽहमङ्गानि	.. "
193	स्योना पृथिवि भव	.. तै. मं. 2-15. याज्ञिका 1.
39	स्वधिते मैत्रम् ..	.. तै. सं. 1-2-1.
78	स्वयम्भुवे काण्डक्रपये	.. सौत्रं.
366	स्वर्णं हस्तादाददाना	.. तै. आ. 4-1.
36	स्वस्तये वायुम् ..	.. ऋक्सं. 4-3-7.
88	स्वस्तिदा विशस्पतिः	... तै. ब्रा. 3-7-11.
37	स्वस्ति न इन्द्रः ..	... तै. आ. 1-1.
36	स्वस्ति नोऽमिमीत	.. ऋक्सं. 4-3-7.
"	स्वस्ति पन्थामनु ..	.. " "
"	स्वस्ति मित्रावरुणौ	.. " "
"	स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यम्	.. " खि. 6.
421	स्वस्त्यस्तु वः ..	.. सौत्रं.
140	स्वा मा तनूराविश	.. तै. मं. 2-7.

पुटसङ्ख्या.	मन्त्रप्रतीकम्.	भाकरः.
152	स्वाहा देवेभ्यः ...	... तै. सं 3-1-4.
22	स्विष्टमग्ने अभि ...	... तै. ब्रा. 2-4-1.
	ह	
54	हरये स्वाहा ...	... सौतं.
34	हरिं हरन्तम् ..	... तै. भा. 3-15.
313	,, ..	... याज्ञिकी. 49.
22	हव्यवाहम् ...	... तै. ब्रा. 2-4-1.
349	हस्तः प्रयच्छतु ..	... ,, 3-1-1.
226	हंसश्शुचिषत् ..	... तै. सं. 1-8-15.
134	हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्ने	... ,, 4-1-8.
285	,, ..	... ,, 4-2-8.
26	हिरण्ययी अरणी .	... तै. मं. 1-13.
189	हिरण्यवर्णाम् ..	... धौसूक्तम्.
140	हिरण्यवर्णाः ..	... तै. सं. 5-6-1.
31	,, ..	... तै. मं. 2-7.
347	हिरण्यशूक्तम् ..	... तै. भा. 6-1.
96	हेतयो नाम इथ ..	... तै. मं. 2-17.
34	,, ..	... तै. सं. 5-5-10.
92	हेती रुद्रस्य ..	... ,, 3-1-1.
65	हीका हि पितरः ..	... तै. ब्रा. 1-3-10.

शो ध न प त्र म्.

पुटसङ्ख्या.	पङ्क्तिसङ्ख्या.	शुद्धपाठः.	अधिकपाठः, पाठान्तरं च.
3	2		इहादेवह्वरित्याऽन्तादनुवा- कस्य.
4	14	भ्रमेकदर्भेण	
5	6		संब्रजता.
11	9		ग्राहयेदिति तस्याः.
12	6		शिनष्ठयनुज्ञातः.
14	14		प्रजायामस्यप्रतः.
17	6	वर्हिरक्त्वा नृणम्.	
18	4	इति चतुर्थोऽध्यायः.	
19	16		निरात्रमुपयमनं व्रतम्.
22	16	सौविष्टकृती.	
26	3		चतुर्थ्यां ज्ञाताम्.
27	14	वनस्पत ऊर्जा.	
34	5	निरुक्तो बुद्ध्वम्.	
35	1		आवेशिनी.
43	19	नीलप्रीवाय.	
49	10	प्र मा भाहि.	
51	7	प्रतीचीनशिरसीम्.	
56	1		करस्करावकाशे 'करस्करा- भ्यां स्वाहा'.
59	7	गृहस्थो वानप्रस्थः.	

पुटसङ्ख्या.	पङ्क्ति-सङ्ख्या.	शुद्धपाठः.	अधिकपाठः, दाढान्तरं च.
61	1	स्यादाग्रिहोत्रिको वा.	
62	6		अन्यांश्च भक्ष्यविशेषान्.
"	10		उदङ्मुखान्प्रत्यपवर्गः.
63	14	गमदहर्लोकाननयत्प्र.	
64	1	यदग्रे कव्यवाहन.	
"	"	प्र देवेभ्यो वह.	
"	6	संवत्सरस्य प्रतिमाणम्.	
67	12		पवित्रं यद्यवधारणाय.
74	8		जुहोति 'अग्रये काण्डर्षये'
"	12	अथ वेदाहुतीः	इति.
86	10	सोम्यानाम् । द्रप्सो भे.	
92	7	मा नो हिंसति.	
94	3		तवे विज्ञाय विश्वज्ञाय पराश.
102	"	वर्धयेताम्.	
"	12		इमं मे, तत्त्वा यामि, त्वं नो
103	5		अग्रं.
104	8	दुर्मतिं हनत्.	आपदमन्तराऽग्रिमपसव्यम्.
"	11		वहन्तु बोध्यमानाः.
105	4	दक्षिणमनङ्गाहम्.	
"	22		जयप्रभृति सिद्धम्.
108	1		प्रणीतोपसादनम्.
"	7		संस्कारपर्यग्निकरणशुक्लं.
"	9	मनस्वतीः.	

पुटसङ्ख्या.	पङ्क्तिसङ्ख्या.	शुद्धपाठः.	अधिकपाठः, पाठान्तरं च.
111	11		उपरिष्ठाच्च महाव्याहतीभिः हुत्वा येन चैवास्य शास- नात्सानुक्रमणम्.
121	17	रक्षसामपहत्यै.	
136	.	गुरोर्वोच्छिष्टं.	
149	4	भग्नमख्यत्.	
151	17	सप्राङ्*	
156	8	वागिव यज्ञो.	
160	8	नियममेनोपनिष्ठस्व.	
"	15	यतिमागतम्.	
163	10		तदानीमेव तेष्वुच्चार्याः.
170	18	विज्रायते.	
171	10	प्राश्नाति न प्राक्.	
184	6		अथ नक्षत्रहोमं व्याख्या- स्यामः संवत्सरे संवत्सरे.
185	18	रक्षोघ्नीः.	
187	5		अंहोद्युचः 'या वामिन्द्राव- रुणा'.
"	15	पडभिरज्यानीः.	
"	18	पादयामसि.	
189	21		ध्यात्वाऽङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिका- भ्यां त्रयम्बकेन.
193	10	इन्द्राणीम्.	
194	4	स्विष्टकृतं 'अर्यमणम्'	
206	"	न च बालाः.	
217	8	यासु गन्धाः.	

पुटसङ्ख्या.	पङ्क्ति-सङ्ख्या.	शुद्धपाठः.	अधिकपाठः, पाठान्तरं च.
217	10	याः प्राचीः.	सन्धातु मे मन्त्रवादिना.
221	20	अपरेणाग्रिसुभौ.	
225	19		
226	20	यासु गन्थाः.	
228	5		
229	11	भूर्भुवस्सुवश्चन्द्रमसम्.	अथाज्याहुतीरुपजुहोति व्याहतीभिर्हुत्वा.
230	19	क्षेत्रियै त्वा.	
249	2	नमस्ते अस्तु धन्वने.	
275	10	आभिर्विश्वा अभियुजः.	
287	2	'हव्यवाहं स्विष्टम्' इति.	
313	4	त्वं वरुणः, बृहस्पते युवमि- न्द्रश्च.	
315	2	प्राङ्मुख उदङ्मुखो.	
316	10	भृत्वाऽहरन्तां...व्यमार्दं.	
319	,	विन्देतोभावग्री पार्श्वरेत्.	
320	9	विग्जाम्' इति.	
347	6	ओजो ग्रीवाभिः' इति.	
389	10	यथाऽहान्यनुपूर्वम्.	